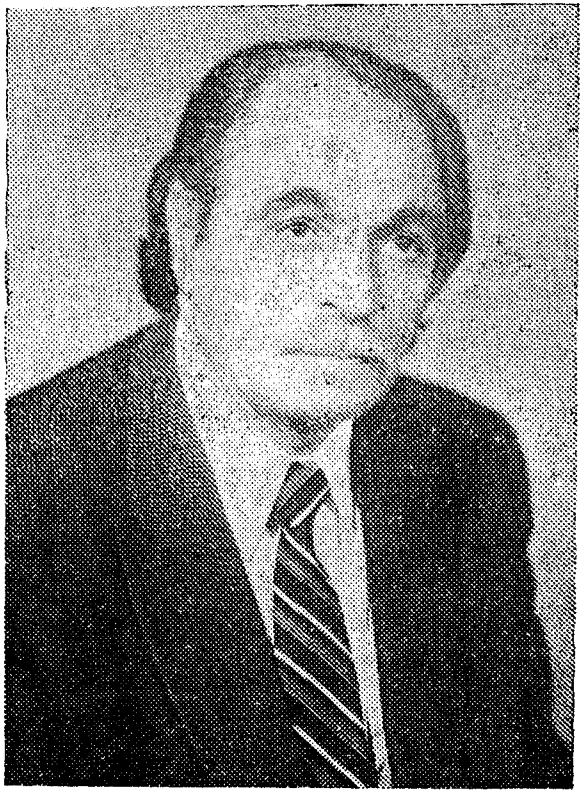

Мирәли Сејидов

Азәрбајчан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары

С(Аз)2
С30

Редактору *ИСМАЈЫЛ ВӘЛИЈЕВ*

Сејидов М.

С30 Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары. Б., Јазычы, 1983. — 326 с.

Әмәкдар елм хадими, профессор Мирәли Сејидовун китабы Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн гајнагларыны өјрәнмәк саһәсиндә илк тәшәббүсдүр. Мүәллиф тәбиәт култу илә әлагәдар олараг азәрбајҹанлылар арасында јајылмыш инамларын, адәт-ән'әнәләрин мәншәјини ајдынлашдырмыш, халгымызын сојкөкүндә иштирак едән гәбиләләрин, гәбилә бирләшмәләри силсиләләринин тарихини, етнографијасыны тәдгиг етмиш, илкин сәнәт јарадычыларынын мифик тәфәккүрлә әлагәсини, ајры-ајры сөзләрин етимоложи тәһлилини вермәклә бә'зи мифик-тарихи мәсәләләрин һәллинә чалышмышдыр.

С $\frac{4603000000-49}{М-656-83}$ 182—82 С(Аз)2

© Јазычы, 1983.

ӨН СӨЗ

«Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары» адлы әсәрин мүәллифи филолокија елмләри доктору, профессор Мирәли Сејидову әдәби ичтимаијјәт јахшы таныјыр. Онун елми фәалијјәти тарих, етнографија, топонимика, мифолокија, фолклор, лингвистика, әдәбијјат тарихи вә дикәр саһәләрлә бағлыдыр. Лакин алимин јарадычылығы илә јахындан таныш оланлар билир ки, јухарыда садаланан саһәләрә бағлылыгдан әлавә, М. Сејидова хас олан мүһүм бир кејфијјәт дә вардыр. Бу да ондан ибарәтдир ки, алимин өзүнәмәхсус бахышлар системи, тарихә мүнасибәти, тәһлил вә үмумиләшдирмә методу, орижинал елми-фәлсәфи мәнтиги вар.

М. Сејидовун елми мараг даирәси кенишдир. Сон илләрдә онун ахтарыш вә тәдгигатлары бөјүк вә мараглы бир проблемин әтрафында ҹәмләшәрәк алими Азәрбајҹан мифолокијасынын гајнагларыны арашдырмаға кәтириб чыхармышдыр. Бу проблемин өјрәнилмәси тарихи кечмишимизин, дилимизин, естетик фикир вә поезијамызын бир чох мәсәләләринин ајдынлашдырылмасына көмәк едәҹәкдир.

М. Сејидов ајры-ајры мифоложи анлајышларын, сөзләрин етимоложи тәһлил вә изаһыны кениш мә'наландырараг, белә һесаб едир ки, һәмин сөзләрин, анлајышларын бөјүк әксәријјәти дил вә мифоложи рекионларла бағлыдыр вә бир чох гоншу халглар, гәбиләләр үчүн мүштәрәк мәдәни ирс сајылмалыдыр.

Мәсәләнин бу ҹүр гојулушу даһа доғрудур, чүнки мүәллифин арашдырдығы проблемин өзүнүн характери, изаһ етдији сөз вә анлајышларын мә'на тутуму тәләб едир ки, тәһлилин даирәси кенишләнсин, гаршыја гојулмуш мәсәләләр халгларын мәдәнијјәтләри арасындакы тарихи әлагәләр бахымындан вә сәвијјәсиндән нәзәрдән кечирилсин.

Бунунла әлагәдар олараг, тәдгигатын гаршысына башга бир чәтинлик дә чыхыр вә бизҹә, мүәллиф һәмин чәтинлији бачарыгла арадан галдырыр. О да бундан ибарәтдир ки, мифоложи анлајышлар, образлар, сөзләр мифик тәфәккүрдә ејни шәкилдә, сабит, дәјишмәз вәзијјәтдә дејилдир, онлар һәмишә һәрәкәтдәдир, јениләшмә, зәнкинләшмә просеси кечирир, јени чаларлар гәбул едир. Ајдындыр ки, бу диалектик—гануни бир просесдир вә халгларын һәјатында бир чох

башга тарихи һадисәләрлә дә бағлыдыр. М. Сејидов мәсәләнин бу инчәлијини өз ахтарыш вә тәдгигатларында даим диггәт мәркәзиндә сахламышдыр.

М. Сејидовун елми консепсијасында мифоложи анлајыш, сөз вә образларын һәтта мүәјјән талеји вар: ајры-ајры мә'на чаларлары вә сәчијјәләр тарихин мүәјјән дөврләриндә бә'зән онлара зорла чалашдырылыр; анлајыш, сөз вә образын тәбиәти вә мә'насы исә чох заман бу чүр ашыланан чаларлары гәбул етмәмишдир. М. Сејидов бу мөвгедән јанашараг, ајры-ајры сөзләрин, һәмчинин «горгут» сөзүнүн бә'зән чох мифик, бә'зән исә реаллыға даһа јахын көрүнмәсини дүзкүн изаһ етмишдир.

Тәдгигатчы белә бир чәһәти нәзәрдә тутур ки, Азәрбајҹан халгынын сојкөкүндә иштирак етмиш оғузларын, һуннларын вә бә'зи башга гәбиләләрин мифолокијасы јалныз гисмән үзә чыхарылмышдыр. Онларын мифолокијасынын бир чох нүмунәләри зәманәмизә кәлиб чатмамышдыр, бу да мифоложи инамлар, көрүшләр вә системләр һаггында там тәсәввүр јаратмаға мане олур, тәдгигаты чәтинләшдирир. Бәс итиб батмыш, чағымыза гәдәр кәлмәмиш мифолокија нүмунәләринин нәдән ибарәт олдуғуну, мифоложи системләрдә онларын јери вә мөвгејинин дәрәҹәсини нечә, һансы әсаслар үзәриндә үзә чыхармаг, тәдгиг етмәк олар? М. Сејидовун елмә кәтирдији јенилик ондан ибарәтдир ки, о, гәбилә бирләшмәләринин, халгын мифоложи инамлары илә сых бағлы олан «оғуз» «хајлантурк», «өләнк», «варсаг» вә б. сөзләрин етимоложи тәһлилини верир вә нәтиҹә е'тибарилә һәмин лексик ваһидләр, етник адлар мүәјјән бир силсилә мифоложи анлајышларын зәмини олур, онларын әсасы кими көтүрүлүр.

Бир чох мифоложи анлајыш, сөз вә образларын формалашмасында һансы сојкөкүн даһа чох иштиракы вә үстүн тә'сири мәсәләси дә тәдгигатда кениш јер тутур. Әлбәттә, бурада да тарихилик принсипи унудулмур. Сөзләр вә образлар тарих боју чох һадисәләрлә үзүзә кәлир, мифик көрүшләрин, фикри ахарларын, дини тәсәввүрләрин тәзјиг вә тә'сир даирәсинә дүшүрләр; бу просесин дүзкүн, дәгиг баша дүшүлмәси вә елми шәрһи чох вачиб мәсәләләрдән биридир; јалныз бунун доғру-дүзкүн изаһы мифоложи көрүшләрин үмуми тарихи мәнзәрәсини, сојкөкләрин бу мәнзәрәдә нә дәрәҹәдә иштирак етдијини, һансы мөвгедә дајандығыны үзә чыхара биләр.

Бу принсипи мүәллиф әсәрин бүтүн һиссәләриндә көзләмәјә чалышмыш, тәбиәт култунун, тотемләрин вә дикәр мифоложи инамларын изаһында мүмкүн гәдәр тарихилији нәзәрә алмыш, нәтиҹә е'тибарилә мифоложи көрүшләрин јаранмасында мүхтәлиф гәбилә вә ја етник групларын һансы мөвгедә дајандығыны көстәрмәјә наил олмушдур.

Әсәр тәбиәт култунун араш дырылмасы илә башлајыр вә бу мәсәнә илә бағлы инамлар изаһ едилир: Ағгојунлу, Гарагојунлу гәбилә бирләшмәләри һаггында, гурд тотем—онгону, Дәдә Горгут барәдә, «өләнк» термини вә онунла әлагәдар мүхтәлиф вариасијалардан сөһбәт ачылыр. Сонра Арран-Албан голу илә әлагәдар мисал вә нүмунәләр кәтирилир, ағача—чинара вә суја—јашыллыға, тәбиәтә бағланан инамлар изаһ олунур.

Монографијада Азәрбајҹанда јашајан түркдилли гәбиләләр вә онларын бә'зи мифоложи инамларындан да данышылыр; бурада түркдилли гәбилә бирләшмәләринин мифоложи силсиләләри барәдә арран-албанларын, онларын чарпазлашмасы вә јени бир халг кими формалашмасы һагда мараглы елми сөһбәт кедир. «Бун»—«һунн», «һунн»—«түрк», «бун»—«түрк», «басел»—«бас»+«ел»—«баш»+«ел», «хајлантурк», «хајлантүрк», «хајлан»—«һајлан», «гуар», «уғур» вә с. сөзләрин изаһы, тәдгиги јенидир, елмимиздә илк тутарлы фикирдир. Ағач вә битки култундан ағач—битки орнаментинин јараныб бәдии тәфәккүрә кечмәси барәдәки мүлаһизәләр олдугча бөјүк мараг доғурур.

Әсәрдә Оғуз вә онунла бағлы мифоложи инамлардан, бунларын дүнја мифоложи системләри илә (ән чох јунан мифолокијасы илә) бағлылығы, варсаг—гам сәнәти вә онун мифолокија илә әлагәси барәдә дә мә'лумат верилир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, М. Сејидовун монографијасы Азәрбајҹан мифолокијасы гајнагларынын јалныз әсас бир гисмини нәзәрдән кечирир, бир сыра сөзләрин, анлајышларын, образларын мифик көрүш вә тәфәккүрдә тутдуғу мөвгеји ајдынлашдырыр, беләликлә дә, Азәрбајҹан мифолокијасынын өзүнү елми тәдгигата ҹәлб етмәјин мүмкүнлүјүнү тәсдигләјир, һәм дә белә бир тәдгигатын нүмунәсини верир.

Мәнбә вә гајнаг боллуғу нә гәдәр јахшы олса да, ән дүзкүн јол тарихи фактын өзүндән чыхыш етмәкдир, онун әсасында нәзәри үмумиләшдирмәјә тәрәф кетмәкдир. М. Сејидовун тәдгигат саһәси елә кениш вә әһатәлидир ки, орада нәзәри тезисләр, мүгајисә вә паралелләр, тарихи фактлар үчүн дә јер вардыр; мәсәлә бу зәнкинлик вә материал боллуғу ичиндә елми хәтти, марксист-ленинчи методолокијанын тарихилик принсипини дүзкүн тәтбиг етмәкдәдир ки, мүәллиф буну әсас көтүрмүш вә мәгсәдинә наил олмушдур.

Халг јарадыҹылығы илә, бәдии әдәбијјатымызла әлагәдар мифолокијадан бу чүр кениш вә дәрин елми сөһбәт ачмаг елмимиздә ирәлијә доғру јени аддымдыр. Охучулар бу әсәрдә гојулан вә шәрһ едилән мәсәләләрә шүбһәсиз ки, бөјүк мараг көстәрәҹәк, Азәрбајҹан әдәбијјатынын, Азәрбајҹан бәдии дилинин, образлы поетик тәфәккүрүнүн мифоложи гајнагларла әлагәсинин инчәликләри илә таныш олачаглар.

Әкбәр Ағајев,
профессор.

МУӘЛЛИФДӘН

Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн арашдырылмасы чохдандыр ки, Азәрбајҹаншүнаслығын гаршысында дуран мүһүм проблемләрдәндир. Бу проблемин ачылмасы бир сыра мәсәләләрлә, хүсусилә Азәрбајҹан халгынын сојкөкүндә—етнокенезисиндә иштирак едән гәбилә бирләшмәләри силсиләләринин тарихи вә онларын ичтимаисијаси көрүшләри, бәдии-фәлсәфи тәфәккүрләри илә бағлыдыр. Мүәллиф бу китабда Азәрбајҹан мифолокијасынын һәртәрәфли ишыгландырылмасыны гаршысына мәгсәд гојмаса да, һәмин проблемин мүәјјән саһәләрини өјрәнмәјә чалышмышдыр.

Азәрбајҹан халгынын сојкөкүндә иштирак едән гәбиләләрин јашајышы, һәјаты дәрк етмәләри илә сых бағлы олан мифик-бәдии тәфәккүрүнү арашдырмағын бир сыра чәтинликләри вардыр. Ајры-ајры гәбилә вә гәбилә бирләшмәләри силсиләләринин мифолокијасыны имкан дахилиндә өјрәнмәдән ваһид Азәрбајҹан мифоложиси һаггында фикир сөјләмәк чәтиндир. Буна көрә дә мүәллиф Азәрбајҹан халгынын сојкөкүндә иштирак едән гәбиләләрин аз-чох тарихинә тохунмуш, онларын мифоложи көрүшләрини арашдырмышдыр.

Азәрбајҹан халгынын әски мифик көрүшләрини, инамларыны, адәт-ән'әнәләрини, бәдии вә ичтимаи тәфәккүрүнүн гидаландығы мәнбәләри, онларын инкишаф јолларыны, уградығы бөјүклү-кичикли дәјишикликләри вә бунларын тарихи-ичтимаи сәбәбләрини өјрәнмәк сојкөкдә иштирак едән гәбиләләрин, халгларын тарихини мүәјјән дәрәчәдә ајдынлашдырмаг демәкдир. Инди галыглары, изләри јашајан бу вә ја башга мифик көрүш, инам еһтимал ки, вахты илә бир чох түркдилли халгларын, о сырадан Азәрбајҹан халгынын бәдии, фәлсәфи, ичтимаи тәфәккүрүндә һәлледичи рол ојнамыш, онун зәманәмизә кәлиб чатмыш әски мәдәнијјәтинин јаранмасында бөјүк амилләрдән бири олмушдур. Азәрбајҹан халгынын мифик көрүшләрлә, инамларла бағлы адәт-ән'әнәсини, һәр шејдән өнчә, тарих боју растлашдығы, әлагәдә олдуғу халгларын мифоложиси илә гаршылыглы шәкилдә арашдырмаг лазымдыр. Ајдындыр ки, Азәрбајҹан халгынын сојкөкүндә әсасән үч гол — Атропатен, Арран—Албан, бир сыра түркдилли гәбилә бирләшмәләри силсиләләри иштирак етмишләр. Она көрә дә халгымызын мифоложиси дејәркән, бу үч голун мүстәгил мифолокијасыны нәзәрдә тутуруг. Тарих боју бу мифоложи инамларын бә'зиләри гајнајыб гарышмыш, беләликлә дә, бүтөв Азәрбајҹан мифолокијасы јаранмышдыр. Әсәрдә бу үч голун әсасән сонунҹусундан бәһс олунур. Бу голларын һәр бири өз һәчминә, тарих боју тутдуғу мөвгејинә көрә фәргләнсәләр дә онлары бир-бириндән тамамилә ајырмаг олмаз. Она көрә дә јери кәлдикҹә Атропатен, Арран-Албан мифолокијасына да мүраҹиәт етмәк лазым кәлир. Азәрбајҹан халгынын сојкөкүндә иштирак едән түркдилли гәбиләләрин, гәбилә бирләшмәләринин мифолокијасыны арашдырмаг, улу чағлардан Гафгазда јашамыш түркдилли гәбиләләр һаггында кениш тәсәввүр јаратмаг үчүн јери кәлдикҹә әски ермәни, күрҹү мәнбәләринә, хүсусилә Агафанкел, Јеғише, Мовсес Хоренаси вә б. әсәрләринә нәзәр салмышыг. Бәллидир ки, һәмин тарихчиләр өз әсәрләриндә һуннлардан, хәзәрләрдән вә б. түркдилли халглардан һәрдәнбир сөһбәт ачмышлар. Гафгазда јашајан басил, хајландург, һунн вә б. түркдилли гәбиләләрин мифолокијасыны өјрәнмәк үчүн илк тәдгигләр едилмишдир. Белә елми арашдырмаларымыз аз-чох уғурлу олдуғундан Азәрбајҹан халгынын сојкөкүндә иштирак едән оғузларын, һуннларын вә бә'зи гәбиләләрин мифолокијасы гисмән үзә чыхарылмышдыр.

Азәрбајҹанда јашамыш түркдилли гәбилә бирләшмәләринин мифләри вә адәт-ән'әнәләринин бүтөв шәкилдә чағымыза гәдәр кәлиб чыхмамасы елми арашдырманын чәтинлијинә сәбәб олмушдур. Мифләрлә әлагәдар хүсуси әсәрләр зәманәмизә кәлиб чыхдығындан, мүәллиф бир

сыра мәсәләләрин изаһында бу вә ја башга габилә бирләшмәсинин, халгын мифоложи инамларынын, һәмин инамларла сых бағлы олан ајры-ајры сөзләрин, ифадәләрин тәдгигинә әсасланмышдыр. Мәһз буна көрә дә мүәллиф «оғуз», «уғур», «хајландург», «өләнк», «варсаг» вә б. сөзләрин етимоложи тәһлилинә киришмиш, нәтичәдә һәмин лексик ваһидләр, етник адлар бир силсилә мифоложи мәсәләләрин, проблемләрин һәллинә зәмин јаратмышдыр. Бу саһәдә мүәллифин кәлдији уғурлу елми нәтичәләри варса, о, буна көрә Азәрбајчан халгынын мифоложиси, әски варсаг, озан, јаншаг, ашыг сәнәти гаршысында баш әјир, халгын улу мәдәнијјәтини ағыздан-ағыза өтүрә-өтүрә, өјрәнә-өјрәнә сахлајан, јени нәслә мирас кими верән ағсаггал бабалара, ағбирчәк нәнәләрә, нәһајәт, һөрмәтли мүәллимләринә, һәмишә хејирхаһ мәсләһәтләри илә она көмәк едән арашдырычылара өз миннәтдарлығыны билдирир.

ТӘБИӘТ КУЛТУ: ӨЛӘНК, ХЫЗЫР, ГОРГУТ

Азәрбајчан халгынын фәлсәфи-мифоложи-бәдии тәфәккүрүнүн тарихи әски вә дүрлүдүр. Елә буна көрә дә биз јери кәлдикчә халгымызын сојкөкүндә дуран әски гәбиләләрин, гәбилә бирләшмәләринин мифик инамларыны, һәјата бахышыны, адәт-ән'әнәсини, даһа сонралар бичимләнмиш көрүшләрини, о сырадан мифоложи-бәдии тәфәккүрүнү имкан дахилиндә арашдырачаг, Азәрбајчан халгынын мифоложи-бәдии тәфәккүрүнүн формалашмасында онларын ролуну ајдынлашдырмаға чалышачағыг.

Азәрбајчан халгынын формалашмасында атропатенлиләр, албанлар иштирак едәркән, үмумазәрбајчан мәдәнијјәти хәзинәсинә әли долу кәлмишләр. Һәр ики гол чарпазлашмада, сонра исә бичимләнмәдә—формалашмада иштирак едәркән, өзләри илә бирликдә јүксәк, доғма мәдәнијјәтләрини кәтирмишләр. Лакин һәмин мәдәнијјәт аләминдәки чарпазлашма вә бичимләнмә өзүнәмәхсус тарихи просес кечирмишдир. Бу гәбиләләр, гәбилә бирләшмәләри, халглар чарпазлашдыгча, формалашдыгча, бир-биринин ичәрисиндә әридикчә јүзилликләр онларын мәдәнијјәтләрини гајнадыб-гарышдырмыш, онлардан бә'зиләринә јени мәзмун, тәзә кејфијјәт вермиш, бә'зиләрини исә тарихи кәшмәкәшләрин бурулғанында бурахараг ирәлиләмишдир. Белә чарпазлашмаларын изләринә нағылларда, дастанларда, мадди-мәдәнијјәт абидәләриндә—нахышларда, габ-гачаг бәзәкләриндә, ме'марлыгда раст кәлмәк олур вә бунлар һәлә дә өзләринин арашдырычыларыны сәрбирсизликлә көзләјирләр.

Доғрудур, бу чарпазлашма кејфәјјәтләри, сәчијјәләри һаггында аз да олса бә'зи мүлаһизәләр вардыр. Лакин проблемин ајдынлашдырылмасы бир тәрәфдән нәјин нечә гајнајыб-гарышдығыны көстәрәчәји кими, дикәр тәрәфдән дә нәјин һансы гола аид олдуғуну үзә чыхарачагдыр.

Атропатен—Мидија мифоложиси —«Авеста» мифик инамлары, әфсанәләри бә'зи Азәрбајҹан алимләринин диггәтини ҹәлб етмишдир. «Авеста» фәлсәфи-мифик тәфәккүрүнә көрә ики гүввә, ики көрүш—**шәр** вә **хејир** гаршылашыр вә бүтүн каинат бу ики гүввәнин мүбаризәсиндә иштирак едир. Космик ҹисимләр, тәбии һадисәләр, һејванлар аләми, инсанлар да хасијјәтинә, тәбиәтинә ујғун олараг, куја хејирлә шәрин, Һөрмүзлә Әһримәнин мүбаризәсинә гошулур, хејирхаһ инсанлар, Күнәш, ишыг, су, ат, сүд верән һејванларын һамысы, барлы ағаҹлар вә с. Һөрмүзә—јахшылыг, хејир аллаһына, ҹанавар, гаранлыг, туфан, јағышсыз гара булудлар, бәднијјәт инсанлар Әһримәнә — шәр, јаман аллаһына хидмәт едирләр.

Бу дүнјакөрүшү азәрбајҹанлылашан Атропатен гәбиләләри өзләри илә кәтирмишләр. Лакин формалашмаға доғру кедән әски түркдилли Азәрбајҹан гәбиләләриндә һәмин көрүшләрин бир һиссәси ејни илә, бир һиссәси мүәјјән дәјишикликлә мөвҹуд иди. Бизҹә дүнјада ҹәрәјан едән һадисәләрин хејирлә шәр дејә ики һиссәјә бөлүнмәсини, инсан ҹәмијјәтинин кечдији дуал тәшкилатла әлагәләндирмәк лазымдыр. Дуал тәшкилат ичтимаи гурулушуну кечәнләрин бә'зиләри дуал тәшкилатын дахили ганунлары илә әлагәдар олараг инсанда, тәбиәтдә вә ҹәмијјәтдәки һадисәләрдә икилији рүшејм һалында көрмүшләр. Елә түркдилли халгларын јарадылыш һаггындакы Үлкен вә Ерликлә әлагәдар әфсанәсиндә каинатдакы һадисәләрин бу ики танры арасында кедән мүбаризәјә ујғун олараг ики һиссәјә бөлүнмәси фикримизи тәсдиг етмәк үчүн бир дәлил ола биләр. Бу мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн шифаһи сөз сәнәтинин бә'зи жанрларына, о сырадан нағыллара мүраҹиәт едәк. «Мәлик Мәммәд», «Тапдыг» вә с. нағыллар бу бахымдан чох мараглыдырлар. Биз бу фикирдәјик ки, бә'зи нағылларда, дастанларда ајры-ајры лөвһәләр, сәһнәләр әски азәрбајҹанлыларын тәркибинә дахил олан һәм Атропатен көрүшүдүр, һәм дә дикәр түркдилли гәбилә бирләшмәләринин, гәбиләләрин бахышларыдыр. Бунлар сонралар гајнајыб-гарышмышлар.

Көркәмли јазычы вә фолклорчу-алим Ј. В. Чәмәнзәминли[1], даһа сонралар исә халг јарадычылығы мүтәхәссиси *М. Һ. Тәһмасиб*[2] мидијалыларын (көрүнүр, һәр ики алим Мидија дејәркән, Атропатени дә нәзәрдә тутмушлар.—*М. С.*) әсатири тәфәккүрләринин, еләҹә дә «Авеста» мүддәаларынын Азәрбајҹанла әлагәсиндән бәһс етмишләр. Бу саһәдә илк аддым атмаларына бахмајараг, онлар ҹидди елми мүлаһизәләр ирәли сүрмүш, бир чох елми мәсәләләрин һәллинә ҹәһд етмиш вә јени, орижинал фикирләр сөјләмишләр. Онлар ајры-ајры фолклор материалларыны, хүсусилә әсатир галыгларыны тәдгиг вә тәһлил едәркән, мараглы елми нәтиҹәләрә кәлмишләр. Лакин, бизҹә, һәр ики мүәллифин бир мүддәасы илә разылашмаг олмаз. О да будур ки, һәр ики арашдырыҹы Мидија әсатири-дини көрүшләрини, еләҹә дә «Авеста»ны гејд-шәртсиз Азәрбајҹан халгынын доғма дини көрүшү, доғма әсәри кими гәбул етмиш вә бу көрүшләрин башга гајнагларла бағлылығы мәсәләсинә диггәт јетирмәмишләр. Бизҹә, атропатенлиләрин Азәрбајҹан халгы арасында јајылмыш әсатири-дини көрүшләрини өнҹә Азәрбајҹанда јашамыш Азәрбајҹандилли гәбиләләрин вә сонра «Авеста»нын мүддәаларыны, һәр шејдән әввәл, азәрбајҹанлылашмыш Атропатен гәбиләләри илә әлагәләндирмәк лазымдыр. Бу көрүшләрин, мүддәаларын бир гисми јени кејфијјәтләр алдыгдан сонра доғмалашмыш, азәрбајҹанлылашмышдыр. Бу бахымдан «Тапдыг» вә «Мәлик Мәммәд» нағылына нәзәр салаг.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Ј. В. Чәмәнзәминлидә, М. Һ. Тәһмасибдә «Авеста» илә азәрбајҹанлыларын бәдии тәфәккүр әлагәсини көстәрмәк үчүн әсасән «Мәлик Мәммәд» нағылына истинад етмишләр. Бу нағылдан һәр ики алим хејли бәһс етдикләриндән, биз «Тапдыг»дакы мифик көрүшләрә даһа чох мүраҹиәт едәҹәјик.

М. Һ. Тәһмасиб «Мәлик Мәммәд» нағылындакы алма ағаҹыны түркдилли халгларын улу зооморфик, мифоложи рәвајәтләри, анлајышлары илә әлагәләндирмәдән,

[1] Чәмәнзәминли Ј. В. «Азәрбајҹанда Зәрдүшт адәтләри». «Маариф вә мәдәнијјәт» журналы, 1927, № 4—5.
[2] Тәһмасиб М. Һ. «Әфсанәви гушлар». «Вәтән уғрунда» журналы, 1945, № 5.

«Авеста»дакы әфсанәјә көрә, ону аллаһлар мәканы мүгәддәс Березант дағында хејир аллаһы Аһура-Мәзда тәрәфиндән әкилмиш һәјат вә әбәдијјәт ағачынын тәзаһүрү сајыр. Биз буна е'тираз етмирик. О, «Мәлик Мәммәд»дәки алма ағачыны вә бу күнә гәдәр изләри кәлиб чатмыш башга зооморфик, антропоморфик көрүшләри, бир сөзлә, әсатири аләмин галыгларыны, һәр шејдән өнчә, Азәрбајчан халгынын сој тәркибиндә дуран Азәрбајчандилли гәбилә бирләшмәләринин, онларын бөјүк силсиләләринин мифоложи көрүшләри илә дә әлагәләндириб мүгајисә етсә иди доғру даһа елми нәтичәләрә кәләрди, мәсәләнин елми көрүнүшү исә даһа ајдын шәкилдә чанланарды.

«Мәлик Мәммәд»дәки ән'әнәви мөвзуја биз бә'зи түркдилли халгларда да раст кәлирик. Мәсәлән, атропатенлиләрлә һеч бир чидди ичтимаи-сијаси, мәдәни әлагәси олмајан ујғурлардакы «Туглуг Батур» нағылына нәзәр салаг. Һәмин нағылда икинчи сүжет хәтти «Мәлик Мәммәд»дәки сүжет хәттинә лап јахындыр, аз гала ејнидир. «Туглуг Батур»да да баш гәһрәман Туглуг Батур Мәлик Мәммәд кими гызы азад едир, гујудан чыхарыр, амма өзү орада галыр[1]. Симурғ гушунун балаларыны јемәк истәјән әждаһаны өлдүрүр вә симурғ гушу она көмәк едир. Бу әдәби паралел һәмин ән'әнәви мөвзунун түркдилли халглар арасында Атропатенлә һеч бир әлагәси олмадан јарандығыны вә јајылдығыны еһтимал етмәјә имкан верир.

Бир чох халгларда (мәс.: гәдим мисирлиләрдә, шумерләрдә, еләчә дә бә'зи түркдилли халгларда) мүәјјән биткиләр, ағачлар мүгәддәс сајылмышдыр. Бу е'тигада көрә, һәмин ағачларын мејвәләри, јарпаглары инсанлары (бә'зән һејванлары) чаванлашдырыр, она әбәди һәјат бәхш едир вә һәтта биткиләр, куја, өлүнү дирилдир (јенидән һәјата гајтарыланлар, әсасән, јараланыб өлмүшләр олур). Мүгәддәс ағачлар, онларын шәфа верән јарпаглары вә мејвәләри әски дүнјанын бир чох халгларынын мифолокијасында тиположи јолла јаранмыш Дүнја ағачы илә әлагәдардырлар. Бунлар һәмин ағачын мүхтәлиф шәкилли тәзаһүрләридир. Бу бахымдан «Мәлик Мәммәд» нағылында онун мејвәси, үмумијјәтлә, бир чох нағыллардакы дәрвишләрин вердикләри мејвәләр (адәтән, алма олур), «Тапдыг» нағылындакы «дирилик ағачы», «дирилик күлү» сәчијјәвидир.

[1] Уйгурские сказки. Алма-Ата, 1963, с. 125.

«Мәлик Мәммәд» нағылында дејилир ки, шаһын бағында битмиш алма ағачынын чох гәрибә кејфијјәти вармыш. Онун алмаларыны јејән һәр бир гоча 15 јашлы чавана чевриләрмиш. Шаһ исә бу мејвәләрә һәсрәт имиш, чүнки јетишдији кечә алмалар оғурланармыш. Гоча шаһ кәнчләшмәк ешги илә, нәјин баһасына олурса-олсун ағачын мејвәсинә јијәләнмәк истәјирмиш. Әввәл шаһын бөјүк, сонра ортанчыл оғлу кечә алма ағачынын кешијини чәкир ки, сәһәр онун мејвәләрини атасына һәдијјә кәтирсин, лакин мүмкүн олмур. Горхаг, гансыз, јалныз шәхси мәнфәәтләри үчүн чанфәшанлыг едән, һәр чүр алчаглыға әл атмаға һазыр олан, нәчиб гардаша хәјанәт әли узадан, күтбејин, мәкрли, амансыз өвладлар кечә јухусузлуға дөзә билмәјиб јатырлар вә див алмалары оғурлајыр. Нәһајәт, нөвбә кичик оғула чатыр; о, јатмамаг үчүн кечә бармағыны кәсиб, јарасына дуз басыр вә јатмыр; оғурлуға кәлән дивлә вурушуб ону јаралајыр, див гачыр; нәһајәт алмалары атасына кәтирир; шаһ јејиб кәнчләшир.

Буна бәнзәр мотив «Тапдыг»да да вардыр. Нағылын гәһрәманы Тапдыг билмәдән өз бачысы Шәмси ханыма ашиг олур. Күн ханым Тапдыға дејир: «Инди, ај Тапдыг, бил, акаһ ол ки, сән мәним оғлумсан, Шәмси ханым да сәнин бачындыр. Сән бачыны ала билмәзсән, сәнә Чаһан ханымы тој етмишәм. Аллаһ тојунузу мүбарәк етсин.

Тапдыгла Шәмси ханым бу сөзү ешидән кими гышгырыб өзләриндән кетдиләр. Онлары өзләринә кәтирдиләр. Тапдыг Шәмсинин үзүнә бахды, гылынчы чәкиб өз үрәјинә сохду, өзүнү өлдүрдү. Шәмси ханым да ону гучаглајыб, башына дөјдү, тој-нағара јеринә шивән гопду. Күн ханым дирилик ағачындан бир јарпаг кәтириб онун јарасына чәкди, сағалтды, дирилик күлүнү онларын бурнуна тутду. Һәр икиси асгырыб дурдулар. Шәмси ханым Тапдығын бојнуну гучаглајыб үзүндән өпүб деди:

— Гардаш, фикир етмә, гардаш бачыны, бачы гардашы севкилисиндән артыг севәр. Биз дә, шүкүр аллаһа, бир-биримизи бачы-гардаш кими севирик»[1].

Көрүндүјү кими өлмүш Тапдығы, Шәмси ханымы Дирилик ағачынын јарпағы, «дирилик күлү» һәјата гајтарыр. Дирилик ағачы инсанлара һәјат бәхш едир. Бу мотив бир чох нағылларда дәјишилмиш шәкилдә вардыр.

[1] Азәрбајчан нағыллары, Б., 1962, с. 67.

Бу вә буна бәнзәр, үмумиjjәтлә, мејвәнин, ағач јарпағынын инсаны, ја да һејваны чаванлашдырмасы, өлмәз, әбәди етмәси мотиви бир чох әски халгларын мифолокиjасында кениш јајылмышдыр.

Бејнәлнәһрејн халгларынын—шумерләрин, аккадларын епосу кими дүнја шөһрәти газанмыш «Килгамыш»дакы бә'зи мәсәләләр бу бахымдан мараглыдыр. Епосда дејилир ки, гәһрәман, горхмаз Килгамыш «сеһркар» бир битки әлдә едир. Һәмин биткинин куја белә бир кејфиjјәти вармыш: ону јејән өлмәзләшир, һәмишә чаван галыр. Бу биткини әлдә едән Килгамыш хејли севинир. О дүшүнүр ки, биткини өзү вә ән чох севдији доғма халгы јејәр вә һәмишә чаван олар:

Бу битки / хошакәлән биткидир,
Онунла инсан / чатыр һәјата.
Кәтирәрәм ону / чәпәрләнмиш Урука,
Једирәрәм халгымы, / верәрәм о биткини,
Онун ады «гочадыр» / инсаны кәнчләшдирир,
Ондан мән дә јејәрәм / кәнчлијим гајыдар кери[1].

Лакин гәһрәман Килгамышын бу арзусу үрәјиндә галыр. Онун «сәһләнкарлығы» үзүндән «сеһрли» битки өзүнә вә халгына дејил, илана гисмәт олур.

Куја илан «гочалары кәнчләшдирән» биткини јејәндән сонра, илдә бир дәфә көһнә дәрисини дәјишир, беләликлә дә, чаванлашыр, өлмәз олур. Үмумиjјәтлә, бир чох тәдгигатчыларын фикринчә, илана ситајиш, илан мифи Бејнәлнәһрејн халгларында кениш јајылмышдыр[2].

Шумерләрин епосундакы битки инсаны, һејваны һәмишә чаван едир. Бу кејфиjјәтинә көрә дә о, «гочаны чаванлашдыран» адыны алмышдыр. Азәрбајчанлыларын «Мәлик Мәммәд» нағылындакы алманын да ејни кејфиjјәти вардыр. Бу һәмин халгларын әсатири-дини, фәлсәфи әлагәсиндән даһа чох мүәjјән ичтимаи-сијаси гурулушун, һәтта ајры-ајры вахтларда да олса, инсанларын јашадығы чағын шүуру, һәјатла екиз доғулмуш тәфәккүрү илә әлагәдардыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, илан мифи чох әски чағлардан азәрбајчанлыларда, онун тәркибиндә иштирак едән Азәрбајчандилли гәбиләләрдә, мидијалыларда да вар иди.

[1] Флитнер Н. Д. Культура и искусство двуречья. М.—Л., 1958, с. 140.
[2] Јенә орада, с. 139—140.

Азәрбајчанын бир сыра јерләриндә илан тотеми илә әлагәдар олараг «илан пир», «илан пири», «илан дағ» адлы пир, јер адлары вардыр. Ермәнистанын азәрбајчанлылар јашајан јерләриндә дә илан пирләри мөвчуддур. Јереванда јашајан азәрбајчанлылар арасында иланларла әлагәдар белә бир әфсанә вар ки, куја бир заманлар ики бөјүк дәстәјә ајрылмыш иланлар Ағры (Арарат) дағынын әтәкләриндә вурушмушлар. О заман Јереван бағлары һәмин вурушда јараланмыш иланларла долу имиш.

Илан онгону о гәдәр кениш јајылыбмыш ки, мәишәтдә ишләнән габ-гачагда да онун шәкли габардылырмыш. Бу бахымдан Азәрбајчанда тапылмыш (еранын илк әсрләринә аид) габын үзәриндәки илан рәсми мараглыдыр[1]. Куман ки, һәмин габын саһиби олан гәбилә вә ја гәбилә бирләшмәси илана ситајиш етмиш вә буна көрә дә габ үзәриндә онун шәклини габартмышдыр. Бәлкә дә бу габ илан онгону ајин ојунларында ишләнәрмиш. Бир чох нағылларда, дастанларда илана тапынманын изләри индијә гәдәр галыр. «Овчу Пирим», «Гатыг сатан» вә с. нағылларда бунун мүәjјән әламәтләри вардыр. Һәмин нағыллардакы илан мифинин галыглары вә көкләри ики мәнбә илә—бунлардан бири Азәрбајчанын сојкөкүндә иштирак едән Атропатен вә б. гәбиләләрин инамы илә, дикәри исә Азәрбајчан халгынын әсас сојунда дуран Азәрбајчандиллиләрин илан онгону илә әлагәдардыр. М. Гашғаринин чағында Оғуз вә б. гәбилә бирләшмәсинин хаганына «Бука Будрач» дејирмишләр. Һәтта һәмин гәбилә өз јенилмәз баһадырларыны да белә адландырмышдыр. Бука једдибашлы илан (әждаһа) демәкдир. Түркдилли халглар парс сөзү «әждаһа»дан өнчә өз сөзү «бука»ны ишләдирмиш.

Бурада бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр. Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә иштирак етмиш оғузлар, гыпчаглар вә бу кими гәбиләләр бә'зән өз гәбилә бирләшмәсинин онгонуну вә ја ситајиш етдији мифин адыны һәмин гәбилә бирләшмәсинин биличисинә — дини башчысына, хаганына, бөјүкләринә дә верирмишләр. Бу бахымдан «тенкри» (танры) сөзүнә өтәри дә олса диггәт јетирәк. М. Гашғари «танры» сөзүнү изаһ едәрәк јазыр: تنکری —тенкри јенә бунлар (сөһбәт мүсәлман олма

[1] Һәмин габ Низами адына Азәрбајчан әдәбиjјаты музејиндә нүмајиш етдирилир.—*М. С.*

1162—2

јан түркләрдән кедир — *М. С.*) биличи кимсәјә تنگریگان —тенкриган дејирләр <...>»[1].

«Тенкриган» // «тенгриган» «тангры» вә «ган» сөзләриндән ибарәт мүрәккәб сөздүр. «Тангры»—көј, аллаһ, «ган» — ата, «ган» — хаган мә'насындадыр («нун сәгир»-ин «н»-ја чеврилмәси түрк дилләриндә характерик һалдыр). «Тангриган»—«ата танры», «хан тангры» демәкдир. Демәли, «тенкри» сөзүндән олан «тенкрихан» биличиләрә, ағсаггаллара, хаганлара дејилирмиш (о заман һәр бир хаган өз гәбиләсинин һәм дүнјәви, һәм дә руһани бөјүјү, рәһбәри иди). «Бука» да бу гәбил сөзләрдәндир. О, һәм гәбилә онгонунун ады, һәм дә һәмин гәбиләнин дини вә дүнјәви рәһбәринә, һәтта икидләринә верилән ад олмушдур (Мидија шаһы Астиагын ады Әждаһадыр. Еһтимал ки, шаһын адынын әждаһа олмасы илан—әждаһаја ситајишлә әлагәдардыр).

Илана тапынманын изләри сон заманлара гәдәр бир чох түркдилли гәбилә, етник груп вә халгларда вармыш. Гызыллыларын әсас е'тигад етдикләри онгонлардан бири дә иландыр (Гызыллыларын дилиндә «чалан»)[2]. Азәрбајчан нағылларында, дастанларында раст кәлдијимиз шәр вә хејирхаһ иланлары, әждаһалары, һәр шејдән өнчә һәмин әразидә јашајыб илана ситајиш едән (һәләлик ады бәлли олмајан) гәбилә вә еләчә дә «бука» онгонуна тапынанларла әлагәләндирмәлијик. Әкс тәгдирдә мәсәләнин кениш елми мәнзәрәси јарана билмәз. Иланын—әждаһанын сонрадан халг тәрәфиндән истәр өз бәдии јарадычылығында, истәрсә дә мәншәји илә бағлы әсатири тәбиәтли әфсанәләрдә нифрәтлә јад едилмәси бир чох тарихи һадисәләрлә әлагәдардыр. Илана—әждаһаја е'тигад едән гәбилә бирләшмәләри башга онгона тапынан гәбилә бирләшмәләри илә истәр көнүллү, истәрсә дә зор күчүнә гајнајыб-гарышаркән, күчлү јад гәбиләнин онгону үстүн кәлмиш, беләликлә дә, илана—әждаһаја пис мүнасибәт јаранмышдыр. Кечмишдә илана—әждаһаја е'тигад едән башчы, биличи, М. Гашғаринин тә'бир инчә, тенгриган—тенкрикан јени гәбул етдији онгонун тә'сири алтында өз доғма онгонуну көздән салыр,

[1] Mahmud Kaşğari. Divani luğat-it türk tercümesi, ceviren Besim Atalay, Ankara, 1941, s. 377.

[2] Бах: Зеленин Д. К. Культ онгонов в Сибири. Изд-во АН. СССР, М. — Л., 1936, с. 7—8.

она гаршы кин, күдурәт һисси ојадыр (буну говушмада иштирак едән башга гәбилә дә едә биләр) вә бәлкә дә бунунла илана—әждаһаја нифрәт тәблиғ едән нағыллардын илк рүшејмләринин, белә демәк мүмкүнсә, илк вариантларынын схеми о заманлар јаранмышдыр. Чүнки сонрадан нағылларда илана нифрәт мотивини јаратмаг һеч дә актуал олмазды. Халг исә өзүнүн бејнини мәшғул едән мәсәләләрә дәрһал, әсасән шифаһи сөз јарадычылығы васитәсилә чаваб верирмиш.

Иланын јаваш-јаваш бу вә ја башга сәбәбләрә көрә, нәзәрдән дүшмәси «Тахта гылынч» нағылында чох ајдын шәкилдә нүмајиш олунур. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн онун гыса мәзмунуну хатырлајаг: шаһ, оғлу вә вәзир-вәкиллә ова чыхыр. Онлар овдан сонра сәфалы бир јердә чадыр гурурлар. Шаһын оғлу «һәја етдијиндән, өз чадырыны бир кәнарда гурур». Шаһ јатмыш оғлунун јанына кәлиб көрүр ки, бир гызыл илан ону вурмаг истәјир. Шаһ ајаггабысында илана су верир. Илан сују ичиб кери гајыдыр. Бир нечә күндән сонра шәһәрә кәлирләр. Шаһын ханымы хәстәләнир вә оғлуну—шаһзадәни—тәкини чағырыб нәсиһәтамиз вәсијјәтләр едир вә өлүр. Атасы евләнәндән сонра шаһзадә анасынын вәсијјәтинә көрә, мүәјјән мүддәтә доғма өлкәсини тәрк едир. Јолда ов заманы гызыл иланын чадыра кирдији јердә Тахта Гылынч адлы бир оғлана раст кәлир. Тахта Гылынч шаһын ханымынын вәсијјәтиндә дедији инсани кејфијјәтләрә малик олдуғуна көрә, шаһзадә онунла достлуг едир. Онлар јад өлкәдә бир јердә гардаш кими јашајырлар. Шаһзадә һәмин јад өлкәнин шаһынын гызыны севир вә досту Тахта Гылынчын көмәји илә онунла евләнир. Тој олур, шаһзадә гызын јанына кетмәк истәјәндә, досту дејир ки, гој габагча мән кедим, сонра сән кедәрсән. Тахта Гылынч гызын јанына кедиб, онун ағзына пүфләјир. Дәрһал гызын ағзындан он бир илан чыхыр вә о, һамысыны өлдүрүр. Әввәлләр гызы кимә әрә верирләрмишсә, кечә һәмин иланлардан бири гызын ағзындан чыхыб, бәји санчыб өлдүрүрмүш. Бу дәфә исә сәһәр шаһа хәбәр кедир ки, күрәкәнин сағдыр. Һамы буна чох севинир. Бир мүддәтдән сонра шаһзадә арвады вә досту Тахта Гылынчла атасынын јанына гајыдыр. Шаһзадә вә Тахта Гылынч илк дәфә көрүшдүкләри јерә чатырлар. Бурада оғлан шаһзадәјә дејир ки, биз ајрылмалыјыг вә шаһын бизә вердији вар-дөвләти, гызы бөлмә-

лиҹик. Онлар вар-дөвләти јары бөлүрләр. Оғлан тәләб едир ки, гызы да јары бөлмәлиҹик. Шаһзадә јалварыр ки, онун пајына дүшән вар-дөвләти көтүрсүн, лакин гызы бөлмәсин. Оғлан разы олмур. Нәһајәт, шаһзадә гыздан имтина едир, әл чәкир. Оғлан буна да разы олмур. О, гызы бир ағача баглајыр вә бөлмәк үчүн гылынчла она јахынлашанда, јазыг гыз горхусундан гусур вә ағзындан ахырынчы илан дүшүр. Бундан сонра оғлан гылынчы јерә гојуб дејир: «Мәнә мал-дөвләт, гызыл лазым дејил. Мәгсәдим һәмин иланы гызын ағзындан чыхартмаг иди. Бу чыхмасајды бир күн сәни чалачагды. Бу малдөвләт вә гыз сәнин олсун. Гардашым, бил: «мән инсан дејиләм». Мән һәмин иланам ки, атан јахшылыг едиб башмаг тајында мәнә су вермишди»[1]. Оғлан јенә илан олуб бир чухура кирир. Шаһзадә доғма јурдуна чатыр вә хош өмүр сүрүр.

Гыса мәзмунуну вердијимиз бу нағылда илан тотеминин изләри ајдын көрүнүр. Нағылын јарадычысы, еһтимал ки, бир тәрәфдән кечмиш тотемләринә, бәлкә дә гәбилә бирләшмәси үзвләринин арасында һәлә дә тотемлик мөвгејини итирмәмиш «гызыл илана» өзүнүн көмәкчиси, һамиси, чәтин ишләрдә дадына чатан кими бахмышдыр. Дикәр тәрәфдән, елә һәмин нағылын јарадычысы бәлкә дә илан онгонунун тотеминин јаваш-јаваш башга тотемлә әвәз олунмасы илә әлагәдар олараг, она гаршы нифрәт һисси чошдурмуш, иланы инсан сәадәтинин (бурада аилә сәадәтинин) дүшмәни кими тәгдим етмишдир. Демәли, бу нағылда илан һәм шәр, һәм дә хејирхаһ бир гүвәнин зооморфик образы кими бизә кәлиб чатмышдыр. О, һәм инсанын досту, һәм дә дүшмәни кими һәрәкәт едир.

Буна көрә дә биз «Тахта гылынҹ» нағылынын илк сүжет гурулушуну, һеч олмаса һәмин сәпкили нағыллардакы фикрин јаранма тарихини, илан онгонунун јаваш-јаваш башга бир онгонла әвәз олундуғу кечид дөврү илә әлагәләндиририк. Әлбәттә, бу кечид дөврү чох узунөмүрлү олмушдур. Сонралар нағыл јарадан̧лар бә'зән кечмишин ән'әнәсини давам етдирәрәк, әсәрләринә иланла әлагәдар һадисәләр, епизодлар салмышлар. Белә нағылын јарандығы чағда исә Азәрбајҹан халгы арасында илан

[1] Бах: Азәрбајҹан нагыллары. I ҹилд (тәртиб едәни М. Һ. Тәһмасиб), Б., 1960, с. 62.

онгонуна инанан тапмаг чох чәтин иди. Лакин буна бахмајараг, азәрбајҹанлыларын сонракы дөвр сәнәтиндә, хүсусилә нағылларда, тәтбиги сәнәтдә илан—әждаһа мотиви узун мүддәт јашамышдыр.

Илан—әждаһа илә әлагәдар онларча нағыл сајмаг олар. Биз онлардан бири һаггында данышдыг. Инди дә онун тәтбиги сәнәтдә вә рәсмләрдә тәҹәссүм етдирилдијинә өтәри нәзәр салаг. Бу бахымдан Азәрбајҹан халчалары чох сәҹијјәвидир. Халча мүтәхәссиси Ләтиф Кәримовун фикринҹә, иланын стилләшдирилмиш нахышы халчада чох ишләнән орнаментләрдәндир.

Арменаг Сагызјан ермәни халчачылығындан бәһс едәркән гејд едир ки, халчада ишләнән бә'зи орнаментләри, бәдизләри (нахышлары), шәкилләри, хүсусилә әждаһа тәсвирини ермәниләр сәлҹуглар васитәсилә Шәргдән алмышлар[1]. Бизи бурада сәлҹуглардан башга халглара кечмиш нахышларын, орнаментләрин һамысы јох, јалныз әждаһанын шәклинин тохунма мәсәләси марагландырыр. Ермәни халча мүтәхәссиси В. С. Темурчјан гејд едир ки, Берлин музејиндә әждаһа вә гарталын (симурғун) вурушуну тәсвир едән халча вардыр. Бир чох халча мүтәхәссисләри еһтимал едирләр ки, һәмин халча Газахда, Лоридә XIII әсрин 50-ҹи илләриндә тохунмушдур[2]. Бу халчанын сүжети «Мәлик Мәммәд» нағылындакы Мәлик Мәммәд вә Симурғ гушунун әждаһа илә вурушуну хатырладыр. Әкәр һәмин халча, бир чох мүтәхәсисләрин дедији кими, XIII әсрдә монголларын Загафгазијада олдуглары заман Газахда тохунубса, онда А. Сагызјанын «халчада әждаһа мотиви сәлҹугларла әлагәдардыр» фикринә истинад едиб демәк олар ки, һәмин халча Оғуз—Сәлҹуг мәдәнијјәтинә аиддир, ја да онун тә'сири алтында тохунмушдур.

Ајдындыр ки, Азәрбајҹан халгынын етник тәркибиндә иштирак едән оғузлар, гисмән ујғурлар, сәлҹуглар вә бу кими бөјүк гәбилә бирләшмәләри силсиләләри Чин халгы илә мәдәни, ичтимаи-тарихи әлагәләрдә олмушлар. Әски түркдилли халгларын, еләҹә дә Азәрбајҹан халгынын сој тәркибиндә иштирак етмиш Атропатен мифләриндә илан — әждаһа мифи хүсуси јер тутдуғуна

[1] Sakissian A. d'Ast Armenem. Paris, 1940.

[2] Темурчјан В. С. Ермәнистанда халчачылыг (ермәни дилиндә). Јереван, 1955, с. 68.

көрә, онун тәсвири инчәсәнәтиндә дә (әждаһа мотиви) хејли ишләнмишдир. Вахтындан асылы олмајараг Загафгазијаја Ујғурстандан, Орта Асијадан кәлән түркдилли халглар вә онларын халча усталары тәмасда олдуглары халгларын халча мәдәнијјәтинин даһа да камилләшмәсинә, орнаментләрин зәнкинләшмәсинә көмәк етмишләр. Ә. В. Саламзадә вә Ҝ. Кәримов Азәрбајчанда миниатүр тарихиндән бәһс ачаркән гејд едирләр ки, бу ујғурлардан кечмә сәнәтдир[1].

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, вәһши, јыртычы вә әһлиләшдирилмиш һејванлара, һәр чүр гушлара, биткиләрә, барлы, барсыз ағачлара, тәбиәтин бә'зи һадисәләринә, көј чисимләринә—Күнәшә, Аја, ода, (бунларла әлагәдар олараг ишыға) әфсанәви һејвана вә гуша ситајиш едән әски дүнја халгларынын, о сырадан түркдилли халгларын улу бабалары бә'зән (оғузларда—гартал, гырғы, умај, өкүз, чанавар, ағач вә с.) һәмин гушларла, һејванларла, ағачларла, биткиләрлә вә с. илә јаранышларында, сојларында гоһумлуг бағлары олдуғуну иддиа етмишләр. Онлар өзләринин онгонларыны һәр шејдән габил вә күчлү сајыр, тапындыгларыны һәр шејин—һәјатын, инсанларын, өз гәбиләләринин јарадычысы кими гәбул едирдиләр. Елә буна көрә дә бә'зән ади бир гуш, башы көјләри дәлән даг, көзәл, зәриф бир чичәк, дадлы мејвәләрин ағырлығындан будагларыны ашағы әјмиш ағач, әһлиләшмиш вә ја вәһши һејван бу кениш каинатын јарадычысы, улу бабасы сајылыр. Мәсәлән, әски оғузлар улу бабаларыны өзләринин онгонлары илә бағламышлар. «Оғузнамә»нин ујғур версијасындакы Оғузун, јә'ни гәбилә сәчәрәсинин әфсанәви әсасыны гојанын заһири әламәтләринин тәсвири буна ән јахшы мисал ола биләр.

Оғуздан бәһс етмәмиш онун ата-анасы һаггында гыса мә'лумат вермәк кәрәклидир. Парис милли китабханасындакы «Оғузнамә»нин әлјазмасы үзәриндә чидди елми иш апаран вә ону чап едән А. М. Шербак јазыр ки, әлјазмасынын икинчи сәтринин биринчи вә үчүнчү сөзләринин арасында өкүз шәкли чәкилмишдир[2]. М. Һ. Тәһмасиб дә бир чох биличиләр кими бу дәлилә истинад едәрәк јазыр ки, Оғузун атасы өкүздүр[1].

Һәмин версијаја көрә Оғузун анасы Ај гағандыр. Ај гаған һаггында елм аләминдә мараглы фикирләр вардыр. А. Н. Бернштам Ај гаған һаггында бәһс едәркән, ону аккадларын, шумерләрин танрылар анасы вә сонралар доғум илаһәси кими дә шөһрәтләнмиш Иштара охшадыр[2]. Доғрудур, Иштар да илкин танрылар анасы олмушдур. Ај гаған да Оғуз јарытотемин, јарытанрынын, јарызооморфик образын анасыдыр. Бир чох дәлилләрә истинадән демәк олар ки, вахты илә Оғуз да мүстәгил тотем имиш. Сонра бә'зи түркдилли гәбиләләр, халглар, о сырадан ујғурлар оғузларын әфсанәви бабасы—мифик сәчијјәләрлә бәзәдилмиш Оғузу өкүзлә вә б. онгонларла чарпазлашдырмыш, беләликлә дә, ону һәм дә өкүзлә әлагәдар јарытанры, јарыинсан тотем сајмышлар.

Бир чох әски халгларын, о сырадан азәрбајчанлыларын сојкөкләриндә иштирак едән сојбирләшмәләри вә онларын улу бабалары көкләрини өз онгонларында ахтардыгларындан (әсасән улу нәнә—ана илә) онгонла, тотемлә (антропоморфик, зооморфик) ејни көкдән олдуглары инамы илә јашадыгларындан, инсанын һејван (онгонла) јахынлығына да инанмышлар. Бу јахынлыгдан, әлагәдән јаранан инсан—варлыг адәтән јарытотем, јарыилаһи олурду. О, инсанларын, сојун, јахуд сојларын мәғлубедилмәз һимајәчиси кими чыхыш едирди. Белә бир инам түркдилли халгларын әчдадларында да олмушдур. Елә Оғузун атасынын өкүз, Агшинин атасынын көј гурд, алтајларда улу әчдад Нишидунун анасынын гурд тотеми олмасы буна јахшы мисалдыр. Јакутларда Гу гушу улу нәнәдир. Азәрбајчан нағылындакы Ајғыр Һәсән, ујғурлардакы Туглуг Батур образлары белә бир инамын тәзаһүрүдүр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Басат образы да белә бир инамын јетишдирмәсидир. Басатын да ата-анасы зооморфикдирләр. Оғуза, Басата, Туглу Батура, Ајғыр Һәсәнә вә бә'зи халгларда белә бир инамла әлагәдар образлара диггәт едиләрсә, һамысы мәғлубедилмәз, чох күчлү, јағыја үстүн кәләнләрдир.

[1] Саламзадә Ә. В., Кәримов Ҝ. XVI әсрдә Тәбриз миниатүр мәктәби вә рәссам Солтан Мәһәммәд, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), 1959, № 5, с. 79.

[2] Шербак А. М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959, с. 15.

[1] Тәһмасиб М. Һ. «Дәдә Горгуд бојлары һаггында». Бах: Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр (мәгаләләр мәчмуәси) Б., 1961, с. 17.

[2] Бернштам А. Н. Историческая правда в легенде об Огуз-кагане. Журнал «Советская этнография», 1935, с. 35.

Онлар јарытотем, јарыилаһәдирләр (бу барәдә ирәлидә кениш сөһбәт олачаг).

Јухарыда көрдүјүмүз кими, әски түркдилли гәбиләләр өз хаганларыны да илаһиләшдирирмишләр. Јарытотем Оғузун анасы Ај габан илә Иштар илаһәси арасында мифоложи јахынлыг вардыр. Лакин бу фикрин илк мүәллифи А. Н. Бернштам елә һәмин тәдгигатында чох һаглы олараг, Ај габаны Умаја охшадараг јазыр ки, «Ај габан түркләрдәки ев очағынын һамиси Умаjла сых бағлыдыр. О, әски вә јахын кечмишин түрк чәмијјәтиндә мөвчуд иди»[1]. Бу фикрә А. М. Шербак[2], даһа сонралар М. Һ. Тәһмасиб шәрик олмушлар[3]. Ајдындыр ки, Умај бир чох түркдилли гәбиләләрин онгону, һәм дә ушаглары һимајә едән илаһә имиш.

Ај габан илаһәсинин Ајла әлагәләнмәси мәсәләси һәлә өз елми һәллини тапмамышдыр. Һәр үч алим бу әлагәни диггәт мәркәзиндән гачырмышлар. Бизчә, ујғур «Оғузнамә»синдән көрүндүјү кими, илаһи гүввәләр, онгонлар, илаһәләр, һәтта јарыилаһи инсанлар адәтән бу вә ја башга дәрәчәдә ишыгла әлагәдардырлар. Онлар, әсасән, ишыгла биркә јерә енирләр. Мәсәлән, Оғузун Күнәш, Ај, Улдуз оғланларыны доған арвады илә илк көрүшүнү хатырлајаг: «Јенә күнләрдән бир күн Оғуз хаган бир јердә көј танрысына тапынды. Гаранлыг дүшдү. Көјдән бир көј шүа дүшдү. Күндән ишыглы, ајдан парлаг иди. Оғуз хаган јүјүрдү, көрдү бу шүанын арасында бир гыз вар, тәк отуруб»[4].

«<...>дан ағараркән Оғуз хаганын чадырына күн кими шүа кирди. Бу шүанын ичиндән көј түклү, күмүшү бөјүк бир еркәк гурд чыхды»[5].

«Јаруктун» (шүанын) ичиндән чыхан көј түклү «еркәк бөри»—еркәк гурд чәтин вахтларда јарыилаһи, јарыинсан, јарызооморфик Оғуза көмәк едир[6]. Оғуз образынын мәншәји, еләчә дә бу адын сөзачымы—етимоложиси од, ишыг мәфһуму илә сых сурәтдә бағлыдыр.

Азәрбајчан нағылларында, дастанларында антропоморфик, јарыантропоморфик образлар да, адәтән, шүа васитәсилә јерә енирләр. «Тапдыг» нағылында Күнәшлә Гара дивин издивачындан доғулан Тапдыг да шүа илә биркә јерә дүшүр.

Тапдығын тачир Сүлејман тәрәфиндән тапылмасына диггәт едәк. О, оғулсузлуг дәрдини унутмаг үчүн шәһәрә кәзмәјә чыхыр. «Сүлејман тачир бир нечә күчә кәзди, бир һүчрә кечди, ахырда кечә јары олду. Ајын бәрк гаранлығы иди. Сүлејман тачир евә тәрәф кәлирди, бир дә көрдү бир нәрилти кәлди, бир ишыг гаранлығы јара-јара јерә дүшдү. Сүлејман тачир бу ишә мәәттәл галды. Јаваш-јаваш ишыг дүшән јерә кәлди ки, бурада бир ушаг вар. Сүлејман тачир өз-өзүнә деди: «Худаја, сәнә чох шүкүр, сән... көјдән бу ушағы мәнә салдын. Сүлејман тачир ушағы гучағына алыб, дүз евинә кәтирди... Бүтүн әһвалаты арвадына, гызына нағыл еләјиб деди:

— Бу ушаг ишыгла, шәфәглә көјдән дүшдү»[1]

Еһтимал ки, «Тапдыг» вә бир чох башга нағылларда илаһи, антропоморфик образларын ишыгла—шүа илә биркә јерә енмәси, заһир олмалары Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү тәшкил едән әсас түркдилли гәбилә бирләшмәләри силсиләләринин, о сырадан оғузларын, гыпчагларын, сәлчугларын, гисмән ујғурларын вә б. мифик тәфәккүрү илә әлагәдардыр.

Јухарыдакы изаһатдан да көрүндүјү кими Оғузла әлагәдар олан әфсанәнин Ујғур версијасында илаһи мәфһумлар, тотемләр; илаһәләр, јарыилаһәләр көјдән шүа васитәсилә енирләр вә санки шүа онлары инсанлара, јердәкиләрә тәгдим едир. Көрүнүр, әски түркдилли халгларда белә тәсәввүр вармыш ки, илаһи гүввәләр шүа васитәсилә тәзаһүр едирләр. Бизчә, Ај габанын адынын Ајла—шүа илә әлагәләнмәси дә белә бир инамын тәзаһүрүдүр. Лакин әфсанәдә Ај габанын шүа, ишыгла бағлылығы аздыр. Еһтимал ки, онун шүа, Ајла әлагәси әввәлләр даһа сых олмушдур.

Әфсанәдә Ај габанын ишыгла әлагәсинин зәиф олмасы бәлкә дә һәмин әфсанәнин сонрадан уградығы дәјишикликләрлә әлагәдардыр. Бәллидир ки, бир сыра тари-

[1] Бернштам А. Н. Историческая правда в легенде об Огузкагане «Советская этнография», 1935, с. 36.

[2] Шербак А. М. Огуз-наме. с. 94.

[3] Тәһмасиб М. Һ. «Дәдә Горгуд» бојлары һаггында. Бах: Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр (мәгаләләр мәчмуәси), Б., 1961, с. 19.

[4] Шербак А. М. Огуз-наме. с. 27—28. Мәтбәә чәтинлијини нәзәрә алыб, «Огузнамә»дән кәтирилән парчаларын азәрбајчанча тәрчүмәсини веририк.

[5] Јенә орада, с. 38.

[6] Јенә орада.

[1] Азәрбајчан нағыллары. III чилд, Б., 1962, с. 38.

хи-ичтимаи һадисәләр әсатири, әсатири-дини көрүшләрдә дәјишикликләр јарадыр. Ејни сәбәбләр оғузларын вә бә'зи түркдилли гәбиләләрин әски тарихә малик мифолокисинә, дини-фәлсәфи көрүшләринә, бәдии зөвгләринә тә'сир етмиш, аз-чох дәјишикликләр јаратмышдыр. Елә буна көрә дә мифләрлә әлагәдар әфсанәләри, нағыллары, һәтта бә'зән јазылы абидәләри тәдгиг едәркән, чох еһтијатлы олмаг лазымдыр. Бу вә ја башга әски әфсанәјә, нағыла, ја зорла, ја да көнүллү кирмиш «јенилији», «әлавәләри» көрмәк вә онларын әсас әфсанәјә дахил олма сәбәбләринин тарихи, әсатири, фәлсәфи, бәдии көкләрини дәгиг өјрәнмәк кәрәклидир.

Ај гаған һаггында фикир јүрүдәркән, онун ән илкин әсатири кејфијјәти нәзәрә алынмалы, јүзилликләрин амансызчасына силиб атдығы әсатири кејфијјәтләр мүмкүн гәдәр бәрпа едилмәлидир. Ај гаған илк хүсусијјәтләрини, илаһи кејфијјәтләрини нә гәдәр дәјишсә дә, јарызооморфик (һәм дә мүхтәлиф тотемләри өзүндә бирләшдирән), јарытотем доғмаг кејфијјәтини сахламышдыр. Бу да алимләрә имкан вермишдир ки, ону каһ әски Шәргин ән мәшһур илаһәси Иштарла, каһ да түркдилли халгларын Умајы илә әлагәләндирсинләр. Әкәр Ај гаған илаһи гүввәләрлә бағлы олмасајды, онун оғлу Оғузун оғланлары (биринчи арвадындан Күн, Ај, Јулдуз, икинчисиндән Көј, Таг, Тениз) каинатла символик шәкилдә әлагәләндирилмәзди. С. П. Толстов[1] чох һаглы олараг гејд едир ки, Оғузун «Ишыг стихијасы» (биринчи арвады), «Су стихијасы» (икинчи арвады) илә издивачындан каинат јараныр. Бизчә, Ај гағанын етник көкү түркдилли Саг гәбиләләринин Ај илаһәси илә ејнидир. Јакутлардакы, өзбәкләрдәки Ајны адлы танрынын адынын көкү Е. П. Пекарскијә көрә «ај»//«аі»-дыр. Бу исә бир чох түрк дилләриндә, хүсусилә јакут дилиндә «јарадычы», «јарадычы башланғыч», «хејирхаһ башланғыч», «танры», «инсан јарадан» вә б. мә'налары вардыр[2]. Сагларда Ана илаһә олан «Ај» // «Аі» илаһәси илә «Оғузнамә»дәки Ај гаған арасында јахынлыг ајдын һисс олунур. Бизчә Ај гағанла Сагларын «Ај» // «Аі» илаһәси мифолоҗи бахымдан ја ејнидирләр, ја да бир-биринә чох јахындырлар[1].

[1] Толстов С. П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен. Бах: «Проблемы истории докапиталистических общества» журналы, 1935, № 9—10, с. 3—41.

[2] Бах: Пекарский Е. К. Словарь якутского языка. 1959 с. 17, 32—33; Якутско-русский словарь, М., 1972, с. 33.

Јухарыда дејилдији кими, Оғуз гәбиләләри өз әчдадларыны әсасән јарызооморфик Оғузла бағлајырлар. Оғузун јарызооморфик олдуғуну даһа јахшы тәсәввүр етмәк үчүн биз онун ата-анасы һаггында гыса мә'лумат вердик вә дедик ки, бир чох алимләрин гејд етдији кими, анасы Ај гаған илаһә, атасы исә чох әскидән түркдилли халгларын зооморфик тотеми олан өкүздүр. С. И. Руденко иддиа едир ки, сарајларын диварларында тәсвир олунмуш ширләр, өкүзләр, јарыинсан ширләр, јарыинсан өкүзләр сарајларын мифик һимајәчиләридирләр[2] (јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда бир чох бөјүк феодал, хан евләринин, карвансараларын гапыларынын ја үстүндә, ја да јанларында шир һәкк олунмушдур. Еһтимал ки, ширләрин бу һејкәл-рәсмләри әски Шәрг ме'марлығы ән'әнәси илә бағлыдыр. Ширләрин һәкк олундуғу чағлар һәмин халг ширә миф кими бахмамышдыр. Буна, јалныз әски ме'марлыг ән'әнәсинин тәзаһүрү кими бахылмалыдыр). Тәсадүфи дејилдир ки, әски түркдилли гәбиләләрдә ил адларындан бири дә уд (өкүз) олмушдур[3] вә һәмин ил садәчә «уд ил» — «өкүз или» адланмышдыр[4].

Инди биз јеничә доғулмуш Оғуза диггәт јетирәк. О ади ушагдырмы? Јох. О да заһири көрүнүшү илә бир чох халгларын мифолокија тарихиндә доғулмуш јарытотемләрә, јарыилаһәләрә бәнзәјир. Лакин Оғузун мүәјјән орижиналлығы вар. Онун бәдәнинин ә'залары мүхтәлиф һејванлара бәнзәјир:«Бәлли олсун дедиләр. Онун көрүнүшү бах будур (өкүз шәкли көстәрилир—*М. С.*). Бундан сонра севиндиләр. Јенә күнләрин бир күнүндә Ај гағанын көзү парлады, оғлан доғду. Ушағын үзү көј, ағзы алгырмызы, көзләри ал, сачлары, гашлары гара иди. Көзәл мәләкләрдән дә көзәл иди. Бу ушаг анасынын дөшүнүн илк судүнү ичди вә даһа ичмәди. Чиј әт, аш, шәраб истәди, дил ачды. Гырх күндән сонра имәкләди, јериди, ојнады. Ајағы өкүз ајағытәк, бели гурд белитәк,

[1] Бах: Сејидов М. «Гызыл дөјүшчү»нүн сој-етник талеји һаггында, «Улдуз» журналы, 1981, № 8, с. 49.

[2] Руденко С. И. Искусство Алтая и Средней Азии. М., 1961, с. 11.

[3] Гашғари М. Көстәрилән әсәри, I чилд, с. 345.

[4] Јенә орада, с. 346.

чиjни самур чиjнитәк, көксү аjы көксүтәк иди. Бәдәнинин һамысы сых түклә өртүлү иди»[1].

Оғузун заһири көрүнүшү онун jарызооморфик олдуғуну көстәрир вә о, илк бахышда әчаjиб көрүнә биләр. Бу әчаjиблиjин сәбәби индиjә гәдәр һеч бир арашдырычынын диггәтини чәлб етмәмишдир. Нә үчүн әски түрк халглары онун ә'залары мүхтәлиф һеjван бәдәнинин һиссәләринә бәнзәдирләр? Бу тәсадүфидирми? Һәмин һал тарихи вә бундан асылы олараг мифоложи һадисә илә әлагәдар деjилми? Бизчә, бунун белә бир сәбәби ола биләр. 24 Оғуз (бә'зи мәнбәләрә көрә 22) гәбиләси олмушдур. Бәллидир ки, Оғуз гәбиләләринин һәр биринин өзүнүн аjрыча тотеми вар имиш[2]. Оғуз исә онларын әфсанәви улу бабалары иди. 24 Оғуз гәбиләси бирләшиб Оғуз бирләшмиш гәбиләсини jарадаркән күчлү, адлы-санлы гәбиләләр Оғуза онгонларынын мүәjjән әламәтини вермишләр. Мәһз буна көрә дә Оғузун аjағы өкүз, чиjни самур, көксү аjы, бели гурд белинә охшаjыр (jалныз түркдилли халгларда деjил, дүнjанын бир чох халгларында бу вә jа башга битки, ағач, гуш, һеjван соjкөк—әчдад кими гәбул олунмуш, һәтта бә'зән аилә бирләшмәләри, гәбиләләр һәмин биткинин, гушун, һеjванын адыны дашымышдыр). Демәли, Оғуз бирләшмиш гәбиләләрин баш онгону олдуғуна көрә, онда бә'зи гәбиләләрин онгонларынын әламәтләри өз әксини тапмышдыр.

Гурд—бөри тотеминдән әввәл Оғуз һаггындакы әфсанәнин Уjғур версиjасынын сонуна jахын белә бир һадисәjә диггәт jетирәк. Оғуз хан «<...> сағда гырх гулач (сажен) ағач учалтды. Онун башына гызыл тоjуг гоjдурду, аjағына исә ағ гоjун бағлатды. Солда гырх гулач ағач учалтды. Онун башына күмүш тоjуг, аjағына исә гара гоjун бағлатды. Саға Бузуглары, сола Үчоглары jерләшдирди»[3].

Бурадан аjдын олур ки, бу версиjада Оғуз гәбиләләринин ән мәшһурларынын Бузук вә Үчогларынын* jерләшдикләри әразинин мүәjjән уча бир jериндә гырх гулач ағачын башында алтун вә күмүш тоjуғун һеjкәлини, jа да мүгәввасыны һазырлаjыб гоjармышлар. Дибинә

[1] Щербак А. М. Огуз-наме, с. 22—23.

[2] خیواخانی ابوالغازی شجره تواکمه. موصقو — لەنینغراد ۱۹۵۷ .۷۳

[3] Щербак А. М. Огуз-наме... с. 61—62.

* Бу гәбиләләр һаггында «Китаби-Дәдә Горгут»да да сөһбәт кедир.

исә ағ вә гара гоjун бағлармышлар. Аjдындыр ки, бу тоjуг вә гоjун һәмин гәбиләнин мифик көрүшләри илә бағлыдыр вә белә гәбиләләрин зооморфик тотеми олмушдур. Бир чох алимләрин апардыглары арашдырма көстәрир ки, түркдилли гәбиләләр тапындыглары онгонларын мүгәввасыны, һеjкәлини (Сибирдә, Алтаjда вә бу әтрафда jашаjан бир чох түркдилли халглар, о сырадан гызыллылар белә һеjкәлләрә «лекан» деjирләр) һазырлаjыб, она ситаjиш едирләрмиш, һәтта онлар бу онгонларын һеjкәлләринин гаршысына мүхтәлиф jемәкләр дә гоjармышлар[1].

Бүтүн бу арашдырмалар әсасән XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләринә аиддир. Демәли, бу адәт көкү «Оғузнамә»нин jазыjа алындығы (XI—XIII әсрләр) заманлара кедиб чыхыр. Бәллидир ки, Азәрбаjчан халгынын соjетник тәркибиндә Ағгоjунлу вә Гарагоjунлу адлы ики бөjүк гәбилә бирләшмәси иштирак етмишдир. Бәлкә дә «Оғузнамә»дәки (уjғур версиjасы) гара вә ағ гоjунла әлагәләндирилән гәбиләләр сонра өз зооморфик тотемләринин ады илә адланмыш вә Азәрбаjчан халгынын тарихиндә бөjүк рол оjнамышлар. Һәмин гәбиләләрдә гоjун тотем олмуш вә гәбилә дә онун ады илә адланмышдыр.

Jухарыда гејд етдик ки, көj түклү гурд да Оғуза тәгдим олунаркән, көjдән шүанын ичиндә кәлир вә чәтин вахтларда оғузлара көмәк едир[2]. О, Оғузун ордусунун габағына кечир, онлары ағыр jоллардан кечирир. Заман әфсанәдәки гурдун зооморфик сәчиjjәсини тамамилә силә билмәмишдир. Бу да ону көстәрир ки, гурд чох jаjылмыш тотем олмушдур. Онун шүа илә әлагәси, оғузлара көмәjи вә с. әсатири сәчиjjәсиндән башга, өзкә бир хүсусиjjәти, из шәклиндә олса да, әфсанәдә өзүнү сахлаjа билмишдир. Гурдун шүа илә әлагәси чох мараглы мифоложи һадисәдир. Әксәр түркдилли халгларда гурд вә аслан Күнәшин рәмзи, һеjвани тәчәссүмү иди. Гурд Күнәши тәмсил етдиjиндән, мифоложи әфсанәләрдә әсасән шүа илә биркә верилир. Бундан башга гурдун «Оғузнамә» дастанында бир сыра мифоложи сәчиjjәси аз да олса өзүнү горуjа билмишдир. Көрүнүр, бу, гурдун әсатири сәчиjjәләриндән бири имиш. Изи галмыш сәчиjjә һансы-

[1] Зеленин Д. К. Культ онгонов в Сибири. М.—Л., 1936, с. 12.

[2] Щербак А. М. Огуз-наме..., с. 39; 46.

дыр? Әфсанәнин ујғур версијасында Оғуз өвладлары (Күн, Ај, Јулдуз, Көј, Тағ, Тениз) доғулгандан сонра бөјүк бир мәчлис дүзәлдир вә орада өзүнү хаган е'лан едиб дејир: «<...> гој бујан (хошбәхтлик, бәдбәхтликдән хилас едән) бизим дамғамыз, көј гурд уранымыз (һәрби чағырышымыз) олсун»[1].

Бу парчадан ајдын олур ки, оғузлар бөријә — гурда һәм дә һәрби чағырышын рәмзи кими бахмышлар. Еһтимал етмәк олар ки, о, һәрбдә оғузлара көмәк едән тотем олмушдур. Демәли, гурд мүһарибәдә оғузларын һамиси олан онгондур. Буна көрә дә о, әфсанәдә «һәрби чағырыш»—«уран» рәмзи кими чыхыш едир вә өз әсатири сәчијјәсини заманын јенилләшдиричи тә'сириндән горујуб сахлаја билмишдир.

Гурда тапынмағын изләри «Дәдә Горгут» бојларында да өзүнү (әсәрин јазыја алындығы дөврә гәдәр) горујуб сахламышдыр. Гурд тотеми, «Оғузнамә»нин ујғур версијасындан көрдүјүмүз кими, әсас тотемләрдәндир. Лакин бу онгон «Китаби-Дәдә Горгут»да јалныз из кими галмышды. Бир чох Дәдә Горгутчулар иддиа едирләр ки, дастанын бојлары XIII әсрин сону XIV әсрин әввәлләриндә јазыја алынмышдыр. Демәли, оғузлар артыг ислам динини гәбул етмишдиләр. Јени дин онларын әски мифик көрүшләринә өз тә'сирини көстәриб, ону әвәз едирди. Буна көрә дә вахты илә оғузларда әсас тотем олан гурд—бөри јаддашлардан, бојлардан силинир, адда-будда, биртәһәр, зорла өзүнү *«Гурд үзү мүбарәкдир», «Гара башым гурбан олсун гурдум сәнә», «Авазы габа гурд әниҗи еркәјиндә бир көкүм вар»* ифадәләриндә сахлајыр. Гурд тотеминә инамын изләри һәтта инди дә Азәрбајчан рајонларында вардыр. Бә'зи гочалар «Гурд көрәндә салават чевир» дејирләр. Бу ифадәдә гурда тапынмағын изләри өзүнү горујуб сахламышдыр.

М. Һ. Тәһмасиб чох доғру һисс етмишдир ки, гурд мүгәддәслији «Дәдә Горгут» бојларында Газан ханла әлагәдардыр[2]. О, өз әчдадыны «гурдун еркәји»нә бағлајыр. Демәли, гурд тотеминин изләри өзүнү бојларын ән әски, ән «гоча», бәлкә дә оғузларын тотемист бахышлары илә һәмјаш олан Газанла әлагәдар сахламышдыр. Бу да еһтимал етмәјә имкан верир ки, вахты илә оғузларда

[1] Щербак А. М. Огуз-наме.., с. 32.

[2] Тәһмасиб М. Һ. «Дәдә Горгут» бојлары һаггында. Көстәрилән мәнбә, с. 24.

гурд тотеми күчлү олмушдур. Јухарыда гејд етдик ки, Газан өзүнүн сојуну гурдла бағлајыр. Елә бу мифоложи дәлил—«гурд вахты илә кениш јајылмыш онгон олмушдур» еһтималымызы доғрулдур. Чүнки чох мәшһур онгону сојун көкү сајармышлар. Бәлкә дә һәмин гурд тотеминин Газанла әлагәдар әфсанәси дә мөвчуд имиш. «Дәдә Горгут» бојларында гурд јалныз Газанла әлагәдар хатырланыр.

Биз ирәлидә гејд етдик ки, Азәрбајчан мифолокијасында Дүнја ағачына вә онун рәмзи олан ағачлара, биткиләрә тапынма хүсуси јер тутур. Бу мифоложи инам јалныз түркдилли халгларда дејил, әски дүнјанын бир чох халгларында варды. Азәрбајчан халг јарадычылығында Дүнја ағачынын мифоложи сәчијјәләринин арашдырылмасы бир чох мәсәләләрин ајдынлашмасына көмәк едир.

Түркдилли халгларын, о сырадан Азәрбајчан халгынын ағача—биткијә тапынмасы илә башга халгларын инамлары арасында мараглы охшарлыглар вардыр. Әски мисирлиләр дә каинатын, һәјатын јаранмасыны битки//ағач илә әлагәләндирирләр. Онларын мифоложисинә көрә, Күнәш аллаһы лотос адлы биткидән јаранмышдыр.

Мисир мифолокијасы мүтәхәссиси М. Е. Матје гејд едир ки, әски мисирлиләр үчүн битки (ағач) мифи әсас миф олмушдур. О јазыр: «Бир сыра мифләрдә каинатын јаранмасы битки илә әлагәләндирилир, мәсәлән, әфсанәләрин бириндә дејилдијинә көрә «јери ишыгландыран, зүлмәтдә јашамыш» Күнәш өвлады ибтидаи хаосдан учалмыш тәпәнин үстүндә бој атан шанакүл (лотос) чичәјиндән, заманын лап әввәлләриндә бој атмыш шанакүлләрдән ...бөјүк көлүн үзәриндә чичәкләнмиш мүгәддәс шанакүлләрдән әмәлә кәлмишдир. Бу әфсанә кениш јајылмышдыр. Шмуну шәһәринин јахынлығындакы тәпәдә битмиш вә кәнч Күнәш илаһәсинә чан вермиш шанакүл һаггында әски мифләрдә дә данышылыр. Онун ләчәкләри арасында мүгәддәс ушағын әјләшдији шанакүл чичәјинин тәсвиринә исә Рома дөврүнә гәдәрки әсатирләрдә тәсадүф олунур; бу да көстәрир ки, һәмин рәсми версијалардан биринә чеврилмишдир»[1].

Илк инсан өзүнүн сонракы инкишаф пилләләриндә

[1] Матье М. Э. Древне-египетские мифы. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1956, с. 15—16.

ону әһатә едән каината—космик фәзаја, Күнәшә, Аја, улдузлара, шүаја, тәбиәтин хејирли вә зәрәрли, бә'зән исә, јеринә көрә, һәм хејирли, һәм дә зәрәрли һадисәләрә: јағыша, гара, күләјә, туфана, чајын ахмасына, сујун шырылдамасына, даһа сонралар (әкинчиликлә, малдарлыгла әлагәдар олараг) тохумун чүчәрмәсинә, боја-баша чатмасына, јетишмәсинә вә бу кими шејләрә биканә гала билмәзди. Чүнки бунларын һамысы илә инсан өз һәјатында растлашырды. Бурадан да инсанын һәмин һадисәләрә, космик аләмә, биткиләрә, һејванлара мүнасибәти јаранырды. Беләликлә, бә'зән инсан бу һадисәләри, чисмләри вә с. илаһиләшдирирди. Буна көрә дә бир чох әски халгларда (бир-бириндән асылы олмајараг) бу вә ја башга һадисә, космик чисм—Күнәш, Ај, улдуз вә с. илаһиләшир, тотемләшир.

Бүтүн һалларда һәмин халглардакы бу дурум арасында әлагә јаратмаг о гәдәр дә доғру нәтичә вермәз. Әски мисирлиләр, атропатенлиләр, башга гәбилә бирләшмәләри вә ја халглар Күнәшә, ода ситајиш етмишләр. Мәкәр елә буна көрә дә онлар арасында әлагә јаратмаг зәруридирми? Әлбәттә, јох! Бизчә, һәмин халглар бир-бириндән асылы олмајараг, Күнәшә, ода тапынмышлар. Чүнки онларын тапындыглары вә ја е'тигад етдикләри шејләр, һәјат тәрзләри илә (овчулуг, малдарлыг, әкинчиликлә) әлагәдар олан тәбиәт һадисәләри һәмин гәбиләләрин, гәбилә бирләшмәләринин, халгларын күзәранында, күндәлик һәјатында тәхминән ејни дәрәчәдә рол ојнајырды. Буна көрә дә онларын бә'зиләри бир-бириндән асылы олмајараг ајры-ајры халгларда мүгәддәсләшдирилирди.

Бунунла һеч дә демәк истәмирик ки, гоһум гәбиләләрин, халгларын мифик көрүшләри, адәт-ән'әнәләри арасында да јахынлыг ахтармаг лазым дејилдир. Әксинә, јери кәлдикчә, Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә иштирак едән гәбиләләрин, халгларын әлагәсиндән мүәјјән дәрәчәдә бәһс едәчәјик. Гоһум гәбиләләр, тарихин сонракы дөврләриндә исә гоһум халгларын адәт-ән'әнәсиндә, мифик-дини, фәлсәфи, ичтимаи, бәдии тәфәккүрләрдәки јахынлыг, доғмалыг, бәнзәјиш мәсәләси тамамилә башга шејдир. Белә јахынлыг, һәр шејдән өнчә бу вә ја башга гәбиләнин, гәбилә бирләшмәсинин гоһумлуғу, сојунун ејни көкдән олмасы илә изаһ олунмалыдыр. Бу јахынлығын, доғмалығын тәдгиги һәмин халгларын мәншәјиндә

иштирак едән гәбиләләрин кимләрдән ибарәт олмасы мәсәләсинин ајдынлашмасына көмәк едир.

Инди исә ағач мифи илә әлагәдар олараг әски шумерләрин танрылар пантеонуна нәзәр салаг. Шумерләрин аллаһлар анасы Ининн, тәдгигатчыларын дедији кими, сонралар Иштар адланмыш вә о, әсасән доғум илаһәси олмушдур. Бејнәлнәһрејнин бир чох халглары Ининни (Иштары) һәм дә ағачла әлагәли шәкилдә тәсәввүрә кәтирмишләр, һәтта бә'зән барлы ағачы Иштарын атрибуту кими гәбул етмишләр. Әски түркләрдә дә доғум илаһәси, бә'зән исә үмумијјәтлә танры мәфһуму ағачла әлагәдар дүшүнүлмүш, һәтта әкиз кими гәбул олунмушдур.

Шумерләрин Урук шәһәриндә тапылмыш мадди мәдәнијјәт абидәләри ичәрисиндә «Ининн мә'бәдинин вәзифәли шәхсинин мөһрү» чох мараглы бир тапынтыдыр[1] (бах: шәкил № 1). Габартмадакы гадын доғум вә мәһсул илаһәси Ининндир (Иштас). Бәлкә дә онун әлиндәки инсанлара, һејванлара күмраһлыг, һәјат верән мүгәддәс бир ағачдыр. Адәтән, бә'зи халгларда доғум, мәһсулдар-

Шәкил 1.

лыг илаһәси ағачла, чох вахт исә барлы ағачла биркә дүшүнүлүр. Белә ағачлар онларын атрибуту кими гәбул олунур. Бунун сәбәби нәдир? Бизчә, әски инсан барлы ағачлары артыб төрәмәјин, дүнјаны јарадан Дүнја ағачынын—һәјат, әбәдијјәт ағачынын символу кими гәбул етмиш вә буна көрә дә доғум, мәһсулдарлыг илаһәсини ағачла гоша дүшүнмүшләр. Һәтта әски азәрбајчанлыларда доғум, мәһсулдарлыг илаһәләри һәм ағачла тәсәв-

[1] Флиттер Н. Д. Культура и искусство Двуречья. Л.—М., 1958, с. 77.

1162—3

вүр олунармыш, һәм дә сонралар бу вә ја башга ағачын, биткинин, чичәјин ады илә адланармыш (әски мисирлиләрдәки лотос кими).

Губа рајонунун Сөһүб кәнди јахынлығында олан Полад дағындакы Пир Бәнөвшә нәнә мағарасы бу бахымдан мараглыдыр. Мағарада ики гадын дөшүнә бәнзәр јердән сүд рәнкли су ахыр. Сујун төкүлдүјү јердән булаг гајнајыб чыхыр. Мағарадакы даш охлову, тәкнәни Пир Бәнөвшә нәнәнин сајырлар*. Халг инанырмыш ки, Пир Бәнөвшә нәнә бәрәкәт верир. Мағарада охловун, тәкнәнин олмасы ону тахылла әлагәләндирир. Сујун төкүлмәси исә ону су мифи илә бағлајыр. Бәллидир ки, доғум, мәһсулдарлыг илаһәләри су, торпагла әлагәли дүшүнүлмүшдүр.

Јери кәлмишкән бир шеји дә гејд едәк. Әски атропатенлиләрдә доғум, мәһсулдарлыг, даһа сонралар башга бир чох әсатири кејфијјәтләр газанмыш көзәллик илаһәси Анаһид** адәтән ағачла, инсанлара шәфа верән мејвә илә биркә тәсәввүр едилибдир. Мәсәләни даһа јахшы баша дүшмәк үчүн Анаһидин вә ја онун мә'бәдкаһындакы ајинләри ичра едән гызларын сурәтләринин габардылдығы габ хүсуси мараг кәсб едир.

Һәмин күмүш габын фотосуну илк дәфә көркәмли гафгазшүнас И. А. Орбели вә К. В. Тревер чап етмиш, һаггында мараглы мә'лумат вермишләр. Онларын тәдгигатына көрә, габ көзәллик, мәһсулдарлыг, доғум илаһәси олан Анаһидин мә'бәди илә әлагәдардыр. Елм үчүн чох дәјәрли олан габы һәр ики алим III—V әср Сасани мәдәнијјәтинә аид едирләр. Бу гијмәтли сәнәт нүмунәси Ленинградда (Ермитажда) сахланылыр[1].

Бизчә, бу күмүш габ үзәриндәки габартмалар илаһә Анаһидин өзүдүр. Габартмаларын Анаһид илаһәсинин мә'бәдкаһында ајин ичра едән рәггасәләрин танцовщица-шеродула) образлары олдуғуну да иддиа едәнләр вардыр[2]. Габартмаларын һәр бириндә доғум—мәһсул-

---

* Бу дәлили мүәллифә В. Арзуманов вермишдир.

** «Анаһид»—«Анаһат» сөзү бир чох јерләрдә, о сырадан Борчалыда, Аллаһвердидә (инди Ерм. ССР. Туманјан рајону) әмин-аманлыг мә'насында гочаларын дилиндә ишләдилир. Мәс.: «Анаһат вахты»—јә'ни сакитлик, раһатлыг заманы, боллуг дөврү—*Ред.*

[1] Бах: Орбели И. А., Тревер К. В. Сасанидский металл. М.—Л., 1935, с. 44—45.

[2] Бах: Гоян Георг. Театр древней Армении. Т. I., М., 1952, с. 191.

дарлыг, мәһәббәт илаһәси өзүнүн бир атрибуту, рәмзи илә верилмишдир. Бизчә, габ үзәриндәки габартмаларда Анаһидин һәм әски, һәм дә нисбәтән јени әсатири сифәтләри тәсвир олунмушдур. Мәһсулдарлыг, доғум илаһәси олан Анаһид, сонралар севки, мәһәббәт илаһәси илә чарпазлашмыш, онун әсатири кејфијјәтләринә јијәләнмишдир. Сәнәткар бунлардан биринчи ики габартмада Анаһидин өзүнә даһа чох доғма олан доғум, мәһсул илаһәсини көстәрмәк истәмишдир. Биринчи габартмада Анаһид бир әлиндә әбәдијјәт күлүнү вә ја әбәдијјәт, кәнчлик ағачынын бир будағыны, дикәр әлиндә исә һәмин ағачын мејвәсини, бәлкә дә «мүгәддәс Березант дағында әкилмиш һәјат вә әбәдијјәт ағачынын» мејвәсини тутмушдур.

Икинчи габартмада Анаһид һәр ики әлиндә әбәдијјәт ағачынын будагларыны вә ја әбәдијјәт күлүнү тутмушдур. Бизчә, үчүнчү вә дөрдүнчү габартмалар Анаһидин башга илаһәләрлә чарпазлашандан сонра газандығы јени илаһәнин мифик кејфијјәти илә әлагәдардыр. Үчүнчү габартмада Сасани дөврүнүн устасы ја Анаһид мә'бәдинин сифариши үзрә, ја да өз арзусуна көрә, илаһәнин башга кејфијјәтини вермишдир. Бурада Анаһидин бир әлиндә әбәдијјәт күлү вә ја әбәдијјәт ағачынын будағы, дикәр әлиндә исә мәһәббәт рәмзи—көјәрчин вардыр. Бу габартмада сәнәткар Анаһидин мәһәббәт вә доғум илаһәси кејфијјәтини вермишдир. Габартмалардан бириндә Анаһидин бир әлиндә үчүнчү габартмадакы көјәрчин, дикәриндә исә мәһсулдарлыг, јаранма, төрәмә, боллуг, чохлуг символу олан нар вардыр. Бүтүн габартмаларда Анаһидин бәдәнинин бә'зи ә'залары габарыг шәкилдә верилмишдир. Бунун сәбәби одур ки, доғум, севки илаһәләринин образлары јарадыларкән, адәтән, онларын бә'зи ә'залары даһа габарыг верилир. Бә'зән исә доғум илаһәсинин бөјүк вә ја кичик һејкәлләри јарадыларкән, улу уста-сәнәткар, гадынын доғумла әлагәдар олан ә'заларыны көзә чарпдырмаг үчүн дөјмә илә вермишдир. Бәлкә о заманлар доғум, севки илаһәләринин мә'бәдләриндә ајин ичра едән көјчәк гызларын да һәмин ә'залары дөјүлүрмүш вә ја зәрли рәнкләрлә бәзәдилирмиш. Еһтимал ки, өзләрини Анаһид илаһәсинә һәср етмиш гәшәнк гызлар бәдәнләринин һәмин ә'заларыны (көбәк, дөш вә с.) рәнкли шејләрлә дөјмә шәклиндә бәзәјирмишләр. Бу габартмалар, еләчә дә Минкәчевир рајонундан тапылмыш

3*

һејкәлчикләр көстәрир ки, һәмин көзәлләрин вә илаһәләрин бәдәнләринин бә'зи ә'залары габарыг шәкилдә тәсвир олунурмуш. Бу бахымдан Азәрбајчандан тапылмыш мадди-мәдәнијјәт абидәси сајылан доғум илаһәсинин һејкәлчикләри (эски түрк дилләриндә— بدزبرخان —бәдиз бурхан[1]) чох мараглыдыр. Һәмин һејкәлләр—бәдиз бураханлар Азәрбајчанда јашајан гәбиләләр арасында вахты илә доғум илаһәсинә инамын кениш јајылдығыны көстәрир.

Мә'лумдур ки, Анаһид һаггында «Авеста»да хүсуси фәсил вардыр. Үмумијјәтлә, Анаһидә јалныз атропатенлиләр дејил, еләчә дә сонралар «Авеста»ны өзләринин мүгәддәс китабы сајан бир чох башга халглар да ситајиш етмишләр. Аллаһлар анасыны (сонралар доғум, мәһсулдарлыг илаһәси) ағачла әлагәләндирмәк, үмумијјәтлә, ағачы мүгәддәсләшдирмәк эски мисирлиләрдән, Бејнәлнәһрејн халгларындан, «Авеста»ны өз мүгәддәс китаблары сајан халглардан, гәбилә бирләшмәләриндән асылы олмајараг, эски чағлардан бир чох түркдилли халгларда башга шәкилдә, мүәјјән дәјишикликләрлә олуб. Апарылан арашдырмалардан көрүндүјү кими, ағачын мүгәддәслијинә түркдилли халглар сон заманлара гәдәр инанмышлар. 1891-чи илдә В. Л. Серошевски гејд етмишдир ки, бир чох түркдилли халгларда ағач онгону да олмушдур[2].

Академик Д. К. Зеленин Сибирдә вә онун јахынлығындакы әразидә јашајан түркдилли халгларын да зооморфик, бә'зән антропорморфик көрүшләри вә онларын инди дә јашајан галыглары һаггында јазыр ки, гызыллыларын онгонларындан бири ағачла әлагәдардыр. Буна «назых агаш» вә «чыбыс агаш» (јә'ни көдәк вә уча ағач) дејирләр[3].

Ағача ситајишин әламәтләри сон заманлара гәдәр Азәрбајчанын бә'зи рајонларынын әһалиси арасында јашајырды. Мәсәлән, Нахчыван, Ордубад вә бир чох дикәр шәһәр вә гәсәбәләрин, кәндләрин әһалиси һәмишә јашыл ардыч ағачына тохунмаз, онун гол-будағыны сындырмаздылар. Бу јерләрин сакинләри һәмин ағачын гол-будағыны сындырмағы бөјүк бир күнаһ, гәбаһәт сајырдылар. Куја она тохунаны танры чәзаландырыр.

Сон вахтлара гәдәр Азәрбајчанын бир чох јерләриндә ағач пирләри олмушдур. Һәмин пирләр әсасән ушаг-доғум пирләри кими дә мәшһурдур. Бураја доғмајан гадынлар өвлад арзусу илә кәлиб тапынар, сәчдәјә дүшәрмишләр. Ағачын доғум пири олмасы, онун һәм Дүнја ағачынын атрибутлуғуна ишарәдир, һәм дә бу инамын Умајла мифоложи әлагәсинин тәзаһүрүдүр. Бизчә, ардыча вә бир чох ағачлара белә мүнасибәт ағач онгону илә әлагәдардыр, ағача ситајишин әламәтидир. Бир чох ахтарышлар көстәрир ки, ағача (хүсусилә дағдаған, чинар, гарағач, палыд вә с.—*ред.*), үмумијјәтлә, көјәртијә ситајиш улу түркдилли халгларда ән чох јајылмыш мифик көрүш олмушдур. Бу мәсәлә илә әлагәдар Ермитаждакы Алтај гәбиләләринә аид едилән мадди-мәдәнијјәт нүмунәләри елмә хејли мараглы материал верир. IV—III әсрләрә аид едилән һәмин сәнәт нүмунәләри ичәрисиндә бир әл-үз дәсмалында тикмәләнмиш шәкил хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Һәмин шәкилдә илаһәнин әлиндә мүгәддәс ағач тәсвир олунмушдур. Дәсмал һаггында бәһс едән М. Грјазнова гејд едир ки, бурада илаһә вә онун әлиндә мүгәддәс ағач тәсвир олунмушдур[1].

Дәсмалдакы шәкил сүбут едир ки, алтајлылар һәлә о заман ағача мүгәддәс шеј кими бахырмышлар. Һәтта бә'зи абидәләрдән көрүнүр ки, эски түркдилли халглар ағачы, бир чох халглар кими, доғум вә ушагларын һамиси олан илаһә илә биркә тәсәввүр етмишләр. Бу мифоложи бахымдан тәбии һалдыр. Дүнја ағачы бүтүн дүнјанын, еләчә дә инсанларын јарадычысы, һамиси сајылырмыш. Белә инам һөкм сүрүрдүсә, демәли, ағачла ушаглары һимајә едән илаһә—Умај тәбии олараг ағачла гоша јад едилмәли иди. В. В. Радловун түркдилли халглардан топладығы шифаһи халг јарадычылығы материаллары белә бир фикир јүрүтмәјә имкан верир ки, сон заманларадәк бә'зи түркдилли халгларын шифаһи әдәбијјатында Умај илаһәси илә ағачын гоша хатырланмасы, онлара әлагәли шәкилдә ситајиш олунмасы XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә дә вар имиш. В. В. Рад-

[1] Гашғари М. Көстәрилән әсәри, I ч., с. 436.
[2] Бах: Серошевский. Как это веруют якуты. Этнографический набросок. Сибирский сборник. Приложение к Восточному обозрению. 1890 г., Иркутск, выпуск II, с. 106—188.
[3] Зеленин Д. К. Культ онгонов в Сибири. М.—Л., 1936, с. 9.

[1] Древнее искусство Алтая. (Текст М. Грязнова. Фотографии А. Булгакова). Л., 1958, с. 50.

ловун топладығы материалларда дејилир: «Биз ибтидадә атамыз Үлкендән төрәдијимиз заман, бу ики гајын ағачы да Умај илә бәрабәр көјдән енмишдир». Бу кичик парчадан көрүнүр ки, түркдилли халглар ағачын доғум вә ушаглары һимајә едән илаһә Умајла көјдән биркә ендијинә инанмышлар. Умајла ағачын көјдән бәрабәр енмәси тәсәввүрү тәсадүфи һал дејилдир. Умај, Анаһид, Иштар вә доғумла әлагәдар бу кими илаһәләрин ағачла, битки илә биркә тәсәввүр олунмаларынын сәбәбләриндән бирини јухарыда гејд етдик, дикәр сәбәб дә будур ки, ағач мејвә верир, төрәјир, доғум илаһәси дә инсанларын «мејвәләри» сајылан ушаглары һимајә едир. Буна көрә дә ағач чох јердә Умајын атрибуту, символу кими гәбул олунмушдур.

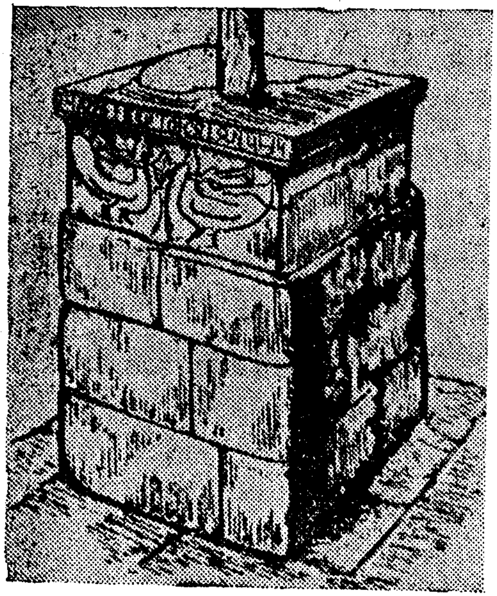

Шәкил 2.

Оғузун биринчи арвады һаггында гејд етдик ки, о, јарыантропоморфик Күнәшин инсаниләшмиш, инсан чилдинә кирмиш образыдыр. Ағача тапынмағы даһа јахшы изаһ етмәк үчүн Оғузун икинчи арвады һаггындакы мифә диггәт едәк. Оғуз хаган ону бир көлүн ортасында битән ағачын коғушундан тапмышдыр. «Оғузнамә»нин (ујғур версијасы) һәмин јериндә дејилир: «Оғуз гаған ова кетди, бир көлүн ичиндә бир ағач көрдү. Бу ағачын коғушунда бир гыз варды, јалгыз отурмушду»[1]. Бу көзәл гызын көлүн ортасындакы ағачын коғушунда отурмасы мүәјјән мифик көрүшлә бағлыдыр. Демәли, Оғузун арвадынын көлүн ортасындакы ағачын габығында (коғушунда) отурма-

[1] Щербак М. А. Огуз-наме.., с. 29.

сыны тәсвир едән әски әфсанә јарадычылары онун ағачла, көллә әлагәдар бир илаһә олдуғуну вермәк истәмишләр. Ағач, јенә гејд едирик, дүнјаны јарадан Дүнја ағачынын рәмзидир. Еһтимал ки, вахты илә бу илаһә о гәдәр кениш јајылыбмыш ки, кичик бир епизодла о заманын динләјичиси дәрһал онун ағач вә көллә әлагәдар илаһә олдуғуну билирмиш. Бәлкә вахты илә һәмин илаһә һаггында әфсанәдә даһа кениш бәһс олунурмуш. Сонралар мүәјјән сәбәбләрә көрә әфсанәнин бә'зи һиссәләри ихтисар едилмиш вә индики шәкилдә бизә кәлиб чатмышдыр.

Л. Ј. Штернберг Урал—Алтај халгларындан бәһс едәркән Г. Н. Прокофјевин фикринә дајанараг гејд едир ки, һәр шаман ики гадын руһла евләнирмиш. Бу руһлардан бири мешәнин, мешә руһунун гызы, дикәри исә су култунун гызыдыр. Онлар шаманы руһлар аләминә мүшајиәт едирләр[1]. Бу мә'луматдакы бир мәсәләјә диггәт јетирәк: шаман мифоложи аләмлә әлагәдар оланларла, башга сөзлә, мешә вә су танрыларынын гызлары илә евләнмишдир. Бизчә, Урал—Алтај халгларындакы бу мифик инам Оғузун икинчи арвады илә мүәјјән дәрәчәдә әлагәдардыр, јә'ни о, мешә (ағач) вә су (көл) мифик сәчијјәләрини өзүндә бирләшдирмишдир. Буна әсасән еһтимал етмәк олар ки, мешә вә су мифи—култу, инамы вахты илә бирләшмиш шәкилдә, гајнајыб-гарышмыш һалда имиш («Оғузнамә»нин ујғур версијасындакы Оғузун икинчи арвадынын шәхсиндә), бәлкә дә сонралар о ајрылмыш, парчаланмыш, мүстәгил мифик көрүшләрә, илаһәләрә, Л. Ј. Штернбергин дедији мешә вә су онгонларынын—култларынын гызына—илаһәләрә чеврилмишдир. Бу һадисә әксинә дә ола биләр. Јә'ни мүмкүндүр ки, мүстәгил, бир-бириндән ајры олан мешә вә су онгонлары, илаһәләри сонралар бир чох тарихи-ичтимаи һадисәләрлә әлагәдар олараг бирләшмиш, нәһајәт, јени кејфијјәт алмышдыр. Бу чүр һадисәләрә башга халгларын әсатирләринин кечиб кәлдији мүрәккәб тарихи јолда да тәсадүф етмәк олар. Мешәнин, үмумијјәтлә, јашыллығын, сујун онгонларынын мифик сәчијјәләри бирләшәрәк јашыллыг, су, кәнчлик илаһәсинә чеврилмишдир. Бу илаһәнин ады исә Өләнкдир.

[1] Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936, с. 156.

Өнҹә дејәк ки, «өләнк»ә Азәрбајҹан халгынын букүнкү әдәби дилиндә раст кәлмәмишик. Лакин һәмин сөз вахты илә Азәрбајҹан әдәби дилиндә дә мөвҹуд олмуш вә ондан төрәјән, шахәләнән кәлмәләр мүасир дилимиздә јашајыр. Шимали вә Ҹәнуби Азәрбајҹанын бә'зи диалектләриндә «өләнк» сөзүнә ејни илә, бә'зән исә мүәјјән фонетик дәјишикликләрлә тәсадүф едилир.

«Өләнк»ин бу вә ја башга варианты әксәр түркдилли халгларда инди дә чохмә'налы сөз кими ишләнир. Онун тарихән кечиб кәлдији јол вә уғрадығы фонетик, семантик дәјишикликләр һаггында фикир јүрүдәрәк, һәмин халгларын әдәби-бәдии вә б. абидәләринә мүраҹиәт едилмәлидир.

«Өләнк»ин илк бахышда бир-бириндән чох узаг олан мә'налары вардыр. Бу сөз түркдилли халгларын демәк олар ки, һамысында ашағыдакы анламалардан бә'зән бирини, бә'зән исә бир нечәсини ифадә едир: 1. Чајыр, чәмән, отлаг, јајлаг, јашыллыг; 2. Көл, нәмишлик, батаглыг; 3. Јашыллыг вә кәнҹлик, аилә илаһәсинин ады; 4. Ше'р формасы, нәғмә ады.

«Өләнк»ин дүрлү мә'налары вә онлар арасындакы үзви әлагәдән бәһс ачмаздан өнҹә, һәмин сөзүн бә'зи арашдырычылар тәрәфиндән «ө» илә дејил, «у» илә јазылдығыны хатырлатмаг истәјирик. Һәмин тәдгигатчылар мәнбәләрдә сөзә, әсасән, « «اولنك» » шәклиндә раст кәлмишләр вә сөзүн әввәлиндәки «و» сәсини бә'зән «ө» јох, «у» шәклиндә охумушлар. Сөзүн «у» илә охунмасынын бир сәбәби дә «өләнк»ин бә'зи халгларда «ө» илә дејил, «у» илә дејилмәсидир.

Јухарыда гејд етдик ки, «өләнк» бир чох мәнбәләрдә «батаглыг», «нәмишлик», «көл», «јаш», һәтта «дәниз» мә'насында ишләнир. Бунларын һамысы су илә әлагәдардыр. Демәли, «өл» «су», «нәмишлик», «јаш», «дәниз» демәкдир; «Әнк» исә бәлкә вахты илә мүстәгил сөз, ја да мүстәгил бир сөзүн мүәјјән һиссәси олмушдур. Лакин һәләлик бу бизим үчүн там ајдын дејилдир. Еһтимал ки, сонралар «әнк» «хәндәк»[1], «туршәнк», «түрпәнк» вә с.

[1] Ковалевский. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу 921—922 гг. Харьков, 1956, с. 139.

битки, көјәрти адларында, еләчә дә чичәк вә күлләрдән һөрүлмүш «чәләнк» сөзүндә сабитләшмиш, лакин өз кечмиш мөвгејини итирмиш, беләликлә, мүстәгил сөз кими дилин лүғәт фондундан чыхмышдыр. Јухарыдакы дәлилләрә әсасән «өләнк» сөзүнү белә мә'наландырмаг олар: өл—су, әнк—көјәрти, битки јә'ни сулу көјәрти. «Өләнк» сөзү һаггында белә бир фикир дә ирәли сүрмәк олар ки, «әнк» сонсуз, дәрин бошлуг мә'насыны верән «әнкин» сөзүнүн галығыдыр. Бу һалда «өләнк» дәрин, кениш су демәкдир. Әкәр «өләнк» сөзүнүн дәниз мә'насыны хатырлатсаг, онда еһтималымыз һәгигәтә јахын олар. «Әнкин»ин икинчи мә'насы да вар. Бә'зи лүғәтләр «әнкин»ин мә'наларындан бирини дә «ачыг дәниз» јазырлар[1]. Бу бахымдан «өләнк» «су», «ачыг дәниз», јә'ни бөјүк су демәкдир.

С. Е. Малов әски түркдилли абидәләрдә «өл» сөзүнү русҹаја су илә әлагәдар мә'наларда тәрҹүмә етмишдир. О, ујғурҹа јазылмыш, V—VI әср абидәси кими тәгдим етдији «Манихејләрин төвбә дуасы» әсәринин 148-ҹи сәтрини белә охујур: «Биз беш танрынын ишығыны гуру вә **сулу** торпаға јөнәлдәрәк, она әзијјәт веририк вә беш мүхтәлиф ҹанлы ҹисми инҹидирик»[2]. Демәли, V—VI әсрләрдә «өл» сөзү «јаш», «нәм» мә'насында ишләнмишдир. Әски ујғур јаш, нәм, сулу торпаг демәк истәркән «өлјыр» (сулу јер) демишдир. Маһмуд Гашғари «өл» сөзүнү—«јаш», «нәм»[3], «өл» сөзүндән олан «öli»ни «исланмаг»[4], јенә һәмин сөздән јаранмыш «oliš»и «нәмләнмәк», «јашлыг» дејә мә'наландырмышдыр[5]. 1144-ҹү илдә јазылмыш лүғәтдә «өләнк» «чәмәнлик, отлаглыг», «тазә өләнк» исә «тәзә чәмәнлик» тәрҹүмә едилмишдир[6].

XIII—XIV әср мүәллифләриндән Әбу-Һәјјан да «өл»//

[1] Турецко-русский словарь. Составил Д. А. Магазаник. М., 1945, с. 173.

[2] Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М., 1951, с. 120 [С. Е. Малов сәтри белә тәрҹүмә етмишдир. «Свет пяти богов и кооним его к сухой и влажной земле и [утруждаем] (пять различных) родов живых сущест и <...>». Тәрҹүмә көстәрилән әсәрин 125-чи сәһифәсиндә верилмишдир).

[3] Маһмуд Гашғари. Көстәрилән әсәри, I ҹ., с. 48; 338.

[4] Јенә орада, III ҹ., с. 324.

[5] Јенә орада, I ҹилд, с. 189.

[6] Боровков А. К. Названия растений по Бухарскому списку «Мукаддимат ал-адаб. Тюркская лексикология и лексикография» 1971, с. 105.

«ул» сөзүндән олан «үлиди»//«олиди»ни «нәмишлик», «исланмыш» дејә мә'наландырыр.

Һичри 829-чу илдә (милади 1425—1426-чы илләр) јазылмыш әрәбчә—гыпчагча лүғәтдә «өл» сөзү илә әлагәдар дејилир ки, «өл»//«өлү»—«нәмләнмәк», «исланмаг» демәкдир[1].

В. В. Велјаминов-Зернов «өл» сөзүнүн мә'наларыны верәркән, бөјүк өзбәк шаири Әлишир Нәваинин «Садди Искәндәри» поемасына, «Һејрәтүл»ә вә «Фава-ид Үлкибар» диванларына истинад едиб, мисаллар чәкәрәк көстәрир ки, «өл»—«слезы» (көз јашы), «влага» (нәмишлик), «море» — (дәниз) демәкдир[2].

Л. З. Будаговун вердији билкидән ајдын олур ки, «өл», «уль» вә ја «оль» сөзү бир чох түркдилли халгларда су илә әлагәдар олан конкрет шејләри (дәниз, јаш) ифадә едир: (у) I. Море, как видно из стиха в:

Соруб: сәдди-Искәндәри чимәни өләнк ондан кимдиәр.

Һәмин сөзә гылдылар аһәнки-сејр.

2. «Сырой, мокрый»[3]. Сонра мүәллиф гејд едир ки, «өл», «уль» вә ја «оль» ујғурларда, Јенисеј боју түркдилли халгларда, татарларда да јухарыдакы мә'наларда ишләнир.

Ону да гејд едәк ки, бә'зи түрк дилләриндә «ул», «үл»//«ул» (су) көкүндән јаранмыш танры адына раст кәлмәк олур. Һәмин танры ады су култу илә дә әлагәдар имиш. Мисал үчүн, «улган», «үлгән», «улган» су вә торпаг саһибинин култунун адыдыр[4]. Бизчә, «улган»//«үлган»//«өлган», «үл»//«өл» вә «ган»//«хан» һаким сөзләриндән ибарәт мүрәккәб сөздүр.

[1] Еттуһфат-үз-Зекијје фил-луғат-ит-түркијје. Түркчәјә чевирәни Бесим Аталај, Истамбул, 1945, с. 225. Һәмин лүғәтин елм аләминә јеканә нүсхәси бәллидир. Б. Аталај тәрәфиндән 1945-чи илдә чап олунан нүсхә Истамбулда Бајазит мәсчидинин Велиддинин китабханасында 3092-чи нөмрә алтында сахланылыр. Б. Аталај еһтимал едир ки, бу гијмәтли әсәр Мисирдә јашајан гыпчаг алими тәрәфиндән јазылмышдыр. Лүғәтдә гыпчаг дилинин грамматик гајда-ганунларындан бәһс едилир. Бу лүғәт Азәрбајчан дилинин гыпчаг дили илә әлагәсини тәдгиг етмәк үчүн дәјәрли әсәрдир.

[2] Велјаминов-Зернов В. В. Словарь джагатайско-турецкий. СПб., 1868, с. 113.

[3] Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. т. I, СПб, 1869, с. 150 (мүәллифин кәтирдији ше'р парчасы өзбәк шаири Әлишир Нәваидәндир).

[4] Бах: Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, 1893, т. I, часть I, с. 658.

В. В. Радлов «өл» сөзүнүн түрк, ујғур, чығатај дилиндә бир чох мә'наларда ишләндијини көстәрир:

1. Сырой (нәм), мокрый (јаш);
2. Маленькое озеро (кичик көл), пруд (көл, көлмәчә);
3. Влажность (рүтубәт);
4. Свежий (тәзә), сочный (сулу, ширәли), не сухой (јаш)[1].

В. В. Радловун «өл» сөзүнә вердији анламалар башга мәнбәләрдәки мә'налара чох јахындыр вә бунларын һамысы сөзүн илкин мә'насы—«су» илә әлагәлидир. «Өл» сөзүнүн мә'насы нә гәдәр дәјишсә дә, көрүндүјү кими, өз илк мә'насыны тамамилә итирмәмишдир. О, бә'зән билаваситә сују ифадә етмәсә дә, она лап јахын, онунла әлагәдар мәфһуму, анлајышы вә һадисәләри билдирмишдир.

Шәмсәддин Сами «өл» сөзүнү белә мә'наландырыр: «Өл—ислаг јер, чамур, батаглыг»[2]. Демәли, Ш. Самининин вердији мә'налар—«ислаг јер», «чамур», «палчыг», «батаглыг» вә с. бу кими анлајышлар, һәр шејдән өнчә, «су» илә әлагәдардыр. Һүсејн Казым Гәдри јазыр ки, гәдим өзбәкчә «өл»—«бөјүк су, дәниз, јаш, тәзә» демәкдир[3]. О да өз фикрини тәсдиг етмәк үчүн Әлишир Нәваидән мисаллар кәтирир.

Бир чох мүасир икидилли, еләчә дә изаһлы лүғәтләрдә «өл» сөзүнүн «батаглыг»[4], «јаш», «нәм», «нәм јер» вә с. мә'налары верилир[5]. Мүасир түркмән әдәби дилиндә «өл» сөзүндән олан «өленлүк»—«батаглыг» демәкдир[6]. Татар дилиндә батаглыға, көлмәчәјә «өләнк» дејилир[7].

[1] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Вып. третий, СПб, 1889, с. 1246.

[2] شی. سامی قاموس تورکی، ۱۳۱۷ ص. ۲۲۱

[3] حسین کاظم قدری، تورك لغتی، ۱۹۲۷ ص. ٤۲۳

[4] Турецко-русский словарь, составил Д. А. Магазаник, М., 1945, с. 472.

[5] Türkçe sözlük, ücüncü baske. Hazerliyan Mehmet Ali Agakay, Ankara, 1959. s. 606.

[6] Бу мә'луматы бизә түркмән филологу Мулкаманов Абдулрәһман вермишдир.

[7] قوربان علی‌یف. عزیزوف. کولی‌یف. تاتارجا — ورسجا سوزلك قازان ۱۹۲۷، ص. ۱۲۷

Гәдим ујғур дилиндә «өл»//«өl» «нәмишлик» мә'насындадыр[1].

Јухарыда дејилдији кими, мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә «өләнк» вә мүстәгил шәкилдә «өл» («су» мә'насында) сөзүнә раст кәлмирик. Азәрбајҹан, еләҹә дә бир чох түрк дилләриндәки «көл» сөзү, бизҹә, «өләнк»//«өл»ә мәншәҹә јахындыр, даһа дәгиг дејилсә, бир көкдәндир. Лакин тарихи һадисәләрлә, еләҹә дә түркдилли гәбилә бирләшмәләринин, гәбилә бирләшмәләри силсиләсинин чарпазлашмасы илә әлагәдар олараг, һәмин сөзләр башга-башга истигамәтләрә јөнәлмиш, заман бирини—«өләнк»и сонрадан Азәрбајҹан әдәби дилиндән чыхармыш, дикәрини—«көл»ү исә јашатмышдыр. Нечә олмуш ки, «өләнк» сөзү XVII—XVIII әсрә гәдәр Азәрбајҹанда, һәтта гоншу халгларда топонимик адларда ишләнмишдир, сонралар исә унудулмушдур? Көрүнүр, «өләнк»и ишләдән түркдилли бөјүк гәбилә бирләшмәсинин Азәрбајҹанда аз бир һиссәси олмуш вә буна көрә дә һәмин сөзү үмумхалг дилинә кечирә билмәмишдир. «Көл» сөзүнүн талеји исә башгадыр. Еһтимал ки, «көл»ү истифадә едән гәбилә бирләшмәсинин дилинин әсасында үмумхалг дили јаранмышдыр.

«Көл» «өл» (су) сөзүнә һәм фонетик, һәм дә семантик ҹәһәтдән јахындыр. Еһтимал ки, «көл» вахты илә ики тәркибдән јаранмыш мүрәккәб сөз олмушдур. «Көл» сөзүнү ики һиссәјә: к+өл ајырмаг олар. Сөзүн икинҹи һиссәси мүстәгил сөз олан «өл» су демәкдир. «К» сәси исә бу сөзә бирләшән «көј» (рәнк мә'насында) сөзүнүн галығыдыр. Нијә «көл»ү ифадә етмәк үчүн «өл» сөзү «көј»лә бирләшмиш, јаранышынын илк дөврләриндә мүрәккәб сөз олмуш, сонралар исә заман ону бир сөз шәклиндә парчаланмаз ваһидә чевирмишдир. Бу суала белә ҹаваб вермәк олар: көрүндүјү кими «өл» һәм дә «су», «нәмишлик» демәкдир. Түркдилли халглар лап әскидә «өл»дән—судан, јә'ни конкрети үмумидән фәргләндирмәк үчүн көлүн мүәјјән кејфијјәтини—рәнкини нәзәрә алмышлар. Көл, әсасән, көј рәнкдә олан сәманы әкс етдирдијинә көрә, көј тә'сири бағышлајыр. Бәллидир ки, көлүн көј рәнкә чалмасы, һәм дә сујун дәринлији вә дибиндә битән биткиләрлә дә әлагәдардыр. Она көрә дә әски түркдилли инсан көлә көј+су (көј+өл) демишдир.

[1] Насилов М. Древне-уйгурский язык. М., 1963, с. 12.

Сонралар бу мүрәккәб көј+өл формалашдыгҹа «көј» сөзүндән јалныз «к» сәсини сахламыш, беләликлә дә, көј+ +өл «көл» шәклиндә өз инкишафынын сон, мүасир мәрһәләсинә чатмышдыр. Мәсәлән, Көјҹә көлү (Севан көлү), Көј көл, Ағ су вә бә'зи бу кими көл вә чај адларында да сујун рәнки нәзәрә алынмышдыр. Лакин бә'зи күләк (гара јел), еләҹә дә дәниз (Гара дәниз, Ағ дәниз) адларында ишләнән рәнк мәфһумлары рәнклә дејил, ҹәһәтлә, тәрәфлә, бөјүклүклә әлагәдардыр. Елмә чохдан мә'лумдур ки, бир чох түркдилли халгларда рәнк һәм дә ҹәһәти билдирмишдир[1]. А. Н. Кононов да бир сыра башга тәдгигатлара истинад едәрәк, «гара» сөзүнүн гара (рәнк мә'насында), пис, кәдәрли, бәдбәхт, шимал, башчы, бөјүк, гүввәтли вә с. мә'на вә чаларларыны верир. Көрүндүјү кими А. Н. Кононов да гејд едир ки, гара һәм дә «шимал» демәкдир[2].

Көлүн «көл» адланмасыны башга ҹүр дә изаһ етмәк олар. Әски түркдилли гәбиләләрдә анимист бахыш чох кениш јајылыбмыш; онун изләринә сон заманлара гәдәр Азәрбајҹан вә бир чох түркдилли халгларын шифаһи әдәбијјатында, адәт-ән'әнәсиндә раст кәлмәк олур. Бу халгларын анимист бахышларына көрә, дағлар, көлләр, чајлар [Алаш, Таннуа, Хандағ, Алтај, Абакан, Кем (Јенисеј), Катин бәј, Сүд көл вә б.] инсан кими севиб-севилир, дујурлар; көлләр, сулар мүгәддәсдирләр. Әски түркдилли инсан көлләрә дә тапынырды. «Көл» сөзүнүн јаранмасыны халгымызын анимист бахышлары илә әлагәләндирсәк, сәһв етмәрик.

Көј әски түркдилли халгларда һәм дә мүгәддәслији ифадә етмишдир. «Көј бөрү» (көј гурд) вә с. сөзләрдә «көј» тәмизлији, көјә мәхсуслуғу, мүгәддәслији билдирир. Бизим изаһ етмәјә чалышдығымыз сөздә «көј» һәм дә тәмиз, көјә мәхсус демәкдир. Демәли, «көј+өл» көјә мәхсус су демәкдир. «Көј» әски түркдилли халгларда һәм дә танрыны ифадә етмишдир, јә'ни «көл» еjни заманда көјүн—танрынын өлүдүр—сујудур демәкдир.

«Өл» сөзүнүн кечиб кәлдији јола нәзәр саларкән, көзүмүз өнүндә белә бир мәнзәрә ҹанланыр: заман кечдик-

[1] Бу барәдә кениш мә'лумат алмаг үчүн бах:
صیاکوك آلب. اسکی تورکلرده اجتماعی تشکیلات ایله منصفی تصنیفلر
ارەسندە ملی تتبعلر مجموعەسی ۱۳۳۱ جلد ۱ صائی ۳ ۳۹٤

[2] Бах: Книга моего деда Коркута. М.—Л., 1962, с. 259.

чә «өл» сөзүнүн билаваситә сују ифадә етмә мә'насы сеј-

рәкләшир, онун илкин мә'насы јаддашлардан силинир, өзүнү «дәниз» вә «јаш» мә'насында горујуб сахлаја билир. Даһа сонралар исә «өл» сөзү су илә әлагәдар олан «нәм», «нәмишлик», «батаглыг», «исланмыш јер» вә с. бу кими мәфһумларда өзүнү бүрузә верир. Санки заман ону һәјатдан, дилдән силиб чыхармаг истәјир, «өл» исә дилдә, шүурда јашамаг үчүн мүбаризә апарыр вә буна да гисмән наил олур.

«Өл»//«өләнк»ин сонрадан газанмыш олдуғу мә'налардан «батаглыг», «батаглыг биткиси» һәмин сөзлә әлагәдар бә'зи мәсәләләри ајдынлашдырмаға имкан верир. Һазырда Азәрбајчанын бә'зи рајонларында, о сырадан Хачмазда отлу батаглыға «өләнк» дејилир*. Бир чох мәнбәләрдә, луғәтләрдә «өл»//«өләнк» сөзүнүн мә'наларындан бири дә «батаглыг биткиси»дир. Бу факт бир мәсәләни ајдынлашдырмаға көмәк едир. Лап улу түркдилли инсан, заман кечдикчә, нәинки батаглыға, һәтта онун биткисинә дә «өләнк» демишдир. «Өләнк»ин јакут варианты «өлән»ин чохсајлы мә'наларындан бири дә батаглыг биткисидир. «Өлөн»... // «өлән»—батаглыг биткисинин нөвүдүр»[1].

В. В. Радлов да гејд едир ки, Алтај түркләриндә «өлен // өләнк» «көл биткисинә» дә дејилир[2]. Демәли, көкү «өл»дән олан «өлән» // «өләнк» бир чох түркдилли халгларда, о чүмләдән јакутларда, алтајларда сонралар «су» // «көл» илә «батаглыг биткиси»ни // «битки»ни биркә, гајнајыб-гарышмыш шәкилдә ифадә етмишдир. «Өлән» // «өләнк»ин «батаглыг биткиси» мә'насы онун «су» // «батаглығы» ифадә етмәсиндән тәдричән «битки» мә'насыны ифадә етмәсинә кечид дөврүдүр. Башга сөзлә, һәмин ифадәнин «батаглыг биткиси» мә'насы «су» илә «битки» // «јашыллыг» мә'налары арасында көрпү ролуну ојнамышдыр.

Бизчә, «өләнк» // «өл» «су» сөзүнүн «јашыллыг», «битки» мә'насыны ифадә етмәси тәсадүфи дејилдир. Түрк дилләриндәки «јашыл» да бу гәбилдән олан сөздүр. Елми көрүнүшү јахшы тәсәввүр етмәк үчүн «јашыл» сөзүнә диггәт јетирәк.

* Бу мә'луматы бизә етнограф Шаһпәләнк Гулијев вермишдир.

[1] Пекарский Э. К. Словарь якутского языка. 1959, с. 1933.

[2] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Вып. третий, СПб, 1889, с. 1247.

Бир чох мүасир түрк дилләриндә, о сырадан Азәрбајчан дилиндә ишләнән «јашыл» сөзүнүн өзү дә «су» мә'насына јахын олан «јаш»дан төрәмишдир.

Ә. М. Дәмирчизадә Азәрбајчан дилиндәки сифәтләрдән бәһс едәркән бу сөз үзәриндә хүсуси дајанмышдыр. Онун «јашыл» һаггындакы фикри ағлабатандыр. «Јашыл сөзү ағач, битки вә ја даһа әввәлләр исә су мә'насыны вермиш олан «јаш» сөзү илә чохлуг вә јијәлик мә'насыны вермиш олан «ыл»-«лы»-«лыг» шәкилчиләринин (даһа доғрусу «лыг» сөзүнүн) гошулмасындан јаранмышдыр»[1].

Түрколог Н. А. Баскаков Ногај дилиндәки сифәтләрдән бәһс едәркән «јашыл» сөзүнә дә тохунур: «<...> сифәт үчүн хүсусилә сәчијјәви олан гејри-мәһсулдар шәкилчи «ыл», «ил», исим ја да фе'ли көклә бирләшәрәк, кејфијјәт билдирән јени сифәт әмәлә кәтирир. Мисал үчүн, кызыл гырмызы (кыз гызармаг+ыл); исыл «јашыл» (йас+ыл) <···>»[2].

Азәрбајчан вә бир чох түрк дилләриндә исимләрдән дүзәлдилмиш сифәтләр көк-нүвәдән өлү вә ја чанлы (надир һалда) сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән ибарәтдир. «Јашыл» сөзүнүн гурулушу да беләдир. Бурада «јаш» сөз көкдүр-нүвәдир, әсасдыр, «ыл» исә еһтимал ки, вахты илә чанлы, сонралар өлү сөздүзәлдичи шәкилчидир, јахуд көкә бирләшмиш намә'лум сөзүн өзү вә ја галығыдыр.

Азәрбајчан дилиндә вә башга түркдилли халгларын дилләриндә олан «јаш» сөзү «өл» // «өләнк» кими һәм «јаш» (су), һәм дә «көјәрти», «битки» мә'насында ишләнмишдир (рәнк мә'насы сонракы инкишафыдыр). Әски түркдилли абидәләрә истинадән гејд етмәк олар ки, «јаш» сөзү вахтилә «су»дан башга, һәм дә көјәрти мә'насында ишләнирмиш. М. Гашғаринин «Дивани луғәтит-түрк» әсәриндә «јаш» сөзү билавасітә «көјәрти» демәкдир: « «یاش» јаш; сәбзә (көјәрти), јашыллыг <...>»[3].

Јенә һәмин луғәтдә охујуруг: یاشلادی —јашлады; آت یشلادی — ат јашлады, ат јаш једи, от једи»[4].

«Јаш»да «өл» // «өләнк» // «өлән» кими һәм «су», һәм дә сонралар «көјәрти», «битки» мә'насында ишләнмишдир.

[1] Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы. Б., 1961, с. 51. («Сифәт» бәһсини Ә. М. Дәмирчизадә јазмышдыр).

[2] Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты. М.—Л., 1940, с. 70.

[3] Гашғари М. Көстәрилән әсәри, III чилд, с. 156.

[4] Јенә орада, с. 308.

Јухарыда «өл»дән бәһс едәркән гејд етдик ки, В. В. Радлов «өл» сөзүнүн мә'наларындан бирини дә «тәзә» (свежий), сулу, ширәли (сочный) көстәрмишдир[1]. «Јаш»-ын да «өл» сөзү кими һәмин мә'насы вар. Бу нөгтәдә дә «јаш»ла «өл» јахынлашырлар. Демәли, «јаш»ын «өл» кими «тәзә» мә'насы да вармыш:

یاشِ јаш: јаш, тәзә.
یاش ات јаш әт—тәзә әт[2].

Мүасир Азәрбајчан дилиндә «тәзә мејвә» әвәзинә, бә'зән, «јаш мејвә», Бакы диалектиндә «тәзә балыг» әвәзинә, «јаш балыг» да дејирләр. Гарабағ шивәләринин лүғәтини тәртиб етмәк саһәсиндә илк тәшәббүс көстәрән Салеһ Ахундов Гузанлы гејд едир ки, «јаш јени, кәнч демәкдир» вә «јаш адам»—кәнч адам, «јаш ағач»—јарпаглы ағач демәкдир[3].

«Јаш» Чәбрајыл рајону әразисиндә һәм дә «тәзә-тәр» мә'насында ишләнир. Бу рајонун шивәләрини арашдыран проф. Т. И. Һачыјев «јаш»ла әлагәдар ашағыдакы чүмләләри мисал чәкир: «Мејвәни гыран кими јаш-јаш јемәдин нә ләззәти? Бир иши ки, үстүнә дүшән тәки јаш-јаш көрмәдин, јаддан чыхыф кедәжәх»[4]. Һеч шүбһәсиз ки, «јаш мејвә», «јаш балыг» вә ја Гарабағ, Чәбрајыл рајонлары шивәләриндән верилән нүмунәләрдәки «јаш» өз әски «тәзә» мә'насыны горујуб сахламышдыр. Азәрбајчан дилиндәки «јаш от» ифадәсиндәки «јаш» сөзү «јашыл»—«көј», «тәзә» мә'насында ишләнмишдир. Л. З. Будагов «јаш от» ифадәсини «свежая трава» тәрчүмә етмишдир[5].

«Јаш» вә «өләнк» // «өл» сөзүнүн анламларындан бири олан тәзә-тәр мәфһуму шүбһәсиз чаванлыг, кәнчлик анлајышы илә әлагәдардыр. Бир чох орта әср шаир-

[1] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Вып. III, СПб, 1889, с. 1246.

[2] Гашғари М. Көстәрилән әсәри, III чилд, с. 156.

[3] Ахундов Салеһ Гузанлы. Гарабағ шивәләри. 1924—29-чу илләр. III чилд, с. 997; әлјазмасы Азәрб. ССР ЕА Дилчилик Институтунун лүғәт шө'бәсиндә сахланылыр.

[4] Һачыјев Т. И. Чәбрајыл шивәләриндә архаизмләр һаггында. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), 1961, № 9, с. 6.

[5] Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. II, СПб, 1871, с. 331.

ләринин лексикасында «јаш»а «кәнч», «чаван» мә'насында тәсадүф едирик. Мәһәммәд Фүзулидә охујуруг:

Баш ачыб јағмурлара, суја батырмыш кисвәтин,
Јаш ушагдыр, ләвһи-садә, һеч билмәз хејрү-шәр[1].

«Јаш» бир чох әски вә мүасир түрк дилләриндә дә кәнч мә'насында ишләнмишдир. Әски өзбәк дилиндә «јаш» һәм дә кәнч демәкдир[2].

Л. З. Будагов түрк дилләринин бә'зиләриндә «јаш»ын бир чох, о сырадан «тәзә, јашыл» мә'наларыны верир. О, «јаш ағач» ифадәсини «зеленое дерево» («кәнч ағач») тәрчүмә едир. Сонра «јаш» сөзүнүн «кәнч» мә'насы олдуғуну тәсдиг едиб, ашағыдакы мисаллары нүмунә чәкир: « «یاش молодой возраст, дитя (кәнч јаш, ушаг)».

Л. З. Будагов белә бир аталар мисалы да хатырладыр:

بالانى ياشدين. خاتونى باشدين. — ребенка с детства, жену сначала» («Өвлады ушаглыгдан, арвады әввәлдән»)[3].

«Јаш»ын «кәнч» мә'насында ишләнмәсинә, нәһајәт, бир мисал да чәкәк. Добруча татарлары «кәнч» әвәзинә, «јаш» дејирләр. Мәсәлән:

Гар јаға күрек истер,
Јаш фидан дирек истер,
Гоншусундан јар севмеке,
Еј күзел, еј күзел.
Темирден үрәк истер,
Еј күзел, еј күзел[4].

Бу дәлилләр көстәрир ки, «јаш» кими «өл» // «өләнк» дә лап әввәлләр сују, сонралар исә јалныз сују вә онунла әлагәдар батаглыг биткисини дејил, тәзәни (кәнчлији) вә ирәлидә көрәчәјимиз кими, үмумијјәтлә, биткини, отлағы, чәмәни, өрүшү ифадә етмишдир.

Јухарыда дејиләнләри белә үмумиләшдирмәк олар: «өл» // «өләнк»ин илкин мә'насы «су», «дәниз», «көл», «батаглыг», «батаглыг биткиси», даһа сонракы инкиша-

[1] Мәһәммәд Фүзули. Әсәрләри, IV чилд, 1961, с. 107; еһтимал ки, Азәрбајчан дилиндәки «јаш» (синн мә'насында), «јаша» вә бу көкдән олан сөзләр «јаш»ла (кәнчлик, тәзәтәр мә'насында) әлагәдардыр.

[2] Будагов Л. З. Көстәрилән әсәри, с. 331.

[3] Јенә орада.

[4] Бласковиош И. Добруча татарларынын халг түркүләри. Түрк дили гуруму јајынлары. Анкара, сајы 191, с. 77.

1162—4

фында исә, үмумиjjәтлә, «битки», «чаjыр», «чәмән» олмушдур.

Инди исә «өл» // «өләнк» сөзүнүн «чәмән», «отлаг», «битки» мә'насынын изаһына кечәк. Өзбәк халгынын бөjүк сәнәткары Әлишир Нәваи «өләнк» сөзүнүн «чаjыр», «чәмән» мә'насындан да истифадә етмишдир:

Көк өләнк этрафында һәр күнә вәрд
Әнчүм илә дарсjи лачивәрд[1].

Шеjх Сүлеjман Әфәнди Бухари дә Нәваинин һәмин мисраларына истинадән гејд едир ки, «өләнк» «чаjыр», «чәмән» демәкдир[2]. Мүасир өзбәк дилиндә дә «от»а «өләнк» деjилир[3].

Азәрбаjчан jазылы абидәләриндә биз «өләнк» сөзүнә «чәмәнлик», «отлаг» мә'насында раст кәлирик. «Шүһәданамә»нин XVI әср азәрбаjчанча тәрчүмәсиндә охуjуруг:

Jусиф деди: — Һанғы өләнкдә отлуjуб?
Деди: — Ол Jагуб өләнкиндә отламыш[4].

XVII әср Азәрбаjчан алими Мәһәммәд Һүсеjн Хәләф оғлу «Бүрһан» лүғәтиндә jазыр ки, «өләнк» түркчә «отлаг jерә» деjилир[5].

Л. З. Будагов «өләнк» сөзүнүн түрк, газах дилиндә «өлән» шәклиндә ишләндиjини вә «трава», «мурава», «зелень» («от», «чаjыр», «jашыллыг», «отлуг», «көj») мә'насы олдуғуну гејд едир. Сонра алим һәмин сөзүн өзбәк дилиндә (чығатаj) «өләнк», «өлән» вариантыны верир вә belә мә'наландырыр: «өләнк jашыл чөл, зәми, отлаг, чәмән»—демәкдир. Л. З. Будагов «өләнк»ин алтаjчасыны да верир: «Алтаjча «өләнг» от демәкдир».

Паве де Гуртеjл «өләнк» сөзүнү «jашыл», «чәмәнлик» деjә мә'наландырыр. О да бир чох биличиләр кими, «өләнк»ин «чәмәнлик», «отлаг» мә'насыны көстәрәркән, Әлишир Нәваинин «өләнк» сөзүнү ишләтдиjи (jухарыда мисал чәкилмиш) беjти верир.

---

[1] Бах: لغت جغتای و ترکی عثمانی. شیخ سلیمان افندی بخاری، استاببول جلد اول. ۱۲۹۸، س. ۳۹
(тәрчүмәси: «көj өләнк» чәмән әтрафында һәр чүр гызылкүл jада салыр, мави рәнкли көjдә сәпәләнмиш улдузлары).
[2] Jенә орада.
[3] Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 582.
[4] Шүһәданамә, с. 41.
[5] с. 75, ابن خلف تبریزی محمدحسین. برمان قاطع، تهران ۱۲۰۵

Бә'зи лүғәтләр гејд едир ки, эски өзбәкчә отлаға, чәмәнлиjә «өләнк» деjилир[1]. В. В. Радлов «өләнк» сөзүнүн бә'зи түркдилли халглардакы мә'наларыны топламышдыр. «Өләнк» «көjәрти», «битки», «от», «чәмән», «чөл», «чаjыр»[2] демәкдир. Сонра мүәллиф Алтаj дилиндә «өлән»ин «батаглыг биткиси» олдуғуну гејд едир. Алтаjлылар отун чох олдуғу jерә «ölöнду» вә jа «ölon+ly» деjирләр[3]. Көрүндүjү кими алтаjлылар әсасән биткиjә, ота «өләнк» вә jа онун алтаj варианты «ölön» деjирләр. «Өләнк» сөзү jакут дилиндә дә ишләнир, Е. К. Пекарски онун jакут вариантыны «ölön» шәклиндә верир вә гејд едир ки, «битки», «от», «батаглыг биткиси» демәкдир[4].

Татар дили арашдырычылары «өләнк» сөзүнүн бир нечә вариантыны—«өлән», «өләнк», «үлән»—верирләр. Һүсеjн Казым Гәдринин дедиjинә көрә Газан татарлары «от»а, «чәмән»ә «өлән», «үлән» деjирләр[5]. Бә'зи лүғәтләрә көрә, татарлар, jухарыда дедиjимиз кими, «көл»ә, «көлмәчә»jә «өләнк», «от»а, «битки»jә исә «өлән» деjирләр.

Оjрот дилиндә «от»а «өләнк» (оjрот варианты—«өлән») деjилир[6].

Хакасларда исә вәзиjjәт бир гәдәр башгадыр. Кәтирилән мисаллардан көрүндүjү кими, бә'зи түркдилли халгларда «өләнк» үмумиjjәтлә «от»а, «битки»jә деjилир, хакас дилиндә исә (хакас варианты—«өлень») биткинин чеjран оту, ағ от нөвүнә деjилир[7]. Бурада «өләнк» даһа конкретләшмишдир. Уjғур вә газахларда да вәзиjjәт белә-дир. Мүасир уjғур[8] вә газахлар[9] гум отуна «өләнк» деjирләр (уjғур варианты—«өләнк», газах варианты—«өлен») деjирләр.

---

[1] حسین کاظم قدری تورك لغتی، ۱۹۲۷، ص. ٤٣٧.
[2] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, вып. III, СПб, 1889, с. 1246.
[3] Jенә орада, с. 1247.
[4] Пекарский Э. К. Словарь якутского языка. 1959, с. 1933.
[5] Гурбан Әлиjев, Әзизов, Гулуjев. Татарча-русча сөзлук. Газан, 1927.
[6] Баскаков Н. А., Тошакова Т. М. Ойротско-русский словарь. М., 1953.
[7] Баскаков Н. А., Инкижекова-Грекул. Хакасско-русский словарь. М., 1953.
[8] Уйгурско-русский словарь. Под ред. Ш. Кибирова и Ю. Цунвазов. Алма-Ата, 1961, с. 262.
[9] Тольп Мусакулов. Казакша-орысша терминология сөздiг, биология терминдерь. Алма-Ата, 1962, с. 112.

Гарагалпаг дилиндә «от»а «өләнк» («өлән») дејилир[1]. Онлар отлаг јер демәк истәркән «өлән [от]-ин» сонуна сөздүзәлдичи «ли» шәкилчисини кәтирирләр: «өләнли отлаг», «өрүш» демәкдир. Гарагалпаглыларда белә аталар сөзү вар: «Өләнли жердә огиз семиреди, өлимли жердә молла семиреди» («Отлаг јердә өкүз көкәлир, өлүм јериндә молла»).

Башгырд халгы исә көјәртијә, биткијә дејил, кол-коса «өләнк» (башгырд варианты — «өлкәш») дејир[2]. Мәсәлән, јашыл кола «өләшелкәмә» дејирләр.

Азәрбајчан дилиндәки «өрүш» сөзү, бизчә, «өл» // «өләнк»лә әлагәдардыр. «Өрүш» сөзүнүн биринчи һиссәси «өр» «өл» // «өләнк» (су, битки) илә ејни көкдәндир. Бәллидир ки, түрк дилләриндә бә'зи сонор сәсләр «л», «р» бир-бирини әвәз едир. «Өр+үш»дәки «р» сәси вахты илә «л» олмушдур. «Өл» сөзүнүн сонра мәншәји һәләлик мә'лум олмајан «үш» сөзү, бәлкә дә шәкилчиси илә бирләшмәси просесиндә «л» сәси «р»ләшмишдир. Азәрбајчанын әски шәһәрләриндән Өрәнгаланын адынын етимоложисинә нәзәр салаг. «Гала» сөзүнүн мә'насы бәллидир. Бурада бизи даһа чох «өрән» сөзүнүн етимолокијасы марагландырыр. «Өрәнгала»дакы «өр», бизчә, «өрүш» сөзүндәки «өр»лә, јә'ни «өл» (су) илә әлагәдардыр. Бир чох тарихи дәлилләр, еләчә дә археоложи газынтылар көстәрир ки, Өрәнгала вахты илә мүдафиә мәгсәди үчүн сүн'и су каналлары илә әһатә олунмушдур. Еһтимал ки, шәһәрин су // өл илә әһатә олунмасы онун сулу // өллү гала адланмасына сәбәб олмушдур. «Өл» сөзүндәки «л» исә, јухарыда дејилдији кими, Азәрбајчан дилинин фонетик ганунларына ујғун олараг «өрүш» сөзүндәки «л» кими «р»ләшмишдир.

«Өләнк» сөзүнүн вариантларына («өрән», «өрәнә») Азәрбајчанын бир чох диалектләриндә раст кәлирик. Мәсәлән, Газах[3], Губадлы, Гафан[4] вә б. диалектләрдә әкилмәмиш саһәјә, һејванларын отламасы үчүн бичилмәмиш јерә, бә'зән исә бичилмиш чәмәнлијә, «өрән» // «өрәнә» дејилир. Бә'зи рајонларда, о сырадан Исмајыллыда «пис»ә, «хараб»а да «өрән» дејилир[5]. Бу мараглы мәсәләдир. Нечә олмуш ки, «чәмәнлик», «илаһә» мәфһумуну ифадә едән «өләнк» // «өрән» // «өрәнә» сөзү «пис», «хараб» мә'насыны кәсб етмишдир. Бунун әсас сәбәби е'тигадын, инамын, әсатири анлајышын башга бир инамла, динлә дәјишилмәси илә әлагәдардыр. Вахты илә «өләнк»ә//«өрән»ә тапынан әски азәрбајчанлыларын сонралар ислам дининин зоракылығы, тәзјиги нәтичәсиндә әски е'тигада, инама, еләчә дә «өләнк»ә, «өрән»ә мүнасибәти дәјишилмишдир. Ејни динин нүмајәндәси көһнәјә—«өләнк»ә гаршы нифрәт һисси ојатмаг үчүн она «пис», «хараб» мә'насы вермишдир вә бурадан да һәмин сөзүн «пис» чалары јаранмышдыр.

Чәнуби Азәрбајчанын Кәһлә, Һеј, Тозлу, Очаг, Јаныг, Арпадәрә, Гангаллы, Сығырчын, Сарчалы, Оғузлу вә б. кәндләриндә «јашыл јамач»а «өләнк», Зәнкан шәһәринин Хојун гәсәбәсиндә исә пајызын сон күнләринә кими оту олан гузеј јамачлара «өләнди» дејирләр[1]. Бизчә, «өләнди» сөзү чәмәнлик, от мә'насындакы «өләнк» // «өлән»лә ејни көкдәндир.

«Өләнк» һеч бир дәјишиклијә уғрамадан монгол дилинә дә кечмишдир. 1930-чу илдә Волганын—Етилин сол саһилиндә Терновка кәндинин јахынлығында јер алтындан XIV—XV әсрләрә аид ујғур әлифбасы илә ујғурча, монголча әлјазмасынын фрагментләри тапылмышдыр[2]. Алимләр, әлјазмасынын тапылдығы Гызыл Ордада һәм түрк дилләриндә, һәм дә монголча јазылмыш мәтнә илк дәфә раст кәлмишләр. Бу мәтн һәм монгол, һәм дә түрк дилләрини, хүсусилә ујғур дилини өјрәнмәкдә, еләчә дә онун јајылма әразисини тә'јин етмәкдә көмәкчи материал кими әһәмијјәтлидир. Әлјазмасынын 25 фрагментиндән алтысы монгол, галаны исә ујғур дилиндәдир. Әлјазмасынын XXIII һиссәсиндә (фрагментиндә) «өләнк»—ölenggün сөзүнә раст кәлирик:

«Jörčisu eke elbür eke minu-a
Ölenggün ebes-ün ölengčire kurle»
(Тәрчүмәси: Јола дүшүрәм, ана, мәним әзиз анам.
Чәмәнлијин оту ширәләнмәјә башлады)[3].

---

[1] Каракалпакско-русский словарь. М., 1956, с. 508.
[2] Башкирско-русский словарь, М., 1958, с. 426.
[3] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. (Р. Ә. Рүстәмов вә И. А. Ширәлијевин редактәси илә) Б., 1964, с. 351.
[4] Јенә орада, с. 350.
[5] Јенә орада, с. 351.

[1] Бу мә'луматы бизә әдәбијјатшүнаслар Гафар Кәндли вә Гасым Чаһани вермишдир.
[2] Бу барәдә кениш мә'лумат үчүн бах: Поппе Н. Н. Золотоордынская рукопись на Бересте». «Советское Востоковедение», М.—Л., 1941, II, с. 81—137.
[3] Јенә орада, с. 106.

Һəмин абидəни тəдгиг едəн Н. Н. Поппе јазыр ки, öleggün «јумшаг от» демəк олан «öleng» сөзүндəндир. Сонра мүəллиф гејд едир ки, калмыглар исə ширəли, тəзəтəр ота, чəмəнлијə «öleng ire» дејирлəр. Н. Н. Поппе «ölenge ire» сөзүндəн данышаркəн онун да көкүнү «öleng» («өлəнк»лə) бағлајыр[1].

Бə'зи дəлиллəрə[2] вə Һ. Зəринəзадəнин[3] фикринə əсасəн демəк олар ки, фарс дилиндə «чəмəнлик» мə'насында ишлəнəн «өлəнк» һəлə сəфəвилəрдəн əввəл фарс дилинə кечмиш түрк сөзүдүр. И. Д. Јагелло да көстəрир ки, фарслар чəмəнлијə «өлəнк» дə дејирлəр[4].

Јухарыда гејд етдик ки, «өлəнк» XV—XVII, бə'зəн XVIII—XIX əсрлəрə кими Азəрбајчанда, һəтта азəрбајчанлыларын јашадыглары гоншу халгларын торпагларында топонимикада ишлəнмишдир. Проф. А. И. Јарко Алтајда јашајан түркдилли халглардан бəһс едəркəн көстəрир ки, онларын бə'зилəринин «улан» // «өлəн» термини вардыр. Тəдгигатчы еһтимал едир ки, «улан» јашајыш мəнтəгəси демəкдир[5]. Онун еһтималы ағлабатандыр. Чүнки əсасəн малдарлыгла мəшғул олан Сибир халглары əн чох су кəнарында, отлагларда, чəмəнликлəрдə вə онларын јахынлығында јашамышлар. Еһтимал ки, чəмəнлик мə'насында олан «улан» // «өлəн» һəм дə јашајыш мəнтəгəси мə'насында ишлəнмишдир. Гафгазда «Оленки» // «Өлəнки» адлы јашајыш мəнтəгəси олмушдур[6]. Бəллидир ки, XV—XVI əсрлəрдəн башлајараг гарагојунлулар, хүсусилə сəфəвилəр һəрби аристократијаны разы салмаг үчүн онлара торпаглар да верирдилəр. Һəмин əразинин идарə едилмəси дə һəрби аристократијаја тапшырылырды. Əразинин бағышланмасынын бир сəбəби дə о иди ки, əмирин мал-гарасы, сүрүлəри,

[1] Поппе Н. Н. Золотоордынская рукопись на Бересте. «Советское Востоковедение». М.—Л., 1941, II, с. 107.

[2] Бах:с. 91; میرخواند محمد خاوند شاه، روضه‌الصفا ۱۲۷۰ قمری.

[3] Бах: Зəринəзадə Һ. Фарс дилиндə Азəрбајчан сөзлəри. Б., 1962, с. 154.

[4] Ягелло И. Д. Полный персидско-арабско-русский словарь. Ташкент, 1910, с. 172.

[5] Бах: Ярко А. И. Алтае-Саянские тюрки. Абакан, 1947, с. 10.

[6] Бах: Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Издания Кавказского Военно-Топографического отдела в приложении «Перечень некоторых книг, статей и заметок о Кавказе» и сборный лист пятиверстной карты. Совместное издание Кавказского отдела Императорского общества и Кавказского военно-топографического отдела, Тифлис, 1913, с. 193.

илхылары чəмəнликлə, отлагла тə'мин олунсун. Белə јерлəрин бə'зилəри «өлəнк» адланмышдыр. Мəсəлəн, XV əср тарихчиси Мирхонд Хавəншаһ «Рөзəтүс-сəфа» əсериндə (V чилд) Зəнкилан јахынлығындакы отлагдан бəһс едəркəн јазыр: «Гəнғəри өлəнк, јə'ни султан чəмəнлији»[1]. Һ. Зəринəзадəнин бизə дедијинə көрə, Зəнкилан јахынлығындакы бу јер «Гəнғəри өлəнк» адланыр.

XVII əср мүəллифи Гунабади «Рөвзəтүс-Сəфəвијјə» əсериндə «өлəнк» сөзүнү отлаг мə'насында ишлəдир: «Султанијə өлəнкиндə, чəмəнлијиндə»[2]. Јенə һəмин тарихчи башга бир мүнасибəтлə Азəрбајчанын Сəһəнд, Савалан вə б. јајлагларындан сөһбəт ачаркəн, «јајлаг», «отлаг» əвəзинə, «өлəнк» јазыр: «Сəһəнд, Савалан өлəнкиндə вə бə'зи башга јајлаглар»[3].

Тарихчи Искəндəрбəј Мүнши Марағa јахынлығындакы отлаглардан бəһс едəркəн «өлəнк» сөзүнү «чəмəнлик», «өрүш» мə'насында ишлəдир: «Гарачубуг өлəнкиндə <...>»[4].

Һəтта XIX əсрин бə'зи тарихчилəринин əсəрлəриндə «өлəнк» сөзүнə «јајла», «отлаг», «өрүш» мə'насында раст кəлмəк олар. Мəсəлəн, Рзагулухан Һидајəтин «Рөзəтүл-сəфа» адлы əсериндə «өлəнк» чəмəнлик мə'насындадыр[5].

«Өлəнкə» // «Улəнгə» јер ады кими Өзбəкистанда да раст кəлирик. Өзбəк нəсринин нүмунəси сајылан XV əср абидəси «Бабурнамə»дə «өлəнк»ə «Уланг нишин» шəклиндə раст кəлирик[6]. Бəллидир ки, «нишин» фарсча «отурмаг» сөзүндəндир. «Уланг нишин»—мəскəн салынмыш чəмəнлик, јајлаг демəкдир. Јенə һəмин əсəрин 398-чи сəһифəсиндə «Уланг-и Радаган» // «Өлəнки-Радаган»—Радаган чəмəнлији, јајласына раст кəлирик. Уланг-и Радагандан сонралар Мирзə Меһдигулухан Һидајəт дə бəһс ачмышдыр.

Јухарыда кəтирилəн мисалларда вə **Азəрбајчан диа-**

[1] میرخواند محمد خاوند شاه، روضه‌الصفا ۱۲۷۰. جلد ۵، ص ۹۱۰.

[2] کنابدی میرزابیك. روضه‌الصفویه ۲۷۱٤، ص. ۱۹٤.

[3] Јенə орада, с. 204.

[4] اسکندربیك منشی، تاریخ‌عالم‌آرای عباسی، تهران، ۱۳۱٤. قمری ص. ٥٥٤.

[5] Бах: Һидајəт Рзагулухан. Рөзəтүл-сəфа. Теһран, гəмəри 1270-чи ил, с. 27.

[6] Бах: Бабур-наме. Записки Бабура. Ташкент, 1958, с. 72; 194.

лектләриндә өләнкин су, дәниз, јаш, битки: көјәрти, чәмәнлик, отлаг, өрүш мә'наларында ишләндији ајдынлашды. Лакин «өләнк», заман кечдикчә, шүурлардакы дәјишикликлә әлагәдар олараг, бәдии тәфәккүрдәки јени анлајышы да ифадә етмәјә башлајыр. Санки заман өзү «өләнк»и јени мә'наларла бәзәјир, она јени чаларлар верир, әлавә нахышлар вурур. Бу јени мә'на, һәр шејдән өнчә, илкин мә'наларла үзви сурәтдә бағлыдыр, онларын өвладларыдыр.

Түркдилли гәбиләләр, габилә бирләшмәләри силсиләси, халглар малдарлыгла да мәшғул олдугларындан, онлар јазын кәлмәсини, отун битмәсини һәмишә шадлыгла гаршыламышлар. Јени от онларын јашајышында бөјүк рол ојнајан һејванларын гырылмасынын гаршысыны алырды. Јазын кәлиши отун, јени мәһсул илинин кәлиши иди. Буна көрә дә әски түркдилли халглар тәбиәтин белә әламәтдар һадисәсини севинчлә гаршыламагла көјәртинин чүчәрмәсини, тәбиәтин ојанмасыны бајрам едирдиләр. Һәтта бә'зи түркдилли халглар, о сырадан гырғызлар јазын адыны гыш јухусундан ојанан, көјәрмәјә башлајан көјәртидән көтүрмүшләр. Онлар јаза «көктем» дејирләр. Сөзүн көкү «көк»—«көј»дән—«көјәрмәк»дәндир[1].

Азәрбајчанда вә азәрбајчанлыларын јашадыглары бә'зи јерләрдә «Јашыл јарпаг, гызылкүл» адлы әски бир маһны-ојун кениш јајылмышдыр. Адәтән јазын кәлдији күнләрдә гызлар, кәлинләр бир јерә топлашыб, бу маһны-ојуну ичра едәрмишләр. Ојуна топлашанлар әл-әлә вериб даирә гурар вә һәрә маһнынын бир бәндини дејәр, сонра һамы хорла «Јашыл јарпаг, гызылкүл» нәгаратыны тәкрарлајармышлар. Адындан да көрүнүр ки, бу маһны-ојун вахты илә јашыллығын шәрәфинә ичра олунармыш. Бәлкә дә бу маһны-ојун јашыллыг култунун, илаһәсинин шәрәфинә ичра едилән ајин имиш. Лакин маһны-ојунун әлимиздәки вариантынын сөзләри чох дәјишилмиш вә өз кечмиш ајин әһәмијјәтини итирмишдир[2].

Јери кәлмишкән јазла вә өләнклә әлагәдар бир мәсәләни дә гејд едәк. Әски түркдилли халгларын әксәријјәтиндә кечи, гојун баһарын илк ојанышынын рәмзидир. Кечи, гојун отла гидаланыр. Өләнк јашыллыг (от) илаһәсидир. Јаз ајына кечи, гојун ајы да дејирләр. Демәли, јашыллашма—кечи ајыдыр. Өләнк—јашыллыг илаһәсинин, кечи исә—јашыллыг ајынын адыдыр. Өләнклә, кечи арасындакы әсатири әлагә, бағлылыг да бурадан јараныр. Бу әлагә, јахынлыг түркмәнләрин бөри-гурд-кечи, гојун ојунунда бариз шәкилдә өзүнү көстәрир. Түркмән тојларында гыз-кәлин гучағында кечи вә ја гојун ата минир. Оғлан—бәј вә онун достлары да атланыб гызын әлиндән кечини, гојуну алмаг истәјирләр. Гыз исә бүтүн күчү илә мүгавимәт көстәрир. Бу ојунда оғлан—бәј гурду, гыз—кәлин исә өләнки тәмсил етмишдир. Еһтимал ки, гурдун ата зооморфик тотем олдуғуна инанан гәбилә бирләшмәләри силсиләсиндә белә имиш, сонра ајин—ојун гурдун ата тотем вә үмумијјәтлә, тотем олмадығы гоһум гәбиләләрдә јајылдыгча, онун әсатири мә'насы јаваш-јаваш итмиш, ојун характери галиб кәлмишдир. Бу ајин—ојунун тојда ичра едилмәси дә тәсадүфи дејилдир. Чүнки ирәлидә көрәчәјимиз кими, Өләнк һәм дә кәнчлик, евләнмәк илаһәсидир, елә буна көрә дә һәмин ајин—ојун тојда ичра едилир.

Көрүнүр, вахты илә јазын рәмзи олараг кечинин шәрәфинә Азәрбајчан халгы арасында мүәјјән ајин—ојун вар имиш. Бу ајин—ојун XVI әсрдә о гәдәр кениш јајылмыш ки, һәмин әсрин бөјүк азәрбајчанлы рәссамы Мәһәммәдинин јарадычылығында өз әксини тапмышдыр. О, һәмин мөвзуја ики вариантлы иш һәср етмишдир. Азәрбајчан сәнәтшүнасларындан Кәрим Кәримов рәссамын бу әсәри һаггында бир чох алимләрин фикрини топламышдыр. Һәмин арашдырычылардан бири рәсм ишини «Дәрвишләрин рәгси», дикәри «Шад маскарад» вә ја «Аваралгрын рәгси» адландырмышдыр. Һәттә алимләрдән бири ишә «Скоморохларын вә кечиләрин рәгси» адыны вермишдир. К. Кәримов бу арашдырычылардан фәргли олараг, даһа доғру нәтичәјә кәлмишдир. О, гејд едир ки, Мәһәммәди әсәриндә көкләри узаг илләрә кедән мүәјјән ајини тәсвир етмишдир. Мүәллиф еһтимал едир ки, бу ајин Новруз бајрамы илә әлагәдардыр[1]. Тәкрар едирик: бу шәкил јазын кәлмәси илә әлагәдар олараг, кечи ајында ичра едилән ајин—бајрамдыр (бах: шәкил № 7).

---

[1] Бесим Аталај. Түрк дилиндә еклер вә коклер үзәринә бир денеме. Истамбул, 1942, с. 249.

[2] Азәрбајчан фолклору антолокијасы. Б., 1968, с. 34—38.

[1] Бах: Керимов К. Д. Азербайджанский художник XVI в. Мухаммеди. Азәрбајчан инчәсәнәти (мәгаләләр мәчмуәси). Х. Б., 1964, с. 47—49.

Сонралар јазын кәлмәси, тәбиәтин ојанмасы, биткиләрин, ағачларын јашыллашмасы, кәнчләшмәси, јени мәһсул илинин башланмасы бајрамында јад едилән Өләнк кәнчлик, аилә гурмаг илаһәси дә олмушдур. Јашыллашмаг, көјәрмәк кими һадисәләрин һамысы кәнчлијин, мәһсулла, тохумла әлагәдар олараг артымын, аиләнин рәмзидир.

Биз јухарыда Фүзулидән, Азәрбајчан диалектләриндән, әски өзбәк дилиндән мисаллар чәкәрәк гејд етдик ки, «јаш» сөзүнүн мә'наларындан бири дә, «кәнч», «чаван», «ушаг», «көрпә» демәкдир. С. Е. Малов Рәбғузинин «Пејғәмбәрләрин тарихи» әсәриндәки «јаш» сөзүнү «молодой»—кәнч, чаван тәрчүмә етмишдир[1]. «Јаш»ын, «өләнк»ин кәнчликлә әлагәси, нәһајәт, ону аилә вә тој мәрасими илә дә чалашдырмышдыр.

Түркдилли инсан Өләнки кәнчлик, аилә гурмаг илаһәсинә чевирир вә буна көрә дә ону тој мәрасиминдә хатырлајыр. Бу, мүәјјән тарихи һадисәләрлә әлагәдар олараг, бир сыра түркдилли халгларда башга ад алтында, бә'зи түркдилли халгларда исә сон заманлара гәдәр өз ады илә јашамышдыр. Өләнкин тој—аилә, севиб-севилмәк илаһәси мәсәләсини ајдынлашдырмаг үчүн онун Хызыр // Хыдыр—Илјасла әлагәси мүәјјәнләшмәлидир. Әкәр бу кизли әлагә ајдынлашарса, онда Өләнкин илаһәлик мәсәләси дә өз-өзүнә үзә чыхар.

Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә әсас рол ојнајан оғузларда, гыпчагларда, еһтимал ки, Өләнк јашыллыг, су, сонра исә кәнчлик илаһәси олмуш вә тој мәрасиминдә һәмишә јад едилмишдир.

Хыдыр // Хызыр һәмишә Илјасла биркә хатырланмышмы? Әлбәттә, јох. Вахтилә Хыдыр//Хызыр көј-көјәрти, јашыллыг мә'буду, Илјас исә су мә'буду олмушдур. Илјас һаггында бир чох түркдилли халглар арасында бә'зи әфсанәләр вардыр. Бу әфсанәләр мүәјјән дәрәчәдә ону түркдилли халгларын әски әсатири тәфәккүрләри илә бағлајыр. Түрк әфсанәсиндә дејилир: «Илјас, гәбиләсинин јолуну тәкрар аздығыны көрүр вә шәһәрдән чыхыр. Аллаһа дуа едир. Аллаһ «филан шәһәрә кет, филан күндә нә көрүрсән горхма, онун үстүнә мин» —дејә әмр едир. Илјас әмр олунан јерә кедир. Атәшдән

[1] Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М., 1951, с. 330.

бир ат көрүр. Она минир вә көздән гејб олур. Аллаһ ону мәләкләр мәгамына јүксәлдир. Гијамәтә гәдәр өмүр верәрәк, дәнизләр үстүндә аға, һаким едир[1]. Бу парчадан көрүнүр ки, ислам дини Илјас әсатиринә тә'сир едәрәк һәм Илјасын, һәм дә түркдилли халгын әсатиринин доғнуну дәјишмишдир. Көјәрти, јашыллыг сусуз кечинмәдији кими, сонралар бу мә'будларын ады биркә чәкилмишдир. Һәтта сон заманлара гәдәр халг арасында белә бир адәт дә вардыр ки, гадын ушағы чәтин доғанда мама вә заһынын гоһум-әграбасы доғумун асан вә уғурлу олмасы үчүн белә дејирләр:

Хыдыр Нәби, Хыдыр Илјас,
Бәндә бәндәдән хилас,
Боллуг, учузлуг
Кәл гуртар баламы.

Бу парчадан көрүндүјү кими, халг јашыллыг мә'буду Хыдырдан, су мә'буду Илјасдан «бәндәни бәндәдән хилас» (ананын доғуму нәзәрдә тутулур) етмәсини хаһиш едир. Нијә доғумун асан кечмәси үчүн Хыдыра // Хызыра вә она говушмуш Илјаса мүрачиәт едирләр? Бизчә, бу, һәр шејдән өнчә, Хыдырын—Илјасын јашыллыг, су мә'буду олмасы илә әлагәдардыр. Чүнки, јухарыда дејилдији кими, јашыллашмаг—һәјат, доғум, артым (тохумун көјәрмәси, артмасы вә и. а.) рәмзидир. Елә буна көрә халг ону һәм дә аилә, кәнчлик, мәһәббәт мә'буду кими дә гәбул етмиш, доғуланын вә доғанын сағламлығы үчүн һәр ики мә'будун јардымына сығынмышдыр.

Диггәт едиләрсә, бурада да Хызыр—Илјасын су, јашыллыг илаһәси Өләнклә јахынлығы өзүнү бүрузә верир. Бәлкә дә, Хызырын—Илјасын шәрәфинә дејилән вә халг арасында јашајан башга мисраларын бизә кәлиб чатмамыш илк вариантлары вахты илә Өләнклә дә әлагәдар дејилирмиш. Чүнки, ирәлидә көрәчәјимиз кими, Өләнк дә Хызыр—Илјас кими кәнчликлә, аилә гурмагла бағлы олмушдур. Сонралар һәр шеји дәјишмәјә наил олан заман көј-көјәрти, чәмәнлик, өрүш, јаз илаһәси Өләнки унутдурмуш, даһа чох Хызыры—Илјасы ишләтдирмишдир. Лакин бу әвәзетмә просеси јалныз вә јалныз адларда олмушдур. Јухарыда мисал чәкилән ше'р-

[1] Бах: Agah Sirri Levend, Divan edebiyatı, Istanbul, 1941—1942 s. 1131.

дәки бир мәсәләјә дә диггәти чәлб етмәк истәјирик: Хызыр—Илјасдан боллуг, учузлуг тәләб олунур. Бу да тәсадүфи тәмәнна дејилдир.

Халг тәмәннасынын һәјаты вә бунунла да әлагәдар олараг мифоложи әсаслары вардыр. Чүнки һәр бир мифоложи образ, мифоложи инам, тәфәккүр нә гәдәр үјдурулса да, онун әсасында халгын һәјатла бағлы арзусу, истәји, мүбаризәси, тәбиәт һадисәләринә идеалист вә ја материалист бахышлары дурур. Әлбәттә, әкинчи, малдар халгын јашајыш вә учузлуг, боллуг үчүн әкин—көјәрти вә бунун үчүн исә су лазымдыр. Хыдыр—Илјас, Өләнк исә көјәртинин—чәмәнин, сујун мә'будлары олдугларына көрә, онлардан белә бир тәмәнна да едилирмиш. Бунларын һамысы әмәкчи халгын өз күзәранынын хош кечмәси үчүн етдији чәһдләрин дүрлү тәзаһүр формаларыдыр. Халг бә'зән ағыр һәјат тәрзини јүнкүлләшдирмәк үчүн силаһа—оха, галхана, бә'зән исә шүурун, бәдии тәфәккүрүн јарадычы күчүнә мүрачиәт едирди.

Әски јүзилликләрин абидәси «Китаби-Дәдә Горгут»-да да Хыдырын // Хызырын—Илјасын јашыллыг култу, кәнчлијин һамиси олдуғу, пәрдәли шәкилдә дә олса, өзүнү бүрузә вермишдир. «Дирсәханын оғлу Буғачын бојуну бајан едәр» бојундан бир һадисәни хатырлајаг: Дирсә ханын оғлу Буғача гырх икид пахыллыг едир. Онлар Дирсә ханла оғлунун арасыны вурурлар вә хандан Буғачын өлдүрүлмәси разылығыны алырлар. Ата оғлуну овда охла вурур. Буғач јарадан өлмүр. «Гарға-гузғун ган көрүб оғланын үстүнә гонмаг истәрди. Оғланын ики көпәкчији варды. Гарғајы, гузғуну говарды, гондурмаз[лар]ды. Оглан онда, јыхылдыгда боз атлы (јашыл донлу) Хызыр (Илјас) оглана һазыр олду. Үч гатла јарасын әли илә сығады. Бу јарадан горхма оғлан [сәнә] өлүм јохдур,—деди. Дағ чичәји анан сүдү илә сәнин јарана мәлһәмдир—деди, гајыб олду...

—Ана ағламакил, мәнә бу јарадан өлүм јохдур, горхмакил. Боз атлы Хызыр (Илјас) мәнә кәлди. Үч кәрә јарамы сығады. Бу јарадан сәнә өлүм јохдур—[деди]. Дағ чичәји анан сүдү сәнә мәлһәмдир—деди»[1]. Бәллидир ки, әски түркдилли халгларда ат зооморфик тотемдир, лакин атларын һамысы дејил, боз рәнклиләри фәргләнирмишләр. Түркдилли халгларда мүгәддәсләр, еләчә

[1] Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 23.

дә шаманлар—бахшылар ајин ичра едәркән, куја көјә, танрынын јанына кетмәк үчүн боз ат минәрмишләр.

XIII әср мүәллифи Рәшидәддинин дедијинә көрә, шаман—бахшы боз ата миниб көјә чыхыр. Түркдилли Сары-Арга, Аргын, Нејман елләриндә од танрысына мүрачиәтлә дејилән сөзләр бу чәһәтдән мараглыдыр: «Чајларын вә дәнизләрин һакими олан руһун олдуғу јердә ағ, боз ат үзәриндә кәзирсән»[1]. Тәсадүфи дејилдир ки, Јакутлар боз ат дәрисини мүгәддәс сајырлар. Даһа бир мисал: түркдилли абидәләрин бириндә дејилир ки, јол танрысы боз ат минмишдир[2].

Дејиләнләрдән белә нәтичә чыхартмаг лазымдыр ки, боз аты мүгәддәсләр, јол, од танрылары, еләчә дә шаманлар минмишләр. Јухарыда «Китаби-Дәдә Горгут»-дан кәтирилән парчада да Хызыр боз ата минмишдир. Бу да бир даһа көстәрир ки, Хызыр—Илјас Оғуз гәбиләбирләшмәләринин мифик көрүшләри зәмининдә бојабаша чатмышдыр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, тарихи шәхсијјәт олан Гачаг Нәби һаггындакы дастанда гәһрәманын боз аты бәлкә дә белә бир ән'әнә илә әлагәдардыр.

Хызырын Буғачын көмәјинә чатмасы, дағ чичәји вә ана сүдүнү дәрман демәклә ону өлүмдән гуртармасы, еһтимал ки, Хызырын һәм дә кәнчлијин һамиси олмасы илә әлгәдардыр.

Азәрбајчан фолклорчуларындан М. Һ. Тәһмасиб Хыдыр—Илјасдан данышаркән онлары әски мидијалыларын фравашлары илә әлагәләндирир вә јазыр: «Хыдыр, јахуд Хызыр әслиндә јашыллыг мә'буду, Илјас исә су мә'будудур. Бәллидир ки, сусуз јашыллыг ола билмәз, јаз бунларын бирләшмәси илә башлана биләр. Буна көрәдир ки, һәлә сон заманлара гәдәр халг јазын кәлмәсини бу нәғмәнин сон ики мисрасы илә гејд едирди.

Хыдыр Илјас, Хыдыр Илјас
Битди чичәк, кәлди јаз[3].

[1] Бах: Радлов В. В. Көстәрилән әсәри, IX, с. 580.
[2] Бах: Малов С. Е. Көстәрилән әсәри, с. 86.
[3] Тәһмасиб М. Һ. VII әсрә гәдәр Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты. Бах: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. I чилд, Б., 1960, с. 17.

Идрис Ибраһимов исә јашыллыг мә'буду Хыдыры вә су мә'буду Илјасы эски азәрбајчанлыларын мәрасимләри илә әлагәләндирир[1].

Бизчә, Өләнк эски түркдилли халгларын бә'зиләриндә су, јашыллыг илаһәси олмуш, сонралар, еһтимал ки, өз әсатири мә'насыны итирмәдән, истәр-истәмәз јерини Хызыра—Илјаса вермишдир.

Мәһәммәд Фуад Көпрүлүзадә «өләнк» термини һаггында сөһбәт ачаркән гејд едир ки, о, сөзүн мәншәјини билмир («Өләнк»и мәбдаини билмәдијимиз» сөз адландырыр). Лакин М. Ф. Көпрүлүзадә елә орадача гејд едир ки, «өләнк» бизи «әски бир мазијә» апарыр[2].

Өләнкин су вә јашыллыгла, сонралар аилә гурмаг, евләнмәклә әлагәдар илаһә олмасынын бир сыра әламәтләри сон заманлара гәдәр бә'зи түркдилли халгларда зәиф, бә'зиләриндә исә бариз шәкилдә өзүнү горумушдур. Јухарыда гејд етдик ки, «өләнк» јакутларда биткијә дејилир. Бурада бир чәһәти дә хатырлатмаг лазымдыр ки, јакутларда ölön,-möbö мүәјјән гәбилә башчысынын фәхри адыдыр[3].

Бир чох дәлилләр сүбут едир ки, эксәр халгларда, еләчә дә түркдиллиләрдә онларын мифик култларынын, илаһәләринин адлары сонра һәмин гәбиләнин, даһа сонралар гәбилә башчыларынын, заман кечдикчә исә ади инсан адына чеврилмишдир. Мәсәлән, «бајат» аллаһ демәкдир, сонра она ситајиш едән гәбилә белә адланмышдыр. «Уғур» танрысынын ады гәбилә, даһа сонралар исә ади инсан адына чеврилмишдир. Бәллидир ки, гојун Ағгојунлу вә Гарагојунлу гәбиләләринин зооморфик мифләри олмушдур. Бу чәһәтдән «Оғузнамә»нин ујғур версијасындакы «Бузуглар» вә «Үчогларла» әлагәдар һиссә чох мараглыдыр[4]. Бузугларын онгонлары «алтун тојуг», «ағ гојун», Үчогларынкы исә «күмүш тојуг» вә «гара гојун» имиш. Гејд етмәк олар ки, алтун тојуг вә ағ гојун кими зооморфик образлара еһтирам едәнләр вахты илә

[1] Ибраһимов И. Аталар сөзү вә мәсәлләр. Бах: Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр. Б., 1961, с. 13.

[2] کوپریلیزاده محمد فوآد. تورك ادبیاتینین منشاىملى تتبعلر مجموعه‌سى جلد II استانبول ۱۳۳۱، ص ٦٧.

[3] Пекарский Э. К. Словарь якутского языка. М., 1959, с. 1933.

[4] Бах: Шербак А. И. Оғурнамә... ш. 62.

ики мүстәгил гәбилә олмушдур. Сонра ағ гојуну мификләшдирәнләрин бир һиссәси мүстәгил, дикәри исә алтун тојуғу мификләшдирәнләрлә гајнајыб-гарышмышлар. Бу һадисә белә дә ола биләр: ағ гојун вә алтун тојуғу мификләшдирәнләр бир гәбилә олмуш, сонра исә алтун тојуг зооморфик миф кими унудулмуш, јалныз ағ гојун галмышдыр. Ејни дәјишмә просесини, күмүш тојуг вә гара гојуну мификләшдирәнләр дә кечмишләр. Өләнк дә бу гәбилдәндир. Өләнк илаһәсинин ады сонра һәмин илаһәјә тапынан гәбиләнин башчысына верилмишдир. Бу һадисә, шүбһәсиз, илаһәнин тәдричән башга бир мифик инамла әвәз олунмасы илә әлагәдар олараг мејдана кәлмишдир. Бу просесдә әсатири эгидә (миф), илаһәнин (култун) ады бөјүк нүфуза малик гәбилә башчысына верилир, нәһајәт, һәмин ад сонралар гәбилә гәһрәманларына вә ади инсана да гојулур.

Бә'зи түркдилли халгларын етнографијасына диггәт едәндә Өләнк илаһәсинин шәрәфинә дүзәлән мәрасимләрин чох чәтинликлә дујулачаг әламәтләринин изләринин сахланылдығы көрүнүр. Мәсәлән, бир чох түркдилли халгларын муштәрәк (ајры-ајры версијаларда) епосу сајылан «Алпамыш»ын өзбәк версијасына нәзәр салаг. Ултантаз Алпамышын севкилиси Барчинаја она әрә кетмәјә мәчбур едир вә оғлан тоја һазырлашыр: «Бу арада Ултантаз кеф чәкмәји давам етдириб тоја һазырлашырды. Гыз мәчлиси (гыз тоју — *М. С.*), өләнк кечирмәк вахты чатды.

Бадам ханша деди:

— Чохдан көзләдијим бәјоғлунун евләнмәси мүнасибәти илә көзәл гызлары өлан // өләнкә чағырмаг үчүн гочалығыма бахмајараг дәвәдә кетмәјә һазырам. О, кәнч гызлары дә'вәт етмәк үчүн дәвәјә миниб кетди... Өлән ахшамы чатды. Гызлар кәлирләр. Арыг гызлар сичанлар кими шүтүјүр, чәпиш кими атылыб-дүшүр, милчәк кими пәрваз едирләр, күләјән, јумшаг, тотуг, көк гызлар исә јастыг кими јајылыб јемәк-ичмәји көзләјир, ја да товуз кими вугарла кәзинирләр»[1].

Бу парчадакы «гыз мәчлиси (гыз тоју), өлән кечирмәк вахты чатды» чүмләсинә диггәт едәк. Әсас мәсәләјә

[1] Биз мәшһур өзбәк ашығы Фазил Јолдашын «Алпомиш» вариантынын Лев Пенковскинин русча тәрчүмәсиндән истифадә етмишик. Бах: Алпамыш, Узбекский народный эпос, М., 1958, с. 324.

кечмәздән өнҹә гејд едәк ки, әсәри русҹаја чевирән мүтәрҹим (Л. Пенковски) «тој» сөзүнү «свадебный пир» тәрҹүмә етмишдир. Бу ҹүмләдә «өлән» «тој», «кеф» мә'насында дејилдир. *Бурада өлән тојдан әввәл тојла, евләнмәклә, аилә гурмагла әлагәдар хүсуси шадлыг мәҹлиси кечирмәк мә'насында ишләнмишдир.* Бу һадисә тојда да олурду. Белә мәҹлисдә ҹаванлар топлашыб шадлыг едәр, дүрлү ојунлар ојнар вә ше'рләшәрдиләр; сөјләнән ше'рләрә вә бу ше'рләшмә просесинә, тојун јалныз ше'рләшмәклә биркә рәгс етмә, маһны демә һиссәсинә, еләҹә дә тојдан әввәл бу мәгсәдлә тәшкил едилмиш ше'рләшмә, маһны охума мәҹлисинә «өлән» // өләнк» дејәрмишләр. В. Жирмунски «өлән» сөзү һаггында јазыр: «Халг тој адәтинә көрә тојда гыз вә оғланларын ше'р—маһны јарышына өлән дејилир»[1].

Вахтилә јашыллыг, су, аилә гурмаг илаһәси Өләнкин шәрәфинә дүзәлдилмиш бөјүк, тәмтәраглы мәҹлисләр Өләнкә инам зәифләдикҹә вә ја тамамилә јох олмаға башладыгҹа, јаваш-јаваш тој мәрасиминдә өзүнә јер тапыр вә сонралар тојун бир һиссәсинин—ше'рләшмә һиссәсинин адыны дашыјыр. «Алпамыш» («Алпомиш») епосундан көрүнүр ки, оғланларла гызларын тојда маһны илә ше'рләшмә јарышына «өлән» // «өләнк» дејилир.

Ше'рләшмә гуртараркән дејилир: «Өләнчиләрин маһнысы гуртарды». XV әср мүәллифи Бабур гејд едир ки, өләнк вәзни (ше'р нөвү) тојлара мәхсус вәзндир[2]. Һүсејн Казым Гәдри јазыр ки, «өләнк» әски өзбәкләрдә тојда сөјләнән маһныја дејилир[3]. Инди дә халг «өләнк//«өлән» сөзләрилә башланан маһныны «тој маһнысы» адландырыр. «Хай-хай улан жон улан» мисрасы илә башлајан өзбәк халг маһнысы «Ер-ер»ү (јар-јар) проф. В. Белјајев «тој маһнысы» адландырыр[4]. Чүнки тојда охунур. «Алпамыш»ын газах версијасы «Алпамыс-Батыр»да да тој шәнлијиндә оғланларын, гызларын ше'рләшмәси просе-

---

[1] Алпамыш. Узбекский народный эпос. Көстәрилән нәшр, шәрһ В. М. Жирмунскининдир, с. 348. Мүәллиф башга бир әсәриндә дә «өлән» // «өләнк»и белә мә'наландырыр (Бах: В. М. Жирмунский. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, М., 1960, с. 22).

[2] Көпрүлүзадә М. Ф. Түрк классик әдәбијјатындакы хүсуси нәзм шәкилләри. «Түркијјат мәҹмуәси», II ҹилд, 1926—1928, Истамбул, с. 237.

[3] حسین کاظمقدری. تورك لغتی، ۱۹۲۷، ص. ٤٢٩

[4] Беляев В. Очерки по истории музыки народов СССР. М., 1962, с. 239.

синә «өлән» // «өләнк» дејилир. Дастандан кәтирилән ашағыдакы ше'р парчасына нәзәр салаг:

Заманында так,сырхан,
Аужар айтып ән салып
Өлән, айтып ойын ијып
Бір кызык көрсек нетеді»[1].

Тәрҹүмәси:

Һөрмәтли хан, вахт (нөвбә) сәниндир,
Аужар гошуб охујаг,
Өлән дејәк, шәнлик едәк
Көзәл (јарашыглы) шәнлик олсун.

«Аужар», «Өләнк» тој мәҹлисиндә охунан ше'рдир, маһныдыр. «Алпамыс-Батыр»ын նаширләриндән Н. С. Смирнова «Аужар», «өлен» (Ајјар өлени)ни, «оғланларын вә гызларын јалныз тојда охудуглары маһны адландырыр. Һәр бир мисрасы да «жар-жар» (јар-јар — *М. С.*) нәгараты илә битир»[2].

В. Белјајев өзбәк халгынын «Хай-хай улан, жон улан» мисрасы илә башлајан тој маһнысындан бәһс едәркән јазыр ки, бу маһны истәр мәзмуну, ше'р гурулушу вә истәрсә дә мусигисинә көрә түркмән, газах «тој маһны»сына чох охшајыр[3].

Һәлә В. М. Жирмунскидән чох әввәл, 1870-ҹи илдә Паве де Гуртејл «өләнк» һаггында белә мә'лумат вермишдир: «Өләнк түркләр тәрәфиндән (түркдилли халглар нәзәрдә тутулур—*М. С.)* тој мәрасиминдә өз адәтләринҹә ифа олунан нәғмә нөвүдүр. Кәнҹ гызлар бунда (өләнкдә) өз нәзакәтләрини нүмајиш етдирирләр. Әрә кедәнләр (кәлинләр) исә әрләринин јахшы кејфијјәтләрини бу нәғмәдә (өләнкдә) тәрәннүм едирләр <...> вә бу вахт рәгс едиб охујурлар <...>»[4].

Бу гејддән ики мәсәлә ајдынлашыр: биринҹиси, түркдилли халгларда тој мәҹлисләриндә евләнәнләри мәдһ едән ше'р нөвүнә дә «өләнк» дејилмишдир; икинҹиси, һәмин халгларын тој мәрасиминдәки өләнк просеси мүәјјән ајинин иҹрасыны хатырладыр. Бурада кәнҹләр ше'р, нәғмә дејиб рәгс едир. Һәмин әламәтләр дә мүәјјән

---

[1] Алпамыс—Батыр. Алма-Ата, с. 121.

[2] Јенә орада, с. 493.

[3] Белјајев В. Көстәрилән әсәри, с. 240.

[4] Pavet de Gourteille. Declionnaire türk-oriental, Paris, 1870, с. 78—79.

1162—5

ајинин ичрасыны даһа чох хатырладыр. Бу исә, бизчә, Өләнк илаһәсинин шәрәфинә тәшкил олунмуш ајинин галығыдыр.

Өзбәк, газах халгларынын епосларындан, Паве де Гуртејл вә б. арашдырычыларын гејдләриндән көрүндүјү кими, «өлән» // «өләнк» тој мәчлисләриндә гызларын, оғланларын, кәлинин, бәјин шәрәфинә охунан маһныја, ше'рә дејилирмиш.

М. Ф. Көпрүлүзадә, еһтимал шәклиндә олса да, «өләнк»ин тој мәчлисләри илә әлагәсини доғру мүәјјәнләшдирмишдир. О јазыр ки, Өләнк «<...> әски бир издивач илаһәси»дир[1]. «Әски издивач илаһәси» олан Өләнк сонралар илаһилијини итирмиш, заман кечдикчә јалныз тој мәчлисләриндә кәлинлә бәјин шәрәфинә сөјләнән ше'рин, маһнынын адында өзүнү горуја билмишдир. Бир сыра түркдилли халгларда охунан ше'рә, маһныја «өлән» // «өләнк» дејилмәси фикримизин доғрулуғуну тәсдиг едир. Мәсәлән, ујғурлар инди дә гызы бәј евинә кәтирәркән «Өлән» // Өләнк» адланан маһны охујурлар[2].

Ф. Ғренард өләнкләрин Чин Түркүстанында чох кениш јајылдығыны гејд едир. О јазыр ки, евләнән кәнч оғлан достлары илә бирликдә истәдији гызын евинә кедиб, «Өләнк» нәгараты илә гуртаран нәғмәни охујурлар. Ф. Ғренард «Һај-һај өләнк, һај өләнк» нәгаратыны әски евләнмә илаһәсинин шәрәфинә дејилән ше'рин зәманәмизәдәк кәлиб чатмыш галығы сајыр[3]. М. Ф. Көпрүлүзадә Ф. Ғренардын јухарыдакы фикринә шәрик олмушдур[4].

Таранчы ше'рләриндә «өләнк»ин илаһә илә әлагәси ајдын һисс олунур:

Һај-һај өләнк, һај өләнк кәл гајда бар.
Бир јахшыга бир јаман һәр јердә бар.
Һај-һај өләнк, һај өләнк барму һәјат.
Карчиғадик бујунға булдум сәјад.
Һај-һај өләнк, һај өләнк һај ни гылды,
Хәнчәр алуб үрәкини парә гылды.
Һај-һај өләнк, һај өләнк гар киләдүр.
Бәрки хәзан туи кејуб јаркиләдүр.

[1] Көпрүлүзадә М. Ф. Түрк классик әдәбијјатындакы хүсуси нәзм шәкилләри. Кәстәрилән мәнбә, с. 237.
[2] Уйгурско-русский словарь. Алма-Ата, 1961, с. 262.
[3] F. Grenard, Le Turkestan et le Tibet, Paris 1898, s. 248—249.
[4] Көпрүлүзадә М. Ф. Кәстәрилән әсәри, с. 79.

Бәрки хәзан тупининин бәрки тула.
Гыз алмаған јикитнинин дәрди тула[1].

Бу ше'р парчасында «өләнк» нә чәмән, кол, нә дә су демәкдир. Бурада Өләнк тој, евләнмәк илаһәси кими өзүнү көстәрир. Бүтүн ше'р боју, хүсусилә илк мисрада, Өләнкә евләнмә илаһәси кими мүрачиәт олунур. Ону (өләнки) һарада олса («гајда бар») чағырырлар.

Азәрбајчан тојларында «өләнк» ады чәкилмир. Анчаг әрәб истиласындан да әввәл мөвчуд олан бу адәт-ән'әнә бә'зи рајонларда адсыз, үнсүр-әламәт шәклиндә бу күнә кими јашамышдыр. Бу үнсүр-әламәт өзбәкләрин, ујғурларын, газахларын «өләнк» // «өлән» адәтиндән фәрглидир, амма онлара чох јахындыр.

Тојда гызлар, кәлинләр бир-биринин голуна кирир вә тојун кәлинини дә гаршы тәрәфдә отурдуб, саға-сола јырғалана-јырғалана «Кәлинә бах, кәлинә» мисрасы илә башлајан ше'р дејирләр. Кәлин исә, өз нөвбәсиндә, онлара ше'рлә чаваб верир. Рәфигәләри ше'рлә кәлинә әр евиндә өзүнү јахшы апармасы һаггында өјүд-нәсиһәт верирләр. Белә бир адәт бизә «Өләнк» // «Өләни» хатырладыр. Тојда ше'рләшмә вә кәлинә нәсиһәт вермәк әски Өләнкин әламәти кими бу күнәдәк кәлиб чыхмышдыр.

Өләнкин изләри Азәрбајчанын бир чох рајонларында, хүсусилә Фүзули рајонунун Әлиханлы, Гараханбәјли, Сејидәһмәдли вә с. кәндләриндә инди дә чох кениш шәкилдә јајылмыш «Чәһрибәјим» маһны-рәгсиндә өзүнү горумушдур. «Чәһрибәјим» јазын башланмасы күнләриндә ичра едилән, өзүндә мүәјјән мәрасим, ајин әламәтләрини горујуб сахламыш маһны-рәгсдир вә әсасән чөлләрдә, чәмәнликдә ифа олунур. Јалныз јазда ичра олунан «Чәһрибәјим»ә јазын кәлмәсинин, отун көјәрмәсинин, даһа үмуми шәкилдә дејилсә, көј-көјәрти, јашыллыг илаһәси Өләнкин шәрәфинә дүзәлдилмиш ајинин мүәјјән бир әламәти кими бахыла биләр. Һәмин маһны-рәгсдә аилә гурмаг, тој мәрасими вә адәти бу күнә кими өзүнү көстәрир.

«Чәһрибәјим»дә гызлар адәтән тојун бир нөв «тамаша»сыны верирләр. Бурада кәлинин, бәјин, сағдышын, солдышын, һәтта јенкәнин «роллары» иштиракчылар арасында бөлүнүр. Сонра тој күнүнүн мүәјјән һиссәси-

[1] Таранчинские песни. Собраны и переведены Н. Н. Пантусовым. Петербург, 1890, с. 57.

нин «тамаша»сыны көстәрирләр. Бизчә, гызлар кәләчәкдәки тојларынын уғурлу олмасы үчүн белә бир «тамаша»ны нүмајиш етдирирләр.

Бәллидир ки, әски инсанлар ова, вуруша чыхаркән, өнчә овла, вурушла әлагәдар мүәјјән бир ајин ичра едирди. Әкәр һәмин халгда ов, вуруш мифләри, илаһәләри, танрылары вар идисә, бу ајинләр онлара һәср олунурду; олмајанда исә әски инсан һејванын мүгәввасыны вә ја дүшмәни ајинин ичрасында мәғлуб едирди. Беләликлә, бу гәнаәтә кәлирди ки, о, һәјатда да дүшмәнә галиб кәләчәк, ову уғурлу олачагдыр. Јухарыда һаггында бәһс етдијимиз «тој тамаша»сы да беләдир. Гызлар «тој тамаша»сыны көстәрмәклә јашыллығ, аилә гурмаг илаһәсинә, бәлкә дә Өләнкә кәләчәк тојун мүвәффәгијјәтли кечмәси истәјиндә олдугларыны билдирирдиләр. Һејф ки, «Чәһрибәјим» маһны-рәгсиндә Өләнкин ады зәманәмизә кими кәлиб чатмамышдыр. Лакин орадакы кејфијјәтләр, еләчә дә «ше'рләшмә» вә с. онун тој, аилә гурмаг илаһәси илә, Өләнклә әлагәдар олдуғу гәнаәтини мөһкәмләндирир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, «Чәһрибәјим» маһны-рәгсиндә әски азәрбајчанлыларын халг театры тамашаларынын, даһа доғрусу, халг мусигили тамашаларынын бу күнә гәдәр кәлиб чатмыш изләрини, үнсүрләрини көрүрүк. Охучулар үчүн мараглы олачағыны нәзәрә алыб, бурада «Чәһрибәјим»ин гыса тәсвирини вермәји лазым билирик.

Јазда гызлар көзәл бир чәмәнлијә чыхырлар. Онлар ики бәрабәр дәстәјә ајрылырлар. Дәстәләр габаг-габаға дурур вә мусигинин мүшајиәти илә маһны дејишмәси башланыр (өзбәкләрдәки, ујғурлардакы, газахлардакы «Өләнк» кими). Илк дәфә биринчи дәстәнин дәстәбашчысы охујур:

— Чохдан сәни көрмүрәм...

Дәстәбашчысы бу мисраны охујуб гуртаран кими онун дәстәси хорла:

— Көрмүрәм, көрмүрәм—дејә дәстәбашчысынын ахырынчы сөзүнү тәкрар едир. Биринчи дәстәнин гызлары «Көрмүрәм, көрмүрәм» сөзләрини охујаркән, икинчи дәстәнин гызлары да ејни вахтда хорла:

— Чәһрибәјим, Чәһрибәјим...—

сөзләрини охујурлар. (Бу, мүәјјән ајинин ичрасыны хатырлатмырмы?) Сонра јенә биринчи дәстәнин дәстәбашчысы охујур:

Дәрдин нәдир билмирәм?

Онун дәстәси хорла:

Билмирәм, билмирәм —

дејә тәкрар едир. О бири дәстәнин гызлары исә ејни заманда:

Чәһрибәјим Чәһрибәјим... —

нәгаратыны тәкрар едирләр. Биринчи дәстәнин дәстәбашчысы јухарыдакы ики мисраны өз дәстәси илә охујуб битирдикдән сонра, икинчи дәстәнин дәстәбашчысы чаваб олараг:

Бир оғлан севмишәм —

дејә тәк охујур. Икинчи дәстәнин гызлары хорла:

Сечмишәм, севмишәм —

дејә дәстәбашчысынын ахырынчы сөзүнү тәкрар едирләр. Бунларла ејни вахтда биринчи дәстәнин гызлары «Чәһрибәјим, Чәһрибәјим» мисрасыны тәкрар едирләр. Јенә дә икинчи дәстәнин дәстәбашчысы:

Гоншулугда көрмүшәм —

дејә тәк охујур, галан гызлар да әввәлки гајда үзрә тәкрар едирләр вә бу гајда илә маһны бир нечә дәфә тәкрар олунур.

Мусигили «дејишмәдә» Чәһрибәјимин гоншулугда бир оғланы севдији ајдынлашыр. Биринчи дәстәнин гызларындан бири Чәһрибәјимин севдији оғланын елә бурада олдуғуну хәбәр верир. Сонра һәр дәстәдән бир гыз ајрылыр (сағдыш, солдыш), рәгс едә-едә оғлан палтары кејдирилмиш (тојун бәји) гызы араја алыб, һәр ики дәстәнин арасы илә кәтирирләр. Бу вахт онларын габағына ип тутурлар (ипин бир учу биринчи, дикәр учу икинчи дәстәнин гызларындан биринин әлиндә олур). Биринчи дәстә хорла:

Нишанлын кимдир, «оғлан»?

Сонра икинчи дәстә хорла:

Дајанын, динди «оғлан»—

дејә охујурлар. «Оғлан» ишарә илә Чәһрибәјими севдијини көстәрир. Гызлар дәрһал Чәһрибәјимин башына гырмызы өрпәк салыр, белинә кәмәр бағлајырлар. Еләчә дә «оғлан»ын папағынын әтрафына гырмызы ип сарыјырлар. Һәр үчү (ики гыз вә нишанлы «оғлан») рәгс едәрәк дәстәнин баш тәрәфинә кедир вә орада отурурлар. Бу вахт дәстәдән јенкә палтары кејинмиш бир гыз онларын гаршысында рәгс едәрәк:

Ај елличә, кәлин еј,
Ај күллүчә, кәлин еј,
Гызыллы, пуллу, кәлин еј—

дејә тәк охујур. Беләликлә (јенкә маһныны, рәгси битирдикдән сонра), әввәл ики, сонра дөрд, даһа сонра исә алты, сәккиз вә нәһајәт һамы бир јердә рәгс етмәјә, маһны охумаға башлајыр. Үмуми шәнлик башлајыр*.

Доғрудан да, заман кечдикчә су—јашыллыг илаһәси олан Өләнк тојла, аилә гурмагла әлагәдар хатырланмышдыр. Бу да тәбии бир һалдыр. Ахы, јашыллыгла, кәнчликлә аилә гурмаг арасында тәбии јахынлыг вардыр. Јашыллыг тәбиәтин тәзәлик чағыдыр. Кәнчлик дә инсанын тәзә-тәр дөврүдүр. Јашыллыгла әлагәдар олараг мејвә (тохум) әмәлә кәлир. Бу исә артымдыр. Кәнчлијин тој мәрасими дә кәләчәк өвладларын доғулмасы үчүн зәмин јарадыр. Өвлад да артымдыр. Мәһз буна көрә дә јашыллыг илаһәси Өләнк сонралар кәнчлик, аилә гурмаг илаһәсинә чеврилмишдир. Өләнк тојла—кәнчликлә әлагәдардыр. Бу чәһәт Хызыр // Хыдыр—Илјасын мифик тәбиәтини хатырладыр вә бир даһа сүбут едир ки, Өләнк сонралар Хызыр—Илјасла чарпазлашмышдыр.

Анчаг, биз бунунла демәк истәмирик ки, Хызыр—Илјасын бүтүн мифик сәчијјәләри онлара Өләнкдән кечмишдир. Хејир, чарпазлашмадан әввәл һәрә, өз нөвбәсиндә, ејни мифик анлајышы бу вә ја дикәр дәрәчәдә тәмсил етмишдир.

Инди исә Өләнклә Хызыр—Илјас арасында даһа башга бир јахынлыға диггәт едәк. Өләнк севиб-севилмәк, евләнмәк, аилә гурмаг илаһәси олдуғуна көрә, халглар тој мәчлисләриндә «Һај өләнк»—дејә ону васф едирләр, бә'зән исә көмәјә чағырырлар (таранчы сөзләриндә олдуғу кими). Өләнк дә јени евләнәнләрә, ја евләндә олдуғу кими). Өләнк дә јени евләнәнләрә, ја евләнмәк истәјәнләрә—ашигләрә чәтин вахтларда көмәк етмәлидир (Хыдыр // Хызыр да беләдир).

Хызыр // Хыдыр Азәрбајчан поезијасында ашигләрә көмәк едән илаһи гүввә кими тәгдим олунур. Низами, Нәсими, Фүзули, Хәтаи вә б. Хызыра ашигләрин һамиси, онларын јардымына чатан әсатири бир сима кими мүрачиәт етмишләр. Мәсәлән, Шаһ Исмајыл Хәтаи «Дәһнамә»нин «Ашигин Сәбаны ахтармасы» фәслиндә (шаирин фикринчә, Хызырын мәдәдчиси сајылан) күләјә белә мүрачиәт едир:

Исадәмму хошзәбан нәфәссән,
Ким галса пијада сән фәрәссән,
Еј Хызра мәдәдчи һәм арадә,
Јетир бу фәгири сән мурадә[1].

Демәли, Хызыр вә онун мәдәдчиси күләк ашиги «мурада јетирмәлидир». Башга сөзлә, ону јарына чатдырмалыдыр. Гөвсинин ше'рләринә мүрачиәт едәк:

Еј Хызыр, ешг кујинә јарын апар бәни
Ким, бәски сәрхошам, рәһи-мејханә билмәзәм[2].

Даһа бир мисал:

Јүз јол јетишди мәнзилә мәндән сораг алан,
Еј Хызыр, бән һәнуз бијабандә галмышам[3].

Бу бејтләрдә Хызыр ашигләрә көмәк едән мифик бир образдыр. Әкәр белә олмасајды, Хәтаи, Гөвси вә бурада ше'рләриндән мисал вермәдијимиз башга орта јүзиллик Азәрбајчан шаирләри Хызыр—Илјасдан ашигләрин ашигләрә көмәк әлини узатмасыны хаһиш етмәздиләр. Шәргшүнаслар, түркологлар* вә еләчә дә азәрбајчаншүнаслар, о сырадан профессор Һ. Araслы Хызыра ашигләрин һамиси кими гијмәт верир: «Хызыр дини әфсанәјә көрә

* «Чәһрибәјим» маһны-рәгсини јазычы Сәттар Ахундов мусигишүнас Бајрам Һүсејнлијә данышмыш, о да јазыја алараг, рајонларда јохламышдыр.

[1] Хәтаи. Дәһнамә (тәртиб едәни вә редактору Һ. Араслы). Б., 1959, с. 41.
[2] Гөвси. Диван. Әлјазмасы Күрчүстан дөвләт музејиндәдир, с. 93.
[3] Јенә орада, с. 114.
* Бә'зи әфсанәјә көрә Искәндәр Зүлгәрнејн Хызырла аби-һәјат—дирилик сујуну тапыб ичмәк үчүн зүлмәтә кедир. О, јолда Хызыры итирир, дирилик сујуну тапа билмир. Хызыра исә дирилик сујуну ичмәк хошбәхтлији нәсиб олур (Бах: Agah Sirri Levend, Divan edebigate. Istanbul, 1941—1942, с. 92.
Хызырын дирилик сују ичмәси онун су илаһәси Илјасла чарпазлашмасы үчүн әсатири зәмин јаратмышдыр.

дирилик сују ичиб һәмишә дири галан, ашигләрә көмәк едән әфсанәви шәхсијјәтдир[1].

Азәрбајҹан дастанларында Хызыр аилә гурмаг, мәһәббәт мә'буду кими өзүнү ајдын шәкилдә горумаға мүвәффәг олмушдур. Бир чох дастанларда Хызыр кәләчәјин ашиг образларына бута верир, онлары, адәтән, јухуда бир-бири илә көрүшдүрүр, гаршылыглы мәһәббәтә сөвг едир, севкилиләрә «ешг бадәсини» ичирдир. Бу ҹәһәтдән мәшһур «Ашиг Гәриб вә Шаһсәнәм» дастанында Гәриблә Шаһсәнәмин бир-биринә ашиг олмасы һадисәси чох сәҹијјәвидир. Атасынын вар-дөвләтини Исфаһанын гырх лотусуна удузандан сонра Рәсул (Гәриб) папагчыја шакирд олур. Бир күн Рәсул атасынын гәбри үстүнә кедир вә орада јатыб, јуху көрүр:

«Аләми-рө'јада бир дәрвиш көрдү. Бу дәрвиш ким олсун? Хыдыр—Илјас. Хыдыр—Илјас әлини јухары галдырыб деди:

— Еј Рәсул, бармагларымын арасындан нә көрүрсән?

Рәсул деди:

— Бир көзәл шәһәр.

Хыдыр—Илјас деди:

— Бу шәһәрдә нә көрүрсән?

Рәсул деди:

— Бир көзәл бағча. Бағчада инҹәбелли бир гыз гырх гызла күл дәрир.

Хыдыр—Илјас деди:

— Еј Рәсул, бил, акаһ ол, о көрдүјүн шәһәр Тифлисдир, бағчада гырх инҹә гызла кәзән ханым да Хоҹа Сән'анын гызы Сәнәмдир. Сәнәми сәнә бута верирәм. Ал, ешг бадәсини ич.

Рәсул бадәни аланда бир дә көрдү бағчада көрдүјү гыз јанындадыр. Онун да әлиндә ешг бадәси вар. Һәр икиси ешг бадәсини ичди. Хыдыр—Илјас Сәнәмин әлини Рәсулун әлинә вериб деди:

— Рәсулун адыны Гәриб гојдум, чүнки гүрбәт ел она нәсибди. Сәнәмин адыны Шаһсәнәм гојдум, чүнки көзәлләрин падшаһыды»[2].

Мәкәр бу парчада Хыдыр—Илјас ајдын бир шәкилдә мәһәббәт мә'буду һамиси кими чыхыш етмирми? Хыдыр—Илјас Сәнәми Гәрибә бута верир. Хызыр—Хыдыр јалныз ашигләрә бута вермәклә—онларда гаршылыглы мәһәббәт һисси ојатмагла өз вәзифәсини битмиш сајмыр. О, дара дүшмүш ашигләрә көмәк әлини узадыр, онлары чәтинликдән гуртарыр. Гәрибин Һәләбдән Тифлисә гајытмасы һадисәси буна мисал ола билләр.

...Гәриб Һәләб шәһәриндән Тифлисә гајыдаркән јолда аты өлүр. Јазыг Гәриб узун јолу паји-пијада кедир. Јорулур. Бир дә көрүр ки, бир ағ атлы «пејда олду». О, Гәриби тәркинә миндириб чох гыса бир мүддәтә Тифлисә чатдырыр. Гәриб баша дүшүр ки, «ону дардан гуртаран Хызырдыр».

Јахуд «Әсли вә Кәрәм» дастанына мүраҹиәт едәк: Кәрәм ләләси Софи илә Әслинин архасынҹа кәндбәкәнд, дијарбадијар, шәһәрбәшәһәр кәзирләр. Бир дәфә Кәрәми Софи илә бирликдә јолда гар, човғун тутур. Онлары өлүм көзләјир. Белә бир ағыр анда Хызыр онларын дадына чатыр, һәр икисини човғундан, борандан гуртарыр, сәфалы, көзәл бир јерә кәтирир. «Кәрәм баша дүшдү ки, нурани киши Хызыр имиш». Белә мисалларын сајыны Хызырын иштирак етдији бир чох дастанларын һесабына артырмаг олар.

Дастанларда белә бир сәҹијјә илә чыхыш едән Хызыр—Илјасда евләнмәк, севиб-севилмәк, аилә гурмаг илаһәсинин әламәтләри көрүнүр. Бу, Хызырын јени, лакин һәлә там формалашмамыш кејфијјәти имиш, ја да онун әски, доғма кејфијјәтидир ки, сонралар зәифләмишдир. Әкәр севиб-севилмәк, аилә гурмаг әсатири кејфијјәти јенидирсә, онда еһтимал етмәк олар ки, бу чарпазлашма просесиндә Хызыра—Илјаса Өләнкдән кәлмәдир. Бу истигамәтдә фикримизи давам етдирсәк, демәк олар ки, бә'зи түркдилли халглар, о сырадан азәрбајҹанлылар Өләнкин адындан әл чәкмишсә дә, онун әсатири әламәтләрини Хызырын—Илјасын симасында јашатмышлар.

Инди «өләнк» сөзүнүн сонрадан газанмыш олдуғу ше'р формасы, маһны мә'насынын изаһына кечәк. Бизҹә, Өләнк (илаһә кими) јаддашлардан силиндикҹә су, јашыллыг, севилмәк, аилә гурмаг илаһәси шәрәфинә гошулмуш ше'рләрә, тој мәҹлисләриндә бәјин, кәлинин шәрәфинә дејилән маһныја, сонралар исә, үмумијјәтлә, ади маһныја да «өләнк» дејилмишдир. Заман кечдикҹә, «Өләнк» үчүн јаранмыш ше'р формасы да ејни адла ад-

[1] Бах: Хәтаи. Дәһнамә. Көстәрилән нәшр, с. 154.

[2] Халг дастанлары. II ҹилд (топлајаны вә тәртиб едәни Ә. Ахундов). Б., 1962, с. 54.

ланмышдыр. Мәсәлән, гырғызлар маһны охумаға, дејибчағырмаға «Өләнк» вә ја «Өланк» демишләр[1]. В. В. Радлов бә'зи түркдилли халгларын, о сырадан гырғызларын шифаһи әдәбијјат нүмунәләрини, халг маһныларынын мәтнләрини топламышдыр. Һәмин зәнкин материаллар ичәрисиндә хејли «Өләнк» маһны мәтни вардыр*. Өзбәкләр, газахлар «Өләнк» маһнысыны охујан халг ханәндәләринә, сөз усталарына *өләнчи*[2], *өләнгши*[3] демишләр. Гырғызларда, гарагалпагларда исә вәзијјәт бир гәдәр башгадыр. Һәр ики халг јалныз өләнк охујана дејил, үмумијјәтлә, халг акынына, халг мүғәннисинә өләнгши дејирләр. Өләнчи // өләнгшинин көкү «өләнк» // өлән»дир вә һәмин дилләрдә «чи», «ши» (Азәрбајҹан дилиндә исә «чы», «чи», «чу», «чү») сөздүзәлдичи шәкилчисини гәбул етмишдир. Демәли, һәмин халглардан бә'зиләри үмумијјәтлә, маһны охујана, бә'зиләри исә јалныз өләнк охујана өләнгчи—өләнгши демишләр.

Азәрбајҹан дилиндә дә белә һаллара раст кәлирик. Мәсәлән, ағы охујана ағычы дејилир.

Һәлә Әлишир Нәваинин чағында өзбәкләр арасында өләнк һәм маһны, һәм дә ше'р формасы кими мәшһур имиш. Орта әср өзбәк әдәбијјатынын мүтәхәссисләриндән А. Хајитметов Ә. Нәваинин халг ше'ринә мүнасибәти һаггында јазыр ки, шаир халг ше'р формасыны, еләҹә дә халг нәғмәләрини, о сырадан өләнки чох севмиш, әсәрләриндә онлара јүксәк гијмәт вермишдир. Сонра о, Ә. Нәваинин «Садди Искәндәри» әсәриндән ашағыдакы ше'р парчасыны мисал чәкир:

Муғанний, тузуб чанга вазнида чанг,
Наво чекки, «хай-хай уланг, жон уланг»[4].

Тәрҹүмәси:

Муғәнни, дүзүб чәнк вәзниндә чәнк
Нәва чәк (оху), «һеј-һеј өләнк, чан өләнк».

[1] Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I, СПб, 1869, с. 155.

* Радлов В. В. Наречия тюркских племен. СПб, 1870, с. 32—33; 71 вә с.

[2] Алпамыш. Узбекский народный эпос. М., 1958, с. 352.

[3] Исмаилов Есмагамбет. Акыны. Алма-Ата, 1957, с. 76; Ғали Әбетов. Әдебиет тану терминдерiн нiкысқаша орысшақазақша сөздiгi. Алма-Ата, 1962, с. 74.

[4] Хайитметов А. Алишир Навоийнинг адабий танкидий карашлары. Тошкент, 1959, с. 64.

Өзбәк халгы инди дә «Өләнк» // «Уләнк» адлы халг маһнысыны чох севир:

Хай-хай улан, жон улан,
Улан купдир ер-ер.
Улан антган тилингдан
Менга упдир ер-ер[1].

Тәрҹүмәси:

Һеј-һеј улан, чан улан,
Улан чохдур, јар-јар.
Улан дејән дилиндән
Мән өпәрәм јар-јар.

Һәр ики ше'р парчасындан көрүнүр ки, «Өлән» // «Өләнк» (онун «Өләнг» вә «Улан» вариантлары) маһны формасыдыр вә халг буну чох севир. Вахты илә Өләнк илаһәси шәрәфинә охунан маһны сонралар ади маһны ады кими јашамышдыр. Даһа сонралар исә, үмумијјәтлә, маһны вә мүстәгил шәкилдә ше'р вә ја онун ајры-ајры нөвләри өләнк адланмышдыр.

М. Ф. Көпрүлүзадә гејд едир ки, Бабур шаһ өләнкдән ше'р вәзни нөвү кими бәһс ачмышдыр: «Өләнк Бабур шаһ әруз рисаләсиндә «Бәһр мүнсәрихин» 20 мүстәмәл вә он дөрд мүхтәре вәзнләриндән бәһс едәркән бу мүстә'мәл вәзнләрин биринчисиндә «өләнк»ләр һаггында мә'лумат верир»[2]. Бабур шаһ гејд едир ки, түрк шаирләри бу вәзндә дә јазырлар. Мәшһур түрколог Ч. Ч. Вәлиханов «өләнк» // «өлән»дән ше'р формасы кими бәһс етмишдир. О јазыр ки, газах поезијасында «кара олен» чох јајылмыш формадыр. Шоже, Орымбај, Жанак вә б. «жыр» ше'р формасы илә бирликдә «кара олен» шәклиндә дә јазырлар[3].

Газах халг поезијасынын көркәмли мүтәхәссиси Јесмагамбет Исмајылов гејд едир ки, «өләнк» // «өлән» газах дилиндә һәм ше'р, һәм дә маһны демәкдир[4]. В. Бељајев көстәрир ки, газахларда маһныја һәм «ан», һәм дә «өләнк» дејирләр. Лакин бу ики термин арасында мүәјјән фәрг вардыр. Газах халг маһныларынын ифачы сәнәткарларына «аншы», маһнынын мәтнини вә һавасыны

[1] Беляев В. Очерки по истории музыки народов СССР. М., 1962, с. 239.

[2] Көпрүлүзадә М. Ф. Түрк классик әдәбијјатындакы хүсуси нәзм шәкилләри. «Түркијјат мәҹмуәси», II ҹилд, Истамбул, 1926—1928, с. 237.

[3] Бах: Валиханов Ч. Ч. Сочинения. СПб, 1904, с. 227—228.

[4] Исмаилов Е. Акыны. Алма-Ата, 1957, с. 74.

јарадан халг мүғәннисинә «өленши» дејилир*. Бә'зи газах шаирләри, о сырадан Сабыр Жырау ше'р китабыны «Тойбастар олени» («Тој ше'рләри») адландырмышдыр[1]. Бу да көстәрир ки, газахларда «өләнк»//«өлен» адичә ше'р демәкдир.

Газах әдәбијјатында «өләнк» // «өлен»ин әсасән ики нөвү вар «кара өлен» (гара олен), «каим олен» (гаим өлен)[2]. «Газах халгы халг ше'рләринин әсас лирик формаларындан олан өләнки чох севир»[3]. Ј. Исмајылов гејд едир ки, «халг маһныларынын әксәријјәтинин мәтни «өлен»//«өләнк» ше'р формасында јазылмышдыр»[4]. Газах әдәбијјаты мүтәхәссисләринин фикринчә инди өләнкши «өләнк» //«өлен» охујан аул мигјаслы акына—ашыға дејилир[5].

«Өлен» // «өләнк» сөзү илә әлагәдар муасир газах әдәбијјатында бир чох терминләр мөвчуддур. Мәсәлән, мәшһур газах шаири Абај Кунанбајев тәрәфиндән јарадылмыш хүсуси ше'р формасы вардыр ки, һәмин форма «Абај өлени» адланыр. «Абај өлени»—«Абај ше'ри» 7—8 мисра олур:

Ата-анаға көз куаныш—
Алдына алған еркесі
Көкірегі не көп жубаныш,
Гулденіп ои өлкес
Еркеік, кеттні,
Ер жетті
Не бітті?[6]

Газахларда белә ше'р формалары мәшһурдур: «әт-ірік өлен» («әтирик өлен»); «кара өлен» («гара өлен»), «өлен («өлен он бир һечалы ше'р), «наурыз өлен» (новруз өлен)[7].

Газах дилиндә көкүнү «өлен»дән алмыш бир чох сөзләрә дә раст кәлирик. Мәсәлән, өлшем (ше'р өлчүсү)[8].

* Белјајев. В. В. Көстәрилән әсәри, с. 49.
[1] Сабыр Жырау. Тойбастар өлени. Казань. 1912.
[2] Исмаилов Е. Акыны. Алма-Ата, 1957, с. 75.
[3] Јенә орада, с. 76.
[4] Јенә орада, с. 75.
[5] Јенә орада, с. 77.
[6] Әбетов Ғали. Әдәбиет тану терминдерінін кыскаша арысша-казакша сөздігі. Алма-Ата, 1962, с. 9.
[7] Исмаилов Е. Акыны. Алма-Ата. 1957, с. 75; 57; 72—73.
[8] Қазахско-русский словарь. Алма-Ата, 1954, с. 494.

Сүлејман Әфәнди Бухари, Ф. Б. Көпрүлүзадә* вә б. да гејд едирләр ки, «өләнк» һәм дә хүсуси ше'р нөвүнә дејилир.

Гырғызларда «өлен» // «өләнк» ше'рин хүсуси нөвүдүр. «Өләнк» дөрд мисрадан ибарәт олуб биринчи, икинчи вә дөрдүнчү мисралары һәмгафијә, үчүнчү исә сәрбәст олур. Өләнләр бир нечә чүрдүр: тоі ölöну (тој маһнысы ше'ри); бурунгу ölöн (кәнд маһнысы); кара ölöн (халг маһнысы); кытап ölöн (дини мөвзулу маһны) вә с.[1]

В. В. Радлов гырғызча ашағыдакы нүмунәләри мисал чәкмишдир: «ölöнаіт»—маһны оху; «ölöн аітыстылар»—онлар маһны илә јарышдылар, дејишдиләр; ölöн аітыскан кішіні акын тäп аіталар—маһны охујан адама акын дејилир <...>»[2].

Гырғыз дилиндәки «óló́нлу хырды ертак» (нәср вә нәзмли һекајә), «ölöн шул вә ја ölöн+чіl» (маһны севән) сөзләри дә өләнклә әлагәдардыр. Демәли, әввәлләр Өләнк илаһәсинин шәрәфинә дејилән маһныја, сонралар тојлардакы маһныја, чағлар кечдикчә исә ади маһныја вә онун мәтнинин јазылдығы ше'р нөвүнә «өләнк» // «өлән» дејилмишдир.

Јери кәлмишкән, «өләнк»лә бағлы бир сөз һаггында да фикримизи өтәри дә олса гејд едәк, «Өләнк»ин мүстәгил мә'на шахәләриндән бири дә, бизчә, түрк дилләринин әксәријјәтиндә, о сырадан Азәрбајчан дилиндә ишләнән «өлкә» // «үлкә» сөзүдүр. Бу мәншәдән олан «өлкә» сөзү фарс дилинә дә кечмишдир[3]. Муасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән «өлкә» сөзү әскиләрдә индики мә'насындан, аз да олса, фәргләнмишдир. «Өлкә» сөзүнә «Китаби-Дәдә Горгут»да тәсадүф едилир:

Бу күнүмдә умуд олкил мәнә,
Гала, **(өлкә)** верәјим сәнә—деди[4].

«Чиласын гоч ијитләрә галаба **өлкә** верди»[5]. Бу пар-

* Көпрүлүзадә Мәһәммәд Фуад. Түрк әдәбијјатынын мәншәјн. «Милли тәтәбөләр мәчмуәси», II чилд, Истамбул, 1331, с. 67.
[1] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Вып. III, СПб, 1889, с. 1247—1248.
[2] Јенә орада.
[3] Бах: Зәринәзадә Һ. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри. Б., 1962, с. 152.
[4] Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1939, с. 82.
[5] Јенә орада, с. 43.

чалардакы «өлкә» сөзү индики мә'насындан бир аз фәргләнир. Бурада «өлкә» дејәркән «пај», «һәдијјә» верилән торпаг парчасы нәзәрдә тутулур.

Бесим Аталај түрк дилиндәки «ülke»//«өлкә» сөзүнү «дијар», «парча» мә'насында олан «ül» (үл) вә «јер» исми јарадан «ке» шәкилчисиндән ибарәт олдуғуну иддиа едир[1]. Бу фикир доғрудур. Лакин она бә'зи әлавәләр етмәк истәјирик. «Үл» // «өл» дијар мә'насыны сонралар газанмышдыр. Биз јухарыда көстәрдик ки, «өл» // «өләнк» су, чәмәнлик (өрүш) демәкдир. Бизчә, «өлкә» сөзүндәки «өл» көкү дә һәмин «өл»лә (су, өрүш, чәмәнликлә) әлагәдардыр. Еһтимал ки, «өлкә» сөзү «өл» (чәмәнлик, өрүш) вә «ке (јер) бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Демәли, «Гала өлкә верәјим сәнә» вә ја «өлкә верди» дејәркән мүәјјән чәмәнлик, јер, торпаг верилмәси нәзәрдә тутулур*. Бу, чох тәбиидир. Чүнки оғузларда әсас тәсәррүфатлардан бири малдарлыг иди. Малдар үчүн исә өрүш, отлаглыг—өлкә—бөјүк бир һәдијјә, онун гојуну, малы үчүн јем демәк иди.

«Өлкә вермәк» адәти XVI—XVII әсрдә дә мөвчуд иди. Шаһ Исмајыл Хәтаи вә Сәфәви сүлаләсинин башга һөкмдарлары һәрби аристократијаны разы салмаг, мүһарибәләрдә гәһрәманлыга ширникдирмәк мәгсәди илә онлара мүәјјән әрази һәдијјә верирдиләр. И. П. Петрушевски бу барәдә јазыр: «Һәрби аристократијанын нүмајәндәси, шаһа хидмәт едән һәр бир әмир идарә етмәк вә өзүнү доландырмаг үчүн шаһдан мүәјјән торпаг алырды. Белә һәдијјәјә түркчә «улька», азәрбајчанча исә «өлкә» дејилир»[2]. И. П. Петрушевски сонра гејд едир ки, әмир «өлкә» адланан әразини идарә етмәклә бәрабәр, орадан өрүш, отлаг, кими дә истифадә едирди. Шаһ Мүһәммәд Худабәнди заманында ајдынлашыб ки, шаһа бөјүк хидмәтләр көстәрән бир чох көркәмли әмирләрдән бә'зиләринин үлкәси // өлкәси јохмуш. Сонра исә шаһ һәмин әмирләрдән Әмир Һәмзәхан Устачлуја, Вәли-хәлифә Шамлуја, Шаһгулу Султан Карынча-Устачлуја вә б. Хо-

[1] Аталај Б. Түрк дилиндә еклер вә көклер үзәринә бир денеме. Истамбул, 1942, с. 180.

* Азәрбајчан дилиндәки «өл» (өлмәк мә'насында) сөзү бәлкә дә «өл» (су, јер, торпаг) сөзү илә әлагәдардыр.

[2] Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1944, с. 102.

расан јахынлығында «өлкә» вермишдир[1]. Бағышланан «өлкә»ләр һаггында Искәндәрбәј Мүншидә дә кениш мә'лумат вардыр.

Бу дәлилләр көстәрир ки, «өлкә» «Китаби-Дәдә Горгут» заманында ханлар, хан ханымлары, сонра шаһлар тәрәфиндән бағышланан, һәдијјә олунан мүәјјән торпаға, әразијә дејилир. Бу торпаг парчасы онун саһибинин әкин-бичин саһәсинә, өрүшүнә, отлағына чеврилирди. Демәли, «өлкә» бөјүк бир мәмләкәт дејил, ири саһәли әразиләр олмушдур.

Нәһајәт, нәтичә олараг демәк истәјирик ки, «өл» // «өләнк»ин бу вә ја башга түркдилли халгдакы вариантлы «су», «отлаг», «өрүш» демәк имиш. Сонралар һәмин сөз мә'на шахәләринә ајрылмыш, јашыллыг вә су илаһәсинин адына чеврилмиш, кәнчлик, аилә гурмагла әлагәләндирилмишдир. Тој мәчлисләриндә маһны охујуб ше'рләшмәјә дә «өләнк» дејилирмиш.

Өләнкин әсатири кејфијјәтләри сонралар Хызыр—Илјасын кејфијјәтләри илә гаршылашмыш вә бә'зи кејфијјәтләрини онлара вермишдир. «Өләнк» сөзү јалныз тәкчә Азәрбајчан халгынын әрәб истиласындан әввәлки мифолокијасыны дејил, бир чох түркдилли халгларын да мифолокијасыны өјрәнмәјә көмәк едир, онларын әдәби, фәлсәфи, әсатири әлагәләрини ајдынлашдырмаг үчүн зәмин јарадыр.

Бир чох Азәрбајчан нағылларындакы көзәл пәриләрин бә'зи кејфијјәтләри онларын Өләнк, Оғузун икинчи арвады вә Урал—Алтајдакы су, мешә, гадын култлары илә әлагәдар олдугларыны еһтимал етмәјә имкан јарадыр. Лакин пәри гызлар даһа чох реаллашмыш, башга сөзлә, һәмин гыз илаһәләр әсатири аләмин вәтәндашлығындан јаваш-јаваш имтина едәрәк, даһа чох реал варлыгла, һәјат һәгигәтләри илә бағлы бәдии тәфәккүрүн вәтәндашлығыны гәбул етмишләр, ја да етмәк үзрә имишләр. Урал—Алтај халгларындакы су култу гызынын су илә, Оғузун арвадынын көллә, Дүнја ағачы илә әлагәдар олмасы һәр ики мифик образын су илә бағлылығыны нүмајиш етдирир. Пәри гызлар да беләдир. «Бәни-инсан» (әсатирдә, әфсанә вә нағылда реал инсан образы, прототипи кими чыхыш едән адам) пәриләри, адәтән, суда чимдикләри јердә көрүр. Она көрә ки, пәриләр, әксәрән, су илә әлагәдар олурлар. Ашиг гәһрәман-

[1] Јенә орада, с. 103.

лар онларын көјәрчин палтарларыны оғурлајырлар; ахырда, пәри гыз һәмин чаванын мәһәббәтини гәбул едир. Бә'зән пәри гызлар «бәни-инсана» ашиг олур, нәһајәт, онлар бир-биринә говушурлар.

Ајдындыр ки, илаһә // танры вә ја јарыилаһәләрлә // јарытанрыларла јердәкиләрин (реал адамын) евләнмәси бир чох халгларын мифолокијасында кениш јајылмышдыр. Бу, Азәрбајҹан халгынын әсатири үчүн гејри-ади һадисә дејилдир. Әсатири сурәтләрин јарыилаһәләрә, јарытанрылара вә сонра гәбилә башчысына, гәбилә икидинә, ахырда, ади инсана чеврилмәси һадисәси дикәр түркдилли халгларын мифолокијасына да хасдыр. Мәсәлән, оғузларын мәшһур гәбилә сәҹәрәсинин улу бабасы олан Оғуз мифик, ја да јарымифик образдыр. Онун евләндији гызлар исә, көрдүјүмүз кими, мифик образлардыр. Чох сонралар исә Оғуз ади адам ады олмушдур. Көзәл пәри гызлар нағылларда хејирхаһ, әсасән, ашигләрә көмәк едән бир образ кими тәсвир едилир. Пәриләр јарызооморфикдирләр. Онлар чох вахт көјәрчин ҹилдиндә олурлар. Истәдикләри заман, хүсусилә су кәнарында отурдугда вә ја чимдикдә, көјәрчин ҹилдини чыхарыб көзәл, көјчәк гыза чеврилирләр.

Бурада бир ҹәһәтә дә диггәт едилмәлидир ки, пәриләр су кәнарында вә ја суда, елә бил, өз илк, доғма әсатири сәҹијјәләрини нүмајиш етдирирләр, су илаһәси, су култу сәҹијјәләрини бүрузә верирләр.

Пәриләрин башга гуш јох, мәһз көјәрчин донуна кирмәләри тәсадүфи һадисәдирми? Бу вә ја башга намә'лум нағыл јарадыҹысынын шәхси истәјидирми? Биз бу суаллара мәнфи ҹаваб вермәји үстүн тутуруг. Бир чох әски халгларда көјәрчин мәһәббәт, севиб-севилмәк рәмзи олмушдур. Азәрбајҹан нағылларында, еләҹә дә јазылы әдәбијјатында ашыг-гәһрәманлара Хызыр кими көмәк едән көјәрчинләр гәринәләрин фикирләр, көрүшләр, инамлар мүбаризәсиндән, гәбилә бирләшмәләрининин гајнајыб-гарышдыглары ҹағын кәшмәкәшләриндән бу күнә кими кәлмиш көјәрчин зооморфик тотеминин изләри, галыгларыдыр. Беләә көјәрчинләр иштирак етдикләри нағылларын һамысында ашигә вә ја онун гоһум-әгрәбасына, достларына (һәтта һејванына) көмәк едирләр. Бу ҹәһәтдән «Нүшапәри ханымын нағылы» сәҹијјәвидир. Көјәрчинләр кичик олмуш әмигызы вә әмиоғлуну јенидән инсан етмәк үчүн онлары боја-баша чатдыранлара бунун сиррини өјрәдирләр. Ушаглары бөјүдән гадын вә она көмәк едән Нүшапәри ханым «баҹылы, баҹылы» дејә сөзә башлајан «инсан дилли» көјәрчинләрин дедији кими һәрәкәт едирләр вә јенијетмәләри бәладан гуртарырлар. Көрүндүјү кими бурада да көјәрчинләр, бәлкә вахты илә пәриләрдән олан Нүшапәри, дара дүшмүшә (ушаглары сахлајан гадына), ашигләрә (әмиоғлу, әмигызына) көмәк едирләр. Бу көјәрчинләрин һәмин хүсусијјәти онларын мәһәббәт мифи илә әлагәдар олмаларындан доғур. Һәмин мәһәббәт онгонлары, һәтта өз ләләкләри илә дә ашиг-гәһрәманын кор едилмиш көзләрини, ағыр јарасыны дәрһал сағалдырлар. Мәсәлән, «Мәлик Дучар» (бә'зи јерләрдә «Шә'банәли меһтәр вә Мәлик Дучар») нағылында көјәрчинләр онун көзүнүн сағалмасы үчүн јарпаг верирләр. Биз нағылдакы һәмин јери бураја көчүрүрүк: «Имансыз гары Мәлик Дучарын көзләрини чыхарыб она су верди. Тула көрдү ки, Мәлик Дучарын көзләри чыхыб дүшдү јерә; тула тез көзләри көтүрүб гојду дилинин алтына. Мәлик Дучар олду кор. Бир-ики күн бурада галдылар, тула көрдү ки, Мәлик Дучар јаман аҹыјыб, дуруб кетди көрсүн нә тапар. Тула белә кетмәкдә олсун, ешит ики көјәрчиндән. Бунлар ганад-ганада вериб ендиләр булагдан су ичсинләр. Көрдүләр бурада бир адам вар. Көјәрчинләрин бөјүјү деди:

— Баҹылы-баҹылы, танıјырсан бу оғланы?

О бири деди:

— Јох, танымырам.

Бөјүк көјәрчин деди:

— Бу Мәлик Дучарды, атасы бунун көзләрини чыхартдырыб.

Көјәрчин деди:

— Бәс бу јазыг бурада галыб нејләјәҹәк?

Көјәрчин деди:

— Еј Мәлик Дучар, јатмысан ајыл, ајыгсан ешит. Биз ки, бурадан галхдыг, ајағымызын алтындан бир јарпаг дүшәҹәк, о јарпағы көтүрүб сахларсан, ја өз көзүнү, ја да бир ҹүт гојун көзү тапарсан, о көзләри гојарсан, көзүнүн ичинә, јарпағы әзиб сујундан чәкәрсән көзүнә, көзләрин сағалар. Гушлар учуб кетди. Бунларын ајағынын алтындан бир јарпаг дүшдү. Мәлик Дучар әлини јерә сүртүб јарпағы тапды. Ешит туладан.

Тула кедирди, көрдү ки, бир гары јајма биширир. Гарынын башы хәмирә гарышанда, тула дәстәрхандан

1162—6

бир јајманы көтүрүб гачды. Гары бир вахт хәбәр тутуб көрдү ки, јајма јохду. Бир о јана, бир бу јана бахыб көрдү ки, тула јајманы алыб дишинә апарыр. Гары иши-ни-күчүнү гојуб, туланын далынча дүшдү. Тула кетди, бу кетди. Ахырда тула өзүнү јетирди Мәлик Дучара, јајмалары гојду онун дизинин үстүнә. Мәлик Дучар көрдү дизи јанып, әлини сүртүб көрдү ки, јајмады. Тез көтүрүб једи. Гары өзүнү јетириб көрдү ки, бурада бир оғлан отуруб, көзләри кордур. Гары хәбәр алды:

— Еј оғлан, бурда нијә отурубсан?

Мәлик Дучар башына кәләни данышды, сонра јарпағы чыхардыб гарыја узатды, деди:

— Бир чүт гојун көзү тап, бу јарпағы әз, сых, сујуну чыхарт чәк көзүмә. Гары јарпаглары алды, истәди, кедиб гојун көзү тапсын, тула дилинин алтындан Мәлик Дучарын көзләрини јерә салды. Гары әјилиб Мәлик Дучарын көзләрини көтүрдү, гојду јеринә. Јарпағы әзиб сујуну чәкди көзләринә, о саат көзләри олду анадан-кәлмә».

Мәлик Дучарын көзләри чөрәк биширән гарынын көмәклији илә сағалыр. Көрүндүјү кими көјәрчинләр ашиг-гәһрәмана, адәтән, тәмәннасыз көмәк едирләр. Белә көјәрчинләр, көјәрчин донлу пәри гызлар бә'зән Хызыр, бә'зи аилә—севиб-севилмәк илаһәси Өләнк ролуну ојнајырлар. Көјәрчинләрин, көјәрчин донлу пәри гызларын Хызырын, Өләнкин ролунда вә ја онун башга әсатири сәчијјәси ролунда чыхыш етмәләри тәсадүфи һал дејилдир. Бу, һәр шејдән өнчә, пәри гызларын Өләнклә олан мифоложи гоһумлуғундан ирәли кәлир. **Еһтимал ки, пәри гызларын һәмишә су кәнарында олмалары, ашигләрә, үмумијјәтлә, дара дүшмүшләрә көмәк етмәләри онларын көј-көјәрти, мешә, су онгонлары, култлары, илаһәләри илә әлагәдар олмаларыны көстәрир. Бу бахымдан да пәри гызлар Өләнкә јахындырлар.**

Көјәрчин донлу пәри гызларынын Өләнклә јахынлығыны көстәрән дәлилләрдән бири дә онларын битки, јашыллыг, ағачла әлагәдар олмаларыдыр. «Мәлик Дучар», «Мәлик Чобан» вә б. нағылларда көјәрчинләр, көјәрчин донлу пәри гызлар дара дүшмүшә, кора өз ләләјини вә гондуғу ағачын будағынын јарпағыны дәрман дејир. «Мәлик Дучар»да онларын ајагларынын алтындан дүшән јарпаг Дучарын кор едилмиш көзләрини сағалдыр. «Мәлик Чобан» нағылында исә көјәрчин донлу

пәри гызынын вердији јарпағы Сүсән «әзиб сујуну ичир» вә јенә оғлан олур: «Сүсән атыны бу бағын ичинә чәкиб көрдү ки, бурда бир чарһовуз вар. Онун да гырағында бир көјәрчин вар. Көјәрчин бир о јана, бир бу јана бахыб тез чилдини сојунду, олду гыз, өзүнү чарһовуза атыб башлады чиммәјә.

Сүсән тез әлини атыб көјәрчинин чилдини көтүрдү. Көјәрчин Сүсәни көрән кими:

— Еј Сүсән, сән дә мәним тумумдансан. Кәл сән мәним чилдими апарма, мән сәнә бир сирр дејим.

Сүсән деди:

— Де көрүм, нә дејирсән?

Көјәрчин деди:

— Әзәл чилдими вер, сонра дејим.

Көјәрчин өз анасынын сүдүнә анд ичәндән сонра Сүсән көјәрчинин чилдини верди. Көјәрчин деди:

— Бил вә акаһ ол, сән чобан Мәликин оғлусан. Падшаһ атаны өзүнә вәзир еләмишди. Һәмин падшаһын һеч оғлу олмазды. Падшаһын гоншулуғунда бир гары варды. Һәмин гарынын да бир оғул нәвәси варды. Падшаһын оғлу олмадығына көрә гарынын оғул нәвәсинә оғул дејәрди. Сән дүнјаја кәлән заман мамалығыны һәмин гары еләди. Көрдү ки, сән оғлансан, һәмин јердә бир тилсим охујуб сәни еләјибдир гыз. Инди бил, сән оғлансан». Сонра көјәрчин донлу пәри гызы гарынын һарада олдуғуну, шәһәри вә падшаһы гызыны һәмин гарынын оғлуна вермәдијинә көрә даша дөндәрдијиндән данышыр. О, Сүсәнә өјрәдир ки, даш олмуш шәһәри вә падшаһы нечә әввәлки һалына салсын. Сонра пәри гыза дејир: «Бу јарпағы да верирәм сәнә, сән дә тилсимдән чыхарсан. Сүсән көјәрчин верән јарпағы әзиб сујуну ичиб өзү дә олду оғлан».

Бу јарпаглар шәфаверичи, инсан һәјатында бөјүк дәјишикликләр етмәјә гадир јарпаглардыр вә абстракт анлајыш, тәсәввүр формасында јашыллыг илаһәси Өләнкин әсатири олдуғу јашыллыға, Дүнја ағачына ишарәдир. Јада салаг: Өләнк—су, јашыллыг илаһәсидир. Һәмин кејфијјәт көјәрчин донлу пәри гызларында да вардыр. Бу чәһәт онларын Өләнклә, Оғузун сујун ортасындакы ағачын габығынын ичиндән тапдығы арвады илә бу вә ја башга дәрәчәдә бағлы олдугларыны еһтимал етмәјә имкан верир.

Көјәрчин донлу пәри гызлара «Дәдә Горгут» бојла-

рында да раст кәлирик. «Басат Тәпәкөзү өлдүрдүјү боју бәјан едәр»дә Арузун Гонур Гоча Сары чобаны да пәри гызларына бинар (булаг) кәнарында раст кәлир.

«Арузун бир чобаны варды. Адына Гонур Гоча Сары чобан дерләрди. Узун бинар демәклә мәшһур бир бинар варды. Ол бинара пәриләр гонмушду. Накаһдан гојун үркдү.

Чобан еркәчә гачды, ирәли варды. Көрдү ким, пәри гызлары ганад-ганада бағламышлар, учурлар. Чобан кәпәнәјини үзәрләринә атды, пәри гызынын бирини тутду, тәмә едүб дәрһал чима еләди. Гојун үркмәјә башлады. Чобан гојунун өнүнә сәјиртди. Пәри гызы ганад уруб учду, ајдыр:

— Чобан, ил тамам олычаг мәндә әманәтин вар, кәл, ал деди. Амма Оғузун башына завал кәтирдин:—деди.

Заманла Оғуз јенә јајлаја көчдү. Чобан јенә бинара кәлди, јенә гојун үркдү. Чобан ирәли варды, көрдү ким, бир јығанаг јатыб, јылдыр-јылдыр јылдырыр.

Пәри гызы кәлди, ајдыр:

— Чобан: «Әманәтин кәл ал! Амма Оғузун башына завал кәтирдин—деди»[1]. Бу јығнаг Тәпәкөз иди.

Истәр «Оғузнамә»нин ујғур версијасындакы Оғузун сујун ортасындакы ағачын габығындан (коғушундан) чыхан арвады, истәрсә дә Азәрбајчан нағылларында вә «Китаби-Дәдә Горгут»дакы пәри гызлар мәншәји е'тибары илә су, јашыллыг илаһәси илә ја гоһумдурлар, ја да бир көкдәндирләр. Заман кечдикчә түркдилли гәбиләләр, мүәјјән тарихи һадисәләрлә әлагәдар олараг, бир-бириндән ајры дүшдүкчә, ја чарпазлашдыгча һәмин әсатири анлајышлар мүәјјән дәрәчәдә дәјишилир. Онлар бә'зән су кәнарында, ағач башындакы пәри гызларын, бә'зән исә көлүн ортасындакы ағачын габығындан чыхан Оғузун арвадынын симасында чыхыш едирләр.

«Китаби-Дәдә Горгут»дакы Тәпәкөзүн анасы пәридән бәһс едәркән дастан арашдырычыларынын нәзәр-диггәтини чәлб етмәјән бир мәсәләдән дә данышмаг кәрәклидир. Тәпәкөзүн анасы пәри гызы јарызооморфик образдыр. О, бүтүн пәри гызлар кими көјәрчин донлудур. Онда ики әсатири образын әламәтләри вәһдәт һалында (дастан јазыја алындығы күнә гәдәр) өзүнү горумушдур. Пәри гызда һәм су вә јашыллыг илаһәсинин,

[1] Бах: Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 113.

һәм дә мәһәббәт онгону көјәрчинин әсатири кејфијјәтләри вардыр.

Көрүнүр, «Дәдә Горгут» бојларынын јазыја алындығы дөврдә оғузлар арасында су, јашыллыг, мәһәббәт илаһәси вә онгонунун әсатири кејфијјәтләри илә бәзәнмиш пәри гызлара инам, е'тигад јаваш-јаваш зәифләмәјә башлајырмыш. Бу зәифләмәнин ики сәбәби ола биләр. Биринчиси, Оғуз гәбиләләриндән бири дикәри илә вә ја бир нечәси бир-бири илә ја көнүллү, ја зорла бирләшәркән, пәри гыза е'тигад едән гәбиләнин мифини (јә'ни пәри гызы) арадан сыхышдырмаг истәмишләр. Пәри гыз мифинин саһиби олан гәбилә ону вар күчү илә горујурмуш. Лакин пәри гыз әввәлки тәмтәрағыны, мөвгејини сахлаја билмәмишдир. Бу һадисә лап гәдимләрдә дә ола биләрди. Икинчиси, оғузлар ислам динини гәбул едәркән, бу дин Оғуз мифләрини, о сырадан пәри гызыны да көздән салыб сыхышдырыр. Белә бир тарихи-ичтимаи дурум дәјишикликләрлә әлагәдар фикирләрдә, мә'нәви аләмдә вә әввәлки мифләрә олан инамын өзүндә дә дәјишиклик јаратмаја билмәзди вә бунунла әлагәдар мүмкүндүр ки, пәри гыза е'тигад да зәифләмишдир. Бәлкә елә буна көрә дә Гонур Гоча Сары чобан мә'сум пәри гыза, бу әсатири мәхлуга һүчум един. Әкәр әсатир вә онун тохунулмаз онгонлары, илаһәләри там мә'насы илә күчдә олса иди, онда Гонур Гоча Сары чобан онунла белә «кобуд» рәфтар едә билмәзди. Бизчә, гәдим озан Гонур Гоча Сары чобанларын һәлә тамамилә е'тигад пантеонундан чыхарылмамыш онгонлара, илаһәләрә инамсызлығына, онлара һөрмәт етмәмәләринә гаршы чыхараг «Басат Тәпәкөзү өлдүрдүјү боју бәјан едәр» бојунда бу мәсәләјә тохунмушдур. Бу боју јарадан әски озан өз кечмиш онгонларынын, илаһәләринин башга бир инамла әвәз олунмасына вә һәмин онгонлара көстәринлән е'тинасызлыға, һөрмәтсизлијә дөзә билмир. О, беләләрини баша салмаг истәјир ки, сиз онгонлара, илаһәләрә (бу бојда пәриләрә) һөрмәт етмәмәклә өз говмунузун, бојунузун, тајфанызын, сојунузун башына бәла ачырсыныз. Бојда белә бир бәла Тәпәкөзүн симасында өзүнү көстәрир. Тәсадүфи дејилдир ки, мүгәддәс сајылан пәри гыза һүчум едәнә, онун паклығына тохунана јарызооморфик пәри гыз белә дејир: «Чобан, ил тамам олычаг мәндә әманәтин вар, кәл, ал—деди. Амма Оғузун башына завал кәтирдин,—деди».

Пәри гызындан доғулан ушаг—Тәпәкөз Оғуз елинин башына, доғрудан да, бәла кәтирир, аз гала онун ахырына чыхыр. Тәпәкөз бојда фәлакәтин, инсан сәадәти дүшмәнинин тимсалыдыр. Көзәл пәри гыздан доғулан Тәпәкөз нијә ејбәчәрдир? **Чүнки о, онгон вә илаһәләрә јөнәлдилмиш пис нијјәтдән јаранмышдыр.**

Әски түркдилли халглар нәинки әфсанәви онгонлара, һәтта реал, чанлы онгонлара—гушлара тохунмаз, онларын әтини јемәздиләр[1]. Белә бир инамла јашамыш Оғуз бирдән-бирә пәри гыза хор бахырса, сөзсүз ки, кечмиш әсатирин тәрәфдары озан бу јени мүнасибәти сојугганлылыгла гаршылаја билмир. О, беләләринә гаршы Тәпәкөзү чыхарыр. Лакин халг мәнафејини һәмишә һәр шејдән үстүн тутан озанлар, нәһајәт, Тәпәкөзү өлдүрмәклә халгы фәлакәтдән гуртарыр.

Буна бәнзәр һадисәјә Шумер мифолокијасында да раст кәлмәк олур. Бизчә бу, јахынлыгдан чох мифоложи тәфәккүрдәки тиположи һадисә илә әлагәдардыр. Пәри су вә мәһәббәт илаһәсинин синтезидир. Демәли, су, јашыллыг вә мәһәббәт мифләри дә доғум вә мәһсулдарлыг мифләри илә чох јахындырлар, даһа доғрусу онларын һамысы ја бир көкдәндир, ја да бир-бири илә сых әлагәдардыр. Шумерләрин мәһсулдарлыг илаһәси Инанне һаггындакы бир әфсанәни хатырлајаг: бағбан Шуккаилитуд кечә-күндүз бағына гуллуг едир, лакин бол мәһсул алмыр. Биткиләри, ағачлары вахты-вахтында суварса да, амансыз күләк јашыллығы мәһв едир. Танрыларын мәсләһәти илә сых јарпаглы ағачлар әкир. Онлар бағы күләкдән горујур. Бир күн Шуккаилитудун бағындан Инанне илаһә кечирмиш, о, истираһәт етмәк үчүн узаныр вә ону ширин јуху тутур. Бағбан көзәл, көјчәк илаһәјә јиҗәләнир. Дан ағараркән илаһә ајылыр, бағбана гәзәбләнир вә шумерләрә бәдбәхтлик көндәрир. Бағбан атасынын мәсләһәти илә биртәһәр бәдбәхтликдән гачыр[2].

Һәр ики илаһә—һәм Шумер, һәм дә Оғуз илаһәси тәһгир олунур вә тәһгир олундуглары үчүн гәзәбләниб

[1] Бартольд В. В. Очерки истории туркменского народа. Сб., «Туркмения», т. I, Л., 1929, с. 28. Бә'зи гәбиләләр исә јалныз илдә бир дәфә онгонларындан бә'зиләринин әтини јејирдиләр ки, бүтүн ил боју сағлам вә гүввәтли олсунлар.

[2] Бах: Крамер С. П. История начинается в Шумере. М., 1965, с. 86—90.

чәза верирләр. «Дәдә Горгут»дакы бу мифоложи мотив әскидир, мифик тәфәккүрлә әлагәдар тиположи һадисәдир. Һәр ики әфсанәдә дә халг фәлакәтдән гуртарыр.

Озан Тәпәкөзү өлдүрәркән әски әсатирин өзүнәмәхсус ганунларындан чыхыш едир. Тәпәкөзү оғузларын ән мәшһур алплары — Газанын гардашы Гаракүнә, Аруз, Сәлчуг вә б. мәғлуб едә билмир. Өлүмүн көзүнә дик бахан бу адлы-санлы гәһрәманларын бә'зиләри пәри гызын ејбәчәр өвлады Тәпәкөзүн әлиндә һәлак олур, бә'зиләри исә биртәһәр онун әлиндән гуртарыб гачырлар. Мәкәр бу гәһрәманларын Тәпәкөзү мәғлуб едә билмәмәләринин әсатири сәбәби јохдурму? Әлбәттә, вар. Бүтүн бу икидләр там бәшәридирләр.

Буна көрә дә озан әсрләр боју е'тигад етдији әсатирин ганунларындан чыхыш едәрәк, ону бәшәриләр әли илә мәғлуб етдирмир. Бу мәғлубедилмәз мәхлугу—Тәпәкөзү јалныз Басат* басыр—јенир. Басат илаһи гүввәләрлә бағлыдырмы? Онда әсатири кејфијјәтләр вардырмы? Бу суаллара чаваб вермәк үчүн һаггында бәһс етдијимиз боја бир даһа мүрачиәт едәк.

Басатын кимлији, бизчә, һәлә индијә гәдәр елми шәкилдә ајдынлашдырылмамышдыр. Мәшһур Дәдә Горгутчулар она дастанын ади гәһрәманларындан бири кими бахмыш вә хүсуси әһәмијјәт вермәмишләр. Ону «Дәдә Горгут» дастанынын башга алпларындан, әрләриндән, иштиракчыларындан фәргләндирән чәһәтләр вардыр. Басатын бојун башланғычындакы көрүнүшү онун јарызооморфик бир образ олдуғуну нүмајиш етдирир. «Оғузханын илхычысы кәлиб хәбәр кәтирди, ајдыр:

— Ханым, Саздан бир аслан чыхар, ат урар, апулапул јүрүшү адам кими, ат басубан ган сүмүрәр».

Бурадан ајдын көрүнүр ки, Басат һәм аслана, һәм дә инсана охшамышдыр. Доғрудур, ону ушаглыгдан асланлар бөјүтмүшдүр. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, ушаг заһирән дә аслана охшамалы имиш. Бир аз сонра көрәчәјимиз кими, аслан ону јалныз бәсләмәмиш, бәлкә Басатын валидејинләриндән бири олмушдур. Гәринәләр кечдикчә асланын валидејнлији унудулмуш, она һимајәчи сифәти верилмишдир. Бојлар чағын һөкмү илә дәјишиклијә мә'руз галдыгча Басат тәдричән тамамилә

* Бизчә, «Басат» ады «бас» вә «ат» сөзләриндән ибарәт мүрәккәб сөздүр. «Бас+ат»—јә'ни «ата галиб кәлән, аты јенән».

реаллашмыш, инсанлашмышдыр. Фикримизи тәсдиг етмәк үчүн башга бир мисал да кәтирәк. Басат Тәпәкөзлә вурушаркән Тәпәкөз ондан кимләрдән олдуғуну суал едир. Кәнч икид дејир:

Анам адын сорар олсан Габа ағач,
Атам адын дијирсән Гаган Аслан
Мәним адым сорурсанса Аруз оғлу Басат[1].

Ше'рин биринчи мисрасындакы «анам» сөзү Дрезден нүсхәсиндә «атам»дыр. В. В. Бартолд һәмин мисрадакы «ата» сөзүнү, көрүнүр ки, катиб хәтасы сајмыш вә она көрә дә «ата» әвәзинә «ана» јазмышдыр[2]. Мәһәррәм Еркин[3] исә биринчи мисраја тохунмамыш, икинчи мисрадакы «ата» сөзүнү «ана» илә әвәз етмишдир. Һәмид Араслы[4] В. В. Бартолдун тәрҹүмәсини әсас алмышдыр. Бизҹә, В. В. Бартолд вә Һ. Араслынын дүзәлишләри доғрудур. Чүнки ағач, дедијимиз кими, адәтән бир чох халгларда, еләҹә дә түркдилли халгларда доғум, мәһсулдарлыг илаһәсинин атрибутудур. Буна көрә дә биринчи мисрадакы «ата» сөзү әвәзинә «ана» олмалыдыр.

Бу парчадан көрүнүр ки, Басатын валидејнләри түркдилли халгларда, еләҹә дә оғузларда зооморфик тотемләрдир, онгонлардыр. Демәли, Басатын ата-анасы асланла ағачдыр. Аслан әски түркдилли халгларда Күнәшин рәмзидир. Демәли, Басатын анасы Дүнја ағачы, атасы Күнәшдир. Мәсәлә беләдирсә, онда Басат өзү дә вахты илә ја там, ја да јарызооморфик тотем, онгон имиш. Еһтимал ки, Басат Оғуз гәбиләләриндән бириндә онгон имиш вә онун әсатири валидејнләрини һәмин гәбиләнин үзвләри өз көкләри сајмышдыр. Бу инама көрә демәк олар ки, Габа ағач гадын Умај—ушаг илаһәси олдуғу кими), Гаған Аслан исә киши башланғычы имиш. Сонралар Оғуз гәбиләләри бир-бири вә еләҹә дә башга түркдилли гәбиләләрлә гајнајыб-гарышдыгҹа, бу башланғычлар, тотемләр, онгонлар тәдриҹән унудулмушдур. Јалныз онун изләри бојда галмышдыр. Бурадан о да ајдынлашыр ки, Басатын ики ата-анасы: бир әсатири, бир дә сонрадан газандығы реал, бәшәри валидејнләри вардыр.

---

[1] Мәһәррәм Еркин. Көстәрилән нәшр, с. 232.
[2] Бах: Книга моего деда Коркута. Перевод академика В. В. Бартольда. М.—Л., 1962, с. 82.
[3] Бах: Мәһәррәм Еркин. Көстәрилән нәшр, с. 232.
[4] Бах: Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 120.

Басат мифик чағла бағлы олдуғундан, әсатири Оғузун ады чәкилән бојда хатырланыр. Ајдындыр ки, Оғузун ады бојларда јалныз бурада чәкилир. Бәлкә вахты илә бу бојда јарыәсатири Оғуз, Басат, Гаған Аслан, Габа Ағач башланғычы, тотеми, онгону илә әлагәдар бөјүк һиссәләр вармыш. Јүзилликләр о һиссәләри силмиш, Басатын донуну дәјишмиш, ондан мифик палтары чыхармыш, она јени, һәјати палтар кејдирмиш, Габа Ағачла Гаған Аслан исә унудулмушдур. Басат белә кејфијјәтләрә малик олдуғуна көрә дә әҹдады е'тибары илә илаһи гүввәләрлә, пәри гызла бағлы олан Тәпәкөзә галиб кәлир, ону өлдүрүр.

Еһтимал ки, Басатын там реаллашмасы, инсанлашмасы просеси сонракы јүзилликләрдә олмушдур. Бизҹә, Басатын Аруз атасы онун реаллашдыгдан, инсанлашдыгдан сонра газандығы икинчи, өкеј, бәшәри атасыдыр. Беләликлә, Басат «Дәдә Горгут» бојларынын ән әски вә ејни заманда кәнч икидләриндән биридир. О, ислам дини оғузларын шүуруна тә'сир етмәјә башладығы заманлардан кәнчләшмә, бәшәриләшмә просеси кечирмишдир. Бизҹә, Басат әски әсатир аләминин зооморфик сакини олмушдур. Бу бојдакы пәри гыз көјәрчин мифинин әски тәзаһүрүдүр. Пәриләрин дә көјәрчин палтарында олмасы һәмин инамла—көјәрчин мифи илә бағлыдыр.

Бир ҹәһәти дә унутмаг олмаз ки, пәри гызлар нағылларда һәмишә мәһәббәтлә әлагәдар тәсвир олунурлар. Нағыл гәһрәманы бә'зән пәри гызы севир, бә'зән дә мәһәббәтинә—севкилисинә чатмаг үчүн онларын көмәјинә сығыныр. Јухарыда дејиләнләрә әсасән еһтимал етмәк олар ки, пәриләр сонралар көјәрчин дону кејмишләр. Әввәлләр, бәлкә дә, көјәрчин вә пәри гызлар ајры-ајры илаһәләр имишләр. Бәлкә көјәрчин мәһәббәт, пәриләр исә су, јашыллыг илаһәси олмушлар. Бу ики әсатири аләмин образлары заман кечдикҹә бирләшмишләр. Башга сөзлә, зооморфик көјәрчин јарыинсан көјәрчинә—пәри гыза чеврилмишдир.

Нағыллардакы пәриләрин космик сурәт олдугларыны иддиа едән араштырыҹылар да вардыр. Белә тәдгигатчылардан М. Һ. Тәһмасиб јазыр: «Әслиндә пәри Шәргин ән гәдим космик сурәтләриндәндир. Буна һәтта «Пајрика» шәклиндә «Авеста»да тәсадүф едилмәкдәдир. Бу гәдим абидәјә көрә Пајрика өз көзәллији илә инсаны јолдан чыхармагда Әһриманә көмәк едән бәдхаһ,

шәр гүввә кими ҝиҗмәтләндирилир. Зәрдүштилик әсатиринә ҝөрә о бәзән, һәтта ҝуҗруглу улдуз шәклинә дүшүр, су мә'буду мүгәддәс Тиштри илә мүбаризә апарыр, онун инсанлары су илә, јаз јағышлары илә тә'мин етмәсинә мане олурмуш»[1].

Биз јухарыда дедик ки, ҝөјәрчин донлу пәри гызларын јашыллыг вә бунунла да әлагәдар олараг ҝәнҹлик, аилә илаһәси Өләнклә, Оғузун ҝөлүн ортасындакы ағачын габығынын ичиндән (коғушундан) тапдығы гадынла, еләҹә дә су, мешә, јашыллыг култлары вә ја онларын гызлары илә гоһумлуглары, сојкөк јахынлыглары вардыр. Өләнкә, еләҹә дә ағача—көјәртијә тапынмаг әски түркдилли халгларда, азәрбајҹанлыларда вә онларын әҹдадларында ҝениш јајылмышдыр.

Азәрбајҹан халгынын формалашмасында иштирак едән голлардан бири дә Арран—Албанлардыр. Сон илләрдә Азәрбајҹанын Арран—Албан һиссәсиндә апарылан археоложи газынтылардан тапылмыш мадди мәдәнијјәт нүмунәләри, хүсуси илә тапынтыларын галыгларындакы габартмалар, бәдизләр—нахышлар ҝөстәрирләр ки, әски албанларда да ағач мүгәддәс сајылмышдыр.

Азәрбајҹанын гәдим мәдәнијјәт мәркәзләриндән олан Минҝәчевирдә, Күрүн сол саһилиндә 2 вә 3 №-ли јашајыш јерләриндә (нөмрәләр шәртидир) 1948—1952-ҹи илләрдә газынты заманы абидәләр тапылмышдыр[2]. Бу абидәләр ичәрисиндә 2 №-ли христиан мә'бәдинин меһрабынын мәркәз һиссәсиндән тапылмыш даш чох марағлыдыр (бах: шәкил № 2). Дашын јухары һашијәсиндә әлифба һәкк олунмушдур. Бизи һазырда һәмин даш үзәриндәки јазы дејил, јазылы һашијәдән ашағыда һәкк олунмуш тәсвир марагландырыр. Бурада ортада занбаға охшар битки, һәмин биткинин һәр ики тәрәфиндә бојунларына лент-туғ салынмыш ики товуз гушуна бәнзәр гуш дурмушдур. Бизҹә, ортадакы битки (бәлкә дә занбаг) мүгәддәс биткинин, Дүнја ағачынын атрибутудур. Ағачын әтрафындакы ҹүт (еркәк, диши) гушлар

[1] Бах: Азәрбајҹан нағыллары. I ҹилд, (тәртиб едәни вә гејдләрин мүәллифи М. Һ. Тәһмасиб), Б., 1960, с. 319.

[2] Бах: Казиев С. М. Новые археологические находки в Мингечауре. ДАН Азерб. ССР, № 9, 1948, с. 397; Ваһидов Р. М. Минҝәчевир епиграфик абидәләринин археоложи характеристикасы. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, Б., 1958, № 4, с. 108.

Күнәши, мәһәббәти, севҝини—аиләни тәмсил едирләр. Онларын бојунларындакы лентләр исә, бизҹә, гушларын ади дејил, мүгәддәс гуш олдугларыны билдирмәк үчүн бағланмышдыр.

Бә'зи алимләр, о сырадан Р. Ваһидов вә б. иддиа едирләр ки, бу даш христиан мә'бәдинин мәркәзиндә гојулмуш вә үзәриндә тахтадан бөјүк хач олмушдур[1]. Бизҹә, бу дашын христианлыг абидәси илә әлагәси сонралара аиддир. Һаггында сөһбәт ачдығымыз даш вахты илә һәмин јердә јерли халгларын доғма мифоложиси илә әлагәдар олан мә'бәдин—тапынағын дашы имиш. Сонралар албанларын әсас һиссәсинин христианлығы гәбул етмәси илә әлагәдар олараг, кечмиш мифоложи ҝөрүшлә бағлы тапынаглар сөкүлмүш, јеринә јени динә хидмәт едән тапынаглар—килсәләр тикилмишдир. Бә'зән исә мифоложи илә әлагәдар мә'бәд, мүәјјән дәјишикликлә, јени динә ујғунлашдырылмышдыр.

Һәр ики һала Ермәнистанда да раст ҝәлмәк олур. Әски ермәни мифоложиси илә әлагәдар мә'бәдләр јерлә јексан едилмиш, онун јеринә килсәләр тикилмишдир. Үзәриндә јазы, гуш вә битки һәкк олунмуш даш да Албанларын әски динләри илә әлагәдардыр вә учурдулмуш тапынағын меһрабынын әсас дашларындан биридир. Христиан руһаниләри христианлыгла билаваситә әлагәси олмајан, мифоложи тәфәккүрлә вә ја әски дини ҝөрүшләрлә әлагәдар абидәни, еләҹә дә онун галыгларыны христиан мә'бәдкаһында гојмаға иҹазә вермәздиләр. Бу исә бир даһа еһтимал етмәјә имкан верир ки, һаггында бәһс едилән даш вә онун үзәриндәки шәкил, јазы христиан дини илә бағлы дејилдир, гәдим Арран торпағында јашајан халгын мифик ҝөрүшү илә әлагәдардыр.

Даш үзәриндәки тәсвирдән билмәк олур ки, һәмин халгда ағач—битки мифик тәфәккүрлә бағлы имиш. Јәгин вахты илә дашын јерләшдији мә'бәд доғум, мәһсулдарлыг, битки—ағач, инамы (е'тигады) илә әлагәдар иди. Чүнки бир чох әски халгларда, о сырадан Азәрбајҹан халгынын формалашмасында рол ојнајан атропатенлиләрдә, арранлыларда вә түркдилли гәбилә бирләшмәләри силсиләсиндә ағач — битки, мәһсулдарлы-

[1] Бах: Казиев С. М. Новые археологические находки в Мингечауре. ДАН Азерб. ССР, № 9, 1948, с. 397; Ваһидов Р. М. Минҝәчевир епиграфик абидәләринин археоложи характеристикасы. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, Б., 1958, № 4, с. 109—110.

ғын, доғумун рәмзи кими дә гәбул олунмушдур. М. Гашғари мүсәлман олмајан түркдилли халглардакы инамлардан данышаркән гејд едир ки, онлар бөјүк ағача да танры дејир вә она тапынырлар[1].

Бир чох сәјјаһ-алимләр көстәрирләр ки, һәлә XIX јүзилликдә дә Алтајда јашајан түркдилли халглар тәктәнһа чинар ағачларына гурбан кәтирир вә онлара ситајиш едирмишләр[2]. Азәрбајчанда бу чүр ағач пирләр, хүсусилә чинар пирләр индијәдәк галмагдадыр. Газахлар исә сәһралардакы тәк ағачын адына гурбан кәсирмишләр[3]. Бурјатлар вә онларын түркдилли гоншулары ағчагајыны «ана ағач» адландырырмышлар[4]. Бир чох әски халгларын, еләчә дә түркдилли халгларын мифолокија тарихиндән мә'лумдур ки, әсатири әчдад бә'зән бир, бә'зән исә ики көкдән көтүрүлүр; ики көкдән көтүрүлән әчдадда көкүн бири ата, дикәри исә ана олур. Хрон бурјатларында вә онларын түркдилли гоншуларында ағчагајына «ана ағач» дејилмәси дә, шүбһәсиз, әчдадын ики көкдән ибарәт олмасы инамы илә әлагәдардыр. Ағчагајынын «ана ағач» сајылмасы ағача әсатири бахышын тәзаһүрүндән башга бир шеј дејилдир. Акад. Д. К. Зеленин Сибирдә јашајан түркдилли халгларын онгонларындан—тотемләриндән, мифик инамларындан данышаркән гејд едир ки, бә'зи түркдилли гәбиләләрдә ағач онгондур, она ситајиш едирләр. Белә онгонлары онлар «пезых ағаш» (көдәк ағач), «чобыс ағаш» (уча ағач) адландырырлар[5] (ағачын көдәк вә узун олмасы дуал тәшкилат гурулушу анлајышы илә бағлыдыр).

Совет түркологу акад. В. А. Гордлевски азәрбајчанлыларын ағача мүнасибәтинә хүсуси әһәмијјәт вермишдир. О јазыр ки, азәрбајчанлылар гоша ағача, гырх ағача, бә'зән ағачлыға, ормана тапыныр вә һәмин ағачларын бир будағыны белә сындырмаға һеч кәс чүр'әт етмир. Онлар ситајиш етдикләри ағачлара анд ичир, илдә бир дәфә исә гурбан кәсирләр[6]. Башга бир јердә исә о,

[1] Гашғари М. Көстәрилән әсәри, III чилд, с. 376—377.
[2] F. Grenard, Le Turkestan et le Tibet, Paris, 1898, c. 242.
[3] Јенә орада.
[4] Бах: Летописи хронских бурят. Хроники Туглдур Табоева и Вандана Юмсунова. Перевод Н. Н. Поппе. М.—Л., 1940, с. 60.
[5] Зеленин Д. К. Культ онгонов в Сибири. М.—Л., 1936, с. 9.
[6] Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Т. I, М., 1960, с. 245.

гарагојунлуларын ағача—биткијә инамындан бәһс едәркән јазыр ки, Макудакы азәрбајчанлылар ағача, мешәјә мүгәддәс шеј кими бахырлар; мүгәддәс мешәдәки ағачлара тохунмурлар. Гарагојунлулар баһарда бу ағачлара чичәк бағлајыр, онларын шәрәфинә гурбанлар кәсир, гурбанлыг һејванын сүмүкләрини исә мешәдә басдырырмышлар[1]. Бу адәт бизә түрк халгларынын, шаманистләрин ағача, хүсуси илә чинар вә ағчагајына мүнасибәтләрини хатырладыр.

В. А. Гордлевскинин дедикләриндән көрүнүр ки, азәрбајчанлылар (гызылбашлар, гарагојунлулар) ислам дининин бүтүн тәзјигинә бахмајараг, гәдим мифоложи инамларыны горујуб сахламышлар.

Бә'зи мәнбәләрә көрә гејд етмәк олар ки, һәлә XVIII әсрдә Азәрбајчанда ағача ситајиш адәти һаггында бөјүк рәвајәтләр вармыш. XVIII әср мүәллифи Ахунд Молла Бағыр Мәчлиси јазыр ки, Өрәнгала јахынлығында јашајан «Әрәс әһли»—азәрбајчанлылар сәнубәр ағачына тапынырмыш вә һәмин ағач әтрафында мүәјјән ајинләр ичра едирмишләр: «Әрәс әһли бир тајфа иди ки, онлар сәнубәр ағачына пәрәстиш едирләр. Бу ағачы бурада Нуһун Нуһ үчүн јаранмыш Әрәс чешмәси кәнарында Нуһун оғлу Јафәс әкмишдир. Онларын Шәрг тәрәфдәки шәһәрләринин бирисиндән кечән Рәс чајы әтрафында 12 шәһәрләри вар иди. Бу һәмин чајдыр ки, ону индики заманда Әрәс адландырырлар. О вахт дүнјада бу чајдан долу, ширин сулу бир чај вә нә дә онларын шәһәрләриндән бөјүк вә көзәл биналы бир шәһәр вар иди <...>. Онларын мүгәддәс сајдығы сәнубәр ағачы пајтахтлары олан Исфәнд шәһәриндә иди. Сонралар бүтүн он бир шәһәрин әһалиси Әрәс чешмәсиндән гол ајырмыш вә сәнубәр ағачынын тохумундан апарыб өз шәһәрләриндә әкмишләр»[2].

Әрәс әһли илин һәр ајы нөвбә илә 12 шәһәрин бириндә сәнубәр ағачынын шәрәфинә шадлыг дүзәлдәр, гурбан да кәсәрмиш. Адәтә көрә, кәсилән гурбанлар ода атыларымыш вә јанан гурбанлыгларын түстүсү көјә чыхдыгдан сонра орадакылар торпаға дөшәниб сәнубәр ағачына тапынармышлар. Сәчдәјә дүшәнләр ағача јалва-

[1] Гордлевски В. А. Гарагојунлу. «Азәрбајчанын тәдгиг вә тәтәббә чәмијјәти әхбары», Б., 1927, № 4, с. 5—13.
[2] Ахунд Молла Бағыр Мәчлиси. Һәјатүл-гүлүб. 1715-чи ил.

фармышлар ки, халгдан разы галсын. Әфсанәдә дејилир ки, сәнубәр ағачы халгын јалварышларындан сонра Куја дејәрмиш «Еј мәним бәндәләрим, мән сиздән разы галдым. Одур ки, хатириниз шад, көзләриниз ишыглы олсун...»

Азәрбајчан халгынын формалашмасында иштирак едән гәбиләнин јухарыда һаггында бәһс етдијимиз адәтләриндә ики инам бир-биринә гарышмыш шәкилдә ичра олунурмуш. Инамлардан бири сәнубәр ағачына тапынмагдыр, дикәри исә ода-атәшә ситајиш етмәкдир (гурбанлығын ода атылмасы). Һәр һалда «Һәјатүл-гүлуб» әсәринин мүәллифинин јаздығындан көрүнүр ки, ағача инам, ағачын мүгәддәслији фикри гәдимләрдән мөвчуд олмушдур.

Шамил Чәмшидов «Јолка (сәнубәр) бајрамы һаггында» мәгаләсиндә јазыр ки, һазырда Гарабағда халг арасында ағачын мүгәддәслији һаггында рәвајәтләр, әфсанәләр јашајыр: «Бә'зи кәндләрдә «әләм ағачы» адланан вә мәсчид һәјәтләриндә, јахуд хүсуси шәхсләрин гапысында басдырылмыш уча дирәкләрә мүгәддәс бир шеј кими бахырлармыш. Арандан дағa, јахуд дағдан арана кедәнләр өз артыг ев шејләрини бу әләм ағачларынын дибиндә әманәт гојуб кедәр, ајларла саһибсиз галан бу шејләрә ағачын горхусундан кимсә тохунмазмыш. Әләм ағачынын дибиндә гылынча анд ичмәк Гуран андына бәрабәр сајылармыш <...>».

Әләм ағачына ситајиш нисбәтән сонракы дөврләрлә әлагәдардыр. Чүнки кәтирилән парчадан көрүнүр ки, әләм агачы вә онун ады да даһа чох ислам дини илә әлагәдардыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, әләм ағачына ситајиш вахты илә бу вә ја башга ағача тапынма илә әлагәдар имиш. Азәрбајчанлылар ислам динини гәбул етдикдән сонра, онларын әски әсатири, дини вә бир чох башга көрүшләринә, инамларына, ајинләринә, мәрасимләринә, о сырадан ағача тапынмасына ислам дини дону кејдирилмишдир. Буна көрә дә әски әсатири бахышларла бағлы олан ағача инам «әләм ағачы» адланмыш вә јени динин ганунларына ујғунлашдырылмаға чәһд едилмишдир. Һәр һалда әләм ағачына еһтирамда ағача инамын изләри өзүнү горумушдур. Ағача инам о гәдәр күчлү олмушдур ки, ислам дининин гылынч ојнатдығы бир дөврдә ағача вә Гурана анд ичмәк ејни гүввәјә малик имиш.

Ағача—биткијә инам өзүнү үзәрлик һаггындакы ајин-маһнысында да бүрузә верир:

Үзәрликсән һавасан,
Һәзар дәрдә давасан.
Һәр јердә сән оласан,
Гада-бала совасан.

Үзәрлик дәнә-дәнә
Төкүлсүн һәрзә чәнә.
Гоһум ола, јад ола,
Көзү бу одда јана.

Үзәрлик, көк үзәрлик,
Башында бөрк үзәрлик,
Бизә јаман бахаиын,
Көзләрин төк, үзәрлик.

Атын дајды үзәрлик,
Донун ағды үзәрлик.
Мүшкүл ишә дүшмүшәм,
Һовду-һовду үзәрлик*.

Ше'рдән көрүндүјү кими («Һәр јердә сән оласан: Гада-бала совасан»), халг арасында беләбир е'тигад вармыш ки, үзәрлик јалныз көздәјмәнин гаршысыны алмагла галмыр, үмумијјәтлә, «гада-баланы совур». Буна көрә дә сон заманлара гәдәр Новруз бајрамынын чәршәнбә ахшамлары баша чатмагда олан илин гада-баласындан гуртармаг үчүн үзәрлик јандырыб үстүндән атланармышлар.

Әлбәттә, бурада әски Мидија адәт-ән'әнәсини дә көрмәмәк олмаз. Әски мидијалыларда да беләбир инам вармыш ки, од үзәриндән атланмагла дәрд-бәладан гуртармаг олар. Бу да ода тапынмағын тәзаһүрүдүр. Бир чәһәти дә хатырламаг лазымдыр ки, ода тапынмаг јалныз мидијалылара мәхсус дејилмиш. Бир чох түркдилли халгларда ода ситајиш даһа улудур. Апарылан арашдырмалар көстәрир ки, ода тапынмаг түркдилли халгларда доғма инамдыр. Бизчә, бу адәтдә һәм ода, һәм дә үзәрлијә // биткијә инам гајнајыб-гарышмышдыр. Бир сыра халгларын мифоложи тарихиндә ики, бә'зән һәтта даһа чох инамларла әлагәдар адәтләр (ајинләр) бирләшиб ваһид ајин кими ичра олунмушдур. Бә'зән исә, әксинә, бир инам сонралар парчаланыр, бир нечә инама чеврилир вә онларын да ајрылыгда адәт ајинләри јаранhыр.

* Үзәрликлә әлагәдар мә'луматлары, адәтләри вә ше'рин бә'зи бәндләрини бизә мәрһум Мишкиназ Чавид вермишдир. — *М. С.*

Халг арасында үзәрлиjә // биткиjә инамла да әлагәдар бә'зи адәтләр вардыр. Мәсәлән, бә'зи jерләрдә заһы гадынын 10 күнүнә, бә'зи маһалларда исә 40-а гәдәр һәр күн ахшамчағы үзәрлик jандырыб онун күлүндән, гарасындан ананын вә jени доғулмуш көрпәнин алнына сүртүрләр. Бунунла заһы гадыны вә ушағы куjа дәрд-бәладан мүһафизә едирмишләр. Башга бир адәт: һамамдан кәлән кәлин кедән гызын вә бәjин гаршысында үзәрлик jандырырлар. Бу сон ики адәтдә Умаjа вә онунла бәрабәр көjдән енмиш Чинара, еләчә дә Өләнкә тапынмағын изләрини көрүрүк. Чүнки Умаj вә Чинар эски түркдилли халгларда ушаглары вә заһылары һимаjә едән илаһә вә онгон идиләр. Демәли, үзәрлиjин // биткинин//ағачын заһыны вә ушағы дәрд-бәладан мүһафизә етмәси инамы һәмин е'тигадын улу «әчдадлары» олан Өләнкә // ағача инамла әлагәдардыр. Кәлин вә бәjин гаршысында үзәрлиjин jандырылмасы да белә изаһ едилмәлидир. Бу да jашыллыг, кәнчлик, евләнмәк илаһәси Өләнкин ады илә бағлыдыр.

А. Қ. Әләкбәров ағач мифиндән бәһс едәркән гејд едир ки, ағачын вә һәтта бә'зән кичик мешәләрин мүгәддәслиjинә инам Азәрбаjчанда кениш jаjылмыш вә мүгәддәс ағачларын, мешәликләрин шәрәфинә гурбан да кәсиләрмиш[1]. Сонра мүәллиф хатырладыр ки, Ордубадда «көзәл чинарлара» мүгәддәс ағач кими бахырлар. Чинарын мүгәддәслиjини көстәрән бә'зи адәтләр сон вахтлара кими мөвчуд иди.

Азәрбаjчанын әксәр раjонларында чинара—«хан чинар» деjирләр. Бә'зи түркдилли халгларда ағагаjына—«ана ағач», jүксәк ағачлара (бәлкә чинара да)—«ата ағач» деjирләр вә бунларын «ата ағач», «ана ағач» адланмасы сөзсүз һәр ики ағачын әчдадда иштирак едән миф кими гәбул едилмәси илә әлагәдардыр.

Чинарын «хан чинар» адланмасы да тәсадүфи деjилдир. Бурада, һәр шеjдән әввәл, ағача—чинара тапынмағын әламәтләрини, изләрини ахтармаг лазымдыр. Бу мәсәләни аjдынлашдырмаг үчүн һәмин ифадәдәки «хан» сөзүнә диггәт едәк.

Бир чох түрк дилләриндә «хан» «ган» шәклиндә тәләффүз едилир[1]. «Хан» сөзүнүн илки «ган» олмушдур. В. В. Радлова әсасән гејд етмәк олар ки, телеут, алтаj, шор, сараj, гоjбал, гачин, чүлм, гырғыз, тобол, Газан, гара гырғыз, куман, уjғур ләһчә вә дилләриндә «кан», «ган» — «хан», «шаһ» демәкдир[2].

Түркдилли абидәләрдә «кан» // «ган» сөзүнә «һаким», «хан» мә'насында раст кәлирик. Мәсәлән, Барлыг, Елегеш, Чагул, Кемчик-каjа, Алтын-кол, Уjбатдакы биринчи, икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү, Тубудакы үчүнчү, Ағ-jус, Гызылчирин икинчи, Абакан, Тувун вә с. абидәләрдә «ган», «һаким» мә'насындадыр[3]. XII әсрин Суриjа мүәллифләриндән Михаил Суриjалы түркдилли халгларын әсатири-дини көрүшләриндән бәһс едәркән jазыр ки, онларын jеканә аллаһы «ган тангры»[4]дыр. Сонра исә һәмин сөзүн изаһыны верир: «ган» онларын дилиндә «илатангри» — «көj һакими», «көj аллаһы» демәкдир.

Бизчә, М. Суриjалынын «ган» сөзү һаггында изаһаты инандырычы вә доғру деjилдир. Әски түркдилли халгларын абидәләриндә, мәшһур рус, Авропа, еләчә дә түркдилли халгларын түркологларынын тәртиб етдикләри лүғәтләрдә «ган» сөзүнүн «илаһи көj рәнк» («небесная синь») мә'насына раст кәлмирик. Шүбһәсиз ки, М. Суриjалы jанылмышдыр. Чүнки әски түрк дилләриндә «ган»—«һаким», «тангри» исә әввәлләр «көj», «сәма» мә'насында имиш. Сонралар, заман кечдикчә «тангры» «танры» олмуш, jә'ни мә'на шахәләринә аjрылыб «аллаһ» мәфһумуну да ифадә етмишдир. Бизчә, «ган тангри»—«көj һакими» демәкдир.

Түркдилли гәбиләләр, халглар, бә'зән онгонларынын өнүнә «ган» сөзүнү әлавә едирдиләр. Бунунла да ону фәргләндирмәjә чалышырдылар. Телеутлулар, алтаjлылар вә б. түркдилли халглар әсатири хошбәхтлик гушуна (Умаjа), гартала «кан карере» (ган гарере) деjирләр[5]. Jухарыда көстәрдик ки, әски түрк халгларында, о

[1] Алекперов А. К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Б., 1960, с. 216.

[1] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, 1895, с. 103.

[2] Радлов В. В. Көстәрилән әсәри, с. 103—105.

[3] Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1952, с. 26—94.

[4] Суриjалы М. Хроника, с. 568—570. Р. А. Һүсеjнов бу әсәр һаггында кениш мә'лумат вермишдир. Бах: Гусейнов Р. А. О тюрках IV—VII в. о зоне Кавказской Албании. «Вопросы истории Кавказской Албании», Б., 1962.

[5] Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков, с. 21; 23; 26; 36; 58; 64; 76 вә с.

1162—7

сырадан оғузларда гушлар (хүсуси илә јыртычы гушлар) тотем—онгон олмушдур. Məhз буна көрә дә белә гушларын—онгонларын адынын әввәлинә, ја ахырына «ган»//«ғаган»[1] сөзү артырылмышдыр. «Кан», «каан», «каган», «хаган» арасындакы фонетик фәргләр, шүбһәсиз ки, сөзүн заман кечдикчә фонетик дәјишикликлијә уғрамасы илә изаһ едилмәлидир.

«Оғузнамә»нин ујғур версијасында јарымифик, јарызооморфик Оғузун анасы Ај ғаған адланыр[2]. Еһтимал етмәк олар ки, Оғузун анасы Ај ғағанын үч мүгәддәс башлангычындакы (Күнәш тенри—танры, Ај тенри—танры, Дан тенри) Ај тенри илә әсатири әлагәси вардыр. Һәр һалда Ај ғаған түркдилли халгларын улу әсатир аләминин вәтәндашыдыр. Халг дастанларында Ај ғаған өзү дә әсатири кејфијјәтләрә маликдир. Буна көрә дә онун адына «ғаған» јүксәк титулу әлавә олунмушдур. Сонралар, јухарыда дејилдији кими, «ғаған», «хан» сөзү илә бирликдә, бә'зән исә ајрылыгда һакимләрә верилән титул олмушдур. Белә һаллара «Тонјукук»[3], «Күлтәкин»[4] вә с. түркдилли абидәләрдә раст кәлмәк олар.

Онгонлар, тотемләр јарыинсанлашдыгча, нәһајәт, там инсанлашдыгча, онларын адлары да, өзләри кими һәмин дәјишмә просесинин пилләләрини кечирдикчә, әсатирләшдикчә онун ады да ејни вә ја тәгрибән ејни дәјишмә јолуну кечир. Башга сөзлә, онгон инсанлашдыгча онун мифик, мүгәддәс сајылан ады адиләшир, инсанлашыр вә ја әксинә, инсан әсатирләшдикчә ады да мүгәддәсләшир. «Ган»//«ған» сөзү дә беләдир, онгонлашдыгча мификләшмишдир. Бу титул чинсиндән асылы олмајараг, һәм һакимләрә, һәм дә онларын арвадларынын адларына әлавә олунмушдур. Мәсәлән, һуннлар һәлә V әсрдә јашамыш Атилланын арвадыны «Ari(q) kan — Арыг ган» дејә чағырмышлар[5].

---

[1] «Кан», «каған», «ған», «хан», «хаган» сөзләри ејни көкдән олдуғундан В. В. Радлов бунлар арасында мә'на фәрги гојмур (бах: Радлов В. В. Һәмин әсәри, с. 103.

[2] Шербак А. М. Огуз-наме... с. 22.

[3] Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 61.

[4] Јенә орада, с. 27.

[5] Немет. Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии. Журн. «Вопросы языкознания», № 6, М., 1963, с. 128. Азәрбајчанлылар һөрмәт әламәти олараг гадыны «хан бачы» дејә

В. В. Радлов бу ада XIX әсрин сонларында «Кан Арыг» шәклиндә Алтај вә б. түркдилли халгларда гадын ады кими тәсадүф етмишдир[1]. Бизчә, «арыг» сөз-ады түркдилли халгларда тәмиз, саф, пак[2] мә'насында олан «ары» сөзүндәндир. «Ariq» сөзү Азәрбајчан дилиндә «ары» шәклиндә инди дә ишләнир. Мәсәлән, «дүјүнү арытла» ифадәсиндәки «ајдан ары, судан дуру» аталар сөзүндәки «ары» тәмиз мә'насындадыр. Бу сөзә «Китаби-Дәдә Горгут» бојларында да раст кәлирик: «Галын Оғуз бәјләри ари судан абдест алдылар»; «Өлүм вахты кәлдикдә ары имандан ајырмасын», «Ары көнүлдә пас олса шәраб ачар»[3].

Бир чох орта әср Азәрбајчан шаирләринин јарадычылығында «ары» сөзүнә тез-тез тәсадүф етмәк олур. Хәтаидә охујуруг:

Ары су тохуна тәр оларсан.
Јелдән дәхи дәрбәдәр оларсан[4].

«Ғаған» // «ған» //«ған» титул сөзүнә фонетик дәјишиклијә уғрамадан азәрбајчанлыларын да әски әдәби абидәси сајылан «Китаби-Дәдә Горгут» бојларында (мүстәгил шәкилдә олмаса да) башга сөзлә бирләшмиш һалда тәсадүф етмәк олур. «Дәдә Горгут» бојларынын чохунда оғузларын әсас гәһрәманларындан, улуханларындан бири олан Бајандыр ја һадисәләрдә билавасит иштирак едир, ја да бир мүнасибәтлә хатырланыр. Һәр дәфә Бајандырын ады чәкиләркән, о, демәк олар ки, ејни сифәтләрлә хатырланыр. Мәсәлән, онун һаггында дејилир: «Бир күн Гамған оғлу хан Бајандыр јериндән дурмушду»[5].

Бу мисалдан көрүнүр ки, Бајандыр хан Гамған оғлудур. Бизчә, «гамған» ики сөздән (гам+ған) ибарәт мүрәккәб сөздүр. «Ған»—хан, һаким демәкдир вә јары-

---

чағырырлар. Бә'зи рајонларда Ханбачы гадын ады да вардыр. Өзбәкләр азәрбајчанлыларын ишләтдији «ханым» ифадәси әвәзинә, гадына «хан» дејирләр. Демәли, «хан» һәр ики чинсә верилән титул олмуш вә онун әламәтләри инди дә јашајыр.

[1] Радлов В. В. Көстәрилән әсәри, с. 105.

[2] Јенә орада, с. 266; 269.

[3] Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 87; 121; 124.

[4] Хәтаи. Дәһнамә. Б., 1959, с. 81.

[5] Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 16. Мисалда верилмиш чүмлә дастанын башга бојларында чох аз дәјишикликлә тәкрар олунур. Бах: с. 42; 106; 122.

зооморфик тотемләрин илаһәләрин дә адларына әлавә олунан «гаған» // «ган» // «ған»ла ејни көкдәндир вә мүмкүндүр ки, бир заман мүгәддәслији билдирмишдир. «Гам+ған» сөзүнүн биринчи һиссәси исә бир чох түрк дилләри вә ләһчәләриндә (телеут, алтај, шор, сарај, гојбал, гарчин, чулм, куман, ујғур вә с.) мүстәгил шәкилдә ишләнмишдир[1]. Ибн Мүһәнна «гам» сөзүнү «ара һәкими», «чадукәр», «сеһрбаз» дејә мә'наландырмышдыр[2]. Нә үчүн? Бу бир тәсадүфдүрмү? Јох. Шаманлар, гамлар дини хадим олмагла бәрабәр, һәм дә халг арасында һәкимликлә, јери дүшәндә сеһрбазлыгла, чадукәрликлә дә мәшғул олурдулар. Гамлар—шаманлар һәм дин хадими, һәким, һәм дә фалчы идиләр[3]. Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари «гам» сөзүнү белә мә'наландырыр: «Тәбиб, һәким, данышмәнд, философ»[4] Шејх Сүлејман Әфәнди Бухаринин вердији мә'наларын һамысы гама—шамана аиддир. Гәдим гам, јухарыда дејилдији кими, һәкимлик едәр вә халг ону адәтән биличи, ағсаггал сајарды.

Бә'зи алимләр иддиа едирләр ки, «шаман» һиндлиләрин «саман»—«Sramana», «Samana» сөзүндәндир[5]. «Гам» јухарыдакы дилләрдә «шаман» демәкдир. Бәлидир ки, «шаман» сөз-термини бүтүн түркдилли халглара аид сөз олмамышдыр. Јакутлар шамана «ојун», бурјатлар «бөө» чукчејлиләр «енгенгылын» монголлар «поо» демишләр[6]. Демәли, әски оғузлар, телеутлулар, алтајлылар, куманлар, ујғурлар вә б. кими шамана вә ја онун вәзифәсини көрәнә, еләчә дә исламијјәти гәбул етмәмишдән әввәлки әсатири дин хадиминә «гам» демишләр[7]. **Оғузлар «гам+ған» дејәркән баш гамы, һаким гамы, баш шаманы нәзәрдә тутмушлар.** Јухарыда дедик

[1] Бах: Радлов В. В. Көстәрилән әсәри, с. 476.

[2] Бах: Мелиоранский М. П. Арабский филолог о турецком языке. СПб, 1900, с. 103.

[3] Бах: Малов С. Е. Шаманство у Сартов Восточного Туркестана... Сборник музея антропологии и этнографии, т. V, вып. I, Петроград, 1918, с. 1—16.

[4] شیخ سلیمان افندی بخاری لغت جغتای و ترکی عثمانی. استانبول.. ۱۲۹۸. ۲۲۲. ص

[5] Бах: Штернберг Л. А. Культ орла у сибирских народов. Сб. «Первобытная религия в свете этнографии», изд. инст. Народов Севера, Л., 1935, с. 124.

[6] Анисимов А. Ф. Космологические представления народов Севера. М.—Л., 1959, с. 32.

[7] Бах: Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, 1899, т. II, часть I, с. 479.

ки, әски түркдилли халгларда хаган һәм дә мифин, динин баш хадими сајылырды. Демәли, «гам+ған» дејәркән һәм «гам+ған» шаман (ган), һәм дә хаган нәзәрдә тутулурмуш.

Бә'зи әски халгларда «гам»ла әлагәдар еләә ифадәләр вардыр ки, һаггында бәһс олунан сөзүн мә'на чаларларыны, мә'на шахәләрини өјрәнмәк үчүн марағлыдыр. «Гам» сөзүндән олан «камај»—«гамаі» В. В. Радлов «предсказывает» (габагчадан хәбәр вермәк) дејә тәрчүмә етмишдир[1]. «Камај»—гамаі» сөзү ики мүстәгил «кам+гам» вә «аі»—«ај»-дан ибарәтдир. Кам—гам—шаман, «ај» исә ујғурча «демәк», «сөјләмәк» мә'насындадыр[2]. «Ај» сөзү улу оғузларда вә еләчә дә онларын нәвә-нәтичәләри олан азәрбајчанлыларда «ајдыр» шәклиндә ишләнмишдир. «Китаби-Дәдә Горгут» бојларында, Нәсимидән тутмуш Гөвсијә гәдәр әдәби дилдә «ајдыр» сөзүнә раст кәлмәк олур. Бу термин-сөзүн «габагчадан хәбәр вермә» мә'насы да гам—шаманла әлагәдардыр. «Гам»—шаман, «ај» исә сөјләмәк, демәк мә'насында олдуғу һалда, һәр ики сөзүн бирләшмәсиндән јаранан мүрәккәб сөз-термин «сөјләјән гам — шаман» мә'насыны газаныр. Күја, олачаг һадисәләри габагчадан хәбәр вермәк дә гамлара аид имиш. «Гамај»-дакы «ај» тәркиби һәм дә мүгәддәслији, јаратмағы, башланғычы билдирир[3]. Онда Гамај мүгәддәс, јарадан башланғыч гам демәкдир.

М. Ф. Көпрүлүзадә Шәрг тарихчиләринә вә Авропа сәјјаһларына истинад едәрәк јазыр ки, гамларын бөјүк нүфузу вар иди. Онлар мүхтәлиф вәзифәләри јеринә јетирирдиләр. Гамлар улдузларын көмәклији илә сеһр едир, гејбдән хәбәр верир, күнләрин хејирли, пис олачағыны әввәлчәдән дејирдиләр[4].

«Гам» сөз титулу һуннларда ада гошулмушдур. Мәс.: Eş+kam, Ata—kam. Бә'зи мәнбәләр көстәрир ки, һуннлар да «кам» — «гам»а е'тигад едирмишләр[5].

Азәрбајчанлылар чинара «хан чинар» дејәркән, еһ-

[1] Радлов В. В. Көстәрилән әсәри, ч. I, һиссә I, с. 479.

[2] Јенә орада, с. 9.

[3] Бах: Мирәли Сејидов. «Гызыл дөјүшчү»нүн сој-стник талеји һаггында. «Улдуз» журналы, 1981, № 8, с. 43—46.

[4] Көпрүлүзадә М. Ф. Түрк әдәбијјатынын мәншәји. «Милли тәдәббәләр мәчмуәси», 1331, с. 12.

[5] Бах: Немет. Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии. «Вопросы языкознания.» № 6, М., 1963, с. 128.

тимал ки, онун учалығыны, бөјүклүјүнү дә нәзәрә алмыш вә буна көрә дә чинара ағачларын һакими, ханы демишләр. Бу, әсас мәсәлә дејилдир. Мәсәләнин мәғзи чинара инамла әлагәдардыр. Азәрбајчанлы «хан чинар»—«ган чинар» дејәркән вахты илә бәлкә дә ана чинары—Дүнја ағачыны—мүгәддәс чинары нәзәрдә тутмушдур.

Ағача инам вахты илә халг арасында ишләнән бир дејимдә дә өзүнү апајдын көстәрир. Дејим беләдир: Танры үч шејә: әнчир, зејтун ағачларына вә ат налына анд ичмишдир. Бу нә демәкдир? Ағачлар Дүнја ағачына, зооморфик ағача, ат налы исә ат зооморфик тотеминә ишарәдир.

Бир даһа гејд етмәк лазымдыр ки, ағача инам, тапынма әски азәрбајчанлыларда вә онларын етник тәркибиндә иштирак едән дикәр халгларда олмушдур. Азәрбајчан халгынын етник сојкөкүндә иштирак едән Атропатен вә Арран—Албан гәбиләләри тарих боју бир-биринә јахынлашмыш, нәһајәт, гајнајыб-гарышмышлар. Онларын бирлијиндән јени, орижинал бәдии мифоложи тәфәккүр јаранмышдыр.

ХЫЗЫР

Әски инсанын тәбиәтә вә космик чисимләрә тә'сир етмәк, илкин чағларда әсасән каинаты, тәбиәти «јола кәтирмәк», сонралар исә ону өз ирадәсинә табе етмәк кими чәһдләри бәшәр оғлунун зәкасыны, тәфәккүрүнү јеткинләшдирән амилләрдән биридир. Һәмин амил чағлар кечдикчә кичикли-бөјүклү, дүрлү-дүрлү адәтләр, инамлар вә бунларла бағлы сәнәтин бир чох саһәләрини өзүндә бирләшдирән зәнкин мәрасимләр јаратмышдыр. Бу мәрасимләр халгын зәкасынын, сәнәтинин, каината, тәбиәтә мүнасибәтинин гајнагларыны, онларын бә'зиләринин јаранма сәбәбләрини, инкишаф јолларыны өјрәнмәјә көмәк едир. Инсанын јашајыш тәрзи илә сых бағлы олан тәбиәт һадисәләринә, сојуғун истини әвәз етмәси (вә ја әксинә) һадисәләринә, хүсусилә Көјә, Күнәшә, Ода, Суја инамы чох күчлү вә узунөмүрлү олмушдур. Белә инамларын бә'зиләри азәрбајчанлыларын улу бабаларында адәт, нәһајәт, мәрасим һалыны алмышлар.

Мөвсүмлә әлагәдар инамлар бу вә ја башга халгын

јашајыш тәрзи илә сыхы бағлы олдуғундан, јашајыш тәрзи кими о да кәлмә дејил, гәбилә, гәбилә бирләшмәси силсиләси, халг ону һәјат боју газанмыш вә һәјатын инамлар аләминин тәләби үзрә бичимләнмишдир. Белә олдуғу һалда шүбһәсиз ки, мөвсүмлә бағлы инамлар, мәрасимләр әсасән һәр халгда өзүнәмәхсус, орижинал олмушдур. Мөвсүмлә, хүсусилә јаз мөвсүмү илә әлагәли инамлар, мәрасимләр бир чох халгларда, һәтта чоғрафи бахымдан узаг халгларда тәфәккүрдәки типолокијанын нәтичәсиндә бир-биринә аз вә ја чох јахын олмушдур.

Азәрбајчанлыларын мөвсүмлә бағлы инамлары вә онларын әсасында јаранан мәрасимләрин бир сырасынын доғмалығы һәлә индијә гәдәр арашдырычыларын диггәтини чәлб етмәмишдир. Индијәдәк елм аләминдә белә бир фикир вар ки, Хызыр // Хыдыр мифоложи образы әрәб дүнјасы илә бағлыдыр. Гәрибәдир, елми сүбут олмадан сөјләнән, садәчә олараг садаланан бу фикрә аз да олса шүбһә едән белә тапылмамышдыр. Гам// шаман вә бәлкә ондан да габагкы дүнјакөрүшләрлә, инамларла әлагәдар олан Хызыры јалныз адына (ирәлидә көрәчәјик ки, ады да доғмадыр) вә чох аз охшарлыглара көрә әрәб мифолокијасына аид етмәк бизчә елми әдаләтсизликдир, һәгигәти тәһрифдир. Она көрә дә биз Хызырын түркдилли халгларын, јохса әрәб халгынын мифоложи тәфәккүр мәһсулу олдуғуну ајдынлашдырмаға чалышачағыг.

Апардығымыз арашдырмалар ајдынлашдырыр ки, Хызыр јазын кәлмәси мәрасими илә бағлы мифоложи образдыр. Башга сөзлә десәк, Хызыр мөвсүмлә әлагәдардыр.

Јазын кәлиши истәр овчулугла, малдарлыгла, истәрсә дә әкинчиликлә мәшғул олан түркдилли халглар үчүн һәјат мәсәләси иди. Һаванын, торпағын гызмасы, јазын кәлишиндән, тәбиәтин ојанмасындан хәбәр верирди. Әски азәрбајчанлы, бир чох түркдилли халглар кими, јазын уғурлу олмасы үчүн әсасән ики шеји рам етмәк, овсунламаг арзусунда олмушдур; биринчиси, јазын истилији, икинчиси, су. Буна көрә дә халг јазы гаршыламаг, ону ағачларын чичәкләнмәси, тохумларын чүчәрмәси, мал-гаранын баласламасы үчүн истиликлә, күчлә, гүввәтлә «тә'мин етмәкдән» өтрү мүәјјән ајин, мәрасим кечирирмиш. Бу мәрасим јазы гаршыламагла бағлы олдуғундан, она һазырлыг ишләринә «феврал ајынын илк

күнләриндән»[1] башлармышлар. Мәрасим шәнликләриндә әсасән буғда унундан һазырланан говуд, һалва кими ширнијјата, әриштә вә с. јемәкләрә үстүнлүк верәрмишләр. Говурғадан ун чәкәр, ону јүкүн алтына гојармышлар; белә бир инам вармыш ки, кечә Хызыр—Илјас уна әл вуруб ону әфсунлармыш, беләликлә дә, кәлән илин уну бәрәкәтли олармыш.

Хызыр (Хыдыр)—Хызыр–Илјас—Хызыр–Нәби мәрасиминдә азәрбајчанлылар һәр шејдән өнчә јазын уғурлу кәлмәси үчүн истилији васф едир, онун һәсрәти, интизары илә јашајырдылар. Халгы даһа чох од (Күнәш) —истилик марагландырырды. Хызыр мәрасими инсанын јашајышы илә сых бағлы белә бир үмумхалг гајғысына, һәсрәтинә, јазын уғурлу олмасына һәср едилмишдир. Бу гајғылар вә һәмин гајғылары уғура говушдурмаг еһтирасы, тәбиәти әфсунламаг һиссләри Хызыр мәрасиминдә ичра олунан мәшһур маһныда да өз әксини тапмышдыр:

Хызыр, Хызыр, хыз кәтир,
Вар дәрәдән од кәтир...
Хызыра, Хызыр дејәрләр
Хызыра чыраг гојарлар[2]

Арашдырычыларын диггәтиндән јајынмыш бу мисралардакы фикир Хызыр мәрасиминин әсас мәгсәдини ајдынлашдырмаг үчүн дәјәрли материал верир. Бу мисраларда һәм халг арзусу, истәји, һәм дә бунунла бағлы инам, адәт өз әксини тапмышдыр. Халгын Хызырдан тәләби нәдир? Хызыр онлара «хыз» кәтирмәлидир. Әкәр халгын бу истәјинин мә'насы ачыларса, онда Хызырын мифоложи образ кими нәји тәмсил етдији дә ајдынлашар.

Арашдырычылар түркдилли халгларын, демәк олар ки, һамысында чох кениш шәкилдә јајылмыш Хызыры ислам dininin пејғәмбәри сајмышлар[3]. Доғрудур, әрәб мифолокијасындакы Хыдыр ислам дини васитәсилә түркдилли халглар арасында кениш јајылмышдыр*. Лакин елә бурадача башга бир һәгигәт дә вардыр ки, она көз јуммаг олмаз. О да будур ки, Хызыр (Хыдыр јох!) түркдилли халгларын, о сырадан азәрбајчанлыларын өз доғма тәфәккүрүнүн мәһсулудур. Хызырла Хыдыр тарихән үз-үзә кәләркән түркдилли халгларла әрәб халгынын мифоложи тәфәккүрү тарихин һансы гатында исә гаршылашмыш вә демәк олар ки, һәр образ өз мифоложи кејфијјәтини горумушдур. Азәрбајчанлыларын Хызыры да күчлү ислам тәблиғатына бахмајараг «тәслим» олмамыш, әрәб Хыдыры илә јан-јана јашамышдыр. Азәрбајчанлыларын Хызырынын вә әрәб Хыдырынын орижиналлығы, **өзүмлүјү** мүәјјәнләшсә, онда орижиналлығын нә шәкилдә горундуғу көз гөршысына кәләр. Бу чәтин проблеми һәлл етмәк үчүн һәр шејдән өнчә елә Азәрбајчан халгынын Хызыр һаггында јаратдығы мәрасим маһнысынын јухарыда јад етдијимиз мисраларына вә «Хызыр» сөзүнүн өзүнә диггәт јетирмәк кәрәкдир. Азәрбајчанлыларда вә бир чох түркдилли халгларда «Хызыр»а бә'зән «Хыдыр» да дејилир. Әрәбләр «Хыдыр»ы خضر шәклиндә јазырлар. Дејә биләрләр ки, азәрбајчанлылар исә ону «Хызыр» фонетик вариантында да ишләдирләр. Чүнки әрәб ض (дз) фонеми Азәрбајчан дилиндә «з» илә дә тәләффүз олунур. Белә бир иддиа һәгигәтә ујғундур. Лакин бу һеч дә «Хыдыр»ын «Хызыр» фонетик вариантда дејилмәсинин јеканә сәбәби дејилдир. Бурада башга, даһа чидди сәбәб вардыр ки, она хүсуси әһәмијјәт вермәк лазымдыр. Лакин әрәб Хыдыры Хызыра чеврилмәмишдир. Бәллидир ки, түрк дилләриндә «д» вә «з» сәсдәјишмәси гануни бир һалдыр. О јердәки Хызырын «Хыдыр» фонетик варианты ишләнирсә бу шүбһәсиз ки, «з», «д» сәсләринин түрк дилләриндәки сәс әвәзләнмәси гануну илә бағлыдыр. «Хыдыр» фонетик варианты исә бизчә, олса-олса тарихи гаршылашмада, јә'ни әрәб мифоложиси бу өлкәләрә чағрылмамыш «гонаг» кими ајаг басдыгдан сонра даһа чох ишләнә биләрди. Бизчә бу ганлар баһасына олан гаршылашмадан өнчә түркдилли халгларын Хызыры елә «Хызыр» // «Хыдыр» шәклиндә ишләнмиш, үз-үзә кәләндән сонра исә ики вариантда: әрәб «Хыдыр»ы вә Азәрбајчан «Хызыр»//«Хыдыр»ы вариантында үз-үзә дурмуш, бири дикәрини сыхышдырмаг истәмиш вә нәтичәдә, ирәлидә дејилдији кими, бир-биринә күзәштә кетмәмишләр. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр

[1] Азәрбајчан фолклору антолокијасы. I китаб, Б., 1968, с. 251.
[2] Јенә орада, с. 30.
[3] Бах: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. I чилд, Б., 1960, с. 17.
* Ону да гејд етмәк кәрәклидир ки, ислам дини јарандығы чағдан әввәлки әрәб вә үмумијјәтлә Шәрг мифолокијасынын көркәмли образларыны—пејғәмбәрләрини дә гәбул етмиш, ону дини тәблиғат нәтичәсиндә елә өзүнүнкүләшдирмишдир ки, сон јүзилликләрдә онлар өз көкләриндән узаглашдырылараг ислам дини тәфәккүрүнүн мәһсулу кими анылмышлар. — *Ред.*

ки, дин вә онун гылынчы әрәб Хыдырынын тәрәфиндә олмушдур. Анчаг Хызыр ассимилјасијада да тәзјигә давам кәтирмишдир.

«Хызыр» түркдилли сөздүр; «хыз» («хыд») вә «ыр» тәркибиндән јаранмышдыр. Хыз // Xyz бир чох түрк дилләриндә чохмә'налыдыр. Онун «гызмаг»[1], «һәрарәт»[2], «атәш» «гыз(ғынлыг)», «чош(ғунлуг)» вә еләчә дә «гүввәт-гут» (Азәрбајчан дилиндә ишләнән «Үрәјиндә гут олсун» ифадәсиндәки «гут»ла мүгајисә ет) мә'насы вардыр. Ш. Сами дә «хыз» — خز -ын «гут» мә'насыны верир[3]. «Х» сәсинин әски олмадығыны нәзәрә алсаг онда «хыз» // «хыс» сөзүнүн илкин варианты «г» илә дејилмәли имиш. Әкәр бу фикримиз доғрудурса «хыз»ын илкин варианты «гыз» олмалыдыр. Демәли, «хыз» «гыз» демәкдир, («Гизир», «Кизир» шәхс адлары да бу бахымдан мараг доғурур). Мүасир Азәрбајчан дилиндә «хыз»ын «хыс» фонетик варианты вар. Түрк дилләриндә з-с-р бир-бирини әвәз едән сәслардир[4]. Азәрбајчан дилиндәки «хыс» («хыз») истиликлә, гызмаг анлајышлары илә бағлыдыр. Тәндир аловланма әрәфәсиндә оланда, халг белә бир дејим ишләдир: «Тәндир хыс еләјир». «Хыс» аловдан өнчә түстү илә онун гаршылығына дејилир. Азәрбајчан дилинин бә'зи диалектләриндә «Хыс» билаваситә истилијин синоними кими ишләнир. Мисал үчүн, «мәни исти басды» әвәзинә, Шамахы, Көјчај вә б. јерләрдә «мәни хыс басды» дејирләр. Бир сөзлә, «хыс» истиликлә, одла әлагәдар сөздүр. Азәрбајчанда «хыз» сөзүндән јаранмыш Хыз+ы јер ады да вардыр. Хыз+ы гүввә, күч јери мә'насыны верир. Бизчә, «Хәзәр» сөзү дә «хыз»ла әлагәдардыр вә «хәз» // «хыз»+әр күчлү, чошгун, гүввәтли әр мә'насындадыр.

«Хыз»ын Азәрбајчан тарихи топонимијасында варлығы да исбат едир ки, һәмин сөз вахты илә бу дилдә ишләнмишдир. Демәк, «хыз»ын, түрк дилләриндә «истилик», «атәш (од)», «гызмаг», «гүввә», «гызышмаг» мә'насы вар, «ыр) // «уг» исә һәм дә кәләчәк фе'лим заман шәкилчисидир. Онда «хыз+ыр» «јаныр», «гызыр»,

[1] Бах: Радлов В. В. Көстәрилән әсәри, чилд II, һиссә I; с. 819.

[2] Јенә орада, чилд II, һиссә 2, с. 1724.

[3] Сами Ш. Гамуси түрки Дәрсәадәт, 1317

[4] Бах: Кононов А. Н. Опыт анализа термина турк. «Советская этнография». М., 1949, № 1, с. 45.

«чошур», «гызғынлашыр», «одланыр» демәкдир. «Ыр» һәм дә «әр» // «ар»ын фонетик вариантыдыр. «ар» // «әр»ин түрк дилләриндә «киши», «нкид», «саф», «һөрмәтли», «мүгәддәс илаһи» мә'налары да вардыр[1]. Онда Хызыр саф, мүгәддәс илаһи од, истилик демәкдир. Бу, белә дә олмалыдыр. Халг илк јазы кәтирәни саф, мүгәддәс од, истилик сајмалы иди. Халг јаратдығы образа бу мә'налары вердији үчүндүр ки, онун шәрәфинә гошдуғу маһнынын елә башланғычында ондан истилик, од диләјир:

Хызыр, Хызыр хыз кәтир
Вар дәрәдән од* кәтир.

Анчаг «хыз» адичә од, истилик, чошғунлуг, гызғынлыг дејилдир. Хызыр образыны јарадан халг «хыз» сөзүнүн «гүввә»—«гут» мә'насыны да көз гаршысына кәтирмишдир. Ахы халг јазда јарадычы гут—чан, гүввә веричи истилик, од арзу едирди.

Хызырын икинчи тәркиб һиссәси «ыр»ы белә изаһ етмәк олар: «ыр» // «уг» вә онун «јыр», «чыр», «жыр», «ир» фонетик вариантлары бир чох түрк дилләриндә, диалектләриндә «маһны» демәкдир[2]. Онда белә чыхыр ки, од, истилик, гызмаг, чошгунлуг маһнысына Хызыр дејирмишләр. «ыр» тәркибинин башга бир мә'насыны да јада салмаг истәјирик. Чүнки бу мә'на Хызырын мифоложи мә'насына, мәзмунуна даһа ујғун кәлир. Түрк дилләриндә и(і), ы(у) сәсләри сөз өнүндә бир-бирини әвәз едирләр. Һеч узаға кетмәдән гејд едә биләрик ки, «ыр»ын (маһны) әски өзбәкләрдә, караимләрдә «ир»[3], «ирим»ин (хорошее и дурное предзнаменование) «ырым»[4], «ила»нын (ағламаг) исә «ынла»[5] фонетик вариантлары вардыр. Белә мисалларын сајыны артырмаг олар. «ир» (іr) бир чох түрк дилләриндә «әр», «киши»,

[1] Пекарский Э. К. Словарь якутского языка. 1959, т. I, с. 126.

* Поетик тәләбә көрә **көз** олмалыдыр. Һәр ики һалда мәзмун ејнидир—*ред.*

[2] Бах: Радлов В. В. Көстәрилән әсәри, чилд I, һиссә 2, с. 1365; 1456.

[3] Јенә орада, с. 1456.

[4] Јенә орада, с. 1464.

[5] Јенә орада, с. 1474.

«гәһрәман», «иккид» демәкдир. Мисал үчүн, кишијә—оғлана «ирбала», «ир киши» дејирләр[1]. Түркдилли халгларда «әр»//«ар»//«ир»//«ыр» сонлуғу илә гуртаран соj, гәбилә, халг вә јер адларына раст кәлмәк олур [Авар, мачар, хәзәр, сувар (субар), Гачар, Габар вә б.] Биз бурада «әр» // **«ар»** // «ир» // «ыр»-ын истәр еркән, истәр орта әср, бәлкә дә улу түрк дилләриндә «инсан», «киши», «гәһрәман», «нәһәнк», «саф», «мүгәддәс», «илаһи» вә б. мә'налары олдуғу һаггында абидәләрдән, мүасир түрк дилләриндән өрнәкләр кәтирмәјәчәјик. Чүнки «Күлтәкин», «Тонјугуг» вә б. абидәләрдә, «Гутадгу билик»дә, Азәрбајчан вә мүасир түрк дилләриндә «әр» // «ар» // «ир» // «ыр»ын «инсан», «киши» мә'наларында ишләнмәсинә аид истәнилән гәдәр өрнәк кәтирмәк олар. Нәдәнсә Д. Е. Јеремејев бунлары билә-билә һәмин сөзүн һеч бир тутарлы елми әсасы олмадан Иран вә Һинд—Авропа дилләринә аид олдуғуну еһтимал едир[2]. Доғрудур, елм бә'зән еһтималсыз кечинә билмир. Лакин елмдә еһтималларын әсасында, архасында хејли дәлилләр, аз-чох һәгигәтләр дурмалыдыр. Бир сөзлә, елми еһтимал һәгигәтә јахын олмалыдыр.

Чохдандыр ки, алимләри хүсуси илә етнографлары, тарихчиләри «ар» // «әр»-ин мәншәји марагландырыр. В. К. Келмаков бу сөзү түрк дилләриндән ајырмаға јерсиз чәһд едән арашдырычылара чох һаглы е'тираз едәрәк, онларын фикирләри, етимоложи тәһлилләри, јозмалары илә разылашмыр. О јазыр: «<...> кечән әсрдә «ар» сөзүнүн етимолокијасы илә даһа чох етнографлар вә тарихчиләр мәшғул олурдулар, буна көрә дә тәбиидир ки, онларын бу сөзүн мәншәји һаггында фикирләри дилчавабы ојунбазлыг, сөзләрин тәсадүфи форма охшарлығы үзәриндә гурулмушдур.

<...> «ар» сөзүнүн түрк «ар»ы мәншәли олдуғуну елми бахымдан тамамилә дүзкүн һесаб едирик»[3].

Жиран Миклош вә б. да «ар» // «әр» // «ир» // «ыр»ын түрк мәншәли сөз олдуғу фикриндәдирләр[4].

Дејилдији кими «Хызыр» түркдилли халгларын сөзүдүр вә јазы, јазын истисини, һәрарәтини, одуну, гүввәтини, гутуну кәтирән киши, гәһрәман демәкдир[1]. Бу да ичра олунан мәрасимин мә'насына ујғундур· Доғрудан да, белә бир мифик кејфијјәтә малик олдуғуна көрәдир ки, халг ондан «хыз»ы—истини, оду кәтирмәји тәләб, тәмәнна едир. Јазын истилијинин, гызмағынын, гүввәтинин, гутунун, кишиси Хызырын кәлмәси үчүн истилијин, одун рәмзи олан чыраг јандырармышлар:

Хызыра чыраг гојарлар[2].

Бәлкә лап әввәлләр од јандырармышлар (дејәсән ахыр чәршәнбәдә јандырылан тонгаллар онун шәрәфинә галанмышдыр). Чыраг јандырмагла истилијин, одун, гүввәнин әринин—гәһрәманынын уғурла кәләчәјинә инанырмышлар. Јазда дәнли биткиләрин, мејвә ағачларынын јахшы көјәрмәси, бол мәһсул вермәси, отлагларда бол от олмасы үчүн һәр шејдән өнчә истилик—јазын тәбиәтә чан, гут верән истилији лазым иди. Хызыр өзү илә «хыз»ы—истилији, атәши, гүввәни, гуту, күчү, асанлыгла кәтирмирди. О, феврал ајынын илк күнләриндә һәлә зәиф икән гар, јағарты чох олдуғундан, палчыға бата-бата кәлир. Бунунла халг Хызырын «хыз»ы—истилији кәтирәркән гышла вуруша-вуруша кәлдијинә ишарә едир. Инсанлар өзләри дә она бу вурушда көмәк едирләр («ону палчыгдан чыхармаг»; бу ифадә дә халгын танры илә өзү арасындакы вәһдәт, бирлик инамы кизләнмишдир). Хызыр белә бир вурушдан, чәтинликдән сонра кәлир. Анчаг бунунла да иш битмир. Јазын уғурлу олмасы үчүн икинчи бир амил дә—су да кәрәклидир. Хызырын су илә әлагәсини ајдынлашдырмаг үчүн онун Илјасла, Нәби илә мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмәк вачибдир. Бунун үчүн исә јенә улу инсанын Хызыра һәср олунмуш ше'р-маһнысына диггәт јетирәк:

Хызыр, Хызыр* хыз кәтир
Вар дәрәдән од кәтир.

---

[1] Бах: Радлов В. В. Көстәрилән әсәри, чилд I, һиссә 2, с. 1456.
[2] Бах: Еремеев Д. Е. К семантике тюркской этнонимы. Сб. статей «Этнонимы». М., 1970, с. 133.
[3] Кельмаков В. К. Происхождение и первое упоминание этнонима «ар». Сб. статей. «Этнонимы». М., 1970, с. 191.
[4] Бах: Zriai Mikloš. Finnugos rokonsagunk, Budapest, 1937 с. 224.

[1] Һуннларын илдырым вә онун гығылчымыны, курултусуну јарадан илдырым танрысы Гуар—гу+ар илә мүгајисә ет (бах: Сеидов М. Некоторые заметки о гунско-азербайджанских мифологических связах. Сб. «Вопросы азербайджанского языкознания» Б., 1967).
[2] Азәрбајчан фолклору антолокијасы. Б., 1968, с. 30.
* Хыдыр јох, Хызыр фонетик вариантыны даһа доғру сајырыг.—*М. С.*

Мән Хызырын нәјијәм,
Бирчә беләдајыјам,
Ајағынын налыјам,
Башынын торбасыјам.
Хызыра Хыдыр дејәрләр,
Хызыра чыраг гојарлар.
Хызыра пај јығмаға
Биз кәлмишик һајынан.
Хызыр батды палчыга
Чыхартдылар һарајнан.
Хызыр—Нәби, Хызыр—Илјас,
Битди чичәк, олду јаз.
Мән Хызырын гулујам,
Боз атынын чулујам.
Хызыр кетди һајынан,
Бир гуланча дајынан,
Дајы палчыға батды,
Хызыр јанында јатды.
Хызыр, Хызыр, Хызыр—Илјас,
Битди чичәк, олду јаз.

Ше'рин биринчи бәндиндә Хызырдан хызыны, истилијини, һәрарәтини, гүввәсини кәтирмәси тәләб олунур. Бу, Хызыр мәрасиминин чаныдыр. **Демәли, Хызыр ја јазын истилијинин, һәрарәтинин, гүввәсинин — гутунун инсаниләшдирилмиш мифик образыдыр, ја да һәмин шејләри кәтирәндир. Ахы, дејәсән Хызыр еләистиликдир, гүввәдир вә буна көрә дә онун кәлиши илә дә истилик өзүнү көстәрир.** Буна көрә дә үчүнчү бәндин башланғычында «хәбәр кәтирән» демәк олар Нәби илә Хызыр гоша хатырланыр. Бунунла да билдирилирмиш ки, истилијин, һәрарәтин, кәлдијини Нәби хәбәр верир. Лакин јазын уғурлулуғу јалныз истиликлә бағлы дејилдир. Бунун үчүн су да кәрәкдир. Буна көрә дә Хызыр су танрысы илә—Илјасла гајнајыб-гарышыр, ваһидләширләр вә адлары да гоша чәкилир. Бунунла да су вә истилијин бирләшмәси мәсәләси һәлл едилмишдир.

Белә бир тәбии һадисә истилијин, сујун инамларыны вә онлары тәмсил едән онгонлары, танрылары бир-биринә јанашдырмаг, гајнајыб-гарышдырмаг үчүн мифоложи әсас јаратмышдыр. Јаз—тәбиәтин ојанмасы, истилијә, суја инамын гајнајыб-гарышмасы мүрәккәб кејфијјәтли мифоложи образ јарадыр. Сонра көрәчәјимиз кими Хызыр су, јашыллыг, кәнчлик илаһәси Өләнкин, сујун, јашыллығын да һимајәчиси кими шөһрәт тапмыш Урал Батырын бә'зи мифоложи кејфијјәтләринә јијәләнмиш вә бир нечә инамы өзүндә бирләшдирмишдир.

Истилик вә су јазын кәлмәсинә имкан јарадыр. Бу тәбии просесдән сонра халг јазын кәлдијини тәнтәнәли шәкилдә «Битди чичәк, кәлди јаз» демәклә е'лан едир. Хызырла Нәбинин вә Илјасын адларынын чәкилишиндәки нөвбәләнмә дә тәбии һадисәләрә ујғунлашдырылмышдыр. Халг әввәл Хызырла Нәбини, сонра исә Хызырла Илјасы јад едир. Чүнки Нәби «хыз»ын кәлдијини хәбәр верәндән сонра* Хызыр су илә (мүждәчи, хош сәда кәтирән) Илјасла биркә фәалијјәт көстәрир.

Бизчә, Хызыр өнчә јалныз јазын истилијинин, һәрарәтинин кәлиши мәрасими имиш, сонралар јазын кәлиши илә јаз мәрасиминә бирләшәрәк ваһид мәрасимә чеврилмишдир.

Бу сәтирләрин мүәллифи вахты илә јазмышдыр ки, Хызыр мифик образы јашыллыг, су илаһәсинин мифик кејфијјәтләринә дә јијәләнмишдир. Бу мифик чарпазлашманы, гајнајыб-гарышманы бә'зи арашдырычылар ислам дини илә әлагәләндирмишләр[1]. Биз исә һәлә 1965-чи илдә Хызырын белә чарпазлашмасыны түркдилли халгларын, еләчә дә азәрбајчанлыларын су, јашыллыг, евләнмә илаһәси Өләнклә бағламышдыг[2]. Ислам дини гәбул олундугдан сонра јад дин зорла ону сыхышдырыб динләр, көрүшләр, инамлар аләминдән чыхармаг истәмишдир. Бәлкә, һарада исә буна мүвәффәг дә олмушдур. Лакин Өләнк лап сон вахтлара гәдәр бә'зи түркдилли халгларда јашамышдыр. Хызыр Өләнклә ислам дини түркдилли халглар арасында јајылмамышдан өнчә, јан-јана мөвчуд олмушдур.

Азәрбајчанлыларын сојкөкүндә иштирак едән сојбирләшмәләри биткијә, јашыллыға, ағача—Дүнја ағачына тапынмыш вә бу әски инамла әлагәдар онгонлары даһа сонралар танрылары, илаһәләри олмушдур. Өләнки тәбиәтин ојанмасы, башга сөзлә десәк, јазын вә онун истисинин, гүввәсинин—гутунун кәлмәси мүнасибәти илә шүбһәсиз ки, јада салармышлар. Бу бахымдан бөри (гурд), кечи // гојун ојуну сәчијјәвидир. Әски түркдилли

* Нәби хејрин, хејирхаһ гүввәләрин—истилијин, одун өнүндә кәлир, шәрин—сојуғун, шахтанын, гарын өлүмүнә инам кәтирир. Истилик—Хызыр шахтанын шахыны сындырыр, Илјасын кәлишинә шәраит јарадыр, гары әридир, су чохалыр. Беләликлә, Хызыр әввәл Нәби илә, сонра исә Илјасла бирләшир.—*Ред.*

[1] Бах: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. I чилд, Б., 1960, с. 17.

[2] Бах: Сејидов М. Өләнкин изи илә. «Азәрбајчан» журналы, 1965, № 12, с. 158—159.

халгларда, ирәлидә дејилдији кими, кечи јазын, бәрәкәтин рәмзи сајылмышдыр. Белә мифоложи инамлар Өләнклә кечи арасында мифоложи бағлылыг үчүн имкан јаратмышдыр. Бу әлагә түркмәнләрин бөри (гурд)-кечи ојунунда өзүнү ачыг шәкилдә көстәрир. Бу ојунда оғлан—бәј гурду, јазын рәмзи кечини горујан гыз—кәлин исә Өләнки тәмсил едир. Нә үчүн биз белә дүшүнүрүк? Чүнки кечи јазын рәмзидир, јаз исә јашыллығын, биткинин чанландығы чағдыр. Бу ојунда гыз—Өләнк исә илаһәси олдуғу јашыллыға чан верән јазы горујур. **Бизчә бу «ојун» вахты илә ја јазла гыш арасындакы тәбии «вуруша», тәбии әвәзләнмәјә һәср олунмуш, ја да гадын илә киши башланғычлары арасындакы мүнасибәтләри көстәрән мифоложи инамдыр, онунла бағлы мәрасимдир вә сонралар бу мәрасим дәјишилмиш, башга мәгсәдә јөнәлдилмишдир. Ојунда гыз—кәлин, гадын, оғлан—бәј исә киши башланғычыны тәмсил етдији ачыг көрүнүр.** Елә буна көрә дә ојун јалныз тојда, јә'ни бу башланғычларын үз-үзә кәлдији јердә ичра олунур. Көрүнүр бу мәрасим сонралар ојуна чеврилмишдир. Оғланын гурдун симасында чыхыш етмәси онун киши башланғычы илә дә әлагәсини көстәрән әлавә дәлилләрдән биридир. Бә'зи гәбиләләрдә ата көјдән шуа-јаруг илә кәлән боз, көј гурдун олмасы фикримизин тәсдиги үчүн мисал ола биләр. Боз вә көј рәнкләри әски түркдилли халгларда мүгәддәс сајылырмыш. Боз—ағ хејир танрысы Үлкенин, көј рәнки исә Көј танрысынын рәнки кими гәбул олунурмуш. Гурду бу ики рәнкдә вермәклә онун Көјә, Үлкенә аид олдуғуну билдирмәк истәмишләр. Әски түркләрдә, чинлиләрдә вә бә'зи халгларда белә бир инам вармыш ки, Көј вә ону тәмсил едәнләр киши башланғычыдыр. Көј Јерин әридир вә о, Јери мәһсул вермәк үчүн јағыш васитәсилә мајалајыр. Јаз да Јерлә бағлыдыр.

Оглан (гурд) сонралар һәм дә гышы тәмсил етмишдир, гыз исә јазын һимајәчисидир. Јазын, јашыллығын гајғысына галан гыз—Өләнк кечини—јазы гышдан—гурддан (оғландан) горујур. Демәли, Өләнк јазы—кечини вә онун истисини горумагла илаһәси олдуғу јашыллығын, биткинин, артымын, кәнчлијин гајғысына галыр. Гызын—гадын башланғычынын—Өләнкин кечини горумасы һәм тәбии, һәм дә мифоложи бахымдан ганунауј-ғундур. Гыз гадын башланғычынын, онун горудуғу кечи

исә јазын, јаз, онун јашыллығы вә битки исә артым, мәһсулдарлыг рәмзидир. Бу бахымдан Өләнк ејни заманда гадын вә киши башланғычлары илә бу вә ја башга шәкилдә әлагәдардыр. Елә мәһз буна көрә дә о, һәмишә тој, евләнмә заманы хатырланыр, орада онун шәрәфинә маһнылар охунур. Кечинин јазын рәмзи олмасы, ону һәм дә гадын башланғычыны тәмсил етмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Белә бир мифоложи инам паралел шәкилдә азәрбајчанлыларда да олмуш вә һәтта XVI әсрдә рәссамлар һәмин инамла әлагәдар ичра олунан мәрасимин бә'зи епизодларынын шәклини дә чәкмишләр. XVI әср Азәрбајчан рәссамы Мәһәммәдинин чәкдији шәкил вә ја чәкәчәји шәкил үчүн ишләдији ескизләр бу бахымдан чох чидди елми мараг доғурур (шәкил № 3). Доғрудур, бу шәкилләр јазын кәлмәси мәрасимини, шәнлијини тәсвир едир. Лакин бурада гадын вә киши башланғычларыны тәмсил едәнләрә һәср олунмуш ајинин мәрасимин мүәјјән галығы да өзүнү апардын көстәрир. Шәкилләрә диггәт јетирәк: шәкилләрдәки кечи Јерлә, торпагла бағлы олан јазын рәмзидир вә буна көрә дә о артымы да тәмсил едир. Бу мифоложи сифәтләр, кејфијјәтләр гадын башланғычына аиддир (бәллидир ки, түркдилли халгларда Јер, Торпаг гадын, Көј исә киши башланғычы сајылырмыш). Де-

Шәкил 3.

1162—8

јәсән шәкилдәки чалғычыларын јанындакы утанчаг јарашыглы, көзәл оғлан исә киши башланғычыны тәмсил едир. Артымын, бол мәһсулун әсасы гојулан јазда белә бир мәрасимин кечирилмәси тәәччүблү дејилдир. Чүнки халг јазда һәм дә Көј (киши) вә гадын (Јер — торпаг) башланғычындан бол мәһсул вермәсини арзу едирди. Өләнк илаһәси олдуғу јашыллығы, биткини көјәрдән истилији — јазы (кечини) горујур, гадын вә киши башланғычы илә бу вә ја башга шәкилдә, бә'зән аз, бә'зән чох бағландығы ону евләнмә илаһәсинә чевирмишдир. Мәһз буна көрә дә о, севкилиләрин, үмумијјәтлә, дарда галанларын дадына чатыр.

Көрүнүр елә буна көрәдир ки, Хызыр Өләнклә чарпазлашаркән онун јашыллыгла, артымла бағлы сифәтләринә јијәләнмиш, тәбии ки, бу әсасда доғуму асанлашдыран, уғурлу едән мифик анлам да кәсб етмишдир:

Хызыр Нәби, Хызыр Илјас,
Бәндә бәндәдән хилас*.
Боллуг, учузлуг
Кәл гуртар баламы.

Хызырын түрк мифоложи тәфәккүрү илә әлагәсини көстәрән бир мәсәләни дә хатырлајаг. Хызыр да бүтүн түркдилли халгларын, о сырадан азәрбајчанлыларын мүгәддәсләри, гәһрәманлары кими боз ат минир[1]. Боз, ағбоз (алтајлыларда), ағ атлар јалныз азәрбајчанлыларын сојкөкүндә иштирак едән гәбилә бирләшмәләриндә дејил, гырғызларда, өзбәкләрдә, газахларда, түркмәнләрдә, алтајларда, јакутларда да дүшүмлү сајылмышдыр. Белә атлары әски инама көрә, сојкөклә әлагәдар улу бабалар, мүгәддәсләр, икидләр минәрмишләр. (Күлтәкинин ики аты ағ, үчүнчүсү боз олмушдур)[2]. Әски абидәләрдә дејилир ки, јол танрысы боз ат минирмиш. Адлы-санлы Бејрәк боз атда кәзәрмиш. Азәрбајчан нағыларындакы, дастанларындакы икидләрин бә'зиләринин дә боз, ағ атлары вармыш. Башгырд халг јарадычылығындакы јарытанрылар, танынмыш икидләр, алтајлыларын мифик тәбиәтли гәһрәманлары ағ-

* Доғум нәзәрдә тутулур—*М. С.*

[1] Бах: Сејидов М. Көј, ағ, гара рәнкләринин әски инамларла әлагәси. Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри («Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт» серијасы), 1978, № 2, с. 27.

[2] Бах: Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 33.

боз, боз, ағ ат, минирмишләр[1]. Боз, ағ атын дүшүмлү сајылмасы һәмин рәнкә инамла бағлыдыр. Ағ, боз хејир танрысы Үлкенин рәнкидир; буна көрә дә белә атлар дүшүмлү сајылмышдыр. Бу сәбәбдән дә әски гам—шаманлар ајин-ојун ичрә едәркән куја танрынын јанына кедәрмишләр вә бу вахт XIII әср мүәллифи Рәшидәддинин јаздығы кими боз ат минәрмишләр. Түркдилли Сары-Арга, Аргын, Нејман елләриндә од танрысынын шәрәфинә дејилән алгыш сөз бу бахымдан мараглыдыр. В. В. Радловун топладығы материаллара көрә, чајларын вә дәнизләрин һакими олан руһ ағ, боз ат үзәриндә кәзир. Јакутлар, газаглар боз аты вә онун дәрисини дүшүмлү сајырмышлар. Онларда белә бир инам вармыш ки, доғмајан гадын чајын кәнарында тәк уча ағачын алтында боз ат дәрисинин үстүндә кечәләсә, куја һамилә олармыш[2]. Бурада чај суја, ағач исә Дүнја ағачына ишарәдир.

Хызыра һәср олунмуш мәрасим маһнысында дејилир:

Мән Хызырын гулујам
Боз атынын чулујам.

Хызырын боз ат минмәсинә Дәдә Горгут бојларында да раст кәлирик[3]. Демәли, Хызыр мәһз әски түрк халгларын инамларына ујғун олараг, гамлар—шаманлар, сојкөкләрин әфсанәви улу бабалары, мүгәддәсләри кими боз ата минирмиш. Бу да чохсајлы дәлилләрдән бири кими онун түркдилли халгларын мифоложисинин јаратдығы образ олдуғуну сүбут едир.

Су, јашыллыг, евләнмә, гадын, киши башланғычлары илә әлагәдар Өләнкин мифоложи сифәтләринин бә'зиләри мүстәгил шәкилдә әрәб Хыдырында олмушдур. Јашајыш тәрзиндә вә онунла сых бағлы тәфәккүрдәки јахынлыг мифоложи инамда тиположи һадисәнин јаранмасы үчүн әсас олмушдур. Бәлкә дә әрәб Хыдыры Өләнклә үз-үзә кәләркән, онун бә'зи мифик кејфијјәтләринә биканә гала билмәмишдир.

Инди Хызырын түркдилли халгларын мифоложи тәфәккүрүнүн јетишдирмәси олдуғуну ајдынлашдыран башга бир дәлилә дә диггәт јетирәк. Арашдырычылар

[1] Бах: Башкирский народный эпос. М., 1977, с. 337.

[2] Бах. Абдулгадыр Инан. Көстәрилән әсәри, с. 68.

[3] Бах: Китаби-Дәдә Горгуд, Б., 1962, с. 23.

Хызырын дирилик сују ичмәсиндән, онун өлмәз олмасындан бәһс едәркән бунлары да јалныз вә јалныз әрәб мифоложи аләми илә бағламышлар. Бизчә, мәсәләјә бу шәкилдә јанашмагла һәгигәтдән узаглашмаг олар вә беләликлә дә Хызырын һансы халгын мифоложи тәфәккүрү илә әлагәси доғру-дүзкүн мејдана чыхмаз. Онун мифоложи көкләрини үзә чыхармаг үчүн халг јарадычылығы материалларына, классик әдәбијјата вә етнографијаја нәзәр салмаг кәрәкдир. Бу бахымдан Низами јарадычылығы бизә материал верир. Шаир «Искәндәрнамә» поемасынын «Шәрәфнамә» һиссәсиндә Искәндәрин дирилик сују ахтармасындан бәһс етмишдир. Әкәр бу епизоду түркдилли халгларын мифоложи тәфәккүрү, әски инамлары илә дә бағласаг сәһв етмәрик. Искәндәрлә бағлы бир әфсанәдә дејилир ки, Андренч гаранлыглар мәмләкәтиндә суда дузлу балығы јујаркән, балыг чанланыр вә о, балығы тутмаг үчүн өзүнү суја атыр вә өлмәзләшир[1]. Сујун «өлмәзлик» вермәси мифоложидә тиположи һадисәдир. Искәндәрлә бағлы әфсанәдә вә Низамидә әсас мәсәлә суја инамдыр вә бунунла бағлы сујун өлмәзлик вермәсидир. Бу да тәфәккүрләрин јахынлығындан јаранмыш јахынлыгдыр.

Искәндәр зүлмәтдәки дирилик сујуну (аби һәјат) ахтармаға кедир вә бу сәфәрдә она Хызыр рәһбәрлик едир. Хызыр дирилик булағыны тапыр:

Дојунча һәм чимди, һәм дә јујунду,
Дојунча ичди о һәјат сујундан.
Әбәди һәјата чатды арајан[2].

Бу «хошбәхтлик» Искәндәрә гисмәт олмур:

Истәди кәлинчә јолдан Искәндәр,
Десин һәјат сују будур, гыл нәзәр.
Бир даһа чешмәјә көз кәздирәркән,
Дирилик чешмәси јох олду көздән.

Нә үчүн дирилик сујуну ичмәк Хызыра гисмәт олур, Искәндәрә јох? Буну белә изаһ етмәк олар: әввәлән, Хызыр мифоложи образ олдуғуна көрә су она гисмәт олур. Чүнки мифик образ өлмәздир, әбәдидир. Искәндәр исә инсандыр, кеч-тез өлүмә мәһкумдур. Белә, варлыг дирилик сујуну ичә билмәзди. Өлүмә галиб кәлмәк улу халгларын бир чохуну јарандығы күндән дүшүндүрмүшдүр. Халг тәфәккүрү амансыз өлүмә гаршы чыхмаг истәмиш, ону арадан көтүрмәк үчүн јоллар ахтармыш, бунунла әлагәдар бир вахтлар мифоложи дүшүнчәләрә, сонралар елмә сығынмыш, ахырда бу гәнаәтә кәлмишдир ки, өлүм лабүддүр, өлүмсүз һәјат јохдур, бу тәбиәтин јаратдығы дәһшәтли ганундур. **Өлүм вә јашамаг һәјатын ики үзүдүр.**

Әски шумерләрин «Килгамыш» («Билгамыс», јахуд «Билгамус»—һәр шеји билән демәкдир; шумерләрдә вә Азәрбајҹан дилиндә ејни мә'на верир. — *Ред.*) дастанында да халг Килгамышын симасында өлүмә гаршы чыхыр. Килгамыш өлмәзлик ахтарыр вә о, инсанлары һәмишә кәнч сахлајан, өлмәзләшдирән «сеһркар битки» тапыр (түркдилли халгларын Хызыры, әрәбләрин Хыдыры дирилик сују тапыр). Лакин бу битки нә Килгамыша, нә дә һәјаты гәдәр севдији халгына гисмәт олур. Горгут да, Дәли Домрул да мүхтәлиф шәкилләрдә өлүмә гаршы дурурлар. Онлардан биринчиси өлмәзлик ахтарыр, өлүмдән гачыр, лакин һәр јердә өлүмлә растлашыр. Икинчиси исә өлүмү тәмсил едән, өлүм кәтирән Әзраиллә вурушур. Халгларын бөјүк тәбиәтли, јүксәк инсани һиссләрлә јашајан нәчиб, инсансевәр һәр үч өвлады өлүмә галиб кәлә билмир. Нә үчүн инсанда өлүмә галиб кәлмәк еһтирасы јаранмышдыр? Чүнки о, һәр шејдән өнчә, јашамаг истәмишдир, һәјат нә гәдәр ачылы-ширинли олса да јашамаг һәвәси өлмәздир, инсан өлүмүн «кедәр-кәлмәз» јол олдуғуну илкин чағлардан һисс етмишдир. Буна көрә дә онлар лап ибтидадан өлүмә, «кедәр-кәлмәз»лијә гаршы мүхтәлиф јоллар, васитәләр ахтармышлар. Мифоложи тәфәккүрүн илкин чағында инсан өлүмә гаршы дураркән өзүнүн һаким мифоложи көрүшләриндән чыхыш едирди. Әски инсанда белә бир фикир вар иди ки, о өзүнүн јаратдығы онгонла, танры илә ејни көкдәндир. (Бу идеја, гәнаәт сонралар инсанын учалмасына хејли тәкан вермишдир.) О чағын көрүшүнә көрә онгон да, танры да инсан кими һәјат сүрүр, онун мәишәти илә танрысынын мәишәтиндә, јашајыш тәрзиндә, дахили аләминдә фәрг јохдур. Танры да инсан кими дүшүнүр, әзаб чәкир, севинир. **Чағлар кечдикчә тотемлә, танры илә шәрикли, һәтта ејни јашајыша малик олмаг фикринә әсасланан Инсан,**

[1] Бах: Islam ansiklopedisi, Istambul, 1964, s. 258.
[2] Бах: Низами Кәнҹәви. Искәндәрнамә. (Шәрәфнамә), Б., 1941, с. 375.

өзү илә тотем, танры арасындакы фәргләрдән бә'зиләрини арадан көтүрмәјә чалышырды вә беләликлә дә о, өзүнү онгон, танры сәвијјәсинә галдырмаға чәһд едирди. Елә бәлкә дә мәһз буна көрә Инсан онгон, танры кими өлмәз, әбәди олмаға чалышмышдыр. Инсан зәкасыны јүзилләр боју мәшгул едән бу фикир, кет-кедә онда өлмәзлик, әбәдилик тапмаг үчүн «дирилик булағы» мифини јарадыр вә ону узун әсрләр боју ахтарыр. Лакин тапа билмир ки, билмир. Нә үчүн инсан дирилији, әбәдилији суда, бә'зән исә биткидә көрмүшдүр? Бунун әсас сәбәбини әски инсанын дүнјакөрүшүндә, мәишәтиндә, һәјаты дәркетмә имканларында ахтармаг лазымдыр инсанларын һәјаты илкин дәрк едән чағларда фәсилләр дәјишдикчә биткиләрин, ағачларын мәһв олуб, гышда инкишафыны дајандырыб, јарпағыны төкүб—өлүб, јазда тәзәдән јарпаглашмасыны, чанланмасыны, пөһрәләнмәсини—дирилмәсини, сујун гышда донуб јазда әријиб әввәлки һала гајытмасыны көрдүкчә, битки, ағач вә сујун өлүб јенидән дирилмәк габилијјәтинә малик олдуғуну тәсәввүр едирдиләр. Она көрә дә әски инсанлар әбәди һәјатын мәнбәјини биткидә вә суда көрүрдүләр. Бир дә су, ағач илк инсан үчүн јашајыш мәнбәји иди. «Дирилик сују», «әбәди һәјат чичәји», «һәјат ағачы», «Дүнја ағачы» кими мифик образлар мәһз бу анламдан доғмушдур.

Суја[1] вә биткијә (ағача) инам түркдилли халгларын әски инамлар аләми илә бағлыдыр. Су да, ағач да (Дүнја ағачы) илкиндир. Инсан вә һәјат онлардан јаранмышдыр. Су вә Дүнја ағачы инсанлара чан, руһ верир. Бу мифоложи бахыш ибтидаи инсанын һәјат тәрзиндән, јашајышындан, дүнјаны дәрк етмәсиндән јаранмышдыр. Әски инсан үчүн су вә ағач (битки) онун һәјаты, јашајышы үчүн әсас иди. Буна көрә дә онлар бир чох халгларда дәрһал мификләшмишдир. Бу сәбәбдән дә инсан суда, биткидә әбәдилик, өлмәзлик ахтармышдыр. Азәрбајчан халгынын әски мифләри илә сых бағлы әфсанәләрдә, нағылларда, дастанларда өлмүш икидләр, көзәл-көјчәк гызлар биткинин — чичәјин, сујун көмәклији илә јенидән һәјата гајыдырлар. Сујун өлмәзлик

[1] Бах: Сејидов М. А. К вопросу о трактовке понятий Jer—Sub в древнетюркских памятниках. «Советская тюркология», 1973, № 3, с. 63—69.

вермәси бүтүн халглар кими, түркдилли халгларын да мифоложи тәфәккүрүнүн мәһсулудур. Елә буна көрә дә бир чох түркдилли халгларда бу инамла бағлы чохлу әфсанәләр, рәвајәтләр јаранмышдыр. Мисал үчүн, бир әфсанәни хатырлараг. Евлија Чәләби Гуш көлү һаггында белә бир әфсанә данышыр: бир овчу көлүн әтрафында бир гуш овлајыр. О, вурдуғу гушу көлдә тәмизләмәк истәјир. Өлмүш гуша көлүн сују дәјән кими гуш чанланыр вә учуб кедир. Бу сирр билинмәсин дејә танры орада мин көл јарадыр ки, өлмүшләри һәјата гајтаран көлүн һансы олдуғу билинмәсин[1]. Сујун әбәдијјәт, өлмәзлик вермәси кими инамла бағлы олан бу әфсанә шүбһәсиз һеч бир тә'сирлә әлагәдар јаранмамышдыр, о, орижиналдыр, доғмадыр. Белә өрнәкләрин сајыны артырмаг олар.

Сујун өлмәзлик вермәси јалныз мифоложи инамларла бағлы әфсанәләрдә, нағылларда әкс олунубдур. **Инсан реал һәјатда да буну көрмәк истәјирди. Әски инсан о шеји ки, һәјатда (өлүму, һәмишә јашарлығы вар олмағы) итирирди, ону тәбиәтдә (суда, биткидә) ахтарырды. Лакин чох сонралар, камилләшдикчә о, итирдијини—өмрүнү тәбиәтдә дејил, өзүндә, өз әмәлиндә тапды, халг зәкасы кетдикчә өлмәзлији чисманиликдә дејил, мә'нәви аләмдә ахтармыш вә бу гәнаәтә кәлмиш ки, о, јалныз вә јалныз әмәли иши илә өлмәздир.**

Чох сонралар бөјүк мүтәфәккирләр белә нәтичәјә кәлмишләр ки, «Инсан өзлүјүндә дирилик сујудур»[2] (Һүмам Тәбризи). Бу чүр бөјүк, ишыглы фикирләр инсаны ирәлилијә бахмаға јөнәлтмишдир. Белә бир фикир аләминин икидләри, өлмәзлик ахтаран Горгутлар, Килгамышлар, Дәли Домруллар, Урал Батырлар, Низаминин идеал Искәндәри чисмән өлүрләр, лакин бөјүк әмәлләри, ишләри илә јашајырлар. Бәс нә үчүн халг гәһрәманлары, халг үчүн чалышанлар өлүмә галиб кәлә билмирләр? Имкан дахилиндә бунун сәбәбини ајдынлашдырмаг үчүн јенә халг јарадычылығына нәзәр салаг. Башгырдларын ән әски, космогоник, мифоложи тәфәккүрү илә сых бағлы, әсасән мифик аләмин образларынын иштирак етдији чох дәрин мәзмунлу, бәдии-естетик бахымдан

[1] Evliya Celebi. Seyahatname, III, Ykram nešri, Istanbul, 1314, s. 232 — 233.

[2] Мүдрик сөзләр. Б., 1979, с. 10.

јеткин «Урал Батыр» епосу түркдилли халгларын бә'зи мифоложи бахышларынын көкүнү ајдынлашдырмаг үчүн гијмәтли гајнагдыр. Бизчә, «Урал Батыр»ы јарадан халг бир чох түркдилли халгларын каинатын јаранмасы тәфәккүрүнү әкс етдирән Үлкен вә Ерлик әски әфсанәсиндән, идејасындан, инамлар аләминдән истифадә етмишдир. Бу да чох тәбиидир. Урал Батыр хејрин, хошбәхтлијин, онун гардашы Шүлкен исә јаманлығын, пислијин башланғычыдыр. «Урал Батыр» әски дастандыр. Онун гәдимлијини сүбут едән дәлилләрдән бири дә будур ки, дастандакы чәмијјәтин гурулушунда хејир вә шәр икили анлајышы, тәсәввүрү, әкиз гардаш миф вә дуал тәшкилат гурулушу ганунлары өз әксини кениш шәкилдә тапмышдыр. Бәлкә дә дуал тәшкилат системи вә әкиз гардаш мифли анлә бирләшмәләри «Урал Батыр»дакы чәмијјәтин әсасыны тәшкил едир. Белә бир әски инамлар аләми илә сәсләшән дастан һәм Хызырын кимлијини, һәм дә онун мифоложи сәчијјәсинин көкүнү ачмаға көмәк едир.

Урал Батыры вә гардашы Шүлкени аталары Јанбиркә инсанлара әбәдилик, өлмәзлик верән «јәншишмәнин» (дирилик сују) архасынча көндәрәркән дејир:

Өлүм адлы јаманлыг едән вар
О һеч көзә көрүнмүр.
Кәлиши һеч билинмир
О белә јаранмышдыр.—
Онунла бирчә шеј [бачарар]
Дивләр падшаһынын өлкәсиндә
Дејирләр булаг вар.
Инсан ондан ичсә,
Һеч өлмәз, јашајар,
Өлүм она јахлашамаз[1].

Урал Батыр инсанлара өлмәзлији бәхш етмәк үчүн «Дирилик булағы»ны ахтарыб тапмағы гаршысына мәгсәд гојур. Дастанын һәмин һиссәләринә диггәт јетирәк. Бурада һәр шејдән әнчә Низаминин «Искәндәрнамә»-синдәки «Дирилик булағы» епизоду јада дүшүр. Дастанда «Дирилик булағы» дивләр өлкәсиндәдир, јә'ни јаманын, зүлмәтин, өлүм кәтирәнин вилајәтиндәдир. Низами буну ачыгча гејд едир. О, дејир ки, «Дирилик булағы» зүлмәтдәдир. Ахы нә үчүн башгырд дастанында «Дирилик булағы» јаманлыг едән дивләр өлкәсиндә, Низамидә исә зүлмәтдәдир? Бу суал елми бахымдан мараглыдыр. Бизчә, «Дирилик булағы»нын јаманын, писин—дивин, зүлмәтин, гаранлығын әлиндә олмасы мифоложи бахымдан әсасландырылмышдыр. Чүнки див, зүлмәт јаман башланғычы тәмсил етдикләриндән, онлар инсанлара өлмәзлик верән булаға саһибдирләр. Беләликлә дә, хејири, әбәди һәјаты кизләдиб, ону инсанлара вермирләр. Фикримизин доғрулуғуну тәсдиг едән башга бир дәлили хатырлајаг. Азәрбајчан нағылы «Мәлик Мәммәд»дә див нә үчүн бағчадакы алманы оғурлајыр? Алманын мифоложи кејфијјәтини јада салаг: һәмин алма инсаны он беш јашында чаван едир, она гүввә, күч верир. Ајдын көрүнүр ки, дирилик сују илә алманын (алма Дүнја ағачынын рәмзидир) мифоложи кејфијјәтләри бирдир. Һәр икиси инсана өлмәзлик бәхш едир. Јаман башланғыч див инсаны белә бир хошбәхтликдән мәһрум етмәк үчүн «Урал Батыр»да «Дирилик булағы»на саһиб дурур, «Мәлик Мәммәд»дә исә алманы оғурлајыр. Башгырд епосу јарадычылары вә Азәрбајчан мүтәфәккири Низами дә мәсәләјә ејни мифоложи бахымдан јанашмышлар. Бурада бир сәбәби гејд етмәк јеринә дүшәр. «Дирилик булағы»нын асанлыгла әлә кечмәси ону мификләшдирә билмәзди; һәм дә бу сәбәбдән ону дивин өлкәсиндә, зүлмәтдә тәсәввүр етмишләр.

Башгырд епосунун баш игиди Урал Батырын тәк бир арзусу вар; инсанлара јахшылыг етмәк, онлара «Дирилик булағы»нын сујуну ичиртмәк вә дүнјаны өлүмүн пәнчәсиндән гуртармаг. Тарих боју бәшәријјәтин душүндүјү белә бир бөјүк, нәчиб фикирлә јашајан Урал Батыра өзүнүн һәјат амалы ајдындыр. Чүнки о хејир башланғычыдыр. Игид белә дејир:

Мән она көрә [јурдумдан] чыхмышам ки,
Көрүнмәјән Өлүмлә вурушум.
Ган һәриси падшаһдан,
Инсан јејән дивләрдән,
Бүтүн инсанлары азад едим.
Дирилик булағындан су алыб,
Өлүләри дирилдим,
Бах буна көрә Батыр доғулдум[1].

Әски чағларла сәсләшән бу дастандакы «Дирилик булағы» вә ону ичәнин өлмәз олмасы фикри, инамы

[1] Бах: Башкирский народный эпос. М., 1977, с. 61—62.

[1] Башкирский народный эпос. М., 1977, с. 78.

түркдилли халгларын доғма, өзүнәмәхсус мифоложи идејасыдыр. Бу идеја, јухарыда дејилдији кими, һәмин халгларын танры илә инсан арасындакы фәргләрин арадан көтүрүлмәси чағы илә бағлыдыр вә онларын арзуларындан ирәли кәлмишдир. Әкәр түркдилли халгларын бу орижинал, доғма идејасы башга халгын һәмин идеја јахын вә ја ејни олан фикри, арзусу илә сәсләширсә (әрәб Хыдырында олдуғу кими), бунун сәбәбини тә'сирдә јох, шүбһәсиз мәишәтдәки вә бунунла әлагәдар тәфәккүрдәки јахынлыгда, типолокијада ахтармаг лазымдыр (әрәб Хыдыры да зәмзәм сују ичир вә әбәдиләшир). Ирәлидә көрәчәјимиз кими башгырд дастанында Урал Батыр дирилик сујуну ичә билмир. Бу, Низамидә Искәндәрә дә гисмәт олмур, һәмин сују јалныз Хызыр ичир. Бу да онун мүгәддәслији, јазын истисинин, гүввәсинин, чошғунлуғунун танрысы олмасы, онлары тәмсил етмәси вә Өләнклә бағлылығы илә әлагәдардыр. Урал Батырын вә Искәндәрин дирилик сујуну ичмәмәләриндә (шумерләрдә дә Килгамыш әбәдијјәт чичәјини әлдән чыхарыр) чох мараглы, һикмәтли һәјат фәлсәфәси вә мифоложи тәфәккүрлә сәсләшән сәбәбләри вардыр. Көрүнүр башгырд халг епосу јарадычылары да, Низами дә ејни мәнбәдән гидаланмышлар.

Бәс нә үчүн Искәндәрә дирилик сујуну ичмәк гисмәт олмур? Нијә Урал Батыр минбир әзабдан сонра тапдығы «Дирилик булағы»нын сујуну ичмир? Суала чаваб вермәк үчүн епоса мүрачиәт едәк. Урал Батыр гаршысына чыхан јаманлары, писләри дағытдыгдан, мәһв етдикдән сонра дирилик сујуну әлдә едир вә чохдан арзусунда олдуғу әмәлини һәјата кечирмәјә һазырлашыр, дирилик сујуну халга ичиртмәк истәјир:

Инди кедәк «Дирилик булағы»на
Сујуну һәр јана чиләјәк,
Бүтүн инсанлара пајлајаг,
Көзә көрүнмәз өлүмдән,
Хәстәликдән, азардан
Зәифликдән, ағрыдан
Инсанлары гуртараг
Һамыја шадлыг верәк,
Һамыны өлмәз едәк.

Елә бу анда гоча бир киши Урал Батыра јахынлашыр вә онун мәсләһәти илә икид, еләчә дә онун халгы дирилик сујуну ичмир. Узун вахт өлүмү јалварышларла чағыран гоча она јахынлашыб дејир:

Чох сојлар көрмүшәм мән,
Чох өлкәләрдә олмушам мән,
О вахт һеч бир шеј дујмајан
Һеч нәдән горхмајан
Бала атаны танымајан
Ата баланы чағырмајан
[Бах] белә вахтлар көрмүшәм мән...
О вахт күчлү гәбиләләр
Зәифләри талајан көрмүшәм мән.
О вахтлар илан, деје*, падшаһлар
Инсан көкүнү кәсирдиләр...
Ганлы көз јашлары ахыдырдылар—
О вахт мән икид бөјүдүм.
Мән өлүмү билмирдим,
Јетим дә көрмәмишдим.
Дејирләр, дејеләр ели гапламышды.
Иланлар чох инсан удурду.
Онда өлүм көзә көрүнмүрдү.
Мән фикирләшдим о күн кәләчәкми.
Мән өзүм һеч нә етмәсәм,
Елдә батыр икид доғулачаг.
Дејеләри, иланлары,
Нә вахтса о, өлдүрәчәкдир.
О күн инсанларын,
Олачаг шадлыг бајрамы [туј]—
Кимин үрәји кәдәрлә долудур,
Кимин көзү ганлы көз јашлары илә тутулубса,
Онларын үзүндә күлүш олачаг.
Азад нәфәс алачаглар.
Јер үзүндә хошбәхт һәјат гурачаглар.
Бу күнү мән сәбирсизликлә көзләјирдим—
Өлүмә руһуму вермәмәк үчүн,
О бајрамы көрмәк үчүн,
Мән «Дирилик булағы»ндан су ичдим[1]

Гоча әлавә едиб дејир ки, мән дәфәләрлә өлүмлә растлашдым, она тәслим олмадым. Сонра о сөзүнә белә давам едир:

Инди мән о тоју [бајрамы] көрдүм.
Она көрә сизин јаныназа кәлдим ки,
Сизи тәбрик едим мән.
Инсанларын күләр үзүнү,
Өз көзләримлә көрдүм,
Инсан дејилән инсанларда
Батырлыг [икидлик] көрдүм мән.
Инди өлсәм дә гајғым јох.

Гоча Урал Батыра дејир ки, сән «өлкәјә хошбәхтлик, азадлыг кәтирдин», «Инсанлара хошбәхтлик вердин».

* Азәрбајчан дилинин бә'зи диалектләриндә «див»ин «дев», «деј», «дәј» вариантлары вардыр.—*Ред.*
[1] Башкирский народный эпос. М., 1977, с. 147—148.

Мән чох зәнфәм, «бир дамчы ганым вар», онунла да анчаг руһум гидаланыр. О сөзүнү белә гуртарыр:

Мәним јашамаг һалым јохдур,
Өлүму чагырдым.
Истәдим руһуму она тапшырам.
Өлүм руһуму гәбул етмәди вә деди:
«Дирилик сујуну ичибсән.
Руһуну мәнә гаршы гүввәјә чевирибсән.
Мән руһуну [јенә] ала билмәрәм.
Мән сәни өлдүрмәјәчәјәм.
Бүтүн гүввән гуртарачаг, лакин чанлы галачагсан
Әзаб чәкәчәксән, [лакин] өлмәјәчәксән.
Соғулчанларын једији бәдәнин чүрүјүр,
Онда белә сән өлмәјәчәксән.
Бу дүнјадан кетмәјәчәксән.
Әбәс јерә мәни көзләмә,
Көзләмәкдән тәнкә кәләчәксән, әзаб чәкәчәксән...»
Елә, јурда өрнәк олачаг,
Һәјат тәчрүбәм вар.
Арзу едирдим ки, бу дүнјада әбәди јашајым,
Арзу едирдим ки, дүнја кими әбәди олум.
Өлүмүн һөкмүндә олмајым.
Она тәслим олмаг истәмирдим,
Дирилик сујундан ичмәјин,
Мәним кими өзүнүзү әзаба салмајын,
Дүнја бир бағдыр.
Бу бағда һәр шеј чанлыдыр
Бојдан [сојдан] боја [гәбиләјә] бој атыр,
Бири өз бојатмасы илә доғулур,
О бири биабыр едир [бу бағы]
Буна бахмајараг [онларын һамысы] дүрлү-дүрлү рәнклә бағы бәзәјир,
Бүтүн бунлар—биткиләр вә чичәкләр,
О шеји ки, биз өлүм сајырыг,
О шеји ки, јаман адландырмага адәт етмишик,
Бу әбәди ганундур.
Бағда чылыз биткиләри,
Вә ја вахты кечмишләри,
Гопарырлар вә [бағы] тәмизләјирләр.
Онлары мәһвә мәһкум едирләр.
Өзүнүзә өлмәзлик ахтармајын,
«Дирилик булагы»нын [сујуну] ичмәјин.
Дүнјада о шеј әбәди галыр ки,
Дүнјаны көзәлләшдирир,
Бизим бағымызы [дүнјаны] бәзәјир,—
Онун ады јахшылыгдыр, [хејирдир].
Көјдә бухарланмаз—јахшылыг!
Суда батмаз—јахшылыг!
Одда јанмаз—јахшылыг!
Дејирләр јорулмаз—јахшылыг!
О бүтүн ишләрдән башдыр [учадыр],
Инсанлара вә сәнин өзүнә
Јашамаг үчүн әбәди булаг олар[1].

[1] Башкирский народный эпос. М., 1977, с. 150—151.

Бу һикмәтли сөзләри ешидән Урал Батыр халгла биркә «Дирилик булағы»на јолланыр:

Дејирләр, «Дирилик булағы»ына кәлди,
Дејирләр, ағзыны су илә долдурду...
Дивләрдән төрәмиш дағa чатды.
Дејирләр орада сују пүфләди:
«Гој, дағ вә мешә јашыллансын,
Гој, әбәди чичәкләнсин,
Гој, [дүнјада] гушлар өтсүн».

Урал Батырын пүфләјиб сәпәләдији дирилик сујунун дүшдүјү јерләрдә јолкалар* дүрлү-дүрлү ағачлар, чичәкләр—биткиләр битир, бир сөзлә, һәр тәрәф јашыл олур.

Инди кәтирдијимиз ше'р парчасына диггәт јетирәк. Башгырд халгы өзүнүн бөјүк бир һикмәтини бурада вермишдир:

I. Урал Батыр јаманын әлиндән инсанлары гуртардыгдан сонра, «Дирилик булағы»на кәлир. Булағын сујуну ичмир, дүнјакөрмүш гоча она дејир ки, сән һәјатда әдаләт, азадлыг јарадыбсан, инсанлары хошбәхт едибсән.

II. Дирилик булағынын сујуну ичмиш, јүзилликләр јашамыш гоча јашамагдан тәнкә кәлибдир. О, инсанлары хошбәхт көрәндән сонра өлмәк истәјир. Лакин өлүм ону бу дүнјадан апармыр.

III. Гоча дејир ки, өлүм лабүддүр вә дүнјада јаманы мәһв етмәк лазымдыр. Әбәдилик, өлмәзлик дүнјаны көзәлләшдирмәк, јахшылашдырмагдан ибарәтдир.

IV. Урал Батыр «Дирилик булағы»нын сујуну, дағлара, јамачлара дүзләрә сәпир, онлара әбәди һәјат верир, јашыллашдырыр. Јери кәлмишкән «Урал Батыр»дакы дүнјакөрмүш гочанын һикмәтли сөзү илә «Искәндәрнамә» гәһрәманынын фикрини өтәри дә олса гаршылашдыраг. Башгырд гочасы да, Низаминин идеал Искәндәри дә (Искәндәр дејир: «Бир мәсәл чәкдик: «Өләр һәр доған, әчәл пәнчәсиндән ким гуртармыш чан?») өлүмүн лабүдлүјүнү ирәли сүрүрләр. Әбәдилији өлмәзликдә, даими јашамагда дејил, јахшы әмәлдә, дүнјаны көзәлләшдирмәкдә, инсанлары јаманын әлин-

* «Јолка»—һәмишәјашыл демәкдир. «Јыл»(ил) вә «га» (гал) сөзләринин бирлијиндән јараныб. Јә'ни илбоју галан, солмајан, һәмишәјашыл. Бә'зи јерләрдә она «јел ағачы»—«ил ағачы» да дејирләр.—*Ред.*

дән гуртармаг кими бөјүк фәалијјәтдә көрүрләр. Һәр ики образа көрә физики өлүм тәбиидир. Хызыр дирилик булағынын сујуну ичдикдән вә гејбә чәкилдикдән сонра Низаминин Искәндәри өлүмүн лабүдлүјүнү баша дүшүр. Урал Батыр да дирилик сујуну ичмиш гочанын сөзләриндән сонра сују ичмәмәк гәнаәтинә кәлир. Урал Батырын әсас кејфијјәтләри илә Хызырын мифоложи кејфијјәтләри ујғундур, јахындыр, һәтта бирдир.

Урал Батыр дирилик сујуну өзү ичмир. О, инсанлара ади, тәбиәтә исә һәм ади, һәм дә дирилик сују верир. Әсәрдә Уралдағдан Идел (Волга), Јаиг (Уралчај), Нугуш, Хакмар чајлары јаранып вә инсанлара, биткиләрә су верир (доғрудан да, адлары чәкилән чајлар өз гајнагларыны Урал дағындан алырлар). Дастанын сонунда елә бил Урал Батыр ахар суларын саһиби, һимајәчиси кими көзә чарпыр. Демәли, о, һәм дә су илә әлагәдардыр. Су илә Урал Батырын әлагәси Хызырла Илјасын әлагәсини хатырладыр. Көрүнүр, бурада да мифоложи јахынлыг вардыр. Әсәрин сон һиссәләриндә Урал Батыр инсанлара ичмәли су вермәк үчүн мүбаризә апарыр. Хызырын һәм дә су илә — Илјасла әлагәси мифоложи инамы Өләнклә, Урал Батырын сујла әлагәси илә сәсләшир. Демәли, белә бир мифоложи инам түркдилли халглара доғмадыр. Бунлар ејни мифоложи анлајышлардыр.

Хызыр јашыллыгла да сых бағлыдыр. Ону һәм дә јашыллығын һимајәчиси сајырлар вә бу инамы әрәб Хыдыры // Хызыры илә әлагәләндирирләр. Бизчә, ирәлидә дејилдији кими, түркдилли халгларын Хызырынын бу мифик кејфијјәти әрәб мифоложисиндән даһа чох јашыллыг илаһәси Өләнклә, бир дә дағлары, јамачлары јашыллашдыран Урал Батырла әлагәдардыр. Урал Батыр «Дирилик булағы»нын сују васитәси илә гуру јерләри јашыллашдырыр вә онлара өлмәзлик верир. Демәли, Урал Батыр һәм јашыллығын һимајәчисидир, һәм дә онлары өлмәзләшдирир. Өләнкин, Урал Батырын бу мифик кејфијјәти илә Хызырын һәмин кејфијјәтинин көкү бирдир. Бурада бир охшарлығы, јахынлығы да гејд етмәк јеринә дүшәр. Билдијимиз кими Хызыр јазын гүввәсидир, истисидир. Бунлар да һәр ил јашыллығы көјәрдирләр. Демәли, јазын гүввәси, истилији, јә'ни Хызыр һәр ил јашыллығы көјәрдир, ону өлмәзләшдирир, әбәдиләшдирир. Урал Батыр да јашыллыға өлмәзлик вермишдир. Бу нөгтәдә Хызырла Урал Батыр бирләшир.

«Дирилик сују», «Дирилик булағы» мифик анлајышы, көрүндүјү кими, әски түркдилли халгларын мифоложи тәфәккүрү илә бағлыдыр. «Урал Батыр» дастанында ичмәли су проблем кими гојулмушдур. Инсана, онун мал-гарасына, әкин-бичининә Урал вә ондан гајнағыны алан чајлар јашамаг, мәһв олмамаг үчүн су верир. Бу проблем һәм һәјатын—чанлыларын јашамасы илә сәсләшир, һәм дә бунунла әлагәдар олараг, сујун илкин олмасы мифик инамы илә бағлыдыр. Демәли, «Дирилик сују», «Дирилик булағы» бир нечә халгда дејил, әксәр халгларда вармыш; бу, мифоложи инамлар бахымындан тәбиидир. Шүбһәсиз ки, јашамаг еһтирасынын, вар олмаг һәвәсинин тәфәккүрдә јаратдығы охшарлыг мифоложи тәфәккүрдә, инамларда бәнзәрлик јаратмышдыр. Хызыр вә әрәб Хыдыры һәрәси өз халгынын мифоложи тәфәккүрүнүн, инамлар аләминин мәһсулудур. Бир дә әрәб Хыдыры // Хызыры илә түркдилли халгларын Хызыры бүтүн јөнләри илә ејни дејилләр. Түркдилли халгларын Хызыры јазын гүввәсинин, чошгунлуғунун, истисинин инсаниләшдирилмиш образыдыр. О, тәбии еһтијачдан доғараг су, јашыллыг илаһәси кими мифик инамларла чарпазлашмышдыр.

Әрәб Хыдыры // Хызыры исә тарихән бу мифик кејфијјәтләрин һамысына јијәләнмәмишдир. Әкәр әрәб халгынын чох зәнкин инамлар аләминдәки Хыдырын // Хызырын доғма мифик кејфијјәтләри мүәјјәнләшәрсә, онда онун түркдилли халгларын Хызыры илә јахынлығы, охшарлығы, фәрги орталыға чыхар вә инамлар дүнјасындакы мәнзәрә ајдынлашар, нәјин кимә аидлији бәлли олар. Бу мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн әрәб Хыдырынын // Хызырынын мифик кејфијјәтләринә диггәт јетирәк. Биз бурада әрәб Хыдыры илә бағлы чохсајлы мәнбәләри садаламаг фикриндә дејилик. Әрәбләр арасында Хыдырла әлагәдар јајылмыш әсас әфсанәни јада салмагла кифајәтләнәчәјик. Хыдырла // Хызырла бағлы әфсанә вә онун вариантларындан бир-икисинә диггәт јетирәк. Фирузабади Хыдырдан бәһс едәркән јазыр: «Хыдыр» Әбүл-Әббас ән-Нәби Әлејһиссәлам һәзрәтләридир. Дејирләр ки, ады Әһмәд вә јахуд Билја иди. Кәздији јерләр јашыллыг олмушдур. Елә буна көрә

дә «Хыдыр» ләғәбини алмышдыр. Тәдгигатчыларын әксәријјәти инди дә дири олмасына ишарә едирләр»[1].

Башга бир мәнбәјә нәзәр салаг. Һүсејн Үмид јазыр: «Дејирләр ки, Хыдыр һәзрәти Мусанын мүсаһибләриндән биринин адыдыр. Аби-һәјат ичәрәк һәмишәлик өмрә малик олубдур. Бә'зән дә итәнләрә јол көстәрир вә онлара көмәклик едир»[2].

Һәр ики мүәллифин вердији гыса мә'луматдан ајдынлашыр ки, әрәбләрдә Хыдыр јашыллыг, дирилик сују вә итмишләрә јардымчы кими үч мифоложи сәчијјәси олан образдыр. Әрәб дилиндә «Хыдыр» вә бу сөзүн иштиракы илә јаранан сөзләр јашыллығы вә онунла бағлы сөзләри билдирир. Мисал үчүн:

Әлхүзүр	јашыл рәнк
Әлхүзрәт	јашыллыг
Әлхәзир	тәзә от
Хүзарәт	јашыл
Хүзари	јашыл рәнкли гуш.

Көрүндүјү кими әрәб дилиндә Хыдырдан јаранан сөзләрин јашыл вә онунла әлагәдар мә'насы вардыр. Әрәб Хыдыры јашыллыгла вә бунунла әлагәдар өлмәзликлә бағлы образдыр. Түркдилли халгларын Хызыры һәм јазла, јазын күчү, истилији илә, һәм дә әрәб халгынын Хыдыры кими јашыллыгла, өлмәзликлә әлагәдардыр. Түркдилли халгларын Хызыры илә әрәб халгынын Хыдыры арасында ортаг ҹәһәт јашыллыгла әлагәдардыр. Бир дә һәр ики образ «дирилик сујуну» ичиб өлмәзләшибләр. Түркдилли халгларын Хызырынын одла, јазла, гүввә вә күчлә әлагәли мифик кејфијјәтләринин һеч бирини әрәб Хыдырында көрмүрүк. Демәли, түркдилли халгларын Хызыры әрәб Хыдырындан хејли фәргләнир.

Әрәб Хыдыры јолда галанлара, итмишләрә, түркдилли халгларын Хызыры исә һәм дә севкилиләрә көмәк едир. Хызырын бу кејфијјәти һаггында гыса да олса фикир сөјләмәк јеринә дүшәрди. Ирәлидә гејд олундуғу кими Хызыр истиликлә, атәшлә одла әлагәдардыр. Од, атәш түркдилли халгларда инсанлары јамандан, пис руһлардан горујур. О, һәмишә инсанлара көмәк едир. Көрүнүр ки, одун бу мифоложи кејфијјәти истиликлә бағлы олан Хызыра кечмиш вә буна көрә дә о, дарда галанлара көмәк едир. Хызырын севкилиләрә көмәк етмәк мәсәләси түркдилли халгларын әски инамлары илә әлагәдардыр. Чүнки Хызырын севкилиләрә көмәји һәм дә јашыллыг, евләнмә илаһәси Өләнклә әлагәдардыр. Елә буна көрә дә Хызыр севкилиләрә көмәк едир.

Хызырын ашигләрә көмәк етмәси мәсәләси бир чох мифик инамларла, тәбиәти, һәјаты, һәтта инсанларын аилә гурулушуну дәрк етмәси илә дә бағлыдыр. Хызыр һәм кәнчләри бир-биринә севдирир, һәм дә дарда галанлара көмәк әлини узадыр. Онун вурғун—ашиг етдији оғланлар бирдән-бирә ашыг да олурлар. Демәли, Хызыр кәнчләри һәм ашиг, һәм дә ашыг едир. Бу һикмәтин, Хызырын бу мифик кејфијјәтинин инамларла, мифик тәфәккүрлә бағлылығы вармы? Бу сорғуја чаваб вермәклә Хызырын даһа бир мүһүм мифоложи кејфијјәти ачылмыш олар. Јазын истилији тәмсил етдији үчүн Хызыр Күнәшлә бағлыдыр. Бу әлагә онун мифоложи јөнләринин даһа да чохалмасына әсас јаратмышдыр. Бәлли дир ки, бир чох халгларда, еләчә дә түркдилли халгларда белә инам вармыш ки, Күнәш каинатын, инсанларын јарадычысы олмушдур. Хызыр, башга сөзлә десәк, Күнәшин истилији, Күнәшин өзү кәнчлијә ашыглыг верир, онлары ашиг едир. Нә үчүн Хызырын ашиг етдији кәнч ашыг олур? Ашиг вә ашыг—вурғунлуг вә сәнәткарлыг халг тәфәккүрүндә елә бил әввәлдән бир-бири илә бағлы олмушдур. Белә дүшүнмәнин бизчә дәрин көкләри вардыр. Шаирлик верки сајылдығы кими, вурғунлуг да (ашиглик дә) верки сајылмышдыр. Һәр ики кејфијјәтә әски инсан бөјүк, бәлкә дә фөвгәл'адә бир шеј кими бахмышдыр. Буна көрә дә ашигликлә ашыглыг јан-јана хатырланмыш, елә бил әкиз доғулмушдур. Бунун башга сәбәбләрини дә јада салаг: «ашыг» сөзү истиликлә—Күнәшлә бағлыдыр. Әски түрк дилләринин бә'зиләриндә Күнәшә «јашыг» дејирләр[1]. «Ј» сәсинин дүшүмү илә «јашыг»—«күнәш» сөзүндән «ашыг» сөзү јаранмышдыр[2]. В. Чәләби «ашыг» сөзүнүн ишыгдан олдуғуну вахты илә

---

1 Фирузабади. Гамус. I чилд, с. 742.

2 Һүсејн Үмид. Фәрһәнкү үмид, с. 536.

---

1 Бах: Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III, часть I, СПб, 1905, с. 248.

2 Бу барәдә бах: Тәһмәзов М. Ашыг сәнәти һаггында гејдләр. «Гобустан» топлусу, 1978, № 4, с. 85.

1162—9

гејд етмишдир[1]. Һәмин фикри Ф. Көпрүлү дә сөјләмиш-
дир[2].

Фолклорчу Мәһәммәд Тәһмәзов јазыр ки, «ашыг» «јашыг» сөзүндәндир. Демәли, «јашыг»ла—«күнәш»лә ејни көкдән олан «ашыг» өз јаранышы илә истиликлә бағлы олмушдур. Елә буна көрә дә Хызырдан—јазын истилијини кәтирәндән вә јазын истисинин—одунун инсаниләшмиш образындан бута алан кәнчләрин демәк олар ки, һамысы өнчә елә бил од тутуб јанырлар, онлары бирдән-бирә исти, хыз басыр. Чохсајлы өрнәкләрдән бирини јада салаг: «Новруз вә Гәндаб» дастанынын гәһрәманы «Новруз **бадәни дәрвишдән (Хызырдан—*М. С.*) алыб нуш ејләди.** О саат синәси **дәмирчи күрәси кими јанмаға башлады.** Бәркдән гышгырды:—Аға дәрвиш, **јандым** мәнә алач»[3].

Тәсадүфи дејил ки, кәләчәјин ашигләри кәнчләрә бадә верән Хызыр вә онун тәгдим етдији бадә дә од кимидир, нур сачыр: «Новруз диггәтлә дәрвишә (Хызыра — *М. С.*) баханда көрдү ки, һәм дәрвишдән, һәм дә бадәдән бир нур галхыб асимана бүләнд олду»; һәм Хызырын өзү, һәм вердији бадә нурлудур — ишыглыдыр, одлудур. Елә буна көрә дә кәнч белә бадәни ичәндән сонра синәси од тутуб јаныр. Ахы нуру—ишығы «асимана бүләнд» едән Хызыр да, бадә дә Күнәшлә—јашыгла бағлыдыр. Хызырын вә онун бадәсинин нурлу олмасы тәсадүфи дејил, онлар јазын истиси, оду илә сых бағлыдырлар. Она көрә дә Хызырын бадәсини ичән кәнчин синәси одланыр. О, дәрһал илһама кәлиб ашыг олур. Хызырын кәнчләрә вердији бута нәдир? Бунун нә олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн «бута» сөзүнүн һәм лүғәти, һәм дә мифоложи мә'наларына диггәт јетирәк. «Buta» // «бута»нын түрк дилләринин чохунда «шүвүл», «чубуг», «һөрүк», «чичәк һөрүјү», «шахәләнмә», «гөнчә», «бадамвари нахыш»[4] вә с. мә'налары вардыр.

Дигәт едиләрсә көрәрик ки, бутанын «гөнчә», «шүвүл», «шахәләнмә» мә'налары ону истәр-истәмәз ағач, битки мифи илә бағлајыр. Әсасән јазла бағлы гөнчә, шахәләнмә артымдыр. Бу Дүнја ағачы мифинин атри-

[1] Бах: Diadar oğlu. Halg şerinde turler. Ankara, 1969, s. 18.
[2] Köprülü F. Edebiyyat araşdırmaları, cilt 8, s. 247.
[3] Халг дастанлары. Б., II чилд, 1961, с. 176.
[4] Бах: Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, часть 2, СПб, 1911, с. 1856.

буту, әламәтидир. Дүнја ағачы каинатын јарадычысы олдуғу үчүн о, һәм дә јаранышын, артымын да мифи сајылмышдыр. Демәли, онун әламәти, атрибуту—бута кәнчлијә вериләркән онлар бир-бирини севмәлидирләр ки, јени аилә јарансын, артым олсун. Бутаны башга мүгәддәсләрин јох, јалныз Хызырын вермәси дә халг тәрәфиндән дүшүнүлмүшдүр. Јазы кәтирән Хызыр кәнчлијә бута, истилик вермәклә онлары јени һәјата һазырлајыр, чанландырыр. Дедијимиз кими бута һәм дә «гөнчә» демәкдир. Гөнчәнин шәклинә диггәт јетирсәк көрәрик ки, онун одла, истиликлә бағлы олдуғуну көзә чарпдырмаг үчүн халг сәнәткарлары—нахышчылар, ме'марлар, халчачылар, дулусчулар вә б. онун башыны сағa әјмишләр. Куја күләк онун шө'ләсини тәрпәдир. Бу да тәсадүфи дејилдир. Бәллидир ки, оғузларда сағ һәм дә күнчыханын (күндоғанын) рәмзи имиш. Күнчыхан исә Күнәшлә бағлыдыр. Бутанын башынын (шө'ләсинин) сағa әјилмәси ону Күнәшлә әлагәләндирмәк әламәтидир. Демәли, бута истиликлә, одла, Күнәшлә, Дүнја ағачы илә бағлы мифоложи мә'на дашыјан сөздүр, рәмздир, нурлу—одлу ичкидир.

Кәнчләрә бута верәркән онлар ашыг, ашиг олурлар. Белә ашыг, јә'ни одла—Күнәшлә әлагәдар ашыг тәбии ки, кизли сирләрә акаһ олмалы иди. Чүнки мифоложи инама көрә од сирләри ачыр, сирләр она акаһ олур. Сирләрә акаһ олан Горгута да бу кејфијјәт оддан, Күнәшдән кәлир. Кәнчә бута верәркән она истилик—Күнәшин истилијини, одуну, Өләнкин аилә, кәнчлик (кәнчлик һәм дә севкидир) илаһәсинин севиб-севилмәк, мәһәббәт еһтирасыны, Дүнја ағачынын (артым) һәјат гүввәсини верир. Белә бир мифик гүввәјә јијәләндикләринә көрә онлар јенилмирләр, дүшмәни, рәгиби әзирләр. О ки галды әрәб Хыдыр // Хызыры илә түркдилли халгларын Хызыры арасындакы әлагәләрә, ирәлидә гејд етдијимиз кими, халгларын јашајыш тәрзиндән, тәфәккүрдәки, дүшүнмә бичиминдәки јахынлыгдан јаранан тиположи һадисәдир.

Көстәриләнләрдән ајдын олур ки, Хызыры түркдилли халгларын, о сырадан Азәрбајчан халгынын доғма мифоложи тәфәккүрү јаратмышдыр.

9*

ГОРГУТ

Азәрбајҹан мифолокијасында Хызырла јанашы, тәбиәтә инамла бағлы чох әски вә кениш јајылмыш образларындан бири дә Горгут—Дәдә Горгут—Горгут Ата образыдыр. Горгут мифоложи көкләринин арашдырылмасы әски оғузларын мифоложи, фәлсәфи тәфәккүрүнү өјрәнмәк үчүн олдугча кәрәклидир.

«Горгут Ата»—«Дәдә Горгут» сөзүнүн вә образынын мәншәјинин ајдынлашдырылмасы чохдандыр ки, түрколокија вә азәрбајҹаншүнаслыг гаршысында дуран чидди проблемләрдән биридир. Бу елми проблем мифолокија, етнопсихолокија вә етнографијаја аид бир сыра мәсәләләр силсиләсинин ачылмасы, үзә чыхарылмасы илә бағлы олдуғундан, онун һәлли «горгут» сөзүнүн һәртәрәфли елми тәһлилини чәтинләшдирир. Имканымыз дахилиндә бу чәтин иши аз-чох һәлл етмәк үчүн бир чох түркдилли халгларын мифолокијасына, тарихинә, дил вә әдәби абидәләринә нәзәр салмаг лазым кәләҹәкдир. Чүнки «Дәдә Горгут» сөзү, образы түркдилли халгларын, хүсусилә азәрбајҹанлыларын, түркмәнләрин, газахларын, өзбәкләрин вә б. халг јарадычылығы, о сырадан мифолокијасы илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Бу бағлылыг һәмин халгларын јалныз сојкөк бахымындан гоһум олдуғуну көстәрмәклә мәһдудлашмыр. Узун тарихи просесдә јаранмыш вә ејни заманда формалашмыш бу үзви бағлылыг, һәм дә һәмин халгларын мәдәнијјәтләри арасындакы доғмалығы, јахынлығы апајдын шәкилдә нүмајиш етдирән дәлилләрдәндир.

Горгут мифоложи образынын талеји вә «горгит» сөзүнүн көкү—мәншәји һаггында бир чох түркологлар, о сырадан В. В. Бартолд, Ф. Көпрүлү, А. Н. Самојлович, О. Ш. Көкјај, М. Еркин, Абдул Гадир Инан, Кизироғлу, А. Н. Кононов, В. М. Жирмунски, Һ. Араслы, М. Һ. Тәһмасиб, Ә. Дәмирчизадә вә б. фикир сөјләмиш, чидди елми арашдырмалар апармышлар.

«Горгут» сөзү вә образы лап әски чағларын мифоложи тәфәккүрү илә бағлыдыр. О, бир чох түркдилли халгларын узаг кечмишләрдә башына кәлән сосиал-сијаси һадисәләрин, бөјүклү-кичикли мифоложи-фәлсәфи дәјишикликләрин шаһиди олмушдур. Бә'зи көркәмли түркологларын чидди-ҹәһдинә, бөјүк зәһмәтинә бахмајараг, ағсачлы Дәдә Горгутун сирри һәлә дә тамамилә ачылмамышдыр.

Мәһәррәм Еркин, В. Н. Басилов вә б. дәфәләрлә Дәдә-Горгутун // Горгут Атанын сиррини ачмаға ҹәһд көстәрмишләр[1].

Јүзилликләр Горгут Ата вә ја Дәдә Горгут образынын өз илкин мифик вә б. сәчијјәләрини заманын әдаләтли, бә'зән исә әдаләтсиз һөкмү илә аз-чох дәрәҹәдә дәјишмиш, она бә'зи јени сифәтләр вермишдир. Дәдә Горгут чағын она зорла вә ја көнүллү гәбул етдирмәк истәдији сәчијјәни дәрһал, гејдсиз-шәртсиз гәбул етмәмишдир. Горгут һәјат сәһнәсинә атылдығы вахтдан истәр ганлы вурушлар нәтиҹәсиндә, истәрсә дә рәнкарәнк тарихи олајларла бағлы, көнүллү шәкилдә бирләшән вә ја ајрылан гәбиләләр, гәбилә бирләшмәләри она өз мифик бахышларыны гәбул етдирмәк вә ја ондан бә'зи мифик сәчијјәни гопарыб апармаг истәмишләр. Елә буна көрә дә Горгут образы бә'зән чох, бә'зән исә аз мифик сәчијјәли олмушдур. О, һәрдән аз, һәрдән чох дүнјәвилијә мејл етмишдир. Биз јери кәлдикҹә Горгут Ата образынын тарихән газандығы сәчијјәләри вә бә'зән мифик, бә'зән дүнјәви аләмә мејл етмәсинин ичтимаи-тарихи сәбәбләрини имкан дахилиндә ајдынлашдырмаға чалышаҹағыг.

Чағлар кечдикҹә һәмишә јени-јени мифик тәфәккүр, анлајыш, дин вә дини тәригәтләрә һамилә галан заман бу вә ја башга јени сосиал-сијаси көрүшү, мифик анлајышы, дини-фәлсәфи бахышы мејдана атаркән, мөвҹуд олан көрүшләрлә әлагәдар олараг өз бәтниндә, рүшејм һалында олса да, даһа јени фикирләр, идејалар јетирмишдир. Доғулан вә өлән идејаларын, фикирләрин әксәријјәти Горгут Ата образынын башы үзәриндә мүәјјән вахт гылынҹ ојнатмыш вә ја ојнатмаға ҹәһд етмиш, һәмин фикирләр ҹәмијјәтдә тутдуғу мөвгејиндән асылы олараг она өзүнүн бә'зән зәиф, бә'зән исә мөһкәм шәкилдә мөһүрүнү вурмаға чалышмышдыр. Шүбһәсиз ки, бу ҹәһдләрин бә'зиләри уғурла, бә'зиләри дә уғурсузлугла нәтиҹәләнмишдир. Елә буна көрә дә Горгут Ата образы

[1] Бах: Dede Korkut kitabi, girig-metin-faksimiler Dr. Muharrem Ergin, Ankara, 1958 с. 34 вә давамы; Басилов В. Н. К вопросу о генезисе образа Коркут-Ата. М., 1964; Јенә онун «Культ святых в Исламе». М., 1970.

өзүнүн бир чох илкин сәчијјәләрини, ја тамамилә, ја да гисмән итирмишдир. Чыхарылан нәтичәләрин даһа дәгиг, даһа һәгигәтә јахын олмасы үчүн биз заманын, башга сөзлә десәк, Горгут Атанын кәшмәкәшли һәјат јолларында раст кәлдији мифик көрүшләрин, фикир ахарларынын, динләрә гәдәрки инамларын, динләрин ондан ја зорла, ја да көнүллү алдыглары илкин мифик сәчијјәләри бәрпа етмәјә чалышачағыг. Белә бир бәрпа Горгут Атанын илкин сифәтини ајдынлашдырар, һәм дә ону јарадан, образ кими әтә-гана долдуран оғузларын вә сојкөкүндә оғузларын иштирак етдикләри халгларын әски мифик көрүшләрини мејдана чыхартмыш олар. Бу да һәмин халгларын, габилә бирләшмәләринин, сојпсихолокијасыны, гәбилә мифолокијасыны, фәлсәфи тәфәккүрүнү өјрәнмәјә көмәк едәр. Горгут Ата образынын көкүнүн ајдынлашдырылмасы комплекс мәсәләләрин өјрәнилмәсини тәләб етдијиндән, индијә гәдәр һәлл олунмамыш шәкилдә галмышдыр. Биз һәмин комплекс проблемләри, дүјүнләри там шәкилдә ачмағы гаршымыза мәгсәд гојмамышыг. Лакин јери кәлдикчә бу проблемләрин бә'зиләрини хатырламалы олачағыг. Бәллидир ки, Горгут түркдилли халгларын фәлсәфи тәфәккүрүнү өзүндә нүмајиш етдирән мифик образлардандыр. Онун тарихән кечиб кәлдији јолу изләмәк вә мүмкүн гәдәр сәһв етмәмәк үчүн даһа чох һәмин сөзүн өзүнә мүрачиәт етмәјә чалышмышыг.

* * *

Бәллидир ки, Горгут Ата һаггында мә'лумат верән вә тәдгигат апаранлар, о сырадан Рәшидәддин, Олеари, Әбүл Гази Хивәли, В. В. Бартолд, Ф. Көпрүлү, А. Н. Самојлович, О. Ш. Көкјај, М. Еркин, А. Ј. Јакубовски, Етторе Росси, Илхан Башкөз, А. Н. Кононов, В. М. Жирмунски, Һ. Араслы, Ә. Инан, В. Н. Басилов вә б. онун Оғуз гәбиләсиндән олдуғуну гејд едирләр. Горгут һаггындакы тарихи абидәләри инчәдән-инчәјә арашдыран Мәһәррәм Еркин марагры материаллара раст кәлмишдир. Даһа сонралар Х. Короғлу һәмин материаллара мүәјјән әлавәләр етмишдир[1]. М. Еркин доғру гејд едир

[1] Короглы Х. Огузский героический эпос (автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук). М., 1969.

ки, Горгут Атанын тарихи шәхсијјәт олмасы һаггында илк мә'луматы Рәшидәддин «Ҹамаил-тәварих» әсәриндә вермишдир[1]. Рәшидәддинин вердији мә'лумата көрә Горгут Қајы Инал ханын вә онун атасы Сыр Јағгурун, даһа сонра исә үч һакимин мүшавири олмушдур. 1310-чу илә гәдәрки һадисәләрдән бәһс едән Әбу Бәкр Абдулла Ајбәј дә Горгуту тарихи шәхсијјәт кими вермишдир[2]. М. Еркин сонракы әсрләрин бир чох абидәләрини диггәтлә арашдырмышдыр. Бә'зи мәнбәләрә көрә Бајандыр хан вә Газан хандан сонра оғузларын хаганы Горгут Ата олмушдур[3]. Сәркәрдә, хаган Горгут Атанын бојдакы Горгутла әлагәси бу вә ја башга шәкилдә бәлкә дә олмушдур, лакин бојдакы Горгут даһа әскиләрә бағлыдыр вә өзкә дүнјанын—мифик аләмин нүмајәндәсидир. Һәмин мәнбәләрин, арашдырмаларын бә'зиләри Горгут Атаны тарихи шәхсијјәт, бә'зиләри исә образ кими тәгдим едирләр. Горгут Атаны тарихи шәхсијјәт кими гәләмә верәнләрин һамысы ону Оғузун, ја да ејни адлы гәбиләнин бу вә ја башга хаганынын вәзири, мүшавири, дастанын мүгәддимәсинә истинад едәнләр исә Мәһәммәд пејғәмбәрин мүасири олдуғуну гејд едирләр. Горгут Атанын тарихи шәхсијјәт вә ја бәдии образ олуб-олмамасы елми әһәмијјәт кәсб етсә дә, проблем кими бизим гаршымызда дурмур. Чүнки биз тарихи шәхсијјәт Дәдә Горгутдан дејил, мифик әфсанәләрдәки Горгут Атадан бәһс едәҹәјик. Күман ки, мифик әфсанәләрдәки Горгут Атанын сәчијјәләри сонралар бу вә ја башга тарихи шәхсијјәтлә әлагәләндирилдијиндән, һәмин шәхсијјәт Горгут адланмышдыр. Башга сөзлә десәк, мифик Горгут Ата ја титул, ја икинчи ад*, ја да садәҹә ад кими бу вә ја башга шәхсијјәтә верилмишдир.

Бир мәсәләни дә гејд етмәлијик: Горгут Атаны шәхсијјәт кими гәләмә верән бүтүн мәнбәләрдә бојлардакы

[1] Дәдә Горгут китабы (түркҹә). Көстәрилән нәшри, с. 34.
[2] Јенә орада, с. 34—49.
[3] Бах: Vilayetname, Istanbul, 1958, с. 73 (әсәрин 1481—1501-чи илдә үзү көчүрүлмүшдүр).
* Әски түрк халгларында адама нчтимаи, тарихи фәалијјәти илә әлагәдар икинчи ад верәрмишләр (бах: Сејидов М. Бәзи абидәләрдә вә халг јарадычылығы нүмунәләриндә адгојма адәтинин галыглары һаггында мүлаһизәләр. «Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр» (мәгаләләр топлусу). V ҹилд, Б., 1977, с. 47—53).

Горгутун мифик сәчијјәси, өзүнү бә'зиләриндә чох, бә'зиләриндә исә аз дәрәчәдә сахламышдыр.

Горгут Атанын сәчијјәләринин әксәријјәти мифик характер дашыјыр. Биз һәмин мифик сәчијјәләри вә онун Горгутла бағлылығыны ајдынлашдырмаға чалышачағыг. Нә үчүн Горгут Ата Оғузун биличиси имиш? Нә үчүн гаибдән хәбәр верәрмиш? вә с. Оғузларын мифик, һәјаты дәрк етмә тәфәккүрү илә сәсләшән бу кими мүрәккәб суаллара чаваб вермәк үчүн һәр шејдән өнчә Горгут Атанын кимлијини, онун һансы ичтимаи турулушун, мүһитин вәтәндашы—јурддашы олдуғуну мүәјјәнләшдирмәјә чалышмалыјыг. **Горгут Ата түркдилли халгларын мифоложи тәфәккүрлә јашадыглары чағын мифик образыдыр.** Һәмин чағда инсан өзүнә ән јахын гәбиләсини, онун ибтидаи гурулушуну, јашајыш вә дүшүнмә тәрзини аз-чох билирди. Буна көрә дә өзүнә вә тәбиәтә, онун ајры-ајры садә, мүрәккәб һадисәләринә бу бахышла јанашыр, ону јаман-јахшы, сәһв-доғру тәһлил етмәјә чалышырды. Горгут белә бир чағын биткин, камил образыдыр. О, әски инсанын фәлсәфи, мифик, бәдии тәфәккүрүнүн үзви сурәтдә гајнајыб-гарышмасындан јаранмышдыр. Бәлкә белә бир мүрәккәб «материалдан» јарандығына көрәдир ки, она Горгут Ата демишләр. Демәли, Горгутун мифлә әлагәсини өјрәнмәк үчүн онун нә үчүн «Горгут» адландығыны изаһ етмәлијик. **Горгут нә демәкдир?**

«Горгут» сөзүнүн етимоложи тәһлили образын бүтүн сәчијјәләринин ајдынлашдырылмасына көмәк едәчәји үчүн елә бурадан башламалыјыг. Бизчә, Qorqut // Горгут ики тәркиб һиссәсиндән — qor // гор вә qut // гут— ибарәт мүрәккәб ад-сөздүр. Әввәл бу ад-сөзүн икинчи һиссәсинин—«гут»ун тәһлилини верәк. «Гут» бир чох әски вә мүасир түрк дилләриндә һәм мүстәгил, һәм дә бу вә ја башга сөзлә битишик шәкилдә ишләнмиш вә ишләнир. Истәр әски түрк дилләриндә, истәрсә дә мүасир түрк дилләриндә «гут» сөзүнүн мә'наларыны вә онун чаларларыны ики гисмә ајырмаг олар:

а) хошбәхтлик, бәхт, бәрәкәт, тале;

б) руһ, һәјат гүввәси, чан.

Мисаллара мүрачиәт едәк:

«Күлтәкин» абидәсинин кичик јазысынын 9-чу хәттиндә «гут» «хошбәхтлик», «бәхт» анламында ишләнир: «Тан̡рі јарлык адукын ӱгӱн, өзім кутым бар ӱгӱн, каған олуртым»[1] («Көјүн мәрһәмәти сајәсиндә, өзүмүн хошбәхтлијимдән таған олдум»).

X әср абидәси «Altunjaruq» («Алтунјаруг»—алтун шүасы—парылтысы) да «гут»—«хошбәхтлик» анламындадыр: «buryan quti»[2] («будданын хошбәхтлији»).

Улу вә орта әср абидәләриндәки «qut bujan» ифадәсини «хошбәхтлик» «qut bul»—«хошбәхтлик тап», «хошбәхтлијә чат» кими тәрчүмә едирләр. Мисал үчүн, мәшһур Јусиф Баласагунлу әсәрини «Qutadyu bilig», јә'ни «Хошбәхт олмаг үчүн билик», «Хошбәхтлик билији» адландырмышдыр.

VII әсрин сону VIII әсрин әввәлләринә аид Могилјан ханын абидәсиндә дә «гут»—«хошбәхтлик» мә'насындадыр: «ӱзä таn̡рі ыдук јäр суб (асра) каған куты тапмады (вә ја тапыкламады <...>»)[3]. [«Уча танры—көј, мүгәддәс јер-суб—(ашағыда) каған хошбәхтлијинә һөрмәт етмәдиләр <...>]. «ыдук јäр-суб» дејимини С. Е. Малов «свяшенной родини» тәрчүмә етмишдир[4]. «Јер-суб» вәтән, даһа чох јурд танрысынын адыдыр. Онда чүмлә даһа ајдын вә мә'налы олур: «Уча көј—танры, јердә јурд—вәтән танрысы хагана һөрмәт, еһтирам етмәдиләр».

«Кырғызын оғлу һаггында» абидәсиндә дә (IX әсрә аид едилән абидә Монголустанда Сучи-тәпәдә јерләшир) «гут» «хошбәхт» анламындадыр: «Кутлуғ баға таркан öгä буірукы мäн»[5]. («Мән Өгә хошбәхт Бага тарханын бујуруғујам».) Бир чох әски јазыларда, хүсуси илә «Хојто-Тамир» абидәләриндә «гут» (гут+луг) «хошбәхт» (хошбәхтлик) мә'насындадыр[6]. Әски өзбәк[7], ујғур, те-

---

[1] Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 28.

[2] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 471; мисал кәтирилән мәтн XIV әсрдән әввәлә аиддир.

[3] Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959, с. 17.

[4] Јенә орада, с. 22.

[5] Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М.—Л., 1952, с. 84.

[6] Бах: «Хојто-Тамир»ин 1-чи абидәсинин V, 2-чи абидәсинин IV—VII, 3-чү абидәсинин I, 7-чи абидәсинин IV хәтләринә (Бах: Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.—Л., 1959, с. 47—52.

[7] Боровков А. К. «Бада»и ал-лугат» словарь Тала Имани Гератского. М., 1961, с. 218.

леут, гарагырғыз[1] дилләриндә дә «гут» «хошбәхт», «хошбәхтлик» демәкдир. XIX—XX әсрин әввәлләриндә јазылмыш (Л. З. Будагов[2], Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари[3]) лүғәтләр һәмин сөзүн бир чох мараглы мә'наларыны вермишләр.

Гырғыз дилиндә «гут» сөзү мараглы мә'на чаларлары газанмышдыр. «Гут» гырғыз дилиндә түнд гырмызы рәнкдә һәлмәшијә дејилир[4] вә әски инама көрә һәмин һәлмәшији јејән хошбәхт олур. Бу барәдә сонра башга бир мүнасибәтлә дә бәһс ачачағыг. Демәли, «гут»ун «хошбәхтлик», «бәхт» мә'насы вар. Биз «Горгут» адынын «гут» тәркибинин бир мә'насыны изаһ етдик. Лакин гејд етдијимиз кими онун әски түрк абидәләриндә вә мүасир түрк дилләриндә икинчи, әсас мә'насы—«руһ», «чан», «һәјат гүввәси» мә'насы да вардыр. Азәрбајчанлылар данышыг дилиндә чох бөјүк тәәччүб вә горхуну билдирмәк үчүн «матым-гутум чыхды», «матым-гутум гуруду» ифадәсини ишләдирләр. Һәмин ифадәјә алтајлыларда да раст кәлмәк олур: «кут чыкты» вә ја «кут чыхыт парды»[5]. Азәрбајчан ифадәсиндәки «мат»ын түрк дилләринин бә'зиләриндә, о чүмләдән телеут дилиндә «доғручу», «садиг», «доғру», «тәмкинли», «гут»ун исә «руһ» мә'насы вардыр. «Матым-гутум», јә'ни «пак», «тәмиз руһум» мә'насында ишләнир. Онда ифадәни белә баша дүшмәк лазымдыр: бөјүк тәәччүбдән вә ја горхудан «тәмиз, пак руһум бәдәнимдән чыхды». Тувинләрдә «кут» «руһ» демәкдир. «Оғузнамә»нин ујғур версијасында «гут» «руһ», «чан» мә'насында ишләнмишдир: «Men sen,a bašummî qutumnî berä men»[6]. [«Мән сәнә башымы, чанымы (руһуму) верәрәм»]. Һәмин чүмләни А. М. Щербак «Я тебе отдаю свою голову, счастье свое отдаю» (с. 43) тәрчүмә етмишдир. Сонралар исә белә чевирмишдир: «Я отдаю тебе свою голову, свою душу»[7]. Бизчә, А. М. Щербакын сон тәрчүмәси доғрудур.

[1] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II, часть I, СПб, 1899, с. 990.
[2] Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. II, СПб, 1871, с. 69.
[3] Шејх Сүлејман Әфәнди. Көстәрилән әсәри, с. 231.
[4] Киргизско-русский словарь. М., 1965, с. 452.
[5] Бах: Вербицкий В. Алтайцы. Томск, 1970, с. 103; Јенә онун «Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. Казань, 1884, с. 154.
[6] Щербак А. М. Огуз-намә..., с. 43.
[7] Бах: Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 271.

Бир чох әски вә XIX әср лүғәтләриндә дә «гут»ун «чан», «руһ» мә'наларына раст кәлмәк олур. Һәмин лүғәтләрдән ајдынлашыр ки, «гут»ун алтајча[1], әски өзбәкчә «руһ», телеут, ујғур, гарагыргызча[2] «һәјат гүввәси», тувин[3], гырғыз[4] дилләриндә «чанландырычы», «гүввәт веричи» мә'налары вардыр. Бир сыра абидәләрдәки «гут» сөзү «елемент», «үнсүр» мә'на чалары да газанмышдыр: «Grafi saničar ol quti suv»[5]. («Онун планети Сатурн: онун ибтидасынын көкүдүр»). Башга бир мисал: «On toqquz jašliq erür quti topraq»[6]. («Онун доггуз јашы вар—онун әсасы, көкү торпагдыр»). Һәр ики мисалдан аз да олса һисс олунур ки, бу ифадәләрдә «гут» мүәјјән дәрәчәдә мифик мә'на алмышдыр. Бизчә јухарыдакы һәр ики өрнәкдәки «гут»ун һәм дә «әсасы», «көкү» бәлкә дә «ибтидасы» мә'налары да вардыр. Әкәр беләдирсә онда «гут» торпаг, су вә ја бә'зи сәма чисимләринин, чанлыларын әсасы олур. Ахы дејәсән **«гут» илк јарадычы, бәлкә дә демируг (һәјаты јарадан гүввә) олмуш вә ја башга демиругун галығыдыр.** Биз сонрадан көрәчәјик ки, **«гут» нәинки каинатдакы чисимләрин ибтидасы, көкү, әсасыдыр, о еләчә дә чанлы инсанларын мајасы, чаныдыр, һәјат гүввәсидир.** Елә буна көрә дә әски алтајлыларда белә бир инам вармыш ки, Јајучы хан танрысы доғулан ушаға «һәјат гүввәси», «чан», «руһ» олан «гут»у көндәрир[7].

«Гут» түркдилли халгларын ән әски инамлары илә бағлыдыр. Бу инам өз көкләри илә ибтидаи гәбилә гурулушу инсанларынын тәфәккүрү илә сәсләшир. Араштырычылар өјрәдир ки, ибтидаи инсан руһун маддиликлә гејри-маддилији арасында кәскин фәрг гојмурду; узун

[1] Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. II, 1871, с. 69.
[2] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II, часть I, 1899, с. 990.
[3] Тувинско-русский словарь. М., 1868, с. 267.
[4] Киргизско-русский словарь. М., 1965, с. 452.
[5] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 471. Бу абидә әски ујғур әлифбасы илә јазылмышдыр. Турфан коллексијасындан олан бу абидәләрдә астролокија, тибб вә мәишәтлә әлагәдар мәсәләләр өз әксини тапмышдыр.
[6] Јенә орада.
[7] Бах: Вербицкий В. Н. Алтайские инородцы, М., 1893, с. 71; 73; Каруновской Л. Э. Из Алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком. Сб. Музея антропологии и этнографии, VI, Л., 1927, с. 20.

заманлар чанлы вә чансызлары бир-бириндән ја фәргләндирмирди, ја да фәргинә вармырды. Ибтидаи инсанын руһ һаггында гејри-чисмани тәсәввүрү јох иди. Ибтидаи мәдәнијјәтин бөјүк арашдырычыларындан Е. Тејлор, сонра исә бир чох алимләр иддиа едирдиләр ки, әски инсанда руһун гејри-чисмани олмасы һаггында тәсәввүр ола билмәзди[1]. Ибтидаи инсан руһу әсасән гуш, кәпәнәк вә б. шәкилдә тәсәввүр едирмиш. Узун чағлар ибтидаи инсанын бу тәсәввүрү сонракы инсанын инамында јашамышдыр. Инанмышлар ки, «гут» сүд көлүндән кәтирилмиш ушағын руһудур. Бу инам ону чох әски инамла, јә'ни руһун чисмани олмасы инамы илә сәсләшдирир вә һәмин инамын гәдимлијини исбат едән дәлилдир. Бу әски инам мифик сәчијјә дә дашыјыр. «Гут»ун ушаға чан, һәјат гүввәси вермәси она мифик сәчијјә верир. Мүасир гырғыз, тувин дилиндә «гут»ун «һәјатверичи гүввә» мә'насы фикримизин доғрулуғуну бир даһа тәсдиг едән дил вә мифоложи дәлилдир. Сонра көрәчәјимиз кими чох улу абидәләрдәки «гут» мифлә сых бағлы олмушдур. «Гут» даһи, «хејирхаһ руһ» демәк олан «вағшик»лә[2] бирләшәрәк јени бир мә'на «хејирхаһ руһ», «хејирхаһ мифик варлыг» мә'на чаларлығыны газанмышдыр. Әски ујғур абидәсиндән кәтирилмиш ашағыдакы мисала диггәт јетирәк: «Гамау гутлар вағшиклар тиргару илә барса kују kүзәтү түрүрлар»[3]. («Бүтүн һамы даһи, хејирхаһ руһлар һәр јердә онлары изләјәрәк, һәмишә онлары горујачаглар»).

Манинин шәрәфинә охунан бөјүк һимндәки бир јерә диггәт јетирәк: «Үстүнkи алтынғи танрыларнын ене гут вағшикларынын үсталзүн танрыдан kүдлары»[4]. [«Гој јухарыда вә ашағыда олан танрыларын, һәр чүр хејирхаһ руһларын илаһи (танры) күчү артсын, гүввәтләнсин»].

«Гут»ун мүасир гырғыз, калмык дилиндәки мә'налары онун мифлә бағлылығыны нүмајиш етдирән дәлилләрдәндир. Гырғыз дилинин устад биличиси проф. К. К. Јудахин «гут» сөзүнү белә изаһ едир: «кут» I. миф— түнд гырмызы рәнкиндә һәлмәшик шејдир, куја о, түндлүкдән коломтоја дүшүр вә ким ки ону көтүрәрсә она

[1] Бах: Т а й л о р Э. Первобытная культура. М., 1935, с. 279.
[2] Бах: Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 633.
[3] Јенә орада, с. 471.
[4] Јенә орада.

хошбәхтлик кәтирәр»[1] (бурадакы «түндүк» гырғыз дилиндә чох мә'налы сөздүр вә башлыча мә'налары бунлардыр: «бир кечә мүддәтиндә», «ахшам јемәји», «кечә гонаглығы», «шимал», «чадырын јухары һиссәсиндәки кәндирләрин бәнд олдуғу дәјирми тахта» вә с.[2]. «Коломто»нун да мә'налары чохдур: «јуртда одун јандырылдығы јер», «јуртда јемәк һазырландығы очаг»[3]).

К. К. Јудахинин вердији мә'луматдан анлашылыр ки, «кут» көјдән, түндүкдән чадырын јухарысындан (чадырын јухары һиссәсинә дә түндүк дејилир) очаға, одун јандығы јерә дүшән һәлмәшикли түнд гырмызы рәнкдә шејдир ки, ону көтүрән хошбәхт олур. Бурада бир шејә дә диггәт јетирмәк лазымдыр. «Гут»ун көјдән, «түндүкдән» очаға, одун јандығы јерә дүшмәси тәсадүфи дејилдир. Бурада әски инамла бағлы мифоложи ганунаујғунлуг вардыр. Од мүгәддәсдир, о, инсанлары пак едир. Елә буна көрә дә гут онун очағы јанына дүшүр. Еһтимал ки, түндүкүн түнд гырмызы олмасы да ода, очаға ишарәдир. Пак, хејирхаһ, инсанлара хошбәхтлик кәтирән гырғыз «гут»у бизә алтајлыларын гадир танрысы Јајучы ханын көндәрдији «гут»у хатырладыр. «Гут»ун «чан вермәси», «чанландырмасы», «хошбәхтлик вермәси» онун мифлә бағлы олдуғуну нүмајиш етдирир.

Гырғызларда, калмыкларда «гут» ачыгдан-ачыға мифдир, онгондур. Дејиләнә көрә һәтта сон вахтлара гәдәр гырғыз гочалары арасында белә бир инам вармыш ки, гут инсанлары вә һејванлары бәладан горујур. Онлар гуту адәтән инсан шәклиндә тәсәввүр едирләр вә онун кичик һејкәлчикләрини дүзәлдиб бәладан горунмаг үчүн өз јанларында кәздирәрмишләр[4]. [Гургушун парчасына вә ја гургушундан, галајдан дүзәлдилмиш (төкүлмүш) инсан һејкәлчијинә гырмызы вә көј рәнкдә палтар кејдирирләр вә једди сәдәф дүјмәни торбачыға гојуб, һејкәлчијә бағлајырлар. Сонра һәмин һејкәлчији суда јујур вә сујуну һејванлара сычрадырлар. Бизчә, Гутун палтарынын көј вә гырмызы олмасы тәсадүфи дејилдир. Түркдилли халгларда көј рәнки сәманын рәмзи олдуғундан мүгәддәс имиш; гырмызы исә Күнәш рәмзи иди. Буну да әски гырғызлар өз Гут танрыларынын

[1] Киргизско-русский словарь. М., 1965, с. 452.
[2] Јенә орада, с. 781.
[3] Јенә орада, с. 398.
[4] Јенә орада, с. 452.

мүгәддәс олдугларыны билдирмәк истәмишләр]. Гырғыз дилиндә Гутла бағлы бир чох сөзләр дә вардыр ки, өз илк мә'насы илә аз-чох бағлыдыр. Мисал үчүн, «Кут+ +кар»—«хилас етмәк» демәкдир. Көрүндүјү кими «гут» бу мүрәккәб сөздә дә хејирхаһ» мә'насындадыр. Демәли, гырғызларда Гут инсанлары, һејванлары горујан, инсан шәклиндә тәсәввүр олунан танры имиш. Онун инсан шәклиндә танры кими тәсәввүр едилмәси бир тәрәфдән «Горгут» сөзүнүн доғру, дәгиг ајдынлашдырылмасына көмәк етдији кими, дикәр тәрәфдән дә һәмин сөзүн вә образын түркдилли халгларын мифләри илә нә дәрәҹәдә бағлы олдуғуну сүбут едән тутарлы дәлилдир. Биз бурајадәк «гут»ун «хошбәхт», «хошбәхтлик», «бәхт», «хејирхаһ руһ», «хејирхаһ варлыг», «хошбәхтлик верән», «ибтида», «бир шејин көкү», «һәјат гүввәси», «һәјатвериҹи гүввә», «руһ», «ҹан» мә'налары, инсан шәклиндә инсан вә һејванлары горујан танры, бүт олдуғу һаггында мә'лумат вердик. Бу мә'налар истәр семантик, истәрсә дә мифик бахымдан бир-биринә чох јахындыр.

Инди исә «Горгут» сөзүндәки «гор» тәркибинә диггәт јетирәк. «Гор» әски вә мүасир түрк дилләриндә чохмә'налы сөздүр. Онун башлыҹа ики мә'насы вар: *«од» вә «маја»*.

Түркмән дилиндә гызармыш көмүрә «гор» дејилир[1]. Гырғызлар[2], түркләр[3] исә үстү күллә өртүлмүш ода, еләҹә дә адиҹә гызармыш көмүрә «гор» дејирләр. Азәрбајҹан дилиндә исә лап назик күл гаты илә өртүлмүш ода «гор» дејилир. Кеҹә әсәбиликдән, нараһатлыгдан јата билмәјәндә беләбир ифадә ишләдирик: «Бу кеҹә јеримә елә бил гор долмушду». Көрүндүјү кими бир чох түрк дилләриндә гызармыш көмүрә, үстү күллә өртүлмүш исти көмүрә «гор» дејилир.

«Гор»ун икинҹи мә'насына диггәт јетирәк: бизҹә, бу мә'на онун биринҹи мә'насы илә сых бағлыдыр. «Гор» әски түрк дилләриндә «маја» демәкдир. Даһа чох гатығын вә гымызын мајасына «гор» дејирләр.

XIII әср луғәтиндә «гор»ун «маја», «гымыз мајасы» мә'насы верилир[4]. Мүасир гырғыз[5], түркмән дилиндә

---

[1] Бах: Туркменско-русский словарь. М., 1968, с. 189.
[2] Киргизско-русский словарь. М., 1965, с. 405.
[3] Турецко-русский словарь. М., 1945, с. 369.
[4] Бах: Мелкоранский П. М. Арабский филолог о турецком языке. СПб, 1900, с. 107.
[5] Киргизско-русский словарь. М., 1965, с. 405.

мараја «буз» (ички адыдыр), гымызын мајасына исә «гор» дејилир[1].

Демәли, «гор»ун «гызармыш көмүр», «үстү назик күл гаты илә өртүлмүш од», «гатыг вә гымызын мајасы» мә'насы вардыр. Инди бир мәсәләјә даир дүшүнҹәләримизи гејд едәк, сонра исә «Горгут» сөзүнә гајыдаг. Нә үчүн күллә өртүлмүш ода да «гор» дејилир? Бизҹә, «гор»ун маја мә'насы «күллә өртүлмүш од» мә'насындан габаг јаранмышдыр. Ибтидаи инсан күлә бүрүнмүш одда, гызармыш көмүрдә вә ја күллә өртүлмүш көмүрдә оду, алову јарадан әламәти көрмүшдүр. Од күлүн ичәрисиндә кизләнмишдир. Демәли, күлә бүрүнмүш од, маја ролуну ојнајыр. Бәлкә дә елә буна көрә дә она «гор» демишләр.

Јада салаг ки, «гут»ун хошбәхт, хошбәхтлик, бәхт, ҹан, руһ, хејирхаһ руһ, бир шејин әсасы, көкү, һәјат гүввәси, һәјатвериҹи мә'налары вар вә еләҹә дә инсан шәклиндә инсаны, һејванлары горујан бүтдүр, танрыдыр. «Гор»ун исә маја, од, үстү күллә өртүлмүш од, гызармыш көмүр мә'налары вардыр. Демәли, «Горгут» сөзүнүн һәр ики тәркиб һиссәсинин мә'налары ајдындыр. Инди көрәк Горгут нә демәкдир? **Горгут хошбәхтлик мајасы, бәхт мајасы, ҹан, руһ мајасы, хејирхаһ руһ мајасы, һәјат гүввәси мајасы, һәјат вериҹи маја демәкдир.**

Бәс нә үчүн ону белә тәсәввүр етмишләр. Бу суала ҹаваб вермәк үчүн «гор»ун икинҹи мә'насы илә «гут»ун бирләшмәсиндән јаранан мүрәккәб сөзә диггәт јетирәк. Гејд едилдији кими «гор» һәм дә од, гызармыш көмүр, назик күл гаты илә өртүлмүш ода дејилир. Онда «Горгут»ун икинҹи анламы беләдир: **Горгут—хошбәхт од, хошбәхтлик оду, бәхт оду, хејирхаһ руһ, һәјат гүввәси оду, һәјатвериҹи од демәкдир.** «Гор»ла «гут»ун белә мүрәккәб сөз јаратмасы бизҹә мифоложи аләмлә, мифоложи бахышла бағлыдыр. **Бурада әски инсанлар одун шәрдән, бәладан горујан, тәмизләјән мифоложи сәҹијјәсини нәзәрә алмышлар.** Белә бир инам түрк халглары үчүн чох әски вә доғмадыр. Елә буна көрә дә «гор» мүстәгил сөзүнү «гут»ла бирләшдирмишләр. Горгутун одла әлагәси дастанын бојларында да өзүнү өртүлү шәкилдә горуја билмишдир. «Горгут» бојларынын бир јерини ја-

---

[1] Туркменско-русский словарь. М., 1968, с. 188.

да салаг: Горгут Банучичәји Бамсы Бејрәјә алмаг үчүн елчилијә кедир. Гызын гардашы Дәли Гарчар ата миниб Горгуту говур вә она чатыр: «Дәли Гарчар гылынчын әлинә алды. Јухарысындан өјкә илә һәмлә гылды. Дәли бәј диләди ки, Дәдәји тәпәрә чала. Дәдә Горгут ајытды.

— Чаларсан әлин гурусун:—деди.

Һагг таланын [бујуруғујла] Дәли Гарчарын әли јухарыда асылы галды. Зира Дәдә Горгут вилајәт исси иди. Диләји гәбул олунду...»[1] «Вилајәтин исси» нә демәкдир? «Исси» түрк дилләриндә чохмә'налыдыр. С. Е. Малов[2], В. В. Радлов вә бир чох луғәтчи алимләр[3] «ис»// «исси» сөзүнүн «исти» мә'насыны верирләр. Исти, истилик одла бағлыдыр. Горгут одла—горла әлагәдардыр. Горгут «хошбәхт од» демәкдир. **Од—ис исә мүгәддәсдир. Демәли, хошбәхт од, һәјатверичи од демәк олан Горгут да өлкәнин, вилајәтин, обанын исси—оду—мүгәддәси иди.** «Ис» // иссин «һөрмәт» мә'насы да одла әлагәдар олараг јаранмышдыр. Бизчә, ја бу бој тамамилә, ја да бојун Горгутла әлагәдар јери чох әскидир: Горгутун одла бағлы мифик инамынын һөкм сүрдүјү чағда јаранмышдыр.

Јухарыда гејд етдик ки, «гор»ун од, үстү күллә өртүлмүш көз мә'насы вардыр.

Әски мисирлиләрдә Гор вә ја Хор-Ахти адлы танры олмушдур (шумерләрдә Гирра, Гирру од танрысынын адыдыр.—*Ред.)*. Мисирлиләрин Гор, Хор-Ахти танрысынын доғуму һаггында ерадан XX әср әввәл јаратдыглары мәтн зәманәмизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр[4]. Мисиршүнаслыгда белә бир фикир вар ки, Гор, Хор-Ахти һәлә ерадан 30 әср әввәл Күнәш[5] вә ја доған Күнәш танрысы[6] имиш. Лакин јени еранын XIX әсриндә јашамыш

[1] Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 50.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 81; Уйгурские наречия Синьцаяна. М., 1961, с. 114; Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959, с. 94.

[3] Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 213.

[4] Матье М. Е. Древнеегипетские мифы. М.—Л., 1956, с. 145.

[5] Јенә орада, с. 148.

[6] Мәшһур мисиршүнас М. А. Коростовтсевә «гор» сөзүнүн мә'насы һаггында мә'лумат вермәсини хаһиш етмишдик. О мәктубда јазыр ки, һәмин танрынын «Хор-Ахти» охунмасы даһа дүзкүндүр. Онун дедијинә көрә «Хор-Акти» «үфүг» демәкдир вә доған Күнәш танрысы имиш.

алман алим-јазычысы Георг Еберс әски Мисир һәјатыны тәсвир едән «Уарда» адлы әсәриндә Мисир «Хор», «Гор»у илә Горгуту гарышдырмышдыр. К. Еберсин романында «Горгут» // «Гор»+«гут»ла бағлы һиссәјә диггәт јетирәк: «Бүтүн өмрүм бoју мән ибадәт едәнләрин сифәтиндә сој бајрамындакы кими белә бөјүк разылыг әламәти көрмәмишдим (бөјүк бајрам, хүсусән Фиван гәбристанлығындакы Мәдинәт Әбу мә'бәдиндә тәнтәнәли гејд едилир.—*К. Е.)*. Онлар һәјәчанлы вә чох көзәл мәдһедичи һимн охујурдулар.

— Пентаур һәмишә сәнин ән истәклин олуб,—мүнәччимбашы дилләнди. Сән она әфв етдијини (сөһбәт охунан һимндән кедир—*М. С.)* башгасына һеч заман ичазә вермәздин. Бунунла белә башгалары кими мән дә онун һимнини тәһлүкәли һесаб едирәм. Бәлкә сән дејәчәксән ки, чидди тәһлүкә үчүн һеч бир әсасымыз јохдур? Бизи горхудан вә мәһвимизә сәбәб олачаг һеч нә әтрафымызда баш вермир?

— Сән сәһраја гум дашыјырсан, хурманы балла суварырсан.—Гагабу гејзләнди, онун додаглары һирсдән әсмәјә башлады.

— Амансыз дөјүшләр үчүн инди әсаслы һеч бир шеј јохдур; тәһлүкәни гылынчлар јох, бах, бу, јох едәчәк.

Буну дејән заман Гагабу әлилә башыны вә ағзыны көстәрди. Бәс мәним шакирдләримдән јахшы бу дөјүшләрә ким һазырланыб? Ишимиз уғрунда дөјүшләрин өн чәркәсиндә онлар дурачаг, икинчи чәркәдә исә ганадлы Күнәш даирәси чилдиндә чәһәннәм руһуну мәһв едән Гор-гут. Сиз исә онун ганадларыны, чајнагларыны кәсмәк истәјирсиниз»[1].

Романдан охучунун диггәтинә чатдырылан парчадан көрүнүр ки, К. Еберсә көрә «Гор-гут» мүдриклик, данышыг, натиг, натиглик танрысыдыр. Әски мисирлиләрдә мүдриклик танрысы Тот иди[2]. Нечә олмуш ки, К. Еберс Горгут // Гор-гутла Тоту гарышдырмышдыр. Бу ики чүр ола биләр. Биринчиси, бизчә, XIX әсрдә Дитсин «Китаби-Дәдә Горгут» бојларыны тапмасы бир чох шәргшүнасларын, еләчә дә К. Еберсин диггәтини чәлб етмишдир; о, фәргинә вармадан ону мисирлиләрин «гор» //

[1] Георг Еберс. Уарда (Роман из жизни древнего Египта). Перевод с немецкого Д. Е. Бертельса. Ответст. редактор академик В. В. Струве.

[2] Матье М. Е. Древнеегипетские мифы. М.—Л., 1956, с. 16.

1162—10

«хор»у илә гарышдырмышдыр. Икинчиси, Мисир «гор»//«хор»у илә түркдилли халгларын «Горгут»у арасындакы фонетик вә гисмән дә семантик јахынлыг ону чашдырмышдыр.

Проф. М. Коростов јазыр ки, үфүг танрысынын «гор» кими охунушу чохдан көһнәлмишдир. Мүасир мисиршүнаслыг «гор»у «хор-ахты» охујур. Бизчә, Мисир «хор-акты» түркдилли халгларын Оғузу илә јахындыр. Һәр икиси дә данын сөкүлмәсини, Күнәшин чыхмасыны хәбәр верән танрыдыр. Күнәш, од әски түркдилли халгларда мүгәддәс сајылмыш вә она тапынмышлар. Һәтта бу халглардан бә'зисиндә Күнәш илаһәси дә олмушдур. Алтајлыларын әски инамына көрә көјүн алтынчы гатында Күнана отурур[1], (түрк халгларынын Күнәшә инамы барәдә ирәлидә бәһс ачачағыг). Бурада бир мәсәләни дә јада салмаг јеринә дүшәр. Күнәш, од дүнјанын бир чох әски халгларында мүгәддәс олмуш, Күнәшлә, одла әлагәдар инамлар јаранмышдыр. Бу инамлар бә'зи халгларда бичимләнмиш тотемә, онгона, танрыја, илаһәјә, һәтта әсас танрыја чеврилмиш, бә'зиләриндә исә бичимләнмәмиш шәкилдә јашамышдыр. Мисал үчүн мидијалыларда вә зәрдүштлијин јајылдығы бир чох әски өлкәләрдә (сонралар, дәгиг дејилсә Поппејин заманында Ромада хејирхаһ танры Митра-Мифра) әсас танры. Күнәшлә, ишыгла, одла әлагәдардыр. (Гајадан доғулмуш Митра әввәлләр Күнәшлә дост, мүттәфиг олмушдур. О, хејирхаһлыг танрысы Һөрмүзүн јаратдығы өкүзү гурбанлыг кәсир. Өкүзүн ганындан хејирли отлар јараныр. Митра әски Ромада ән чох јајылмыш танры иди).

Әски мисирлиләрдәки Ра, Амонра вә ја Амон-Ра бичимләнмиш Күнәш танрысы олмушдур [Күнәш танрысы Ра Нун адлы илкин хаосдан јаранмышдыр. Ра һаггындакы әфсанә чох әскидир. Папирус үзәриндә јазылмыш (ики вариантда) әфсанәнин јазылма тарихи мүтәхәссисләр тәрәфиндән е. ә. 312—311-чи илләрә аид едилир][2]. Истәр Митра-Мифра, истәр Ра, Амон, Амон-Ра бичимләнмиш Күнәш танрысы адәтән инсанлара көмәк едир. Нә Радан, Амон-Радан, нә дә Мифра-Митрадан асылы олмајараг, әски түрк гәбилә бирләшмәләри, халглары Күнәшә вә онун рәмзи олан ода тапынмышлар. **Биз нә**

---

[1] Murat Uraz, Türk mifolozisi, Istanbul, 1969, s. 67.
[2] Бах: Матје М. Е. Көстәрилән әсәри, с. 26—28; 83; 141.

үчүн иддиа едирик ки, бу инама тапынмада улу түрк гәбилә бирләшмәләри мүстәгил олмушлар. Онлар һеч бир тә'сирә гапылмадан Күнәш—Од танрысына тапынмышлар? Бу суала белә чаваб верә биләрик: әски инсан—мифик дүнјакөрүшлү инсан һеч бир јад гәбиләләрин тә'сириндән асылы олмајараг әтрафдакы әшјалары, тәбиәти, космик чисимләри, тәбии һадисәләри — јағышы, онун јағмасыны, гураглығы, күләји, Күнәшин чыхыббатмасы илә јаранан кечә-күндүзү, ағачларын јазда јашыл дон кејмәсини, пајызда чылпаг галмасыны, јазы, пајызы, гышы, јајы, тохумун көјәрмәсини вә с. мификләшдирирди.

Нә үчүн ичма чағынын, бәлкә дә аз сонракы чағын инсаны тәбиәти, каинаты, ону әһатә едән варлығы әсасән мификләшдирирди? О, беләликлә, ону өзүнә јахынлашдырырды. Ибтидаи ичма вә мифоложи тәфәккүрүн там гүввәдә олдуғу чағда инсана садә ичма гәбилә гурулушу анлашыглы иди. Бу ајдын тәсәввүрүн көмәји илә о әһатә олундуғу варлығы гисмән дәрк едир, онун көмәји илә тәбиәт, каинат һаггында мүһакимә јүрүдүрдү, дүшүнүрдү. Елә буна көрә дә тәбиәт вә онун һадисәләри, каинат—көј вә онун чисимләри әски инсанын тәсәввүрүндә өз гәбиләси—ичма гәбиләси кими чанланырды. Һәтта гәбиләдәки гоһумлуг мүнасибәтләрини каината да шамил едирди. Белә бир мүнасибәт—тәбиәтдә, каинатда өз ичма гурулушунун мүнасибәтләрини көрмәкдә мифоложи көрүш үчүн әсас јарадырды. Бу да гәбиләләрин, гәбилә бирләшмәләринин бахымсыз, мүстәгил, орижинал мифик көрүшүнүн, мифик тәфәккүрүнүн јаранмасы үчүн әсас верирди.

Јери кәлмишкән бир вачиб мәсәләни өтәри дә олса изаһ едәк. Гејд етдик ки, ибтидаи ичма гурулушунун инсаны гәбиләдәки гоһумлуг мүнасибәтләрини тәбиәтә дә, каината да аид едирди. Гәбиләнин, бәлкә аз сонракы чағын, даһа дәгиг дејилсә, мифоложи тәфәккүрлә јашајан гәбилә бирләшмәси үзвүнүн сојкөклә бағлы тотемлә, тосла, онгонла, танры илә мүнасибәтинә диггәт јетирәк. Гәбиләнин бүтүн үзвләри, һәр ким олурса-олсун, әчдадлары сајылан зооморфик тосла, онгонла, тотемлә (ағач, занбаг, дағ, гурд, ат, өкүз вә с. илә), антропоморфик тотемлә (Күнәш, Ај, Көј—Сәма, Улдуз), танры илә ган гоһуму сајылыр. Башга сөзлә десәк, һәмин тос, онгон, тотем, танры гәбиләнин, гәбилә бирләшмәсинин үзвләри

бир-биринə һəм дə ган гоһуму һесаб едилирди. Демəли, ган гоһуму jалныз гана көрə дејил, һəм дə тоса, тотемə, танрыjа көрə дə саjылырды. Белəликлə дə, гəбилə үзвү өзү илə jаратдығы онгон арасында jахынлыг jарадырды.

Доғрудур, бə'зəн каинаты, инсанлары jарадан jарадычы танры даһа чох һакимə, хагана бəнзəjир. Бунун да сəбəби вардыр. Гəбилə бирлəшмəлəриндə тəбəгəлəшмə jаранмаға вə гəбилə башчысынын ағсаггаллыгдан чыхыб һакимə чеврилдиjи тарихи шəраитдəн башлаjараг, каинаты jарадан танрыдан һакимлəрə, хаганлара мəхсус кејфиjjəтлəр, сифəтлəр jараныр. Демəли, танры илə хаган, һаким арасында jахынлыг белə бир тарихи-ичтимаи просесин мəһсулудур. Илкин инсан jаратдығы мифлə, мифик əчдад танрыларла өзүнүн гоһум олдуғу гəнаəтиндə имиш.

Мификлəшдирмə əсасəн орижинал олур. Биз каинаты, тəбиəти мификлəшдирмəдə тə'сир көрмүрүк вə белə бир тə'сири һəр јердə ахтармағы гејри-елми саjырыг. Тə'сир, гаршылыглы тə'сир о заман мүмкүн олур ки, бу вə jа башга бир мифлə бағлы əфсанəнин сүжети jа еjни илə, jа да мүəjjəн дəjишикликлəрлə бир-биринə охшасын. Белə һалларда тə'сирдəн дашынмаг доғру вə елми саjылмалыдыр. Əкс-тəгдирдə биз əски халгларын шүурларындакы, илкин мифик-фəлсəфи көрүшлəриндəки, бəдии-естетик зөвглəриндəки орижиналлығы, өзүнəмəхсуслуғу шүбһə алтына алмыш оларыг вə белəликлə дə һəгигəтдəн, дəгигликдəн узаглашарыг.

Əкəр мифик инам еjнидирсə, онунла əлагəдар jаранмыш һекаjəнин, рəвајəтин сүжетиндə jахынлыг jохдурса, тарихи һадисəлəрлə əлагəдар (Митранын Ромаjа апарылмасы кими) бу вə jа башга инам, тотем, танры бу өлкəдəн башгасына апарылмаjыбса, белə һалларда тə'сирдəн jох, орижиналлыгдан, һəр халгын өзүнəмəхсуслуғундан, jарадычылыг мүстəгиллиjиндəн бəһс ачмаг лазымдыр. Түрк гəбилə бирлəшмəлəринин, халгларынын Күнəшə—ишыға, ода тапынмасына да бу чүр jанашылса даһа доғру олар вə белə һалларда елми үмумилəшмəлəр һəгигəтə даһа чох jахынлашар. Чүнки бу халгларын Күнəшлə, одла, ишыгла бағлы кичик вə jа бөjүк мифик əфсанəлəри əсасəн орижиналдыр, өзүнəмəхсусдур.

Фикримизин тəсдиги үчүн Күнəшлə, одла əлагəдар бə'зи дəлиллəри анаг. Бу башдан гејд едəк ки, түрк, түркмəн, Азəрбаjчан халг jарадычылығында ода тапынманын орижиналлығы мəсəлəсинə фолклорчу Мəһəммəд Һатəми Тантəкин илк дəфə аjрыча əсəр һəср етдиjиндəн, биз бу барəдə өтəри бəһс едəчəjик[1]. Биз одла, Күнəшлə əлагəдар о дəлиллəри jада салачағыг ки, jа М. Һ. Тантəкин о дəлиллəрдəн һеч бəһс етмəмиш, jа да чох аз данышмышдыр. Биз бир дə оддан (Күнəшдəн) бəһс едəркəн онун jаjындығы проблемлəрə тохуначағыг.

Түрк халгларынын мифоложисинин, етнографиjасынын өjрəнилмəси аjдынлашдырыр ки, əски түркдилли инсанлар Күнəшə—ода тапынмыш вə һəтта Күнəши танры кими танымышдыр. Сибирдə апарылан бир сыра археоложи вə етнографик ахтарышлар чох мараглы материаллар үзə чыхарыр. Орта Јенисеjдə даш үзəриндə (Саjанда Хан Тегирин ағзында) вə Оглахда Күнəшин охра илə шəкили чəкилмишдир[2]. Јенисеjдəн чох да узагда олмаjан (80 *км.*) Тас Хазада да Күнəшин шəкли һəкк олунмушдур.

Күнəшин охра илə чəкилмəсинин ики сəбəби вар. Əввəлəн, мүтəхəссислəрин дедиjинə көрə улу инсанын əлиндə олан илк тəбии рəнклəрдəн бири, бəлкə биринчиси охра иди. Охра тəбии рəнкдир. О, дəмир оксидиндəн өз-өзүнə jараныр. Охранын рəнки Күнəшин, одун рəнкинə чох jахындыр. Күнəшин охра илə чəкилмəси онун əбəдиjjəтинə ишарə иди. Чүнки улу инсан Күнəши əбəди саjырды. Јенисеj вə о əтрафдакы гəбирлəрдəн охра илə рəнклəнмиш скелетлəрə раст кəлинир[3]. Һəмин jерлəрдəки гəбирлəрдə од галығы да олур. Гејд едирлəр ки, гəбирдə оду она көрə гојурмушлар ки, өлүнү «пак етсин»[4]. Археологлар охра илə рəнклəнмиш гурган диварларына вə склетлəрə Азəрбаjчанда да раст кəлмишлəр[5]. М. Һ. Тантəкинин диггəтини бу дəлиллəр чəлб етмишдир. Алим өзүнə гəдəрки фикирлəри—охранын одун рəмзи олдуғуну хатырлатдыгдан сонра доғру олараг гејд едир

[1] Гатами М. Ф. Отражение огнепоклонства в народном творчестве. Автореферат диссертации на соискание кандидата филологических наук, Баку, 1971.

[2] Бах: Липский А. Енисейские названия. Журн. «Декоративное искусство СССР», 1969, № 114, с. 41; К вопросу о семантике солнцеобразных личин Енисея. «Сибирь и ее соседи в древности». (Сборник), Новосибирск, 1970, с. 163.

[3] Бах: История Сибири. Т. I, М., 1968, с. 118; 191.

[4] Јенə орада, с. 113.

[5] Бах: Нəриманов И. Кəнчəчаj раjонунун археоложи абидəлəри. Б., 1968, с. 33.

ки, о, «Күнәшин, Шәргин рәмзи ола билэр»[1]. Биз бу дејиләнләрә ону әлавә едирик ки, охра Күнәшин рәнкинин вә Күнәшин өзүнүн рәмзидир. Бу вә ја башга өлүнүн әбәди олдуғуну билдирмәк үчүн ону бу рәнклә рәнкләмишләр.

Күнәшә бәнзәр танрынын әски һејкәли Ујбат дүзәнлијиндә тапылмышдыр. Истәр Хан Тегир чајынын башланғычындан, истәрсә дә Ујбатдан тапылан шәкилләр вә һејкәл көстәрир ки, бу торпағын әски сакинләри Күнәшә, ода тапынмышлар. Күнәшин шәклинин чајын башланғычындакы (Сајан дағында) гајаларда һәкк олунмасы тәсадүфи һадисә дејилдир, бунун мифоложи әсаслары вардыр. Әски түркдилли инсан инанырды ки, тослар, онгонлар, тотемләр, илаһәләр, һәтта јарыилаһиләшдирилмишләр чајларын башланғычында отурармышлар. Бизчә бунун да мифоложи сәбәби вардыр.

Әски инсана көрә гајнағы Сајан кими дүнјанын ән бөјүк вә ән уча дағларындан бириндә олан чајын башланғычы көјә, Күнәшә јахын иди. Көј танрысы//Танры аллаһы, Күнәш вә үмумијјәтлә танрыларын чоху көјдә олдугларына көрә, инсан онлара тапыначағы јерин көјә јахын олмасы үчүн дағларын зирвәләрини, чај башланғычларыны сечәрмиш; елә буна көрә дә Азәрбајчанда истәр Гобустан јахынлығында, истәрсә дә Кәмигаја тәрәфиндә ән уча јерләрдә өз тосларынын, онгонларынын, танрыларынын шәкилләрини чәкмишләр.

Орта Јенисеј торпагларынын сакинләри, јерли әһалиси, һәтта сон илләрә гәдәр Күнәшә тапынырмыш. Алимләр 1954-чү илдә түркдилли хакаслар арасында мараглы бир һадисәнин шаһиди олмушлар: Тен әтрафындакы хакаслар әл-ајагдан узагда «кузе менгирин»—гојун һејкәлинин јанында тахылын бичилиб гуртармасы илә әлагәдар һејван гурбан кәсиб күтләви мәрасим (хакасча «тој»)* кечирирмишләр. Гурбан кәсәндән сонра онун исти ганындан Күнәшә, кузенин олдуғу тәпәјә тәрәф сәпирләр. Гурбанлыг һејванын әтини мәрасимдә иштирак едәнләр арасында пајламаздан әввәл онун әтиндән вә һәмин әтдән биширилән хөрәјин сујундан бир габ күндоғана тәрәф сәпирләр. Кечирилән мәрасимдән ајдын олур ки, халг Күнәшә, онун чыхдығы күндоғана вә артым, балалама онгону кузе менгирә тапынырлар, она гурбанлыг пајы верирләр. Бу дәлилдән ајдынлашыр ки, гојун һејкәли (кузе менгир) хакасларда артым (елә артым мәһсулдарлыгла бағлы олдуғуна көрәдир ки, тахыл бичиминдән сонра һәмин ајини—тоју ичра едирләр) хүсусилә гузуларын артымына (чох доғулмасына) көмәк едән тос, онгон, тотемдир. Һәлә 1887-чи илдә фин алимләри тәрәфиндән гејдә алынмыш бичиндәки гојун һејкәлини сон илләрдә чөлдә торпаг алтындан мәктәбли шакирд тапмышдыр. Шакирд етнограф А. Липскијә бу барәдә мә'лумат вериб. Јарыторпаға батмыш һәмин гојун һејкәлини А. Липски чыхарыб кәтирмәк истәркән, јахынлыгдакы гоча хакас чобаны аз гала һејкәли музејә апармаға гојмур, дејир ки, «кузе менгир»и апарсан бизим гојунлар пис балалајачаглар*.

Чобанын А. Липски илә сөһбәтиндән ајдын олур ки, гојун һејкәли хакасларда гојунларын јахшы балаламасыны тә'мин едән онгон имиш. Һәмин онгон үмуми артыма, мәһсулдарлыға да көмәк едирмиш. Бу инама көрә дә хакаслар уғурлу мәһсул бајрамыны, мәрасими—тоју «кузе менчир»ин јанында кечирәрмишләр вә онун шәрәфинә гурбан кәсәрмишләр. Азәрбајчанда вә Ермәнистанда (азәрбајчанлыларын јашадыглары бир чох јерләрдә, хүсусилә Басаркечәрдә, Красны—кечмиш Гарагојунлу маһалында) чохлу гојун һејкәлләри вардыр. Бу һејкәлләр сөзсүз ки, јухарыда һаггында сөһбәт ачдығымыз мифик инамла бағлыдыр. Бәллидир ки, Гарагојунлу, Ағгојунлу гәбилә бирләшмәләри Азәрбајчан халгынын да сојкөкүндә иштирак етмишләр. Гәбилә бирләшмәләринин адларындан да бу гәнаәтә кәлмәк олар ки, гојун һәмин гәбиләләрдә онгон, тотем олмушдур. Гәбиләләрин онгонларынын «аг» вә «гара» гојун олмасы да мараглыдыр. Әски түрк дилләриндә «гара»нын рәнк мә'насындан башга «бөјүк», «гүввәтли» мә'насы да вар. Онда белә чыхыр ки, гара гојуну өзүнә тотем сечән гәбилә онун күчлү, гүввәтли мә'насыны да нәзәрә алмыш-

---

[1] Тантәкин М. Һ. Көстәрилән әсәри, с. 31.

* Липски «тој»у «моление» тәрчүмә етмишдир (бах: Липский А. Енисейские названия. ДИ СССР, 1969, № 144, с. 42). Бизчә, бу тәрчүмә о гәдәр дә дәгиг дејилдир. «Тој» «моление» дејил, шадлыг мәрасими кими тәрчүмә олунмалы иди.

* Бу барәдә кениш мә'лумат үчүн бах: Сеидов М. Опыт этимологического анализа этнонимов и топонимов Аггоюнлу и Гарагоюнлу. Азәрб. Дөвләт Университетинин елми әсәрләри. Дил вә әдәбијјат серијасы, 1977, № 6, с. 14—23.

дыр. «Ағ»ын да рәнк анламындан башга мараглы мә'на чаларлары варды («јүксәлмәк», «јүксәклик»)[1]. «Ағ»ын бу мә'наларыны нәзәрә алсаг, онда Ағгојунлу «јүксәк», «учалан», «јухары галхан» (башга сөзлә, илаһи) гојунлу» демәкдир. Гојун һејкәли артымла, мәһсулдарлыгла, гузулама илә бағлы олдуғуна көрәдир ки, Азәрбајчанда вә азәрбајчанлыларын јашадыглары Ермәнистан әразисиндә гојун, гоч һејкәлләринә сых-сых раст кәлмәк олур. Гојунун шәрәфинә гурбан кәсмәк, онунла Күнәшә (гурбанлыг хөрәјин сујуну күндоған тәрәфә атмаг) гурбанлыг пајы верилмәси онларын һәр икисинин мүгәддәслијинә дәлаләт едир.

Күнәшин шәклини чај башланғычларында енеолит дөврүндән әввәл чәкилиши көстәрир ки, оралардa бу инамын јашы чохдур. О чағлар инамларын гаршылыглы тә'сири аз-аз һалларда баш верирди. Буралардa јашајан түркдилли гәбилә, гәбилә бирләшмәси еһтимал ки, кимсәдән асылы олмајараг Күнәшә тапынмышдыр. Көкү, јаранышы әскиләрә кедиб чыхан бә'зи мәрасимләр, ајинләр, дуалар, инамлар Күнәшә инамын, Күнәш култунун, Күнәш танрысынын әскилијини исбат едән дәлилләрдәндир. Бу бахымдан бә'зи түркдилли халгларын, хүсуси илә јакутларын Күнәш вә Ај бајрамы мараглыдыр. Јакутлар илк јаз вә сон јаз ајининә «ысчаһ»[2] дејирләр. Абдулгадир Инан гејд едир ки, бә'зи түрк халглары «ысчаһ»а «сачы» дејирләр. «Сачы» һәр бир гәбиләнин—бојун мүгәддәс сајдығы вә онун һазырладығы, јетирдији мәһсула, јемәјә вә бу кими шејләрә дејирләр. Мисал үчүн, гымыз, сүд, буғда, јағ вә с. сачы сајылыр. «Сујун гатылмасы илә» һазырланан әрзагын вә бу кими шејләрин шәрәфинә дә кечирилән һәмин бајрам-ајин апрелдә вә мајда гејд олунур. Күнәш, Ај бајрамы да адланан бу мәрасимдә гымыз һазырланар, гурбанлыг һејван кәсәрләр[3]. Бу бајрамын јазда кечирилмәси вә онун Күнәш бајрамы адланмасы мараглы мифоложи һадисәдир. Бизчә, јазда Күнәшә вә суја (она көрә дә сујун гатылдығы мәһсуллары һазырламышлар) тапынармышлар ки, Күнәш вә су мәһсулу бол етсин, пис руһлардан горусун. Сонра көрәчәјимиз кими **Күнәшин пис руһлардан горума кејфијјәти ода кечмиш вә әсрләр боју түркдилли халглар буна инанмышлар.** Әски Чин мәнбәләринә көрә Күнәш түркдилли халгларда мүгәддәс сајылырмыш[1]. XIII—XIV әср мәнбәләриндән дә ајдын олур ки, һәмин халглар Күнәшә тапынармышлар[2]; бә'зиләри доған Күнәши ја үч, ја да доггуз дәфә саламлармышлар[3]. Алтај гамларынын—шаманларынын сон заманлара гәдәр Күнәшә анд ичмәләри дә Күнәшә инамла бағлыдыр. Гаманларын «Күн ана көрүбдүр» ифадәси Күнәшин мифик аләмә бағлылығыны нүмајиш етдирән дәлилләрдәндир[4]. Күнәшә инам о гәдәр кениш јајылыбмыш ки, гамлар—шаманлар давулларында онун шәклини чәкдирәрмишләр[5].

Әски бир һунн мифоложи инамы бизә Күнәшлә бағлы мараглы материал верир. Һуннларда беләә бир инам вармыш ки, онларын илкин хаганы Метенин оғлу Јер вә Көјдән доғулмуш, Күнәш вә Ај ону һаким тә'јин етмишдир[6]. Бу мифик анлајышла бағлы кичик әфсанәдә түркдилли халгларын бә'зи мифик бахышлары өзүнү горујуб сахлаја билмишдир. Һәмин әфсанәчикдән ајдынлашыр ки, Күнәш вә Ај һакимлик, хаганлыг верир. Күнәшин һакимлик вермәси инамы бир сыра түркдилли халгларын һаким—хаган сечмә адәтиндә дә өзүнү апајдын көзә чарпдырыр, онларда беләә бир адәт вармыш ки, хаган сечәркән көркәмли адамлар, вәзифәли шәхсләр сечиләчәк намизәди кечә үстүндә отурдуб ону јухары галдырыр, доггуз дәфә Күнәшин әтрафына чевирәрмишләр. Һәмин гәбилә бирләшмәләри силсиләләриндә, халгларында буна бәнзәр инамлар вармыш. Мисал үчүн, түркдилли халглар инанырмышлар ки, онларын хаганлығыны јер—суб (вәтәнлә бағлы) вә көј горујурмуш. Әкәр хаган өз ләјагәтини горуја билмирмишсә, онда ону һакимијјәтдән салырлармыш. Бу адәт Күнәшин һакимијјәт вермәсинә ишарәдир. Күнәшин, Ајын һаким тә'јин етмәси вә ја хаган олмаг үчүн инсана тале, бәхт вермәси инамы VII—X әср абидәләриндә кениш шәкилдә

[1] Бах: Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 16—17.
[2] Бах: Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 102.
[3] Јенә орада, с. 103.

[1] Bahaeddin Ögel. Türk kültürünün gelišme cagları Istanbul, 1971, s. 99.
[2] Иоһани де Плано Карпини. История монголов. СПб, 1911, с. 8.
[3] Бәһаэддин Окел. Көстәрилән әсәри, с. 124.
[4] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 29.
[5] Јенә орада, с. 64.
[6] Мурат Ураз. Түрк мифоложиси. Көстәрилән нәшр, с. 17.

өз әксини тапмышдыр. X әср ујғур јазыларындан бирини хатырлајаг: "Kun Ajtengride kut bulmuš, ulug kut ornanmiş, olip, erdemin il tutmis, alp Arsan kutlug Bilge—Tengri-xan"[1].

[«Алп Арсланы гутлу, Билкин Танрыхан, Күнәшин, Ајын танрысында (бизчә, бу ифадәни белә дә баша дүшмәк олар: Күнәшин, Ајын көјүндә) гут—тале, бәхт тапмыш (јә'ни Күнәш, Ај вә онларын көјү она тале, бәхт верибдир), бөјүк бир тале, бәхтлә тахта чыхмыш, гәһрәманлығы вә фәзиләти илә мәмләкәти идарә етмишдир].

Јери кәлмишкән Метенин оғлу илә бағлы әфсанәдәки бир мәсәләни дә изаһ едәк. Һуннлар инанырмышлар ки, Метенин оғлу Јер вә Көјдән доғулмушдур. Бурадан ајдын олур ки, Метенин оғлунун ики ата-анасы вардыр. Ата-аналардан бири ушағын реал, дикәри исә мифлә бағлы олмушдур. О да һунн инамына көрә Јер вә Көјдүр. Белә инамлара башга түркдилли халгларда да раст кәлмәк олар. Һеч узаға кетмәдән азәрбајчанлыларын етник тәркибиндә иштирак едән оғузларын мифолокијасындакы бир һадисәни анаг. «Басат Тәпәкөзү өлдүрдүјү боју бәјан едәр» боју бу бахымдан ајрыча көзә чарпыр. Басатын дүнјәви ата-анасы Аруз вә онун ханымыдыр[2]. Анчаг Басат Тәпәкөзлә өлүм-дирим вурушуна кирәркән, Оғузун башына бәла кәсилән Тәпәкөз ондан кимләрдән олдуғуну сорушур. Онда Горхмаз Басатын вердији чавабдан ајдын олур ки, онун икинчи мифик ата-анасы да вардыр вә о, һәмин валидејнләри илә фәхр едир:

Анам адын сорар олсан Габа Ағач
Атам адын сорарсан гаған Аслан
Мәним адым сорурсан Аруз оғлу Басатдур[3].

Басатын чавабындан ајдын олур ки, онун икинчи ата-анасы зооморфик, антропоморфик онгонлардыр, тотемләрдир[4]. Бунлардан анасы Габа Ағач—Дүнја ағачынын, атасы гаған Аслан исә Күнәшин рәмзидир. Түркдилли халгларын мифолокијасында аслан вә гурд Күнәши тәмсил едирмишләр.

Метенин оғлунун икинчи ата-анасы исә антропоморфик Јер вә Көјдүр. Ирәлидә дә гејд етдијимиз кими бу

[1] Бәһаэддин Өкел. Көстәрилән әсәри, с. 175.
[2] Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 112.
[3] Дәдә Коркутун китабы (түркчә). Көстәрилән нәшри, с. 232.
[4] Бу барәдә әтрафлы бах: Сејидов М. Азәрбајчан-ермәни әдәби әлагәләри. Б., 1967, с. 101—102.

дәлилләрдән белә еһтимал етмәк олур ки, **түркдилли халгларда бә'зи ушаглар бөјүдүкдән, һәдди-бүлуға чатдыгдан сонра, бәлкә дә ичтимаи хидмәтләри нәзәрә алынараг ону илаһиләшдирмәк, мификләшдирмәк үчүн јенијетмәнин әчдадыны әсас танры илә, мифлә, онгонла бағлајырмышлар.** Күнәшлә әлагәдар дејиләнләрдән ајдын олур ки, Јенисеј вә онун әтрафында јурд салан әски сакинләрдән тутмуш, сон заманлара гәдәр орада јашајанлар Күнәшә тапынмышлар. Түркдилли халгларда од Күнәшин јердә атрибуту сајылмыш, аловун дилләри инсанларла Үлкен танры арасында васитәчи иди. **Күнәшә, ода тапынма о гәдәр кениш јајылыбмыш ки, о, илкин инамдан јаваш-јаваш формалашмыш вә танры шәклинә дүшмәјә башламышдыр.** Бу танрынын түркдилли халгларда мүхтәлиф адлары да олмушдур. Онларын бә'зиси од танрысына Андарган[1], Одине[2], бә'зиләри Одган[3], «Ағгајыг»[4] демишләр. Од саһибинин вә танрысынын башга адлары да вардыр ки, онлар һаггында јери кәлдикчә мә'лумат верәчәјик.

Түркдилли халгларда одун һәм танрысы, һәм дә илаһәси олмушдур. Бир чох түрк халглары ону ағ саггаллы гоча, бә'зиләри исә көзәл-көјчәк гыз кими тәсәввүр етмишләр. Од танрысынын һәм киши, һәм гадын олмасы ону көстәрир ки, бу инам ана вә ата һакимијјәти чағларынын һәр икисиндә вар имиш. Јакутлар од танрысыны «ағ саггаллы атәш баба» дејә тәгдим едирләр[5]. Алтајлылар «гыз ана» дедикләри од танрысыны исә ағ, көзәл гыз кими тәсәввүр едирләр[6]. Бә'зи түркдилли халгларда од танрысы олмагла бәрабәр, одун саһиби дә олмушдур. Мисал үчүн, алтајлылар вә телеутларда одун саһибинә «От-еззи»[7] дејирләр. («От-еззи «әзи-ази» бә'зи түрк дилләриндә «исинмәк», «гызмаг», «гыздырмаг», «гыздыран од» демәкдир). От-еззи пак, тәмиз, хејирли, ничат ве-

[1] Мурат Ураз. Көстәрилән әсәри, с. 35.
[2] Јенә орада, с. 47.
[3] Щербак А. М. О характере лексических взаимосвязей тюркских монгольских и тунгусо-маньчжурских языков. «Вопросы языкознания», М., 1966, № 3, с. 25.
[4] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 128.
[5] Јенә орада.
[6] Дыренков Н. П. Культ огня у алтайцев и телеут. Сб. музей антропологии и этнографии, VI, Л., 1927, с. 63—64.
[7] Бах: Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, часть I, СПб, 1893, с. 894.

ричи руһдур. Еһтимал ки, От-еззи вә бу кими одла әлагәдар руһлар од танрысынын формалашмасына гәдәрки инамлардыр.

Телеутлара көрә һәр бир очагда јашајан «от—ана», «од—ана»дан башга «өјмок—ару»[1] адланан јүксәк од танрысы да вардыр[2]. «Ојмок—ару»нун бә'зи мифоложи сифәтләри сонра бизә лазым олачағына көрә бурада анмаг истәјирик. **Телеутлара көрә бу јүксәк од танрысы һәр шеји биләндир, бүтүн сирләрә хәбәрдардыр.** Буна көрә дә онун шәрәфинә охунан алгышларда «ојмок—ару» «һәр шеји билән» (ажыры билган ојмог-ару), «һөрмәтли» дејә хатырланыр[3]. Алтајлылар вә телеутларда одун ата-анасы олурмуш, куја һәмин ата-ана ону јарадыр[4]. Үмумијјәтлә, түркдилли халглар од танрысыны инсан шәклиндә тәсәввүр едирмишләр. Елә буна көрә дә телеутларын «од», «алгыш» сөзүндә, од танрысы, од—ана вә онун шәрәфинә сөјләнән дуаја «алгыш сос», от—ана (јә'ни от—ана һаггында алгыш сөзү) дејирләр:

Јашыл торго кимдү
Јашыл јалын губатту.
Гызыл торго кимдү
Гызыл јалын губатту[5].

(Јашыл ипәк донда
Шад, јашыл алов.
Гырмызы ипәк донда
Шад, гырмызы алов).

Од—ананын ипәк донлу тәсәввүр едилмәси јалныз бә'зән одун јашыла чалан шө'лә вермәси илә әлагәләндирилмәси доғру дејилдир. «Јашыл донлу» дејәркән улу шаман—гам јашыл рәнкинин мифоложи мә'наларыны да нәзәрдә тутмушдур. **Јашыл рәнк јашыллыг илаһәси Өләнкин, еләчә дә кәнчлијин, әдәбијјәтин, һәјатын рәмзидир.** Буна көрәдир ки, бә'зи түркдилли халглар одла фал ачаркән, әкәр од јашыл шө'лә верирдисә, бу гәна-

---

[1] Бах: Дыренков Н. П. Көстәрилән әсәри, с. 63.

[2] «Ојмок»—ару—ојмаг—үскүк вә ару—тәмиз, мүгәддәс сөзләрдән јаранмышдыр. «Ојмаг» вә «ары» сөзләри Азәрбајҹан дилиндә дә ишләнир.

[3] Дыренков Н. П. Көстәрилән әсәри, с. 64.

[4] Јенә орада, с. 63.

[5] Дыренков Н. П. Көстәрилән әсәри, с. 75.

әтә кәлирмишләр ки, һәмин ил јығынтылы вә мәһсулдар олачагдыр.

Доғрудур, телеутлар бә'зән «еркәк сары самур»у («ергак пајы сары кејт») одун зооморфик тотеми кими тәсәввүр едәрдиләр. Нә үчүн од танрысыны һәм һејван—самур, һәм дә инсан шәклиндә тәсәввүр етмишләр? Бәлкә дә һәјаты дәрк етмәнин сонраки гатларынын мәһсулудур.

Бәлидир ки, бир чох тотемләр зооморфик, антропоморфик олмушлар. Бизчә, һејванла, каинат чисмләри илә бағлы тотемләр чох әскидир. Инсан шәклиндә тәсәввүр едилән тотемләр—оргонлар, танрылар, илаһәләр, инамлар, бәлкә дә һәјаты дәрк етмәнин сонраки гатларынын мәһсулудур.

Әмәк, һәјатла мүбаризә, јашамаг уғрунда вуруш, өлүм-дирим чарпышмасы инсанын шүуруну јетирдикчә, инсан да инкишаф едир, мифоложи, бәдии-фәлсәфи тәфәккүрү әввәлкинә көрә камилләшир. Инсан јашамаг үчүн вурушдугча онун шүуру јениләшир вә бу јениләшмә өзү илә бәрабәр, һәјата, инамлара јени мүнасибәт доғурур. Лакин бу јениликдә кечмиш, галыг кими өзүнү көстәрирди. Камилләшмәјин чох енишли-јохушлу, чәтин јолу илә аддымлајан инсанын јени инамлары көһнәјә көрә даһа ајдын, даһа мүрәккәб, даһа мә'налы иди.

Зооморфик, антропоморфик тотемләрин, танрыларын, илаһәләрин һејван вә инсан олмајан шәкилдә тәсәввүр едилмәси ја илкин инамдыр, ја да онун екиз гардашыдыр. Тотемләрин, онгонларын, тосларын, илаһәләрин, танрыларын инсан шәклиндә тәсәввүр едилмәси, бизчә, даһа сонракы чағын, даһа дәгиг дејилсә, инсанын камилләшмәси, јеткинләшмәси чағынын мәһсулудур. Мисал үчүн, Оғузун арвадлары буна ән јахшы мисал ола биләр. Лакин елә бурадача гејд етмәк лазымдыр ки, онун арвадларынын шүа вә ағачла бағлылығы чох әскидир; бу, онун улулуғуну нүмајиш етдирән әсаслы, тутарлы дәлилләрдән биридир.

Инсан култу, инсанын култа чеврилмәси, танры шәклиндә тәсәввүр едилмәси тарихи-ичтимаи вә еләчә дә мифоложи һадисәләрлә сых бағлыдыр. Әфсанә, нағыл вә дастанлардакы көјәрчин донлу көзәл-көјчәк пәри гызларын һәм көјәрчин, һәм дә инсан шәклиндә чыхыш етмәләринин мифик әсасы јухарыда гејд етдијимиз тарихи-мифоложи шәраит ола биләр. Һәмин мифик бахышын, јә'ни зооморфик, антропоморфик тотемләрин, онгонларын, тосларын—илкин башланғычларын инсан шәк-

линдә чыхыш етмәси чидди тарихи-ичтимаи шәраитлә әлагәдардыр.

Илк ичма гурулушунда гәбиләнин ичиндән бу вә ја башга инсанын лап өнчә физики чәһәтдән фәргләнмәси, аз сонралар һәм физики, һәм дә зеһни чәһәтдән үстүнлүјү, онун тәдричән башчы кими чыхыш етмәсинә имкан јарадырды. Әкәр диггәт едиләрсә көрәрик ки, Оғуз әвәлләр физики гүввәси илә, сонра исә зәкасы илә көзә чарпыр. О, бөјүк гүввәјә малик олмагла бәрабәр, зеһни чәһәтдән дә үстүндүр. Буна көрә дә башчыдыр. **Инсанын—башчынын гәбилә, гәбилә бирләшмәләри үзвләринин көзүндә тәдричән галхмасы, онун симасында инсана инамын артмасы, јаваш-јаваш мөвчуд онгонун—тотемин чох мөһкәм мөвгејини мүәјјән дәрәчәдә сарсыдырды. Инамдакы һәмин сарсынтынын нәтичәсиндә бә'зи зооморфик, антропоморфик мифләр, онгонлар өз тарихи, мифоложи мөвгеләрини бөјүк мүгавимәт көстәрә-көстәрә тәрк етмәјә мәчбур олурдулар. Бу сарсынты чох аста, ләнк баш верән һадисәнин башланғычында көһнә инамларын бә'зиләринә јени заһири сифәт верир, сонралар исә һәмин дәјишиклик фикир дәјишиклијинә гәдәр инкишаф едирди.** Тарихи-ичтимаи шәраитлә әлагәдар оларағ һәјат, ичтимаи гурулуш инсаны култ сәвијјәсинә галдырмаға чалышырды вә чағлар кечдикчә бу чәтин тарихи-ичтимаи просеси уғурла говушдурмаға мүвәффәг олурду. Беләликлә, зооморфик көјәрчин јарыинсана чеврилди. Әсасән инсанын дадына чатан бу көјәрчин—инсан—пәри гызлар ади инсандан хејли јүксәјә галхырлар. Гыз—көјәрчин зооморфик тотемин, онгонун мифик һүгугларына, үстүнлүкләринә јијәләнирди. Ичтимаи-тарихи һадисәләрин јетирдији бахыш, көрүш ади гызы мифик сәчијјәләри олан көјәрчин донлу пәри гыз сәвијјәсинә гәдәр учалтды. Инсан инамлар аләминдә тотем, онгон, танры кими чыхыш етмәјә башлады.

Өзүндә Оғуз гәбилә бирләшмәләринин онгонларынын, тотемләринин бә'зи мифик сәчијјәләрини, заһири мифик сифәтләринин мүәјјән әламәтләрини тәчәссүм етдирән Оғузун инсан сифәтиндә чыхыш етмәси дә тарихи-ичтимаи шәраитлә әлагәдар јаранмыш бахышларын төрәтдији, јухарыда һаггында бәһс етдијимиз сарсынтынын мәһсулудур. Сүбһ чағынын илкин шүасы, үфүгүн гызармасы, Күнәшин чыхмасы, данын сөкүлмәси кими тәбии һадисәләрин онгону, тотеми олан Оғуз сонралар, даһа дәгиг десәк, онгонун, тотемин зооморфик, антропоморфик сифәти дәјишилиб инсан чилдинә дүшдүјү чағдан әввәл, өзүндә чәмләшдирдији гәбилә бирләшмәләринин тәркибинә дахил олан гәбиләләрин онгонларынын сифәти илә бирликдә һәмин сарсынтыја мә'руз галыр вә инсан сифәти алыр. Демәли, **зооморфик, антропоморфик онгонларын, тотемләрин ја јарыинсан, ја да инсан чилдиндә чыхыш етмәси онун чәмијјәтдә мөвгејинин артмасы илә, Инсанын јүксәлмәси, учалмасы фикри, идеалы илә дә сәсләшир.**

Јашамаг, вар олмаг үчүн инсанын апардығы стихијалы, шүурлу, тарихи мүбаризә тәдричлә дә олса ону бөјүтдү. Кетдикчә инсан өзүнү нәинки камил көрмәк истәјирди; о, инсаны, һәтта танры сәвијјәсинә гәдәр галдырмаға чәһд едир вә буна да мүвәффәг олурду. Белә дүшүнмәк вә буна мүвәффәг олмаг илк ичма гурулушундакы инсанын зәка аләминдә, бәлкә дә илк бөјүк гәләбәләриндән бири иди. Инсан Инсаны һәр шејә гадир гүввәјә малик варлыг кими көрмәјә башлајыр. Демәли, **әски инсан өзүнү танрынын ган гоһуму сајмагла ону инсана бәнзәтмишдир. Танры инсан кимидир. Демәли, инсан да танры ола биләр.** Бу мәнтигли мифик нәтичәјә инсан һәјатда узун илләрин чәтин мүбаризәсиндән сонра кәлмишдир. Бу, гәләбәдир! **Бу мифик бахыш чох-чох сонралар орта әсрләрдә јаранмыш, бичимләнмиш вә ислам еһкамларына гаршы чыхмыш «Әнәлһәг» көрүшү илә сәсләшир.** Биз бунунла демәк истәмирик ки, Инсан мифик бахыш дөврүнә гајытмышдыр. Хејр! Орта әср инсаны ислам дининә, ислам еһкамларына гаршы чыхмаг үчүн танры инсана охшајыр мәшһур мифик бахышындан бәлкә дә фајдаланмышлар.

Од инамынын һәм зооморфик, һәм дә инсан шәклиндә тәсәввүр едилмәси онун бу халгларда әски олмасыны сүбут едән ән е'тибарлы мифоложи дәлилләрдәндир.

Ода инам, гејд олундуғу кими, әски вә мүхтәлифдир. Телеутлар инанырдылар ки, һәр бир очагда јашајан «от—ана»дан башга даһа бөјүк, јүксәк од танрысы вардыр. Һәмин од танрысы дашын ичиндә јаранан оддур ки, үч очаг саһибидир, ханыдыр[1]. **Һәмин јүксәк од танрысы дағ руһу илә биркә јашајыр.** Алтајлыларда дағa һәср олунмуш дуаларда—алгышларда одун дашла—дағла

[1] Дыренков Н. П. Көстәрилән әсәри, с. 64.

әлагәдар олмасы көзә ајрыча чарпдырылыр. «Аловлу атәшимин саһиби (руһу) даш очаг, исти јанан жүчлү алов <...>. Ајын, Күнәшин пајы, халга арды-арасы кәсилмәјән гисмәт вер[1].

Нә үчүн бир чох түркдилли халглар, о сырадан алтајлылар, телеутлар инанырдылар ки, од танрысы дағ руһу илә биркә јашајыр. Бизчә, бунун әсасән ики сәбәби ола биләр: мөвчуд әфсанәләрә көрә онлар илк оду дашдан—дағдан алмышлар. Елә буна көрә дә чахмаг дашы бә'зән мүгәддәс сајылмышдыр. Чахмаг дашы сахланылан габы («откын кабы») евдә ән һөрмәтли вә гијмәтли бәзәк шејләринин горундуғу јердә олармыш[2]. Һәтта бә'зи халгларда «чыхмаг ата евлиjи» адланан мүгәддәс дә вармыш[3].

Дашдан—дағдан од алынмасы һаггында јаранмыш мифоложи әфсанәләр јухарыдакы фикримизин доғрулуғуну ајдынлашдырыр. Телеут әфсанәләриндә дејилир ки, «Јер јаранаркән Кудај оту, јашыллығы, көјәртини, һејванлары, инсаны јаратды. О оддан башга һәр шеји јаратды. О өз бүтүн јаратдыгларыны чағырды вә деди: «Мән сизә һәр шеји вердим. Нечә истәјирсиниз елә јашајын. Лакин оду өзүнүз тапын». Гушлар одун олмамасыны һисс етмирдиләр, онлар јеми чиј јејирдиләр. Вәһши һејванлар зәифләри јејирди. Инсанын вәзијјәти исә пис иди. О, одсуз јашаја билмирди. Гушлар инсанларын бу вәзијјәтинә ачыдылар вә топлашдылар бир јерә ки, инсанлара көмәк етсинләр. Лакин онлардан һеч бири нечә көмәк етмәк лазым кәлдијини билмәди. Јер үзәриндә һәр тәрәфә хејли учдулар, һеч бир шеј тапа билмәдиләр вә һеч бир шеј дә дүшүнә билмәдиләр. Учушдан гајыдандан сонра «Корболко»[4] (лүғәтләрдә бу сөзә тәсадүф етмәдик. Бизчә «Корболко»—«горболко» сөзү «гор» + «болко» тәркиб һиссәсиндән ибарәтдир. «Гор» — од, «бол» исә бә'зи түрк дилләриндә «мәрд», «гочаг», «икид», «ҹәсарәтли»[5] демәкдир. Бәлкә «Короғлу» дастанындакы Болубәј ады да бу «бол»ла

[1] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 127.
[2] Дыренков Н. П. Көстәрилән әсәри, с. 66.
[3] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 136.
[4] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, часть 2, с. 1669.
[5] Ҹәфәроғлу Ә. Чајкадан тајкаја (түркчә) Түрк дили арашдырмалары јыллығы. Анкара, 1970, с. 10—11.

әлагәдардыр. Го // га исә кичилтмә шәкилчисидир. Әһмәд Ҹәфәроғлу бир чох дил материалларына истинадла гејд едир ки, түрк дилләриндәки га // го кичилтмә шәкилчисидир. О, «чај+га», «абуш+га» вә бу кими сөзләрдәки «га» шәкилчисини буна мисал көстәрир. Әкәр беләдирсә, онда «Корболко»—«балача гәһрәман од» демәкдир. Ахы Корболко одла әлагәдар гушдур) адлы бир гуш о бириләринә деди: «Гајын ағачында гов көбәләји битир, дағларда даш вар, инсанда исә тәмиз дәмир вар, гој о, од чыхарсын». «Корболко» инсанлара од чыхармағы өјрәтди»[1].

Икинчи әфсанәјә дә диггәт јетирәк. Орада дағ инсанлара билавоситә оду јаратмағы өјрәдир. Әфсанәдә дејилир ки, бу һадисә лап әскидә олмушдур. Һәлә Ојрот ханы варды. О заман гырғызларда мүһарибә иди. Калмык халгы дағда кизләнмишди. Гырғызлар онлардан хејли гырмышды. Калмыклар ја һејван, ја гуш тапыб өлдүрүрдүләр, лакин од јох иди ки, бишириб јесинләр. Бу заман дағ онлара деди: «Мәндән ики даш көтүрүн. Сизин атларынызын гурумуш пејини вар. Дашдан вә пејиндән од јараныр»[2]. Һәр ики әфсанәдән ајдын олур ки, түркдилли халгларда белә бир инам вармыш ки, онлар оду дашдан алмыш, һәтта бир инама көрә од јаратмағы онлара дағ өјрәтмишдир. Мәһз буна көрә дә түркдилли халгларда од танрысынын дағ руһу илә биркә јашамасы барәдә инам јаранмышды. Бунун үчүн дә чахмаг дашындан јаранмыш ода даһа чох һөрмәт вә е'тигад едәрмишләр.

Белә бир инам да вардыр ки, инсанлара оду јаратмағы Үлкен танры өјрәтмишдир. Јунанлы Прометеј оду оғурлајыб онлара верир. Үлкен исә илк оду чахмаг дашындан алдығындан, һәмин дашдан јаранан оду хошбәхтлик кәтирән сајмышлар[3]. Алтај әфсанәсиндә дејилир ки, Үлкен көјдән бир ағ, бир гара даш кәтирир вә гуру оту овчунда әзир, дашлары бир-биринә вурур, гығылчымдан од јараныр. Инсанлар ондан оду јаратмағы өјрәнирләр[4].

Чахмаг дашынын дүшүмлү, гутлу олмасы һаггында бир адәти дә анаг. Алтајлыларда «гыз гачыртма» гызын,

[1] Дыренков Н. П. Көстәрилән әсәри, с. 65.
[2] Јенә орада, с. 66.
[3] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 68.
[4] Мурат Уруз. Көстәрилән әсәри, с. 121.

һәтта онун ата-анасынын разылығы илә олур. Гыз, гачырылмасына разылығыны билдирмәк әламәти олараг оғлана үзүк вә ја дәсмал көндәрир. Адәт үзрә гыз гачырылдыгдан сонра оғланын ән јахын достлары чырпыдан бир кома дүзәлдирләр. Гачырылан гыз вә оғлан—кәнч әр-арвад бу комада үч күн галырлар. Јени аилә гурмуш кәнчләр одларыны јалныз вә јалныз чахмаг дашы илә әлдә едирләр. Кәнардан онлара од вермәздиләр[1].

Кәтирилән мисаллардан көрүнүр ки, чахмаг дашындан алынмыш од дүшүмлү сајылармыш, чүнки о, Үлкенин јаратдығы оддур. Бәлкә елә буна көрә дә Гарача чобан дүшмәнлә вурушда алдығы јараны тез сағалтмагдан өтрү «гурумсу» һазырламаг үчүн чахмаг дашындан од һасил едир. Од танрысынын дағ руһу илә биркә јашамасынын сәбәбләриндән бири дә бу ола биләр ки, од танрысы вә дағ руһу инамы сонралар говушдуғундан биркә тәсәввүр едилмишдир.

Белә бир инам да вармыш ки, од соју—гәбиләни, аиләни горујур. Алтајлылар дејирмишләр: «Од—ана онларла бирликдә јуртда отурду вә онлары горумаға башлады»[2]. Демәли, буна көрә дә оду евдән бајыра вермәзмишләр. Од јени, хошбәхт аилә гурмаға көмәк едир. Елә мәһз буна көрә дә од — анадан хошбәхтлик, евләнмәјә ичазә вермәсини диләјирдиләр. Бунунла әлагәдар олараг алтајлыларда белә бир адәт вармыш ки, тој вахты чеһиз һаггында сөһбәт кедәндән вә разылыға кәлдикдән сонра бәј—оғлан гымызла, арагла долу пијаләни көтүрүр, гуда вә ја дуаны—алгышы билән бир башгасы арагдан ода чиләјир, Од—анаја алгыш охујур, хејир-дуа вә евләнмәјә ичазә вермәсини диләјир. Гырғыз кәлини исә тојда гајынатанын евиндәки јанан очаға јағ атыб тапынармыш. Һәр ики адәтдә һәм ода тапынма, һәм дә одун аилә гурма култу илә бағлы олдуғу өзүнү ајдын көстәрир. Азәрбајчанда кәлини—гызы ата евиндән јола саланда, ону чырағын башына доландырырлар. Сонра да оғлан евинә кәләнә гәдәр күзкүсүнүн гаршысында јанан чыраг апарыр вә һәмин чыраг үч күн оғлан евиндә—бәј, кәлин отағында јаныр. Һәмин чыраг ән әзиз

[1] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 168.
[2] Јенә орада.

шеј кими кәнч аиләнин евиндә галыр. Бу адәтләрдә һәм ода тапынма, һәм дә онун аилә гурма култу илә бағлы олдуғу өзүнү ајдын көстәрир.

Ода тапынма, һәтта бә'зи түркдилли халгларын матәм мәрасиминдә дә өзүнә јер етмишдир. Алтајлылар өлүнүн једдисиндә бүтүн кечә очагда оду, алову кур сахлајырлар. Бә'зи түркдилли халглар гәбиристанлыгдан дөнәркән араг ичәр, јемәк јејәрләр. Еһсан јемәјиндән өнчә ода араг вә јемәк атарлар. Өлүнүн једдисиндә гәбиристанлыға кедән һәр кәс өз кәтирдији јемәкдән вә арагдан јандырдыглары ода атарлар[1].

Азәрбајчанын бә'зи јерләриндә өлү басдырылан ахшам гәбирин үстүндә од галајырлар вә ја өлү јујулан јердә үч күн гара чыраг јандырырлар. Нә үчүн адам өләркән очагда оду кур сахларлар? Гәбир үстүндә од галарлар? Өлүнүн јујулдуғу јердә гара чыраг јандырарлар? Бу ода тапынма илә бағлыдыр. Инама көрә шәр руһлар оддан вә онун атрибутларындан, һәтта Күнәшин, одун рәнки сајылан охрадан, гырмызыдан горхармышлар. Азәрбајчанда бә'зи гәбиристанлыгларда гәбир дашларынын үстүндә Күнәш, лампа шәкли габардылмышдыр. Бунунла да пис руһлары говмаг, горхутмаг истәмишләр. Белә адәтә әски Чиндә дә раст кәлмәк олур. Гырмызы Күнәшин, севинчин рәнки сајылырмыш, һәтта јени илдә чинлиләр ајаггабыны да гырмызы кејәрмишләр[2], онлар инанырмышлар ки, пис—шәр руһлар гырмызы рәнкдән горхурлар. Елә буна көрә дә гәбирин диварларыны гызылы вә ја гырмызы парча илә өртәрмишләр, гырмызы рәнкләрмишләр[3].

Көјтүрк вә Ујғур хаганлары гырмызы кејәрмишләр. «Алтын отагда»—гырмызы—гызыл отагда јашајармышлар[4]. «Дәдә Горгут» бојларындакы хаганлар да алтун—гызыл дамлы евләрини, чадырларыны тез-тез хатырлајырлар[5]. Онларын кејимләринин, евләринин гырмызы, алтун олмасы Күнәш—од танрысына вә һәмин танрынын пис руһлары говмасы инамы илә бағлыдыр. Бурада да ода тапынма өзүнү көстәрир. Од түркдилли халгларда

[1] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 166.
[2] Бах: Сидихменов В. Я. Китай. Страница прошлого. М., 1974, с. 146—147.
[3] Јенә орада, с. 37.
[4] Бах: Бәһаәддин Өкел. Көстәрилән әсәри, с. 138.
[5] Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 20, 26 вә с.

елә бил аиләнин үзвүдүр, ҹәмиjjәтин бөjүк бир ағсаггалы, ағбирчәjидир. Мәһз буна көрә дә Jүрjүкләр ода «ата-ана» да деjирләр[1]. Халг ону һәм аиләнин үзвү, һәм дә ән бөjүк һами, не'мәтләр верән сајырмыш.

Шаман — гам алгышында Од анасы бу ҹүр тә'рифләнир: «Отуз дишли Атәш анам, Гырх дишли гаjынанам күндүзләри бизим үчүн чабалаjырсыныз, гаранлыг кечәләрдә бизи пис руһлардан горуjурсунуз <...>. Халгын горуjуҹусусунуз, сүрүләримизин бәкләjиҹисисиниз <...>. [Сән] алтын jарпаглы гаjын ағачынын көлкәсиндә дин-чәлирсән <...>. Көкләри алтмыш гол олан мүбарәк гаjын ағачынын битдиjи күндән е'тибарән сән Атәш анамыз ачлары доjурдун, үшүjәнләри гыздырдын, jемәкләримизи биширмәк үчүн сачаjагларымызы гурдун<...>»[2].

Jери кәлмишкән бир нечә сөзлә бу шаман—гам алгышындакы бә'зи мәсәләләри аjдынлашдыраг. Һәмин алгышда Од—ана илә гаjын ағачы—Дүнjа ағачы биркә хатырланыр. Бунун мифоложи сәбәби вардыр. Бир чох әски халгларда гаjын ағачы — каинатын jарадычысы Дүнjа ағачынын jа өзү, jа да рәмзи кими гәбул олунурмуш. Демәли, jухарыдакы алгышда шаман—гам әски инсанын космогоник-jарадылыш тәфәккүрүнү аз да олса әкс етдирмишдир. Бу алгышдан аjдынлашыр ки, әски инсан Дүнjа ағачы илә Оду биркә дүшүнмүшдүр.

Од инсанлары пис фикирдән jаjындырыр, тәмизләjир, jаман, шәр руһлары говур[3]. Азәрбаjҹанлылар кечмишдә гадын доғаркән, хүсусилә чәтин доғаркән доғуш кедән гадын доғаркән, хүсусилә чәтин доғаркән доғуш кедән отаға үстүнә тәмиз парча салынмыш бөjүк бир габда күл, jанына исә сачаjағы гоjармышлар[4]. Бу адәт гадынын доғушуна мане олан пис руһлары одун говмасы инамы әсасында jаранмышдыр (күл вә сачаjағы одун рәмзидир).

Ода тапынма илә бағлы адәт-ән'әнәләрин галыглары сон заманлара гәдәр азәрбаjҹанлылар арасында jашамышдыр. Онларын бә'зиләрини jада салаг. Азәрбаjҹанлылар оду сөндүрмәк үчүн она су төкәркән «бисмиллаһ» деjәрмишләр. Кечмишдә Азәрбаjҹан аиләләриндә ода, чырағa анд ичмәк («од һаггы», «jалан деjирәмсә ода кор

1 Бах: Еремеев Е. Д. Юрюки. М., 1969, с. 95.
2 Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 68.
3 Jенә орада, с. 69.
4 Азәрбаjҹан фолклору антолокиjасы. 1-чи китаб, 1968, с. 267.

бахым», «чыраг һаггы» вә с. бу кими андлар) ода тапынма илә бағлыдыр. Онлар ингилаба гәдәр очағы пир, пири очаг саjмыш, алагаранлыгда оду евдән кәнара вермәзмишләр. Бу да ода инамын тәзаһүрүдүр. Евдә ән шәрәфли jер очағын баш тәрәфи саjылармыш. Шифаһи халг jарадычылығында, хүсуси илә дастан вә нағылларда севән гызлар өз дәрдләрини ода (шама) сөjләмиш, ондан көмәк истәмишләр. Бу адәт сөзсүз Од-Ананын тәзә евләнмишләрә вә jа евләнмәк истәjәнләрә көмәк етмәси илә сәсләшир.

Одун инсана көмәк етмә кими сәҹиjjәси Азәрбаjҹан шифаһи халг әдәбиjjатында өз әксини тапмышдыр. Фикримизи сүбут етмәк үчүн «Чырахлы Иса» нағылыны мисал чәкмәк истәjирик. Һәмин нағылда деjилир ки, jохсул гары вә онун jетим нәвәси Иса jеканә кечиләринин сүдү илә доланырдылар. Иса кечинин сүдүнү сатыр вә алдығы гәпик-гуруша чөрәк алыб биртәһәр күзәран сүрүрләр. Кәндин дарғасы бу күзәраны да онлара чох көрүр. О, газы илә әлбир олуб кечини jетим Исадан зорла алыр. Jазыг jетим ушаг шеjтандан көмәк истәjир. Шеjтан она бир топпуз верир ки, истәдиjи вахт аловланыр, ону көjә галдырыб истәдиjи jерә апарыр вә Иса ону кимин үстүнә бурахырса, топпуз һәмин адамы дөjүр. Бу күндән Исаны Чырахлы Иса деjә чағырырлар. О, аловланан топпузун көмәjи илә кечини кери гаjтарыр вә дүшмәнләриндән интигам алыр[1]. Бурадан аjдын олур ки, Чырахлы Исаjа алов (аловлу топпуз) көмәк едир. Азәрбаjҹан халгы арасында jашаjан «Пәрванә вә од» әфсанәсиндә халг оду тәмиз, пак, садиг ашиг кими тәсәввүр етмишдир[2].

Одун әкинчинин оғлу кими верилмәси дә тәсадүфи деjилдир. Бизҹә, бунунла халг одла (Күнәшлә) әкинчилиjин сых әлагәсини көзә чарпдырмаг истәмишдир. Ода дәрд сөjләмәк, ондан көмәк истәмәк jазылы әдәбиjjатда да өз әксини тапмышдыр. Түркдилли халгларда од култу о гәдәр кениш jаjылыбмыш ки, онлар аз гала һәjатдакы һәр бир һадисәни онунла бағламаға чалышырмышлар. Әски гәрб Көj түркләри инанырдылар ки, од инсаны дүшмәндән вә пис, jаман руһлардан горуjур. Мәһз буна көрә дә хаганын jанына кәләнләри, хүсуси

1 Азәрбаjҹан нағыллары. V ҹилд, Б., 1964, с. 174—180.
2 Азәрбаjҹан фолклору антолокиjасы. 2-чи китаб, Б., 1968, с. 239.

илә харичи елчиләри, гонаглары ики одун арасындан кечирәрмишләр ки, од кәләни пис әмәлләрдән, пис дүшүнчәләрдән тәмизләсин.

VI әср гәрб Көј түркләри хаганын јанына кәлән Бизанс елчиләрини од арасындан кечирмишләр. Римлиләр гејд етмишләр ки, түркләрдә одун очагда чыхардығы сәслә баш верәчәк һадисәләри билмәк, одун куја пис руһлары говмасы инамына раст кәлмишләр. Истеми VI әсрдә Византија империјасы илә алвер едирди. Јустин Зимархын рәһбәрлији илә 568-чи илдә Истемијә елчи көндәрир. Һәмин елчиләр һаггында Византија тарихчиси Петр Патритси Менандр јазыр ки, Зимарх вә ону мүшајиәт едәнләрин сәјаһәти узун олду. Согдаитләрин өлкәсинә чатан кими дејәсән гәсдән бир нечә түрк онлары гаршыладылар вә Зимархдан онлардан дәмир алмағы тәклиф етдиләр... Бу гәбиләдән бир нечә адам Зимархы инандырмаға чалышырдылар ки, онлар она јөнәлмиш бәдбәхтлији гова биләрләр. Онлар од јандырдылар вә нә исә пычылты илә дуа охудулар. Бу заман зынгыровлары вә зәнкләри чалырдылар. Онлар елә һәрәкәт едирдиләр ки, куја шәр руһлары говурдулар. Онлар Зимархы ики од арасындан кечирирдиләр вә беләликлә ону шәр руһлардан тәмизләдиләр[1].

Орта әср мүәллифләриндән өјрәнирик ки, бу халглар нәинки елчини, һәтта хагана кәлән һәдијјәләри дә ики од арасындан кечирмәклә писликдән тәмизләјирмишләр. XIII әср мүәллифи Иоаны де Плано Карпинин татарлар арасында белә бир һадисәнин шаһиди олмушду: «Татарлар инанырлар ки, һәр шеј одла тәмизләнир, пак олур. Онларын јанына һәр ким кәлирсә-кәлсин фәрги јохдур, һәм һөрмәтли адам, һәм дә онун кәтирдији һәдијјәләр, тәмиз, пак олмасы үчүн ики одун арасындан кечирилмәли иди. Куја әкәр онлар јанларында зәһәр кәтирирләрсә вә ја шәр нијјәтдәдиләрсә, һамысы мәһв олур»[2] (Һ. Чавид түркдилли халгларын бу инамындан «Сәјавуш» әсәриндә истифадә етмишдир. Гызғын еһтирасын аловларында говрулан көзәл Судабә кәнч, мәрд, намуслу оғуллуғу Сәјавуша ешг е'лан едир. Сәјавуш бу мәһәббәти гәбул етмир. Һеч бир вәчһлә Сәјавушу әлә ала билмәјән Судабә чавабсыз еһтирасы үчүн кәнч оғландан интигам алмаг нијјәтилә шаһзадәјә бөһтан атыр ки, куја Сәјавуш она хәјанәт әли узатмышдыр. Кејкавусун әмри илә бөјүк од галаныр вә әмр олунур ки, һәм Сәјавуш, һәм дә Судабә одун ортасындан кечсин. Инама көрә ким күнаһкардырса, о одда јаначаг, күнаһкар олмајан исә сағ-саламат оддан кечәчәкдир).

Әски чағларла бағлы бу мифоложи инам азәрбајчанлылар арасында мөвчуд имиш вә өз әксини бәдии әдәбијјатда—тапмачаларда да тапмышдыр. Чавабы алов олан ашағыдакы тапмача бу бахымдан мараглыдыр:

Дәрд-бәланы сован кәсөв,
Гурду, гушу гован кәсөв[1].

Һәмин инамла бағлы башга бир адәти хатырлајаг. XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда олмуш сәјјаһ гадын Карла Серенанын Бакыдакы одла бағлы инам һаггындакы гејди мараглыдыр. О јазыр: «Бағдакы кәзинтидән сонра (сөһбәт Бакы бағларындан кедир—*М. С.)* дәниз сәјаһәтинә чыхдым, орадакы тонгалларын арасындан кечдим. Дејирләр ки, һәр чүр бәладан узаг олмаг үчүн бу аловун арасындан үч дәфә кечмәк лазымдыр»[2].

Бу инамла бағлы башга бир адәти хатырлајаг: 20-чи илләрәдәк Азәрбајчанын бә'зи рајонларында, хүсусилә Шәки вә онун әтраф кәндләриндә гонағы көмүр, көмүр тозу үстүндән кечирдиб евә апарырмышлар. Бу адәт од арасындан кечирмәни хатырладыр. Бә'зән евин гапысынын үстүндән көмүр парчасы асармышлар. Көрпә ушағы шәр говушандан—гаранлыг дүшәндән сонра евдән чыхараркән, онун јанына памбыг, гәнд вә көмүр гојармышлар. Бу адәтләрин һамысы од танрысына (көмүр одун атрибутудур) тапынма илә бағлыдыр. Јухарыда дејилдији кими од танрысы, од пис руһлары говандыр. Мәһз буна көрә дә ода, онун бу вә ја башга атрибутуна тапынар, јанларында кәздирәрмишләр.

---

[1] Бах: Византийские историки Дексипп, Евнапи, Олимпиодор, Малх, Петр Патрици Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец. Переведенные с греческого С. Дестунисом, СПб, 1860, с. 375—376; Эрист Доблиофер. Знаки и Чудеса. М., 1963, с. 334—335.

[2] Иоаны де Плано Карпини. История монголов. СПб, 1911, с. 10.

[1] Тапмачалар (топлајаны Н. Сејидов). Б., 1971, с. 47.

[2] Карла Серена Азәрбајчанда. «Улдуз» журналы, 1977, № 1, с. 64.

Бир чох әски вә орта әср мәнбәләрини дајаг едиб демәк олар ки, түркдилли халглар одун кәләчәкдәки һадисәләри хәбәр вермәк хасијјәти олдуғуна инандыгларына көрә, онун көмәји илә «фал» ачармышлар. Бөјүк хаганлардан тутмуш, ади адамадәк башына кәләчәк һадисәдән хәбәрдар олмаг үчүн тез-тез ода мүрачиәт едәрмишләр. Қ. А. Иностранцев Әһмәд-ибн-Һәмдан ибн-Шәби әл-Хәрранијә истинад едәрәк ондан ашағыдакы парчаны мисал кәтирир: «Түркләрин баш һакиминин (хаганынын—*М. С.*) мүәјјән күнү вардыр ки, һәмин күн онун үчүн бөјүк тонгал јандырырлар. Бу ода гурбанлыг кәтирирләр вә онун шәрәфинә дуа-алгыш сөз охујурлар. Одун бөјүк алову әкәр јашылвари парлаг дејилсә, онда белә гәрара кәлирдиләр ки, ил јағарсыз вә мәһсулдар олачаг. Әкәр алов ағымтыл парылты верирдисә онда дүшүнүрдүләр ки, мәһсул аз олачаг, әкәр гырмызымтыл олурдуса мүһарибә, сарымтыл олурдуса хәстәлик көзләниләрди. Гарамтыл оланда исә хаганын өлүмү вә ја узаг јола кедәчәји гәнаәтинә кәлирдиләр»[1].

Алтајлылар да инанырдылар ки, одун очагда чыхардығы сәс куја кәләчәкдәки һадисәләри хәбәр верир. Од аиләнин узагда олан үзвүнүн нә вахт гајыдачағы, еләчә дә баш верәчәк бәдбәхтлик һаггында хәбәр верир[2]. Одла фал ачмаг мәшһур «Манас» дастанында да өз әксини тапмышдыр. Манасын атасы Чагын хан одла фал ачыр.

Јакутлар инанырдылар ки, од аиләдә ушаг доғулачағыны да хәбәр верир. Әкәр очагда одлу күл гыпырдајырса јакутлар бу гәнаәтә кәлирмишләр ки, од «гута ојнујур»—ушаг руһу ојнајыр[3].

Дејиләнләрдән ајдын көрүнүр ки, азәрбајчанлылар, бир чох әски халглар ода лап әскидән инанмыш, онларда одла бағлы дүрлү адәтләр, ајинләр, мәрасимләр вармыш вә сон заманларадәк бунларын бә'зиләри јашајырмышлар. Бу исә сүбут едир ки, һәмин халгларда ода тапынма әски олмагла бәрабәр, һәм дә доғмадыр, башга халгдан кәлмә дејил.

Инди исә Күнәш вә одун мифоложи сәчијјәләринин бә'зиләрини анаг: Күнәш хаганлыг, һакимлик верир, инсанлары пис руһлардан, пис нијјәтләрдән горујур, тәмизләјир, јүксәк од танрысы ојмаг-ару һәр шеји билəндир, одун саһиби од-әзи (от-еззи) пак, тәмиз, хејирли, ничатверичи руһдур, од кәләчәкдән хәбәр верир. Күнәшин, одун, еләчә дә һәр икиси илә бағлы там бичимләнмиш танры, илаһә вә һәр икиси илә бағлы онгон, танры кими формалашмыш инамлар лап әски **түрк гәбиләләринин, гәбилә бирләшмәләринин тәфәккүрүнүн зәнкинлијини вә сојпсихолокијасыны нүмајиш етдирир. Күнәшлә, одла бағлы инамлар, анлајышлар, һәјата јанашма вә ону дәркетмә түркдилли халгларын, еләчә дә азәрбајчанлыларын мифик-фәлсәфи, мифик-бәдии тәфәккүрүндә рол ојнамышдыр.** Биз елә буна көрә дә гыса да олса оддан сөһбәт ачдыг.

* * *

Горгут образынын мәншәјинин вә сөзүнүн етимоложисинин даһа ајдын олмасы үчүн бир нечә мәсәләни дә ајдынлашдырмаг истәјирик. Горгутун доғуму, онун ата-анасынын ким олмасы белә кәрәкли мәсәләләрдәндир. Чүнки Горгутун валидејнләринин мүәјјәнләшмәси онун мифик, јохса реал аләмин вәтәндашы олдуғуну ајдынлашдырмыш олур. Мәһәррәм Еркин[1], даһа сонралар В. М. Жирмунски[2] Дитсин чапа һазырладығы «аталар сөзү»ндәки 74 вә 75 нөмрәли ики аталар сөзү ады илә кедән јазыја диггәт јетирмишләр. Һәр ики алимин диггәтини чәлб едән јазы будур: «Оғуз[дан] үч јүз алтмыш алты алп гопду, икирми дөрд хас бәј, отуз ики сәкчәк Султан Салур Газан огчиси Гузан пеклиси Гормуш оглудан Горгут».

Икинчи аталар сөзү: Абалчә чичәкдән үндүм [ендим] бир гәтрә мурдар мә'нидән дөндүм анә рәһминә дүшдүм, атә белиндән ендим, аләкөзлү див гызындан туғдум, тәнри бир пејғәмбәри һәгг билдим, Оғуз [хәлгинин] башинә хејир кәләсини, шәр кәләсини јекүт тәним»[3].

Јухарыдакы «аталар сөзләриндән» ајдын олур ки, Горгутун атасынын ады Гырмыш вә ја Гормушдур, ана-

[1] Иностранцев К. А. Несколько слов о веровании древних турок. Сб. Музей антропологии и этнографии, т. V, вып. I, Петроград, 1918, с. 153.

[2] Дыренков Н. П. Көстәрилән әсәри, с. 70.

[3] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 67.

[1] Kitabi-Dede Korkut ala lisan-i-taife-i Oğuzán. SXXXIII.

[2] Бах: Книга моего деда Коркута, с. 147.

[3] Diez H. F. Denwürdigkeiten von in künsten und Wissensehaften Bd. I—II, 1811—1815, с. 182—183 (аталар сөзләри әрәб әлифбасы илә јазылмышдыр. Дитс бунлары «аталар сөзү» адландырмышдыр. Бу фикирлә разы олмасаг да, шәрти олараг биз дә белә адландырырыг).

сы исə алакөзлү див гызыдыр. Бу ики «аталар сөзү» бир сыра мəсəлəлəри һəлл етмəјə көмəк едир. Анчаг һејф ки, һəр ики тəдгигатчы буна əһəмијјəт вермəмишдир. В. М. Жирмунски Горгутун анасынын див гызы олмасы мəсəлəси һаггында јалныз бу чүмлəни јазыр: «Онун анасы алакөзлү див гызыдыр (№ 74). Сизин гочанын мө'чүзəли сурəтдə доғулмасы һаггындакы сүжетə малик намə'лум нағылвары характерə ишарəдир»[1].

Биринчи аталар сөзүндə дејилир ки, Оғуздан 366 алп гопду. Бизчə, бурада сөһбəт јалныз адичə алпдан—гəһрəмандан кетмир. Бəллидир ки, Оғуз ејни адлы гəбилə бирлəшмəсинин улу бабасы олмагла бəрабəр, һəм дə данын сөкүлмəсини хəбəр верəн танрыдыр. Башга сөзлə десəк, Күнəшин чыхдығыны, күндүзүн кəлдијини билдирир; күндүз дан јериндəн чыхыр, демəли, күндүзү ја Оғуз доғур, ја да онун доғулдуғуну хəбəр верир. Илдə 366 күн олдуғундан əски оғузлар бу астрономик һадисəни анимистлəшдириб «Оғуздан үч јүз алтмыш алты алп гопду» шəклиндə ифадə етмишлəр. «24 хас бој» демəклə, һəм дə там бир күнүн 24 саатдан ибарəт олдуғуну нəзəрдə тутмушлар. Бурада бир шеји дə анмаг лазымдыр ки, Оғуз гəбилəлəри 24 олмушдур. Көрүнүр, Оғуз гəбилəлəринин 24 һиссəјə бөлүнмəсиндə бир күнүн 24 саатдан ибарəт олмасы нəзəрə алынмышдыр. Јухарыда ајдын олду ки, илин күнлəрини вə бир күнүн саатларыны əски оғузлар чанландырмыш; алпа, боја—гəбилəјə бəнзəтмишлəр. Бу аталар сөзүнүн биринчи һиссəси (Горгутун атасынын хатырландығы јерəдəк) тапмача тə'сири бағышлајыр.

Ајларын, күнлəрин, тəбиəтин башга һадисəлəринин анимистлəшдирилмəсинə, чанландырылмасына Азəрбајчан халг јарадычылығында тəсадүф етмəк олар. Јухарыдакы əдəби васитəјə јахын (бəлкə дə ондан өрнəк кими истифадə едилмишдир) шəкилдə ашағыдакы тапмачалар јаранмышдыр:

Бабамын бир чухасы вар. Он ики чиби.
Чибин һəр күнчүндə отуз дүјмə,
Һəр дүјмəнин бир үзү ағ, бир үзү гара[2].

[1] Книга моего деда Коркута. М.—Л., 1962, с. 147.
[2] Тапмачалар (топлајаны М. Сејидов). Б., 1971, с. 42.

Башга бир мисал:

Бир ағачым вар, он ики будағы,
Һəр будағын отуз јарпағы,
Һəр јарпағын бир үзү гара, бир үзү ағ.

Һəр ики тапмачада ил, 12 ај, ајын 30 күнү, һəр күнүн кечə-күндүзү нəзəрдə тутулмушдур. Демəли, јалныз Дитсин чап етдији «аталар сөзлəрин»дə дејил, Азəрбајчан тапмачаларында да илин күнлəрини, күнүн саатларыны чанландырмаг, ону башга шəкилдə вермəк кими əдəби васитəдəн истифадə олунмушдур.

Јухарыдакы «аталар сөзү»ндəки «отуз ики сəкчəк Султан Салур Газанын огчусу» ифадəсиндəки 32 рəгəминин сирри бизə мə'лум олмады. Лакин ајдындыр ки, оғузларда «Отуз ики» адлы гəбилə ады олмушдур. Бу гəбилə азы XVI əсрдəн Азəрбајчанын сосиал-сијаси һəјатында бөјүк рол ојнамышдыр[1]. XVIII əсрдə Гарабағда көк салан Отуз ики гəбилəсини Чаваншир Хорасанын Сəрəхс торпағына апартдырыр[2]. Мирзə Адыкөзəлбəј 32-лəр һаггында хејли бəһс етмишдир[3]. Һəтта инди дə һəмин гəбилəнин адыны дашыјан кəндлəр вардыр (Имишлидə вə Бəрдəдəки Отузикилəр кəнди)[4].

Бəлкə Отузикилəр 32 обадан ибарəт олмушдур. Бизчə, гəбилəнин адынын да «Отуз ики» адланмасы еһтимал етмəјə имкан верир ки, 32 рəгəми оғузларда дүшүмлү сајылмышдыр. Бəлкə дə бу рəгəм мүəјјəн бир астрономик һадисə илə дə бағлыдыр. Һəр ики һалда бу хүсуси тəдгигата еһтијачы олан мəсəлəдир. Бу «аталар сөзү»ндəки сон чүмлəни бир гəдəр шəрһ едəк: «отуз ики сəкчəк Султан Салур Газан огчиси Гузан пеклиси Горумуш оглудан Горгут» ифадəсиндəки «сəкчəк»—галхан, «кичик»—гала демəкдир[5]. «Пəкли» сөзүнүн исə түрк диллəриндə «һаким», «һакимлик», «шаһ һөкмдарлығы» мə'налары вардыр[6]. Онда бу «аталар сөзү»нү белə шəрһ етмəк олар: Оғуздан 366 алп, ијирми дөрд бој—гəбилə чыхмыш, отуз ики галаны (ја галхан, бəлкə бунунла

[1] اسکندربك منشی تاریخ عالم آرای عباسی، ۱۳۱۲، تهران، ص. ۷٦۸
[2] Адыкөзəлбəј М. Гарабағнамə. Б., 1950, с. 51.
[3] Јенə орада, с. 24; 57, 59.
[4] Азəрбајчан ССР Инзибати əрази бөлкүсү. Б., 1961, с. 25.
[5] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, часть 2, СПб, 1911, с. 441; сак // сəк «галхан», «балача гала» демəкдир. «сəк//«чəк»дəки «чəк» «тəп+чəк»дəки «чəк» шəкилчиси гəбилиндəндир.
[6] Јенə орада, ч. IV, һиссə 2, с. 1218.

отуз ики галхан тутан, ох атан нәзәрдә тутулур, ја да мөһкәмләнмиш јер) Султан Салур Газан огчиси Гузан һакими Гормуш оғлундан Горгут чыхмыш (доғулмуш).

Демәли, Оғуз дан јеринин сөкүлмәсини хәбәр верән, ишыг һакими, танрысы 366 алпы—күнү, 24 хас боју—сааты, Гузан һакими Гормуш оғлундан—гүввәтли оддан Горгут доғулмушдур. Биз ирәлидә исбат етдик ки, Горгутун анламларындан бири дә «бәхт оду», «хејирхаһ руһ оду», «һәјатверичи од»дур. Горгут өз мәншәјинә көрә билавраситә одла бағлыдыр. Онда јухарыдакы мәтни беләә изаһ етмәк олар ки, Гормуш Горгутун атасынын дејил, бабасынын адыдыр. Бизчә, Гормуш сөз-ады «гор» вә «муш» тәркибләриндән ибарәтдир. «Гор» һаггында ирәлидә сөһбәт ачмышдыг. «Гормуш»дакы «гор» од мә'насындадыр (үстүнү назик күл тәбәгәси өртмүш оддур), «муш» исә чохмә'налы сөзләрдәндир. Онун «бәрк», «гүввәтли» анламлары да вардыр[1]. Онда Гормуш гүввәтли, јә'ни күчлү, мәғлубедилмәз од демәкдир. Бу һәм дә чох ағлабатан көрүнүр. Чүнки Гормуш Горгутун хошбәхтлик, хејирхаһ руһ одунун бабасынын адыдыр. Горгутун бабасы вә атасы да мифик тәфәккүрлә әлагәдардыр. Бу «аталар сөзү» Горгутун мифоложи аләмин өвлады олдуғуну ајдын көстәрир.

Бизчә, Горгутун адынын тез-тез Оғузла бир јердә чәкилмәсинин (бә'зән онун вәзири, бә'зән исә мәсләһәтчиси) сирри дә бундадыр. Јә'ни Оғуз даны, илк ишығы, сәһәри, Горгут исә хошбәхтлик одуну тәмсил едир. Башга сөзлә, Оғуз данын сөкүлмәсини хәбәр верир, ишыгла бағлы һаким—танрыдыр; Гормушун оғлу, ја да нәвәси Горгут исә одла бағлы мифик образдыр.

Горгутун атасынын кимлији бәлли олду. Инди көрәк онун анасы кимдир. Буну ајдынлашдырмаг үчүн икинчи «аталар сөзү»нүн шәрһинә кечәк. Алимләр Горгут образынын мәншәјини мүәјјәнләшдирмәк үчүн бурада «кизләнмиш» мифоложи дәлилләрә әһәмијјәт вермәмишләр. Дитсин чап етдији «аталар сөзү»нә бир дә диггәти чәлб едәк: «Аб-алча чичәкдән үндүм* (ендим) бир гәтрә мурдар мә'нидән дөндүм анә рәһминә дүшдүм, атә белиндән ендим, аләкөзлү див гызындан туғдум тәнри бир

[1] Бах: Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, часть 2, СПб, 1911, с. 2209.

* «Үн гулу» түрк дилләриндә «чыхмаг», «көрүнмәк», «јухары чыхмаг», «валидејн евиндән чыхмаг» демәкдир. Бах: Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 440.

пејғәмбәри һәгг билдим. Оғуз [хәлгинин] башинә хејир кәләсини, шәр кәләсини јекүт тәним...»[1].

Демәли, Горгут аб (лап) алча чичәкдән үнмүш—чыхмышдыр, зүһүр етмишдир. Өнчә бу фикрин мә'насыны шәрһ едәк. Чүнки әкәр бу чүмләдә «кизләнмиш» сирр ачылмазса, онда Горгутун мифоложи кејфијјәтләринин там мәнзәрәси ајдын олмаз. Нә үчүн Горгут чичәкдән, өзү дә аб-алча (лап ала) чичәкдән чыхмышдыр? Бу нә демәкдир? Мәсәләләри ајдынлашдырмаг үчүн әски әфсанәләри вә гам—шаман инамларынын бир сырасыны анаг. Әски Алтај инамына көрә баш танры Үлкен нәинки јалныз гамы—шаманы, һәтта бүтүн инсанлары чичәкдән, өзү дә ағ чичәкдән јаратмышдыр[2].

Бу инама көрә гамын—шаманын руһу мүгәддәс ағачдан доғулур вә сонра гамын ана бәтнинә кирир[3]. А. Ф. Анисимов да шаман мифоложисиндә шаман вә онун улу бабаларынын руһунун ағачдан асылмасы (бурада руһун ағачдан доғулмасы дејил, асылмасыдыр) вариантына раст кәлмишдир[4]. Инсан доған мүгәддәс ағачлар һаггында әски түркдилли халгларын мифоложисиндә бир нечә әфсанә вар[5]. Бу әфсанәләрин демәк олар ки, бәлкә дә һамысы сојкөклә бағлыдырлар. Мисал үчүн, Алтај әфсанәсиндә дејилир ки, баш танры Үлкен кишијә әмр едир ки, сујун алтындан торпаг чыхар. О, танрынын бујруғуну јеринә јетирир. Сонра исә танры ағач јарадыр. Будагсыз ағача доггуз будаг верир вә һәр будагдан бир инсан јараныр. Бу инсанларын һәрәси бир елин-обанын, улусун улу бабасы олур[6]. Ағач зооморфик тотеми түркдилли халгларда о гәдәр кениш јајылмышдыр ки, бә'зи гәбиләләрә, сојлара, бојлара, адлы-санлы сәркәрдәләрә, дөвләт адамларына ағачы ад гојмушлар. Мисал үчүн, XIII әсрдә Ујғур дөвләтинин баш вәзири Билә-Боғанын гардашы Арын-Тәкинин гајынатасы «Гара Ағач Бујруг»[7], Гарагојун гәбилә бирләшмәләриндән олан бир

[1] Дитсин көстәрилән әсәри, с. 182; һәмин «аталар сөзү»нү Мәһәррәм Еркин мүәјјән дәјишикликләрлә чап етмишдир.

[2] Бах: Анохин А. В. Материалы по шаманству у Алтайцев. Л., 1925, с. 18.

Мурат Ураз. Көстәрилән әсәри, с. 150.

[4] Анисимов А. Ф. Космологические представления народов Севера. М.—Л., 1959, с. 45.

[5] Ағачын мүгәддәслији һаггында кениш мә'лумат үчүн бах; Сеидов М. Азербайджано-армянские литературные связи. Б., 1969, с. 18—28.

[6] Бәһаәддин Өкел. Көстәрилән әсәри, с. 98.

[7] Јенә орада.

сој исә «Ағач ериләр»[1] адланырмыш. Бунларын адларындакы «ағач» сөзү көстәрир ки, бу сој вә еләчә дә һәмин кишинин мәнсуб олдуғу гәбилә вахты илә ағача тапынмышдыр.

Ағачын (чичәјин, биткинин) мификләшдирилмәси онун Дүнја ағачы мифи илә бағлы олдуғуну, онунла сәсләшдијини демәјә там имкан верир. Бир чох халгларда нәһәнк ағач бә'зән бүтүн каинаты тәмсил едир, бә'зән исә о каинатын өзүлү, әсасы сајылыр. Дејиләнләрдән ајдын олур ки, ағач каинатын әсасыдыр. Онда мәсәлә ајдынлашыр ки, нијә Горгут абалча чичәкдән (ағачдан) чыхмышдыр. Чичәјин алача олмасы да тәсадүфи дејилдир. Бә'зи мифоложи материаллардан ајдынлашыр ки, ала (алача рәнки) түркдилли халгларда удуг—мүгәддәс, дүшүмлү сајылмышдыр[2].

«Китаби-Дәдә Горгут» бојларында бир јердә дә олса кәрдәјн ади хатырламырлар. Онун тохунулмаз, һөрмәтли, бәлкә дә мүгәддәс олдуғуну билдирмәк үчүн кәрдәјә «ап-алча» сөзүнү гошурлар: «Парасарын Бајбурд һасарындан пырлајыб учан, ап-алча кәрдәјинә гаршы кәлән, једди гызын умуду, галын Оғуз имрәнчиси, Газан бәјин инағы, боз ајғырлы Бејрәк чапар јетди»[3].

Демәли, Горгутун чыхдығы, зүһур етдији чичәк ади чичәк дејилдир. О, дүшүмлү, мүгәддәс—удугдур. Бизчә, инди ајдын олур ки, Горгут нә үчүн чичәкдән чыхмыш, сонра исә ана бәтнинә дүшмүшдүр. Гам—шаман инамынын әсас гануну, сонра көрәчәјимиз кими, бөјүк гам—шаман, өвлија, гамын пири сајылан Горгута шамил едилмәјә билмәзди. Бир чох әски халгларда белә инам вармыш ки, нәинки кәләчәк гамын—шаманын, һәтта ади ушағын доғулмасы үчүн көјдән «руһ», «гүввә», «гут» көндәрилир. Бә'зән бу «гут», «руһ» јухарыда, көрдүјүмүз кими, ана бәтнинә кәлиб дүшүр, бә'зән исә кишинин бәдәнинә кирир. Белә бир инам телеутларда, алтајлыларда 20—30-чу илләрдәк вармыш. 1924-чү илдә Алтајда топланмыш материалларын биринә диггәт јетирәк. Алтајдакы инама көрә көјүн бешинчи гатында

[1] Faruk Sumer. Kara Koyunlular, Ankara, 1967, s. 30.

[2] Сејидов М. Көј, ағ, гара рәнкләринин әски инамларла бағлылығы. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (дил вә әдәбијјат серијасы), 1978, № 2, с. 20—38.

[3] Бах: Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 39.

олан гадир Јајучи хан ушағы олмаг үчүн кишијә «гут» көндәрир (бизчә, «јајучи» вә ја «јајачы» сөзү «јају» // «јаја» сөзләриндән вә «чы» // «чи» шәкилчиләриндән ибарәтдир. «Јаја», «јају» түрк дилләриндә «јаратмаг» демәкдир[1], «чы» исә сифәт дүзәлдән шәкилчидир. Јајучы—Јајачы хан «јарадан хан» демәкдир. Бә'зи түркдилли халглар исә инанырмышлар ки, гуту дағ верир. Көрүнүр, елә буна көрә дә ушағы дağа тапшырырмышлар, (дағдан-дашдан ушаг истәјирмишләр). Телеутлар ушағы олмајан кишијә «Куды йок киши» («Гуту олмајан киши») дејирләр[2]. Алтајлылар «гут»у белә изаһ едирмишләр: «О күлләри, отлары, ағачлары көрүрсән, нә вахтса онлар олдугча балача идиләр, көјәрдикләри тохум исә нә вахтса о гәдәр кичик иди ки, һеч онлары көрмәк белә мүмкүн дејилди: тохум она верилмиш гүввә (һәјатверичи гүввә—*М. С.*) һесабына күндән-күнә инкишаф етмишдир; бу гүввәни она «уктар»* вермишдир. Биз тохуму көрүрүк, гүввәни исә јох. Бала гүввәсини Јајучи хан дүзәлдир вә кишијә верир. Кам ајинләринин ичрасы вахты кам көјүн бешинчи гатына кедир вә Јајучи ханла сөһбәт едир, ајинин ичрасы вахты евләнмиш кишиләр кама даһа јахын кәлиб, папагларыны гавалын дүз алтына јахынлашдырырлар ки, кам Јајучи хандан алдығы ушаг «гут»уну ора гојсун»[3].

Демәли, ушағын доғулмасы үчүн атаја «гут»у—руһу, ушағын һәјат гүввәсини Јајучи хан јухарыдан атанын бәдәнинә көндәрир. Мәһз буна көрә дә бә'зи халглар, о сырадан Чәнуби алтајлылар инанырлар ки, «гут»у Алтај дағы верир[4]. Демәли, «гут»ун Јајучи хан танрысы тәрәфиндән верилмәси инамындан өнчә бу инам мөвчуд имиш. Чүнки антропоморфик, зооморфик инамлар даһа әскидир. Дағын—Алтајын «гут» вермәси һәм дә мифо-

[1] Бах: Радлов В. В. Көстәрилән әсәри, ч. III, һиссә 1, с. 73; 77.

[2] Бах: Анохин А. В. Душа и ее свойства по представлению телеутов. Сб. МАЭ, т. VIII, Л., 1929, с. 253—254.

* Л. Каруновски А. В. Анохинин мә'луматына көрә гејд едир ки, «уктар» «руһ» демәкдир.

[3] Каруновский Л. Э. Из алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком. Сб. Музея антропологии и этнографии, т. VI, Л., 1927, с. 20.

[4] Бах: Анохин А. В. Материалы по шаманству у алтайцев. Сб. МАЭ, т. V, Л., 1924, с. 92.

ложи бахымдан чох тәбиидир. Чүнки дағ ару тосдур—илк пак башланғычдыр, әсасдыр, улу бабадыр.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, түркдилли халглар әскидән инанырмышлар ки, ушағын (еләчә дә доғулачаг шаманын) руһу көјлә мүгәддәс ағачдан вә ја дағдан (биткидән, чичәкдән чыхыр) доғулур вә сонра һәмин руһ ана бәтнинә дүшүр, ја да Јајучи хан ушаг гутуну—руһуну атаја көндәрир. Бә'зи түркдилли халглар исә инанырмышлар ки, гуту дағ верир. Көрүнүр, елә буна көрә дә ушағы олмајан гадынлар балача нәнни дүзәлдиб ичинә даш төкәрмишләр. Шүбһәсиз ки, бу инамлары дајаг едиб, јухарыдакы «аталар сөзү»ндә «абалча чичәкдән үндүм» дејилмишдир. Онда белә чыхыр ки, Горгутун руһу абалча чичәкдән чыхыб вә алакөз дивдән доғулубдур.

Биз бу мәсәләнин ајдынлашмасы үчүн ашағыдакы дәлилләри дә јада салмаг истәјирик. Бир чох халгларын, о сырадан Азәрбајчан халгынын шифаһи әдәбијјатында—нағылларында әсасән ики чүр див сурәти вардыр: бири шәр, бәдхаһ, инсан нәслинә, хошбәхтлијә дүшмән, дикәри исә пис әмәлли дивләрин гаты дүшмәни, һәмишә инсана көмәк әлини узадан, хејирхаһ, хошбәхтлик кәтирән дивләрдир[1]. Бизчә, дивләрин мүсбәт образ кими чыхыш етмәләри бу халгларын чох улу бир инамы илә бағлыдыр.

Јакутларда белә бир әфсанә вар ки, ән бөјүк танры Улу-Тојун бә'зән див, бә'зән дана, кејик чилдиндә булудлар арасында долашыр. Бурадан ајдынлашыр ки, Улу-Тојун инсан шәклиндә тәсәввүр олунмамыша гәдәр әски јакутларда зооморфик онгонлардан, тотемләрдән даната (өкүзә, инәјә), кејикә*, әфсанәви варлыглардан дивә

[1] Мәһәммәд Һатәми. Көстәрилән әсәри, с. 30.

* Кејикин әски халгларын әфсанәләриндә, Азәрбајчан дастанларында, јазылы әдәбијјатда (Низамидә) әсасән хејирхаһ, инсана көмәк едән бир гүввә кими чыхыш етмәси шүбһәсиз ки, онун зооморфик онгон олмасы илә бағлыдыр. Кејик чох надир һалда пис әмәлли кими тәгдим олунур. Бизчә, бунун әсас сәбәби һәмин дастаны, нағылы, әфсанәни јарадан гәбилә бирләшмәсинин, халгын мифолокијасында, дүнјакөрүшүндә ја зорла, ја да көнүллү шәкилдә јаранан дәјишикликләрдир. Бәлкә түрк гәбилә бирләшмәләри мүәјјән тарихи һадисәләрлә әлагәдар олараг бирләшәркән вә ја ајрыларкән кејикә мүнасибәт дәјишмишдир. Ајрылан вә ја бирләшән она пис вә ја јахшы мүнасибәт бәсләмишдир.

инам күчлү имиш вә сонралар бунларын синтезиндән (бәлкә дә бураја башга зооморфик тотемләр, антропоморфик инамлар да дахил имиш). Улу-Тојун јаранмыш вә о, ирәлидә көстәрдијимиз кими, ичтимаи шүурда әмәлә кәлән дәјишикликлә бағлы олараг әсасән инсан көрүнүшүндә тәсәввүр едилмишдир[1]. Демәли, түркдилли халгларда, о чүмләдән јакутларда див мүсбәт тотем дә олмушдур. Буна көрә баш танры Улу-Тојуну да див чилдиндә тәсәввүр едәрмишләр.

Башга мараглы бир инама да диггәт јетирәк. Харәзмдә јашајан өзбәкләрдә белә бир инам вармыш ки, пәриләр дивдән јаранмышлар, онлар јахшы пәриләрин ата-бабалары, улу әчдадларыдырлар[2]. Бу дејиләнләрдән ајдынлашыр ки, див вахты илә һәм дә хејирхаһ, инсанын досту олан әфсанәви варлыг имиш, бөјүк танры Улу-Тојун онун чилдиндә дә јашајырмыш. Бу инамлара көрәдир ки, Горгутун анасы див гызы тәсәввүр едилмишдир. Онун ади див гызы олмадығыны көзә чарпдырмаг үчүн она алакөз (дүшүмлү рәнк) епитетини вермишләр. Бунунла да әски инсан Горгутун хејирли, мүгәддәс дивлә бағлы олдуғуну бир даһа билдирмәк истәмишдир.

Горгутун анасынын алакөзлү див гызы олдуғу гәнаәтинә кәлән әски инсан бунунла һәм дә Горгутун әчдадыны бөјүк танрыја—Улу-Тојуна, див онгонуна бағламышлар. Демәли, Горгутун атасы (бабасы) одла, анасы исә див гијафәсинә кирмиш баш танры инамы илә бағлыдыр. Горгутун руһу исә түркдилли халгларда ағач—битки—чичәк—Дүнја ағачы зооморфик тотеми илә әлагәдардыр. О, мифик дүнјакөрүшүн јетирмәсидир. Елә буна көрә дә Горгут Оғуз бојунун башына кәләнләри әввәлчәдән билирмиш.

Јери кәлмишкән Горгут образынын мәншәјинин һәртәрәфли ајдынлашмасы үчүн бир мәсәлә һаггында да фикримизи гејд едәк. Јухарыда Күнәш танрысындан, одун мүгәддәслијиндән бәһс ачдыг вә кәтирилән чохсајлы етнографик, археоложи, әдәби материаллар, дәлилләр исбат етди ки, Күнәшә, ода тапынма әски түркдилли

[1] Бу барәдә бах: Сејидов М. Әхи-гардашлыг ичмасы һаггында бә'зи гејдләр. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1967, № 1, с. 25.

[2] Бах: Снесарев Г. П. Реликвы до мусульманских верований и обрядов узбеков Хорезма. М., 1969, с. 34.

1162—12

тәбиләләрдә—бојларда, халгларда өзүнәмәхсус, орижинал инамдыр, һеч бир јердән кәлмә дејилдир (Күнәшә, ода тапынма инамлар аләминдә тиположи һадисәдир). Бу инамын, јә'ни Күнәшә, ода тапынманын вә Күнәш, од танрыларынын зәнкин, орижинал сәчијјәләри вардыр. Һәмин сәчијјәләрин бә'зиләри мифик аләмлә бағлы, күчлү, инсанлашмыш Од кишидән вә алакөз див гызынын издивачындан јаранан һәјатверичи, маја, од сајылан Горгутда әксини тапмышдыр. Бу, мифоложи бахымдан чох ағлабатандыр. Чүнки Горгут һәм дә хошбәхтлик верән демәкдир.

«Дәдә Горгут» бојларындан вә јухарыда һаггында бәһс етдијимиз «аталар сөзү»ндән (№ 74) өјрәнирик ки, Горгут Оғуз бојунун башына кәлән хејири, шәри билир. Дастанын мүгәддимәсиндә охујуруг: «Оғузун ол киши (Горгут—*М. С.*) тамам биличисијди. Нә дерсә оларды, гајибдән дүрлү хәбәр сөјләрди <...>. Горгут Ата Оғуз говмунун мүшкүлүнү һәлл едәрди»[1].

«Аталар сөзү»ндә исә дејилир ки, Горгут Оғуз елинин башына хејир, шәр кәләчәјини билирди. Биз бу сәчијјәләрин бә'зиләрини Күнәш, Од танрыларында көрүрүк. Ојмог арунун һәр шеји билмәси, одун халгын башына кәлән бәдбәхт вә хош һадисәләри әввәлдән хәбәр вермәси кими сифәтләри Горгута шамил едилмишдир. Горгутун хејри, шәри билмәси һәмин инамла бағлыдыр.

Доғрудан да, Горгутда бир сыра сәчијјәләр, кејфијјәтләр вардыр ки, онлар Күнәш, Од танрыларынын мифоложи сәчијјәләри илә сәсләшир, онларла сых бағлыдыр. Демәк олар ки, «Дәдә Горгут» бојлары һаггында јазанларын әксәријјәти Горгутдан сөһбәт ачаркән гејд етмишләр ки, о, оғузларда ушаға, јенијетмәјә ад гојурмуш[2]. «Китаби-Дәдә Горгут» бојларынын бә'зи тәдгигатчыларынын гејд етдији кими, Азәрбајҹан халгы арасында белә бир рәвајәт вармыш ки, Горгут нәинки ушаглара, һәтта каинатда олан һәр шејә ад гојурмуш. Анчаг јеткин—мүдрик Горгут гојдуғу адлардан дөрдүнү сәһв етмишдир вә ашағыдакы мисралар бу мүнасибәтлә дејилмишдир:

Кәлинә ајран демәдим, мән Дәдә Горгут;
Ајрана дојран демәдим, мән Дәдә Горгут;

[1] Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 11.
[2] Бах: Јенә орада, с. 9 (мүгәддимә).

Ијнәјә тикән демәдим, мән Дәдә Горгут;
Тикәнә сөкән демәдим, мән Дәдә Горгут.

Бу мисралар вахты илә М. Ф. Ахундовун да диггәтини чәлб етмишдир. Дирсә ханын оғлу Буғачын бојунда ханын оғлу буға илә вурушуб, ону мәғлуб етдикдән сонра Горгут она ад верир[1]. Бојда охујуруг: «Оғуз бәјләри кәлиб оғланын үстүнә јығнаг олдулар. Тәһсин дедиләр.

Дәдәм Горгут кәлсин, бу оғлана ад гојсун. Биләсинчә алыб бабасына варсын. Бабасындан оғлана бәјлик истәсин, тахт алыб версин—дедиләр.

Чағырдылар Дәдәм Горгут кәләр олду.

Оғланы алыб бабасына варды. Дәдәм Горгут оғланын бабасына сөјләмиш, көрәлим, ханым, нә сөјләмиш. Ајдыр:

— Һеј, Дирсә хан.
Оғлуна бәјлик веркил,
Тахт веркил—әрдәмлидир.
Бојну узун бәдөј ат веркил, [бу оғлана]
Минәт олсун—һүнәрлидир.
Ағајылдан түмән гојун веркил бу оғлана.
Гој табандан гызыл дәвә веркил, бу оғлана
Јүкләт олсун—һүнәрлидир.
Алтун башлы бан ев веркил бу оғлана
Көлкә олсун—әрдәмлидир.
Чијни гушлу чүббә дон веркил бу оғлана.
Кејәр олсун—һүнәрлидир.

Бајандыр ханын ағ мејданында бу оғлан чәнк етмишдир. Бир буға өлдүрмүш. Сәнин оғлун ады Буғач [хан] олсун. Адыны мән верим, јашыны аллаһ версин—деди»[2]. Дәдә Горгутун ад гојмасы һаггындакы рәвајәти Әбдүл Гази Хивәли дә XVII әсрдә гејдә алмышдыр[3].

Горгутун ад вермәси һаггында јазан алимләр бурадакы башга бир кәрәкли мәсәләјә әһәмијјәт вермәмишләр. Горгут јалныз ад гојмур, о, һәм дә бәјлик, тахт алыб

[1] Түркдилли халгларда ад гојма адәти һаггында бах: Сејидов М. Дәдә Горгут бојларынын мәншәјинә даир. «Азәрбајҹан» журналы, 1968, № 6, с. 201—208; Сејидов М. Бә'зи абидәләрдә вә халг јарадычылығы нүмунәләриндә адгојма адәтинин галыглары һаггында мүлаһизәләр. «Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр» (мәгаләләр топлусу), Б., 1977, с. 47.
[2] Китаби-Дәдә Горгут, Б., 1962, с. 19.
[3] Бах: Кононов А. Н. Родословная тюркмен. М.—Л., 1958, с. 750 (түркмәнчә).

бу вә ја башга икидә верир. Тәдгигатчылар бу сонунчу мәсәләнин үстүндән өтмүшләр. «Китаби-Дәдә Горгут» бојларындан јазанлар Горгутун ад гојдуғуну гејд етмишләр, анчаг бунун сәбәбини ачмамышлар. Ахы нә үчүн елә јалныз Горгут ушаға ад гојмалы имиш? Һамы Горгуту чағыртдырыб ушаға ад гојмасыны ондан хаһиш етмишдир?

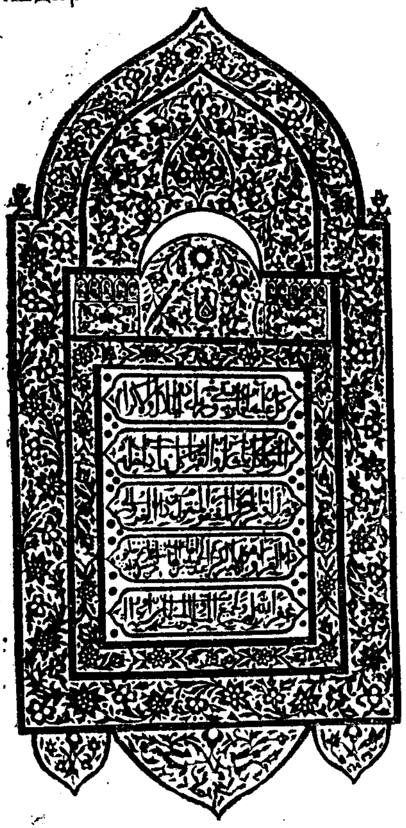

Шәкил 4

Горгутун ад гојмасы вә һакимијјәт, бәјлик, вахт вермәси мәсәләси әски түркдилли халгларын әсас бир инамы илә бағлыдыр. Бу халгларын бә'-зиләриндә, о сырадан јакутларда белә бир инам вармыш ки, Күнәш гәһрәманлара ад гојур, онларын адыны көндәрир[1]. Күнәш вә Горгут гәһрәманлара ад гојурлар. Горгут һәм дә Буғачын атасындан оғлу үчүн бәјлик, тахт—һакимијјәт истәјир. Бизчә, бу да елә о халглардакы һәмин инамла сәсләшир. Ирәлидә гејд етдик ки, бу әски гәбилә бирләшмәләриндә, халгларында белә бир инам вармыш ки, Күнәш һакимлик верир. Бу инам сонралар Горгута да аид едилмишдир. Ахы нә үчүн Горгутун ад гојма, һакимлик (тахт), бәјлик истәмәси (вермәси), Күнәшлә, Күнәш танрысынын мифик сәчијјәләри илә бағлыдыр? Бу ади бир тәсадүф, бәнзәјишдирми? Хејр, бурада нә тәсадүф, нә дә ади бәнзәјиш вардыр.

Күнәшин, Күнәш танрысынын мифик сәчијјәси илә Горгутун ејни сәчијјәләри арасында мифоложи бағлылыг өзүнү көстәрир. Горгут истәр өз ата-бабасына, истәрсә дә адына көрә Күнәшлә, одла бағлыдыр вә елә буна көрә дә әски **миф јарадычысы Күнәшин, Күнәш танрысынын ад гојма, һакимијјәт вермә, һәр шеји билмә хүсусијјәтләрини Горгута шамил етмишдир.** Бах буна көрә дә Горгут гаибдән хәбәр верир, ушаглара ад гојур, икидләрә тахт, бәјлик тәләб едир, гәһрәманлары (Бәкили) шәрәфли вәзифәјә көндәрир.

Горгут илкин чағларда мифик аләмлә даһа чох бағлы олмуш вә Күнәшин, одун мифик сәчијјәләринә дә јијәләнмишдир. Чағлар кечдикчә бу сәчијјәләрин чоху-суну итирмәдән она бә'зән там мифик, бә'зән јарымифик, јарыәфсанәви дон кејдирмишдир. Демәли, дүнјакөрүшләр, һәјаты дәркетмә формасы дәјишдикчә, Горгут там мифик образдан, јарымифик, јарыреал аләмин вәтәндашы олмушдур. Елә буна көрә дә, бә'зән о нә әсл мифик образларын, тотемләрин, танрыларын имтијазларындан там шәкилдә истифадә едә билир, нә дә там бәшәри олур. Халг ону там бәшәри сәвијјәјә кәтирмәк истәмәмишдир. Чүнки әкәр о, там бәшәри олса иди, она инам арадан силиниб кедәрди, онун өвлијалығы мәһв оларды, мүгәддәс сајылмазды. Гамлар—шаманлар, бахшылар, озанлар Горгуту өвлија сәвијјәсиндә сахламаг үчүн ону өлү дә сајмырдылар. Бизчә, буна көрә дә онун һаггында гырғыз, газах гам—шаман алгышларында, дуаларында дејилир: «Өлү десәм, өлү емәс, тири десәм, тири емәс, Ата Горгут өвлија»[1] (Өлү десәм, өлү дејил, дири десәм, дири дејил, өвлија Ата Горгут). Бәс нә үчүн халглар ону нә дири, нә дә өлү сајмышлар? В. В. Бартолд бу көрүшүн сәбәбини белә изаһ едир: «Демәли, белә бир инам вармыш ки, Горгут чанлылар аләминдән кәнар едилмиш вә ејни заманда өлүмә мәһкум олунмамышдыр»[2]. Бу фикирлә В. М. Жирмунски дә разылашыр[3]. В. В. Бартолдун фикри нисбәтән доғрудур, лакин биз Горгутун «чанлылар арасындан кәнар едилмәси инамына» раст кәлмәмишик. Онун нә дири, нә дә өлү сајылмамасынын сәбәби бизчә Горгутун ја-

---

1 Мурат Ураз. Көстәрилән әсәри, с. 17.

---

1 Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен. Т. III, СПб, 1870, с. 47.

2 Бартольд В. В. Турецкой эпос и Кавказ. См: «Книга моего деда Коркута». М.—Л., 1962, с. 118.

3 Жирмунский В. М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута». «Книга моего деда Коркута». М.—Л., 1962, с. 169.

рымифик, јарыбәшәри олмасы илә бағлыдыр. Фикримизин доғрулуғу үчүн башга бир мисала да мүрачиәт едәк. И. Кастаһенин[1], Абдулгадир Инанын[2] топладығы вә бир чох Горгутшүнасларын диггәтини чәлб едән ашағыдакы гам—шаман алгышына—дуасына нәзәр салаг:

Су башында* Сүлејман, су ајағы әр Горгут
Бәлалары сән Горгут. Чағыранда кәл пирим[3].

Биз һәләлик икинчи мисраја тохунмајачағыг. Һәм түрк мифологларынын, һәм дә Горгутла мәшғул олан түркологларын илк мисрадакы бир ишарә көзләриндән јајынмышдыр. Нә үчүн Сүлејман пејғәмбәр су башында, Әр Горгут исә су ајағында отурмушлар? Бурадакы фикир мифоложи инамларла бағлы дејилмәмишдирми? Бунун сәбәби јохдурму? Бу суаллара чаваб вермәк үчүн јухарыда дедијимиз бә'зи инамлары јада салаг. Әски түркдилли халгларда, о сырадан алтајлыларда белә бир инам вармыш ки, јер үзүнүн мә'будлары, танрылары ја уча дағларын зирвәсиндә, ја да өлкәни јашыллашдыран чајын гајнағында отурурмушлар. Сүлејман да ислам дининин мүгәддәсләриндәндир. Мәһз буна көрә дә ислам динини гәбул етмиш алтајлы ону су—чај башында отурдур, көрүнүр ки, јухарыдакы мисралар јаранаркән, Горгут нә пејғәмбәр имиш, нә дә танры, она көрә дә о, «су ајағындадыр». Лакин әски гам—шаман, бахшы, озан, акын доғма Горгутун гејдинә галыр, онун шәрәфини горујурлар. Ону ади адамлардан фәргләндирмәк үчүн рујурлар. Ону ади адамлардан фәргләндирмәк үчүн Горгуту «пир» адландырырлар. Бу пир Горгут онлары бәлалардан горујур (бу, јухарыда дејилдији кими одун, Од, Күнәш танрысынын мифоложи сәчијјәсидир).

Горгут јалныз инсанлары бәлалардан гуртаран пир дејилдир. О, үмумијјәтлә, бахшыларын, озанларын пиридир. Бир чох халгларын, о сырадан түркмәнләрин, газахларын, азәрбајчанлыларын вә б. фолклорунда Горгут ата, Дәдә Горгут озанларын—узанларын, бахшыларын, гамларын—шаманларын баш устадыдыр, пиридир. Бә'зи халгларда Горгут озана—узана, багшыја гопузда чалмаг өјрәдир.

Горгутун озанларын, бахшыларын пири олмасы бир чох гам—шаман алгышларында—дуаларында өзүнү ајдын көстәрир. Бу алгышлар илк дәфә Абдулгадир Инанын диггәтини чәлб етмишдир. Һәмин алгышлардакы бә'зи парчалара диггәт јетирәк:

Су ајағы*, әр Горгут, фәлакәтләри сән горгут
Багшларын пири сән декилмисән?
Көзүнү ач, голуму тут
Багшы баба**, мән сизләрә дар јолда
Сығындым, көмәк ет бизләрә
Кудај***, көмәк ет ојнајыб**** дуран чағымдыр[1].

Кәтирилән парчадан ајдын олур ки, Горгут бахшыларын (багсыларын) пиридир. Јухарыда гејд етдик ки, бахшыларын, үмумиләшдирсәк озанларын, акынларын пири сајылан Горгут инсанлары фәлакәтдән горујур, бәла ондан горхур. Бәс нә үчүн Горгутдан бәла, фәлакәт горхур вә нә үчүн бәланы горхутмаг үчүн она мүрачиәт едирдиләр? Јада салаг ки, илкин бахшылар, озанлар јалныз сәнәт адамы сајылмырдылар. Онлар халгын биличиләри идиләр. Халг онлара гаибдән хәбәр верән, хәстәләри мүаличә едән, гаршылашачаглары фәлакәтләри өнчәдән билиб онун әксинә тәдбир төкән ағсаггал, мүдрик, һәјатын сирләринә бәләд бөјүк адам кими бахырдылар.

Озанлара белә јанашманын ики сәбәби вар. Јада салаг ки, бахшы—гам // шаман олмаг арзулајан ше'р јаратмағы, ше'р demәји бачармалы иди. Бахшы—гам јалныз ағыллы, зәкалы јенијетмәләри шакирд гәбул едәрди. Бахшы—гам—узан—озан адәтән ағыллы, талантлы, биличи олурду. О өзүндән әввәлки бахшыларын, озанларын һәјат сынағына, һәјатда газандығы елмә, сәнәтин

---

[1] Castagha J. Magie et exorèisme chez Kazaks-Kırgizeset ontres penples tutres oriantahx, Paris, 1930, c. 61.

[2] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 135.

* В. М. Жирмунски еһтимал едир ки, алгышдакы—дуадакы «су башында» ифадәси Сыр-Дәрја ола биләр. (бах: В. М. Жирмунскинин көстәрилән әсәри, с. 168). Бизчә, «су башы» дејиләркән, конкрет, мүәјјән чај, су нәзәрә алынмамышдыр. Үмумијјәтлә, бурада чајбашы, башлангычы нәзәрдә тутулур. Чүнки алтајлылар инанырдылар ки, танрылар, хаганларын руһлары һәмин чајын башында топлашырлар.

[3] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 135.

* Горгутун су ајағында отурмасы, мәскән салмасы вә ја доламасы бир чох алгышларда—дуаларда, әфсанәләрдә јад едилир.

** Багшы баба бурада бөјүк, өвлија, пир мә'насында ишләдилмишдир вә әр Горгут нәзәрдә тутулур.

*** Алтајларда Кудај баш танрыдыр.

**** Ојун гам—шамана вә ојун ајининә дејилир. Бурада гам ајини мә'насында ишләнир.

[1] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 136.

сирләринә јијәләнирди, камала долурду, мүдрикләширди. Елә буна көрә дә бахшыја чәтин анларда мүрачиәт едилирди. Бу мәсәләнин реал, һәјати тәрәфи иди. Һәмин мүрачиәт етмәнин икинчи мифоложи сәбәбләри дә вардыр. О да будур: јухарыда ајдын олду ки, Горгут бахшыларын, гамларын, озанларын пиридир. Әкәр мәсәлә беләдирсә, онда бахшыларын чәтин анда она мүрачиәт етмәләринә мифоложи һаглары вардыр.

Дедијимиз кими түркдилли халглар ода тәмизләјән, бәланы гован кими бахмышлар. Буна көрә дә фәлакәт-бәланы гован кими бахмышлар. Буна көрә дә фәлакәтлә, бәла илә растлашан бахшы дәрһал одла бағлы Горгута—һәјатверичи ода (хејирхаһ ода) мүрачиәт едир, ону көмәјә чағырырды. Бу дејиләнләрдән ајдын олду ки, Горгута мүрачиәт етмәнин дәрин мифоложи көкләри вармыш.

Горгут бахшыларын—озанларын пири сајылдығына көрәдир ки, мусиги аләти гопузун илк јарадычысы, ичады да онун ады илә бағланмышдыр.

Бир чох түркдилли халгларда—гыпчагларда[1], газахларда[2] Горгутун ады илә бағлы мараглы бир әфсанә јашајыр. Әфсанәнин гыпчаг, газах варианты бир-биринә јахындыр. Гыпчаг вариантында дејилир ки, кәнч јашында өлмәјә е'тираз едән Горгут өлүмдән гачыр. Өлүм ону һәр јердә изләјир. Өлүмдән јаха гуртара билмәјән Горгут ағачдан илк гопуз // гобуз дүзәлдиб чалыр вә инсанлары валеһ едир, овсунлајыр[3]. Халглар арасында јашајан бу әски әфсанәнин бә'зи изләри, о сырадан гопуза һөрмәт «Дәдә Горгут» бојларында өзүнү сахламышдыр. Гамларын, бахшыларын, озанларын пири сајылан Горгут илк гопузу дүзәлдиб чалдығына көрә бој гәһрәманлары һәтта дүшмән әлиндә гопуз көрәркән, «Дәдәм Горгут ешгинә чалмадым» (вурмадым) дејә ону бағышлајырлар[4].

XI әср мүәллифи Кәрдизијә истинад едәрәк Абдулгадир Инан гејд едир ки, гырғыз шаманлары—гамлары ојун—ајин заманы саз чалырмышлар[5]. Газах багшылары—гамлары да ајинләрдә гобуздан // гопуздан истифадә едирмишләр. Гамлар—бахшылар—шаманлар хәстәләри дә мүаличә едәркән давул, гопуз, саз чалыб шәр руһлары говармышлар. Мусиги илә јалныз инсана әзијјәт верән бәд, шәр руһлары дејил, һәтта һејваны да хәстәләндирән пис руһлары говар, ону сағалдармышлар. Бу әски инам «Короғлу» дастанында да өзүнү горујуб сахламышдыр. Короғлу Һәмзә тәрәфиндән оғурланмыш Гыраты кери гајтармаг үчүн Һасан пашанын сарајына ашыг палтарында кәлир. Биз диггәти һәмин јерә чәлб етмәк истәјирик: «Короғлуну ашыг палтарында көрән пашалардан бири сорушур:—Ашыг, һара ашығысан? Короғлу деди: Гафын анры тајынданам, ағрын алым. Паша деди:—Короғлуну танијырсанмы? Ашыг Короғлу деди:—Чох јахшы танијырам. Бир дәфә о мәним башыма елә бир иш кәтириб ки, дүнја дурдугча јадымдан чыхмајачаг. Һасан паша сорушду:—Нә иш? Короғлу деди: Паша сағ олсун, о Короғлунун бир чәрән дәјмиш аты вар, адына да Гырат дејәрләр. Пашалардан бириси истәди данышсын, Һасан паша гојмады. Короғлуја деди: —Данныш, даныш. Короғлу деди:—Һә, паша, ат чох јахшы атды. Амма ки, дәлиди. Күнләрин бир күнү јолла кедирәм. Елә бу саз чијнимдә. Бир дә ону көрдүм ки, мәни гамарладылар. Һара кетдик, нечә кетдик билмәдим. Бир дә көзүмү ачдылар, бахдым ки, бир дағын үстүндәјәм. Габағымда да бир кәлпејсәрин бириси дајаныб. Сән демә бура Чәнлибел имиш, о кәлпејсәр Короғлу. Инди денән мәни бураја нијә кәтирибләр? Сән демә, бу атын јенә дәлилији тутуб. Нә гәдәр дава-дәрман еләјирләр, бир шеј чыхмыр. Јанына адам гојмур ки, гојмур. Киринә ким кечирсә шил-күт еләјир. Ахырда Короғлунун бир кимјакәр јахын досту вар, ону тапырлар. Һәким дејир ки, бәс бу атын чини вар. Кәрәк бунун јанында үч күн, үч кечә саз чалына, сөз охуна ки, бәлкә бунун чини јата. О вахтлар һәлә Короғлу чалыб охумаг билмәзди. Сән демә мән башы дашлыны бунун үчүн кәтирибләрмиш. Гәрәз башағрысы олмасын, мәни итәләјиб салдылар бу атын јанына. О, үч күндә мән нә чәкдим, аллаһ билир. Дај, о нечә дејәрләр, анадан әмдијим сүд бурнумдан кәлди. Һасан паша тез сорушду:—Бәс нечә олду? Сағалдымы? Короғлу деди:

— Сағалды. Елә Короғлу да ондан сонра чалыб-охумаг бинасыны гојду. Дејирләр кенә дә бешдә, он бешдә

[1] История Казахской ССР, т. I. Алма-Ата, 1949, с. 106.
[2] Вельяминов-Зернов В. В. Памятник с арабско-татарской надписью в Башкирии. Тр. ВОРАО, т. V, 1858, СПб, с. 283.
[3] История Казахской ССР, т. I, с. 106.
[4] Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 137.
[5] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 93.

атын чини тутур. Дај Короғлу өзү чалыб-охујуб ону сағалдыр»[1].

Демәли, гопуз, саз—мусиги хәстәни сағалдыр, шәр руһу говур. Башга бир мисал: бә'зи түркдилли халгларда догум заманы гадыны ону өлдүрмәјә чәһд едән мифик гадын образы вардыр. Азәрбајчанлылар буна «һал арвады» дејирләр. Доғуш нис кечәркән дәмири дәмирә дөјмәклә, түфәнк атмагла (көрүнүр бу сонрадан әлавә олунубдур), чајы гылынчламагла ону говурлар. Гырғызларда, газахларда исә һал арвадына «сары албасты» дејирләр вә о да доған гадынын чијәрини чыхарыр. Багшылар ону говмаг үчүн гопуз чалыб ашағыдакы ше'ри охујурмушлар:

Еј албасты залим,
Гој чијәрини јеринә
Заваллынын чаныны гајтар
Сөзүмү ешитмәсән,
Мәнә һөрмәт етмәсән,
Көзләрини чыхарарам[2].

Бу әски халглар мусигијә һәјатларынын ән садиг јолдашы, мәсләһәтчиси, көмәкчиси, гәмини дағыдан, шадлыг кәтирән кими бахырдылар. Көрүнүр елә буна көрә дә гопуз—мусиги онларла биркә хәстә үстүнә дә, мүһарибәјә дә, шадлыг мәчлисинә дә кедир вә һәр јердә инсанлара көмәк едир. Бу әски халгларын о сырада ујғурларын мусиги илә бағлылығы бә'зи халгларын диггәтини чәлб етмишдир. Мәнбәләр көстәрир ки, 981—984-чү илләрдә ујғурлар чөлдә кәзәркән дә, узаг сәфәрә кедәркән дә јанларындан мусиги аләтләрини әскик етмәзләрмиш[3].

Гопуза (вә ја башга мусиги аләтләринә) һөрмәт едилдијиндән, һәтта хаганлар рәсми гәбулларында јанларында силаһла биркә чалғы аләтләри дә сахлармышлар. XIII әср мүәллифи Вилһелм де Рубрук татар хаганыны белә тәсвир етмишдир: «Скатај* әлиндә кичичик китара** тутуб, өз ложасында*** отурмушду. Онун јанында дә арвады әјләшмишди»[4].

[1] Короғлу. Б., 1956, с. 169—170.
[2] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 169.
[3] Бәһаәддин Өкел. Көстәрилән әсәри, с. 129.
* Татар хаганынын адыдыр.
** Мүәллиф ја сазы, ја да гопузу китара адландырмышдыр.
*** Бизчә, хаганын тахты нәзәрдә тутулмушдур.
[4] Путешествие в Восточные страны Вилгема де Рубрук. СПб, 1911, с. 82.

Башга бир мүнасибәтлә һәмин мүәллиф јенә китарачыдан—гопузчудан вә китарадан—гопуздан данышыр: «<...> онун (хаганын—*М. С.*) јанында әлиндә кичик китара олан китарачы дурмушду. Мән орада бизим китараны вә рылеи көрмәдим. Анчаг чохлу башга мусиги аләтләри көрдүм ки, онлар биздә јохдур»[1].

Һәр ики гејддәки бир мәсәләјә диггәт јетирәк. Хаган ја өзү јанында гопуз сахлајыр, ја да онун јанында әлиндә гопуз олан гопузчу дурур. Бизчә, гопуз вә гопузчу сахламанын ики сәбәби вардыр. Әввәлән, һәмин әски халгларда мусиги чох кениш шәкилдә јајылыбмыш; онлар мусигини чох севирдиләр. Она көрә дә һәр јердә мусигичи вә мусиги аләти көзә чарпырды. Бунун икинчи сәбәби дә ола биләр. Бу халгларда Күнәш вә одун бәланы гован мифик сәчијјәси сонралар Горгута вә онун гопузуна аид едилмишдир. Бизчә, хаганын әлиндә гопуз тутмасы вә ја јанында гопузчу сахламасы һәм дә бу әски инамла бағлыдыр. Гопузчу вә гопуз Горгутун рәмзидир. Гопуз вә гопузчу куја хаганы һәр чүр бәладан, хошакәлмәз һадисәләрдән горујурмуш.

Гопуз түркдилли халгларын бахшы, гам—шаман ојунларында—ајинләриндә чалынан башлыча аләтләрдән олмушдур. Бахшылар—гамлар фалын уғурлу олмасы, дуанын гәбулу үчүн һәм бәлалары гован Горгута, һәм дә онун дүзәлтдији гопуза мүрачиәт едирмишләр[2]. (јалныз түркдилли халгларда дејил, әски јәһудиләрдә дә мусигинин инсанлары бәладан гован сәчијјәси олдуғуна инанмышлар). Гырғыз, газах бахшыларынын алгышларында — дуаларында гопуз белә көмәјә чағрылыр:

Чалғулғанда бир Кадај[3] чалынан чалғап чыбеј бер
Еј гопузум, гопузум! Абдән дә болча...
Үјенкинин түбүндән ојуб алған гопузум!
Гарағајнунғ түбүчдән гајриб алған гопузум!
Гузул гурчун төвулғу часуг гулған гопузум!
Чүјүк аттунғ гујруғун ичек гулған гопузум!
Таска чугган урғајдан гулаг гулған гопузум!
Абден дә болча...
Оса балум гулмәсә ајытган сөғул гөнбесә
Гулағунду бурајун көтүрүп черге урају[4].

[1] Путешествие в Восточные страны Вилгема де Рубрук. СПб, 1911, с. 72.
[2] Бах: Секкети Л. Очерки всеобщей музыки. СПб., 1981, с. 31.
[3] Бә'зи халгларын баш танрысы Кудаја «Кадај»да дејирләр.
[4] Абдулгадир Инан. Көстәрилән әсәри, с. 135.

[«Еј вар (мөвчуд) Танрым—Гудај јаныланда јал **варсам** гүввә вә гејрәт вар. Еј гопузум, јахшы тә'јин ет, јахшы, доғру хәбәр вер... Үјенки ағачын дибиндән (**көвдәсиндән**) ојараг алынмыш (дүзәлдилмиш) гопузум: Бөјүк, уча гајын [ағачы] көвдәсиндән ојараг гајрылмыш гопузум. Јүјрәк атын гујруғундан тел гајырдығым гопузум. Тасгда битән ағач (Тобулғудан) гулаг гајырдығым гопузум. Јахшы тә'јин ет, јахшы хәбәр вер. Бу фалым (осу) әкәр чыхмаса, сөјләнән сөзә гулаг асмасан, гулағыны бурачағам (чәза верәчәјәм), јерә вурачағам]*.

Елә бу алгышдан да көрүнүр ки, халглар севилән, гобуза // гопуза бә'зән Горгутун мифик сәчијјәләрини вермишдир. Буна көрә дә алгышда, дуада дејилир ки, гобуз // гопуз, «јахшы тә'јин ет, јахшы хәбәр вер». **Бу кејфијјәт, јә'ни гаибдән хәбәр вермәк, олачаг шеји билмәк илкин Күнәшә, сонра исә Горгута аид иди. Бә'зи халгларын бахшылары, гамлары бу сәчијјәләри Горгутун дүзәлтдији гобуза // гопуза да аид етмишләр.**

Горгутун гопузла, үмумиләшмиш шәкилдә дејилсә, мусиги илә әлагәси ајрыча арашдырма тәләб едир. Биз бурада һәләлик бу проблемин јалныз бә'зи саһәләринә тохуначағыг. Горгутун мусиги аләми илә бағлылығы бир чох алимләри дүшүндүрмүшдүр. М. О. Ауезов, Л. Соболев, А. Жубанов, В. Н. Басилов вә б. Горгут Атанын мусиги илә әлагәси һаггында мараглы фикирләр, мүлаһизәләр сөјләмишләр. Газах халгы арасында «Горгутун күјү»** адлы халг һавасы вардыр. Газах алимләри һәмин һаванын јаранмасы һаггындакы мүхтәлиф әфсанәләрин вариантларыны топламыш вә она мараглы тәһлилләр дә јазмышлар. Мисал үчүн, Мухтар Ауезовун халгдан ешидиб јаздығы «Горгут күјү» әфсанәсиндә дејилир ки, һәјат, ишыг, од вурғуну Горгут инсанларын кәнч јашында өлмәјинә һеч дөзә билмир. О, гәрара кәлир ки, өлүмә гаршы мүбаризә апарсын. Она әзаб верән фикирлә вә өлмәзлик, әбәдијјәт тапмаг арзусу илә Горгут инсанлардан узаглашыр, лакин һәр јердә о өлүмлә растлашыр: мешәдә торпаға әјилмиш вә јыхылмыш ағач өзүнүн өлүмүндән она данышыр вә Горгут үчүн дә белә бир күнүн кәләчәјини дејир. Чөлдә Күнәш алтында јаныб-јахылмыш ағ от да она һәмин шеји сөјләјир, һәтта әзәмәтли дағлар онлары көзләјән өлүмдән, јерлә јексан олмагдан данышыр вә әлавә едирләр ки, белә бир тале Горгута да гисмәт олачагдыр. Бунлары көрән вә бу сөзләри ешидән Горгут тәк-тәнһа, әзаб-әзијјәт ичиндә ағачдан илк гобузу дүзәлдиб, она сим чәкир, өзүнә әзаб верән фикир вә һиссләри, өлмәзлик арзусуну симләрдә дилә кәтирир. О, өз үрәјиндәки һиссләри бу һавада ифадә едир вә онун симләринин көзәл, е'чазкар сәсләри бүтүн дүнјада сәсләнир, һамыны валеһ едир. О вахтдан Горгут күјү—һавасы—мелодијасы вә онун һазырладығы гопуз бүтүн дүнјаны тутду. Горгутун ады исә гопузун симләриндә, мусиги һаваларында вә инсанларын үрәјиндә әбәди галды[1].

Бу әфсанәнин башга бир вариантыны мусигишүнас Әһмәд Жубанов да халгдан топламышдыр. Онун гејдә алдығы әфсанә беләдир: «Халг әфсанәсиндә дејилир ки, Горгутун ады валидејнләринин арзусу илә верилмәмишдир. Горгут доғуларкән орада оланлар вә анасы ушаг әвәзинә торба доғулдуғуну көрдүләр. Өзүнүн гурулушуна көрә инсана охшамыр. Анасы һисс едирди ки, о нә исә әчајиб бир шеј дејил, инсан доғмушдур, сәссизчә дуруб торбаны әлинә алды вә үстүндәки пәрдәни јыртды. Орадан зәиф сәсли ушаг чыхды. Ана ушағы әмиздирди вә ушаг ағлады. Онун доғулушундан горхуб гачан адамлар бу заман кери гајытдылар вә ушаға «горху» демәк олан «Горгут» ады верилмәсини хаһиш етдиләр. Бир дәфә онун ијирми јашы тамам оларкән Горгут јуху көрдү. Ағпалтарлы бириси Горгута деди ки, о јалныз гырх јаш јашајачагдыр. Бу вахтдан Горгут өлмәзлији, әбәдилији ахтармаға башлады. Өз дәвәси Желмаја* минди вә јола дүшдү.

Гопузчу бурада Желмајанын јумшаг, јортма јеришини мусиги илә чанландырыр. Горгут јолда јер газан бир-нечә адама раст кәлир. Онун «Нә газырсыныз?» суалы-

* Бу алгыш кечмишдә гопузун // гобузун нәдән дүзәлдилдијини мүәјјәнләшдирмәк үчүн мараглыдыр. Нәинки гырғызлар, газахлар, бәлкә дә гопуздан истифадә едән бүтүн халглар һәмин аләти чүр-бәчүр ағачлардан һазырлајармышлар. Көрүнүр, бу мә'лумат Азәрбајчан мусиги аләти дүзәлдән мүасир усталарын вә мусигишүнасларын диггәтини чәлб едәчәкдир.

** «Күј»—өзбәк, газах вә бир сыра дикәр дилләрдә «сәс», «мусиги» демәкдир.

[1] Ауезов М. О. и Соболев Л. Эпос и фольклор казахского народа. Литературный критик, 1939, № 10—11, с. 228.

* Желмаја—«жел»+«јел» вә «маја» сөзләриндән ибарәт мүрәккәб сөздүр. Желмаја «јелмаја» демәкдир.

на «өлмүш Горгут үчүн гәбир» дејә чаваб верирләр. Горгут һисс едир ки, бурада да өлүмдән јаха гуртармаг олмаз, јолуна давам едир. О, беләликлә, дүнјанын дөрд тәрәфиндә дә олду вә һәр јердә өлүмлә растлашды. Кери гајыдаркән јолда Желмаја саһибинин кәдәрли әһвалируһијјәсини һисс едир вә һәзин, гәмкин сәс чыхарыр. Горгут Сыр-Дәрјаја гајыдыр. Бурада о севимли Желмајасыны гурбан кәсир **сујун үзүнә халча сәриб, үстүндә отурур, гопуз чалыр** вә гопузун јухары һиссәсинин тахталарыны Желмајанын дәриси әвәз едир.

Горгут досту Дарабоз васитәсилә јеканә бачысы Ағ Тамакла видалашыр. Өлүм Горгуту изләјир, лакин о кечә-күндүз гопузда «Һәјат маһнысыны» чалыр вә бу һава сәсләндикчә өлүм она јахынлаша билмир. Бир дәфә чох јорғун һалда бир ан мүркүләди вә өлүм зәһәрли илан (кајран жылан) чилдинә кириб ону санчды, Горгут өлдү. Лакин мусиги о замандан галиб кими өлүмлә мүбаризә апарыр. Һарада ки, мусиги сәсләнир, орада өлүм һөкм сүрә билмир»[1].

Јухарыдакы һәр ики әфсанәдә бир нечә мәсәләјә диггәт јетирәк. Әввәлән, әсас мәтләбә, јә'ни Горгутла мусигинин әлагәси проблеминә кечмәдән гејд едәк ки, әфсанәдәки бә'зи мөвзулар әски дүнја халгларынын ән'әнәви мөвзулары илә аз-чох сәсләшир. Горгутун әфсанәнин һәр ики вариантында әбәдилик, өлмәзлик ахтармасы мараглы мәсәләдир. Әски шумер-аккад епосу «Килгамыш»да Килгамышын досту өләндән сонра «о чох кәдәрләнир» вә өлмәзлијин, әбәдилијин чарәсини тапмаг үчүн өлкәләр кәзир, башына мин бир һадисә кәлир вә нәһајәт о, инсанлары һәмишә чаван сахлајан, өлмәзләшдирән «сеһркар» бир битки тапыр. Икид, гәһрәман севинир ки, һәмин биткини «өз халгыма» верәчәјәм, онлар јејәчәк вә һәмишә чаван олачаглар. Лакин онун башысојуглуғундан битки нә Килгамыша, нә дә севдији халгына гисмәт олур. Гәһрәман чајда чимәркән илан кәлиб һәмин биткини јејир вә куја елә буна көрә дә илдә бир дәфә дәрисини дәјишиб чаванлашыр[2].

Бу чох әски әфсанәнин бә'зи јерләри Горгут һаггындакы јухарыдакы әфсанә илә сәсләшир. Горгут да Килгамыш кими өлмәзлик ахтарыр; Горгут су үзүндә јашајыр вә өлүм илан чилдиндә ону санчыб өлдүрүр: «Килгамыш»да исә Килгамыш чајда чимәндә илан өлмәзлик биткисини јејиб ону кеч-тез өлүмә мәһкум едир. Шумер-аккад епосу вә түркдилли халгларын әфсанәсиндәки бу јахынлыг тәбиидир. Чүнки бир чох һәјат мәсәләләри әски халглары бир-бириндән асылы олмајараг, мүстәгил шәкилдә дүшүндүрмүшдү. Тәбиәтин өлүм кими дәһшәтли акты әски түркдилли халглары да дүшүндүрмүшдүр. Буна көрә дә онлар Горгутун*, Килгамышын симасында өлүмә гаршы чыхмышлар. Тәбиәтин һәләлик бу мәғлубедилмәз гануну һәр ики мүдрикә чисмани чәһәтчә үстүн кәлир. Лакин Килгамыш гәһрәманлығы, Горгут исә гопузу, мусигиси, сәнәти илә јашајыр.

Биз Горгутла Килгамыш арасындакы ејниликләри арашдырмаг нијјәтиндә дејилик. Өлүм вә она гаршы мүбаризә мәсәләсиндә ики халгын дүшүнчәләриндәки јахынлығы јада салмаг истәдик. Килгамышын һәјаты, онун мүбаризәсинин истигамәти илә Горгутун фәалијјәти арасында фәрг чохдур. Бунлар башга-башга јарымүгәддәсләр, һәм дә мифик аләмлә бағлы образлардыр.

Јухарыдакы әфсанәләрдән көрүндүјү кими, Горгут мусиги илә сых бағлыдыр. Бәлкә дә вахты илә түркдилли халглар Горгута һәм дә мусиги танрысы кими бахмышлар вә ја бахмаг истәмишләр. Лакин сонракы һадисәләрин кедиши вә фактлар көстәрир ки, бу инам Горгутун әсас мифик симасы олса да башга бир мүгәддәсин, јарытанрынын симасында формалашмыш вә бу мифик сәчијјәни Горгутун әлиндән тәдричән, гисмән ал-

---

[1] Ж у б а н о в А. Струны столетий. Очерки о жизни, деятельности и творчестве казахских нарорных композиторов. Алма-Ата, с. 230—231.

[2] Ф л и т н е р Н. Д. Культура и искусство двуречья. М.—Л., 1958, с. 140.

* «Дәдә Горгут» бојларындан «Дәли Домрул» боју баштан-баша бу мәсәләјә һәср олунмушдур. Домрулун көрпүсү јанында (бурада да чај мәсәләси вар. Лакин Домрул сују олмајан чајын үзәриндә көрпү тикдирмишдир) бир икит (бурада дост дејил, икитдир) өлүр вә бу һадисәдән гәзәбләнән Домрул Әзраиллә—өлүмлә вурушур. Бизчә, Домрул бурада әтә-гана долмамыш, формалашмамыш өлмәзлик, өлүмә гаршы чыхан танрыдыр, гәһрәмандыр. Бәлкә дә әксинә Дәли Домрул вахты илә өлүмә гаршы чыхан формалашмыш танры имиш. Заман тарихи-ичтимаи һадисәләрлә вә шүурлардакы дәјишикликлә бағлы олараг, реаллашдыгча, Домрулун јаранмаға башлајан мифик донуну чыхартдыгча ону танрыдан гәһрәмана чевирмишдир. О сонралар ислам дининин тә'сири илә инсанлашмыш, буна көрә дә өлүм она галиб кәлир. Бу барәдә кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: С е ј и д о в М. Азәрбајчан—ермәни әдәби әлагәләри. Б., 1967, с. 311.

мышдыр. Бә'зи түркдилли халгларда мусиги һамиси, мусиги јарытанрысы Баба Гәмбәрдир*. Һәтта бә'зи халгларда мусигичи олмаг арзусунда оланлар Баба Гәмбәрин гәбрини зијарәт едирмишләр.

Баба Гәмбәрин адындан да көрүнүр ки, о түркдилли халглара сонрадан кәлмиш вә һәмин халгларын бә'зиләриндә мусиги һамиси кими дә чыхыш етмишдир. Бә'зи тәдгигатчылар доғру олараг Баба Гәмбәрлә Горгут Ата арасында јахынлыг олдуғуну гејд едирләр. Бу јахынлығы јарадан сәбәбләрин әсасларындан бири будур ки, Гәмбәр Горгутун мусиги һамиси сифәтинә гисмән јијәләнмишдир. Горгут исә мифик сәчијјәдән тамамилә әл чәкмәмишдир. Бу хүсусијјәт һәр ики һами арасында јахынлыг јаратмышдыр.

Нәһәјәт, дејиләнләри гыса шәкилдә белә үмумиләшдирмәк олар; Горгут Ата бојларындакы Горгут тарихи шәхсијјәт дејил. Лакин бу о демәк дејилдир ки, сонралар «Горгут» адлы шәхсијјәт олмамышдыр. Ирәлидә гејд етдик ки, бә'зи арашдырычылар «Горгут» адлы бир нечә тарихи шәхсијјәтин јашадығыны мүәјјәнләшдирмишләр. Бојдакы «Горгут» мифоложи аләмин јуртдашыдыр. Оғузлар һәлә мифоложи тәфәккүрлә јашадыглары чағда, башга сөзлә дејилсә, мифоложи тәфәккүрүн там һаким олдуғу чағдакы Горгутун бәлкә бизә чатан Горгутдан аз фәргләнән илкин образыны јаратмышлар. Мәһз буна көрә дә Горгут образынын јаранмасы, формалашмасы чох әскиләрә кедиб чыхыр.

Түркдилли халглар, о сырадан азәрбајчанлылар—оғузлар мифоложи образларыны бүтүн башга халглар кими әсасән мифоложи тәфәккүрлә јашадыглары дөврүн илкин вә орта чағларында јаратмышлар. Горгут өз мифоложи сәчијјәсинин мәншәјинә көрә бу халгларын мифоложи тәфәккүрүнүн әсасында јаранмышдыр. Елә бил ону бу гәбиләләринин, гәбилә бирләшмәләринин Су, Ағач (битки, чичәк), Од, Күнәш онгону, танрысы доғмушдур.

Горгут образы оғузларын мифолокијасынын бәдии-естетик, фәлсәфи зәнкинлијини нүмајиш етдирән тутарлы дәлилдир. Бизчә, һәлә бу образын ачылмамыш чохлу сирләри вар. Онлары ачмаг исә кәләчәк арашдырычыларын өһдәсинә дүшүр.

* Басилов В. Н. Культ святых в исламе. М., 1970, с. 60.

БӘ'ЗИ ИНАМЛАР ВӘ ОНЛАРЫН КӨКЛӘРИ

Азәрбајчан халгынын сосиал-фәлсәфи, бәдии-мифоложи тәфәккүрүнүн әсасы онун доғма гәбилә бирләшмәләри силсиләләри илә сых бағлы олдуғундан, онларын јашајыш, дүшүнмә тәрзи, һәјати идрак формалары да бир-бири илә әлагәдә өјрәнилмәлидир. Ирәлидә гејд етдијимиз кими чағлар кечдикчә Азәрбајчан халгынын сојкөкүнә башга гәбиләләр дә говушмушдур. Әски атропатенлиләр, албанлар, түркдилли гәбиләләр чарпазлашмыш, сосиал-тарихи һадисәләр онлары бир халг кими формалашдырмышдыр.

Загафгазијада, еләчә дә Азәрбајчанда јашајан Азәрбајчандилли халгларын тарихи чох узаг чағлара кедиб чыхыр. Әски јунан, әрәб, күрчү вә ермәни мәнбәләри көстәрир ки, бә'зи Азәрбајчандилли гәбиләләр* һәлә Македонијалы Искәндәрин истила илләриндән чох-чох әввәл Загафгазијада јашамышлар. Анчаг хәзәршүнас М. И. Артаманов нәдәнсә бу факты һәгигәтә ујғун сајмыр[1]. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, јалныз әрәб, ермәни мәнбәләри дејил, күрчү мәнбәләри дә һунн-

* М. И. Артаманов гејд едир ки, Византија, әрәб вә б. мәнбәләрдә (G. Moravesik, Zuz geschichte der Onoguren, Ungasische Jahr bücher, X, 1930, s. 53—90; M. Kosko, Araber und chazaren, KCSA, 1924, Febr; 1925, Apr.) хәзәрләри түрк адландырырлар (бурада түрк—түркдилли демәкдир). Хәзәрләр өзләри дә өзләрини түркдилли халгларла—аварларла, савирләрлә гоһум сајырдылар. (Бах: Коковчов П. К. Еврейско-хазарская переписка X в., Л., 1932, с. 72; Артаманов М. И. История хазар. Л., 1962, с. 114).

[1] Артаманов М. И. Көстәрилән әсәри, с. 116.

1162—13

ларын Загафгазиjада Македониjалы Искәндәрин Күр-
чүстана jүрүшү илләриндә дә jашадыгларыны гејд един-
ләр. «Мүгәддәс Шушаникин әзаблары»нда (V әср) һунн-
ларын ады ики jердә хатырланыр[1].
VII—IX әсрдә jазылмыш «Картлинин мүрачиәти»
әсәринин адсыз (аноним) мүәллифи бунтүркләр, һунн-
лар һаггындакы һиссәдә беля деjир: «Нә вахт Искәндәр
[Македониjалы] Лотанын оғланларынын нәслини гачма-
ға мәҹбур етди вә онлары jарыкечә өлкәсинә сыхышдыр-
ды, о, орада илк әввәл гәддар, гәзәбли бунтүркләрә раст
кәлди. Онлар Күр чаjынын саһилиндә jашаjырдылар.
Онлар дөрд шәһәрдә jерләшмишдиләр. Онларын шаһы
мүбаризә апара билмәjәҹәjиндән узаглашды. Бу заман
халдеjлиләр тәрәфиндән көчүрүлмүш һоннлар кәлдиләр,
онлар бунтүркләрин һөкмдарындан, баҹ өдәмәк шәрти-
лә, jер истәдиләр вә Занавада jерләшдиләр <...>. Бир
гәдәр кечәндән сонра Александр кәлди. О, шәһәрләрдән
үчүнү вә галалары дармадағын етди вә һоннлары гы-
лынҹдан кечирди <...>. Сонра Александр Саркинени
ишғал етди, бундан сонра исә бунтүркләр ораны тәрк
едәрәк, чәкилиб кетдиләр»[2].
Л. М. Меликсет бәj J. С. Такаjшвилинин фикрини да-
jаг едиб көстәрир ки, мәтндәки «һонн» сөзүнү һуриани
(jәһуди) охумаг лазымдыр[3]. Бу фикир дүзкүн деjилдир.
J. С. Такаjшвили бунтүркләри түркләр вә jа туранлылар
һесаб едир: «Бунтүркләр вә jа түркләр башга сөзлә, ту-
ранлылардыр»[4]. Л. М. Меликсет бәj Н. J. Маррын[5] «бун-
турки» термини һаггындакы фикирләри илә шәрик ол-
дуғуну билдирир. Академик Н. J. Марр «бунтурки» сө-
зүнү «әсл түрк» («коренной турок»), «тәмиз түрк» («при-
родный турок») кими изаһ етмишдир. А. М. Меликсет
бәj «бунтурки»ни «һунн-түрк» деjә ики сөздән ибарәт

[1] Меликсет-бек Л. М. К истории появления гуннов в восточном Закавказьи. Азәрб. ССР ЕА Мә'рузәләри, 1957, ҹилд XIII, китаб 6, с. 709—710.

[2] Көстәрилән мәнбә, с. 710.

[3] Jенә орада.

[4] Такайшвили Е. С. Источники грузинских летописей, с. 1, гејд 2.

[5] Марр Н. Ипполит. Толкование песни песней. СПб, 1901, с. XII; Арабское извлечение из сирийской хроники Мари-баса, «Записки Вост .отд. Рус. Арх. О-ва», т. XIV, СПб., 1902, с. 86, гејд 1; «К истории передвижения фетических народов с юга на север Кавказа», Известия АН, 1916, с. 1405 вә с.

мүрәккәб сөз саjыр[1]. О, апардығы ахтарышлардан сонра гејд едир ки, һуннларын ады илә бағлы олараг Күрүн сағ саһилиндә «Хунан» адлы гала да олмушдур[2]. Даһа сонралар Л. М. Меликсет бәj XI әср күрҹү тарихчиси Леонти Мровелинин сөзләринә истинад едир. Һәмин күрҹү тарихчисинин мә'луматы Загафгазиjада һуннларын, еләҹә дә башга түркдилли халгларын тарихинә даир ҹидди елми проблемин һәллинә хејли jардым едир.

Биз jухарыда Н. J. Маррын бунтурк // бунтүрк сөзүнүн етимоложиси һаггындакы фикрини верәркән гејд етдик ки, о, «бун»у һинд-Аврупа дилләри илә бағлаjыр. Биз исә ону һинд-Аврупа дилләри илә деjил, түрк дилләри илә әлагәләндиририк. Бир чох түрк дилләриндә вә диалектләриндә, о сырадан куман, гырғыз, гарагалпаг, казан татарларынын дилиндә «бун» «нәсил», «соj» демәкдир[3]. «Бунтурк»//«бунтүрк» түрк нәсли, түрк соjу демәкдир.

XI әср тарихчиси Леонти Мровелинин Македониjалы Искәндәрин Күрҹүстана әфсанәви jүрүшүнү тәсвир едән әсәриндә азәрбаjҹаншүнаслары марагландыран беля бир jер вардыр: «Бизим (күрҹүләрин) бунтурк вә кипчах адландырдығымыз гәбилә гаты бүтпәрәстдир вә онлар Күр чаjынын ахарында мәскән салыблар»[4]. Демәли, XI әср күрҹү мүәллифи бунтуркла кипчах // гыпчаг арасында һеч бир фәрг көрмүр.

Jалныз әски ермәни, әрәб тарихчиләри, ҹоғрафиjа алимләри деjил, V әсрдән тутмуш XI әсрәдәк бир чох күрҹү тарихчиләри, мүәллифләри дә (Jаков Гсуртавели «Мүгәддәс Шушаникин әзаблары» әсәриндә, намә'лум мүәллифин «Картлинин мүрачиәти»ндә Л. Мровели «Күрҹү шаһларынын вә илк етнархларынын вә гәбиләләрин тарихи» әсәриндә) һуннларын Загафгазиjада jашамаларыны е. ә. Македониjалы Искәндәрин чағы илә әлагәләндирирләр. Анҹаг һәлә бу мәсәлә һунншүнаслар, еләҹә дә азәрбаjҹаншүнаслар тәрәфиндән тамамилә һәлл

[1] Меликсет-бек Л. М. Топонимические штудии к этимологии названий «Хунан» и «Вардзи» Сб., «За марксистское языкознание», Тбилиси, 1934, с. 158, гејд 2.

[2] Меликсет-бек Л. М. Армази. Историко-археологический очерк, «Материалы по истории Грузии и Кавказа», 1938, в П/9 с. 48 вә һәмин сәһифәдәки гејд.

[3] Радлов В. В. Көстәрилән әсәри, с. 125.

[4] Картлис-цховреба (Күрҹү тарихи), күрҹү дилиндә, ҹилд 1, Тбилиси, 1955, с. 17.

олунмамышдыр. Бу проблемин һәлли чох кәрәкли вә зәруридир. Чүнки онун һәлли Азәрбајҹан халгынын етник тәркибинин ајдынлашмасына хејли көмәк едә биләр.

Ермәни мәнбәләри көстәрир ки, түркдилли гәбиләләр е. ә. вә еранын илк әсрләриндән Гафгазда јашамышлар. Һәмин мәнбәләрә көрә, һәмин гәбиләләр нәинки Азәрбајчанда, һәтта Ермәнистанда да мәскән салмышлар. V әср тарихчиси Мовсес Хоренаси е. ә. 138-ҹи илдә һакимијјәтдә олмуш ермәни шаһы Ваѓаршагдан бәһс едәркән, түркдилли булгар гәбиләләриндән дә данышыр: «<...> Көч сәбәби илә булгар Вгндур Вунд бу јерләрдә (Јухары Басјанда—*М. С.*) мәскән салды, Вананд онун ады илә адланды вә бу күнә гәдәр [јахын] кәндләр онун гардашы вә сојунун адыны дашыјыр»[1]. Һәмин мүәллиф бир дә е. ә. 110-ҹу илдә һакимијјәт сүрмүш I Аршагдан бәһс едәркән булгарлары хатырлајыр: «О заман Гафгазын бөјүк дағларынын әтәкләриндәки булгарларын өлкәсиндә дүшмәнчилик (күсүлүлүк) башланды вә онларын чоху орадан бизим өлкәјә кәлдиләр вә Гоѓдан ашағыдакы бәрәкәтли јерләрдә узун мүддәт мәскән салдылар»[2]. Тарихчинин сөзләринә диггәт јетирәк. Демәли, М. Хоренасидән чох-чох әввәлләр булгарларын адыны дашыјан топонимләр олмушдур. Бурада бир мәсәлә хүсуси мараг доғурур. Гафгаз дағларынын әтәкләриндә булгарларын доғма өлкәси олмушдур. Е. ә. вә еранын илк әсрләриндән тутмуш Загафгазијада јашајан түркдилли гәбиләләрдән бири дә басилләрдир. М. Хоренаси Ваѓаршагдан[3] бәһс едәркән басилләри хатырлајыр. Басилләр хәзәрләрлә Ҹор гапысыны кечиб Күрү адлајырлар[4]. Тарихчи Дртатле[5] басилләрин вурушундан сөһбәт ачыр.

Бизҹә, «Басил» ад-сөзү түрк мәншәлидир вә ики тәркиб һиссәсиндән—«бас» вә «ил»дән ибарәтдир. Бу сөзү ики ҹүр изаһ етмәк олар. Биринҹи, «бас» түрк дилләриндә, еләҹә дә Азәрбајҹан дилиндә чохмә'налы сөздүр.

[1] Хоренаси М. Ермәни тарихи (ермәниҹә). Јереван, 1940, с. 70.

[2] Јенә орада, с. 77.

[3] Ермәни тарихиндә Ваѓарш адлы шаһлар чох олмушдур, онлардан бири еранын 54-ҹү илиндә, дикәри 121-ҹи, башгасы 149-ҹу, бир башгасы исә 176-чы илиндә һакимијјәтлик етмишдир.

[4] Јенә орада, с. 134.

[5] Дртатлеләрдән бири еранын 50—53-ҹү илләриндә, дикәри исә 64-ҹү илиндә һакимијјәт башында олмушдур.

Онун мә'наларындан бири дә «галиб кәлмәк», «гәләбә чалмаг» демәкдир. «Ил»ин бир чох түрк дилләриндә «ел» фонетик варианты вардыр. «Бас+ил» // «бас+ел» «елләри басан», «елләрә галиб кәлән», «елләри јенән» демәкдир. Икинҹи, бә'зи дилләрдә «бас»ын «баш» фонетик варианты вардыр[1]. Демәли, е. ә. Гафгазда јашајан Басел гәбиләсинин ады елин, гәбиләләрин башчысы, «баш+ел» мә'насындадыр.

V јүзиллијин ермәни тарихчиси Агафангелә көрә, һунлар Загафгазијаја Сасаниләр сүлаләсинин һакимијјәт башына кечмәси илләриндә кәлмишләр[2]. Јенә V әср тарихчисинә көрә, ермәни шаһы Хосров (217—238-ҹи илләр) күрҹүләрлә (иберләрлә), аѓванларла вә һуннларла бирликдә Сасани сүлаләсинин илк нүмајәндәси Әртәширә гаршы биркә вурушмушлар. V әср тарихчиси Павсдос Бузанд да «Ермәни тарихи» әсәриндә һуннлардан бәһс етмишдир. О јазыр ки, IV әсрин 30-ҹу илләриндә Ҹәнуби Дағыстанда, Каспи дәнизинин саһилиндә јашајан Маскут һакими Санесанла ермәни (әрмән—*ред.*) шаһы III Хосров арасында мүһарибә баш верир. Бу мүһарибәдә һуннлар Маскут ордулары илә биркә јүрүш едирдиләр. «Бу заман Маскутларын шаһы Санесан ермәни шаһы Хосровдан инҹиди вә бир-бирләринә дүшмән кәсилдиләр. Санесан, һуннлар, Тавасбарлар, Һечмаглар, Ижмахлар, Гатлар, Гхварлар, Гугарлар, Шичблар, Баѓасичләр, Јегерсванлар»[3] вә б. гәбиләләрдән орду топлады.

П. Бузанд ермәни шаһы II Аршагын (345—368-ҹи илләр) Иран шаһы Шапурла мүһарибәсиндән бәһс едәркән бир даһа һуннларын адыны јада салыр. Ермәни шаһы иранлыларла мүһарибә апармаг үчүн һуннлары көмәјә чағырыр. V әср тарихчиси јазыр: «Васаг (ермәни ордусунун баш сәркәрдәси—*М. С.*) ермәни ордусуну көтүрүр вә һуннлары, аланлары көмәјә чағырыр»[4]. П. Бузандын әсәрини чапа һазырлајан Ермәнистан ЕА-нын академи-

[1] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, 1911, с. 1524.

[2] Бах: Латканьян К. Опыт истории династии Сасанидов по сведениям, сообщаемым армянскими писателями. Труды Восточного Отделения Археологического Общества, часть XIV, СПб, с. 20—21; Артаманов М. И. История хазар. Л., 1962, с. 51.

[3] Бузанд П. Ермәни тарихи... (ермәниҹә). Јереван, 1947, с. 94.

[4] Јенә орада, с. 199.

ки С. Малхасјан јазыр ки, һуннлар Гафгаз дағларынын шималында јашајырдылар[1].

Анани Ширагасинин «Ҹоғрафија» әсәриндә дә һуннларын ады чәкилир. М. Хоренасијә, П. Бузанда көрә, һуннлар, хәзәрләр[2] вә б. гәбилә бирләшмәләри силсиләләри Загафгазијаја IV—V әсрләрдә кәлмишләр. Еһтимал ки, онлар Гафгазда, еләҹә дә Загафгазијада чохдан јашајан өз гоһум гәбиләләринә—саглара, арсаглара тез гајнајыб-гарышмышлар.

Демәли, түркдилли гәбиләләр IV—V вә сонракы јүзилликләрдә Загафгазијанын сосиал-сијаси һәјатында көркәмли рол ојнадыглары үчүн дә онлардан һәмин әсрләрин ермәни, күрҹү тарихчиләри бәһс етмишләр. Византија сәфирләринин, елчиләринин күндәликләриндәки, рапортларындакы түркдилли халглара аид мә'луматлар, гејдләр Гафгаз вә Загафгазијада онларын мөвгејини, ојнадыглары бөјүк ролу ајдын көстәрир.

Азәрбајҹандилли гәбиләләрдән бәһс едән мүәллифләрдән бири дә V әср ермәни тарихчиси Јеғишедир. Онун әсәриндә ады чәкилән խայլանդուրք (Хајландург // Хајлантүрк) гәбилә бирләшмәләри һаггында алимләр гејд едирләр ки, бунлар Гафгазда јашамыш «Гафгаз һунн» гәбиләләриндәндирләр.

Биз илк дәфә «Хајландург» // «Хајлантурк» сөзүнүн етимоложи тәһлилини вермәјә чалышаҹағыг. И. Маркварт[3] јазыр ки, «Хајландург» һуннларын шаһынын (хаганынын) али ордасы, баш дәстәси олмушдур. Бу фикрә Јеғишенин тәдгигатчыларындан Ј. Тер-Минасјан[4], хәзәршүнас М. И. Артаманов[5], К. В. Тревер[6] вә б. шәрик олмушлар.

Башлыҹа мәсәләјә кечмәздән өнҹә «хајландург» сөзүнүн јазылышыны дүрүстләшдирәк.

---

1 Бузанд П. Ермәни тарихи, (ермәниҹә). Јереван, 1947, с. 312, 16-ҹы гејдә бах.

2 Тәдгигатчылар хәзәрләрин Загафгазијада јашамасыны даһа сонракы әсрләрлә әлагәләндирирләр. Бах: Крымский А. Е. Страницы из истории северного, или Кавказского Азербайджана (Классическая Албания), Сб. С. Ф. Ольденбург, Л., 1934, с. 298.

3 Marqvast I. Isanšahs nach geogranhie des Ps. Moses xorenaci. Abhandlungen der koniglichen gesell sehaet der Wissenschaften an göttingen N F III Berlin.

4 Јеғише. Вардананс тарихи (ермәниҹә). Јереван, 1946, с. 272, гејд 35.

5 Бах: Артаманов М. И. История хазар. Л., 1962, с. 60—61.

6 Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М., 1959, с. 214—216.

Јеғишенин 1853-ҹү ил русҹаја тәрҹүмәчиси П. Шаншијев[1] вә сонралар 1901-ҹи илдә И. Маркварт гәбиләнин адыны «Хајландург» охумуш вә һәмин сөзүн көкүнү дә белә гәбул етмишләр. Бизҹә, бу, сөзүн доғру охунушудур. Башга арашдырычылар «хајландург» сөзүндәки «г» сәсини әски ермәни дилиндәки—грапардакы ҹәм шәкилчисинин әламәти кими гәбул етмиш вә буна көрә дә ашхарапара—мүасир ермәни дилинә һәмин сөзү «хајландурнер» (хајландурлар) խայլանդուրներ кими тәрҹүмә етмишләр[2].

Илк јаранышында «хајландург» ҹәми билдирмишдир. Лакин сонралар, хүсусилә Јеғишенин вә Мовсес (Муса) Гағангатлынын заманында исә термин кими мүәјјән бир дәстәни, гәбиләни билдирмишдир. Буна көрә дә «хајландург» сөзү мүасир ермәниҹәјә ҹәм һалында тәрҹүмә олунмамалыдыр.

Хајландург гәбиләсинин адына биз, гејд етдијимиз кими, Јеғишедә вә М. Гағангатлыда раст кәлмишик. Јеғишедә бу гәбиләнин адына бир јердә адлыг[3] խայլանդուրք (хајландура), խայրնդուրք (хајындург), бә'зи әлјазмаларында (хајландург), ики јердә исә јөнлүк һалында խայլանդրաց (хајландратс)[4] раст кәлирик. М. Гағангатлыда әсасән «хајландург» шәклиндәдир[5]. Хајландург гәбилә адындакы (г) сәсини еһтимал ки, Јеғише дә ҹәм шәкилчиси кими гәбул етмишдир. Буна көрә дә ону ҹәм шәклиндә ишләтмиш вә һалландырмышдыр. Бурада тәәҹҹүблү бир шеј јохдур. Ахы түркдилли халгларын де-

---

1 Истории Егише Вардапета. Борьба христианства с учением зороастровым в пятом столетии в Армении. Пер. с армянского П. Шаншиева, Тифлис, 1953, с. 19; 70; 104.

2 Јеғише. Вардананс тарихи. Тер-Минасјанын тәрҹүмәси, кириш, тәдгиг вә изаһлары илә, «Һајбетрад» нәшријјаты, Јереван, 1946, с. 59; 106; 209; 256. Бу әсәрин даһа сонракы нәшриндә дә (1958-ҹи ил) проф. Тер-Минасјан јухарыдакы тәрҹүмәни сахламышдыр (бах: с. 18—127; 176).

3 *Եղիշէի Վարդանանց պատմութիւնք ի Վենետիկ 1939, էջ 9* (Јеғише, Вардананс тарихи. Венесија, 1939, с. 9).

4 Јенә орада, с. 122; 171.

5 The hisory of the Caucasian Albanians byllavsos Dasxanranci Translated by O. Y. F. Dowsett London, 1961, s. 9.
Г. Довсетт. М. Гағангатлынын «Албан тарихи» әсәрини чапа һазырлајаркән 40-а јахын әлјазмасындан, нәшр олунмуш нүсхәләрдән истифадә етмишдир. Тәдгигатчы гејд едир ки, бу сөз үч вә ја дөрд әлјазмасындан башга, һамысында хајландург» шәклиндә јазылмышдыр (бах: һәмин мүәллифин көстәрилән әсәри, с. 9).

мәк олар ки, һамысында «г» әски вахтларда чәми бил-
дирмишдир. Бунун Азәрбајчан дилиндә әламәтләринә
раст кәлмәк олар. Әски ермәни дилиндә—грапарда «хај-
ландург»ун чәми белә олур, адлыг һалында «хајлан-
дург» [г], јөнлүк һалында исә хајландург.

Көрүндүјү кими, чәм јөнлүк һалында ɯg (ас) шәкил-
чиси гәбул едилмишдир. «Ш» (а) һал «g» (тс) исә чәм
билдирән шәкилчиләрдир. Сөзүн грапарда һалланмасы
көстәрир ки, Јеғише «хајландург»у чәм шәклиндә вер-
мишдир. «Түрк» сөзүнүн етимолокијасыны јазан А. Н.
Кононов вә бир чох арашдырычылар «г» сәсини чәм шә-
килчиси сајырлар. Тәк һал кими гәбул олунан «хајлан-
дург»ун чәм һалында верилмәсини ја Јеғишенин өзү илә,
ја да ондан сонра кәлән хәттатларла, әсәрин үзүнү көчү-
рән катибләрлә әлагәләндирмәк лазымдыр. Јеғишенин
автографы бизим чағымыза кәлиб чатмадығына көрә
буну мүәјјәнләшдирмәк һәләлик чәтиндир. Бәлкә тарих-
чи Јеғише «хајландург» јазаркән елә сөзүн тәк һалыны
нәзәрә алырмыш. Сонракы хәттат вә катибләр сөзүн со-
нундакы «г»дан чыхыш едәрәк, ону чәм шәкилчиси кими
гәбул етмиш вә әсәрин үзүнү белә дә көчүрмүшләр.

Лакин сонралар бә'зи алимләр, тәрчүмәчиләр сөзүн
доғру-дүзкүн тәләффүзүнү «хајландург» шәклиндә мү-
әјјәнләшдирмишләр. Мәсәлән, јухарыда көрдүјүмүз ки-
ми, тәрчүмәчи-алим П. Шаншијев[1], тәдгигатчы И. Марк-
варт, еләчә дә Г. Довсетт[2] «хајландург»у сөзүн тәк һалы
кими гәбул едирләр. Демәли, «хајландург» формалашан-
да «г» илә гарышдырылдығындан, сәһвән чәм һал кими
гәбул едилмишдир. Буна көрә дә елм аләминдә «хајлан-
дург» јазылыш формасы һәм чәм, һәм дә тәк һалы кими
ишләнмишдир. «Хајландург»дакы «г» чәми билдирсә дә,
бурада о, дашлашмышдыр.

Бизчә, «хајландург» «хајлан» вә «дург»дан ибрәт мү-

---

[1] Шаншијев белә тәрчүмә етмишдир: «Јунанлар мүгавиләјә сәдагәтли идиләр. Чор дәрәсиндән Иран әјаләтинә чох сүр'әтли ахынлар едән хајландурглар артыг көрүнмәјә чәсарәт етмәдиләр» (бах: Истории Егише Вартапета. Борьба христианства с учением Зороастровым в пятом столетии в Армении, с. 19 вә с. Әкәр тәрчүмәчи-алим (г) + (к)-ы чәм шәкилчиси кими гәбул етсә иди, онда «хајландурки» (хајлантуркләр) дејил, «хајландури» (халантурлар) јазарды.

[2] Довсетт исә Xaylandurk+s (чәм һал) дејил, Xaylandurk (тәк һал) шәклиндә јазыр.

рәккәб сөздүр. Онун етимоложи тәһлилинә кечмәздән әввәл бир мәсәләни дә мүәјјәнләшдирәк. О да будур ки, «хајландург»ун икинчи һиссәси олан «дург» сөзүнүн әсл, илкин шәклини орталыға чыхармаг лазымдыр. Бизчә, «дург» сөзүн илкин шәкли дејилдир. Бу һәмин сөзүн Гафгаз вә Загафгазијада тәләффүз формасыдыр. «Дург» «түрк» сөзүнүн вариантыдыр. Ермәни халгы «хајландург» мүрәккәб сөзүнүн илкин шәклини гәбул едәрәк, Јеғишедәки һалында бу күнә кими кәтириб чатдырмышдыр. «Дург»дакы биринчи сәс «д» әввәлләр «т» олмушдур.

«т»>«д»-јә кечмәси һадисәси түрк дилләриндә бу күнә гәдәр вардыр. Бир чох түрк дилләриндә «т» илә јазылан вә тәләффүз олунан сөзләр азәрбајчанча әсасән «д» илә дејилмиш вә дејилир. «Күлтәкин», «Тонјугуг», әски ујғур, «Кутадгу билик» вә с. абидәләрдә «т» сәси илә башлајан онларча сөзләр вардыр ки, азәрбајчанча «д» илә тәләффүз едилир. Мәсәлән, tabyšγan[1]—довшан, tamγa[2]—дамға, tań[3]—дан, tar[4]—дар, tara[5]—дара (дарамаг), taš[6]—даш, tat[7]—дад, taniz[8]—дәниз, tär[9]—дәри, til[10]—дил, tirig[11]—диррик, tiš[12]—диш, tiši[13]—диши, toγ[14]—доғ, tolu[15]—долу, ton[16]—дон, toń[17]—дон (донмаг), tońuz[18] — донуз, toqquz[19] — доггуз, tort[20] — дөрт.

---

[1] Бах: Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, «Тонјугуг» абидәси 8-чи хәтт.

[2] Јенә орада, с. 118. «Манихејлиләрин төвбә етмә дуасы» абидәси, 79-чу хәтт.

[3] Јенә орада, с. 63. «Тонјугуг абидәси», 35-чи хәтт.

[4] Малов С. Е. Көстәрилән әсәри, с. 426.

[5] Јенә орада, с. 325. Рәбгузи. «Пејғәмбәрләрин тарихи» абидәси, 111-чи хәтт.

[6] Јенә орада, с. 61. «Тонјугуг» абидәси, 4-чү хәтт.

[7] Јенә орада, с. 318. «Һәгигәтләр һәдијјәси» абидәси, 447-чи хәтт.

[8] Малов С. Е. Көстәрилән әсәри, с. 429.

[9] Томсен В. Көстәрилән әсәри, с. 67.

[10] Малов С. Е. Көстәрилән әсәри, с. 430.

[11] Јенә орада.

[12] Јенә орада с. 177. «Гызыл парылтысы» абидәси, 620.

[13] Јенә орада, с. 430.

[14] Јенә орада, с. 173. «Гызыл парылтысы» абидәси, 607/22.

[15] Јенә орада, с. 176.

[16] Јенә орада, с. 175.

[17] Томсен В. Көстәрилән әсәри, с. 88.

[18] Бах: Малов С. Е. Көстәрилән әсәри, с. 154.

[19] Јенә орада, с. 27 «Күлтәкин» абидәси, 3-чү хәтт.

[20] Јенә орада, с. 29 «Күлтәкин» абидәси, 2-чи хәтт.

«Т» сәси илә дејилән сөзләрин «д» илә тәләффүзү јалныз түрк дилләри илә Азәрбајҹан дили арасында баш верән һадисә дејилдир. «Т» сәсинин «д» илә әвәз олунмасы Азәрбајҹан диалектләриндә дә мүшаһидә олунмушдур. Истәр эски, истәрсә дә сонракы әсрләрин түркдилли абидәләриндән, В. В. Радловун бир чох түркдилли халгларын дилләри әсасында тәртиб етдији лүғәтдән вә б. материаллардан кәтирилән мисаллардан көрүнүр ки, «т» сәсинин «д» илә әвәзләнмәси һадисәси гануни бир һал олмушдур. Демәли, «хајландург» сөзүнүн икинҹи һиссәси олан «дург»ун илк сәси «т» олмуш, Загафгазија мүһитиндә «д»-ләшмишдир. Көрүнүр, Гафгазда, Загафгазијада вә онун јахынлығында јашајан түркдилли халглар, башга гоһумдилли халглардан фәргли олараг «т» илә дејилән сөзләри «д» илә сөјләмиш вә буна көрә дә һәмин сөз бизә «дург» шәклиндә чатмышдыр. Һалбуки сөзүн илкин шәкли «турк» // «түрк»дүр.

Инди «түрк» сөзүнүн «хајландург»да нә мә'нада ишләндијинин изаһына кечәк. «Түрк» сөзүнүн етимоложиси һаггында рус, Авропа вә түрк алимләринин чох гијмәтли, дәјәрли арашдырмалары вардыр. «Түрк» термининин елми тәһлилини верән А. Н. Кононов[1] сөзүн етимоложиси һаггында мөвҹуд фикирләрә јекун вурмушдур. Мүәллифин дедији кими, Авропада «түрк» сөзүнүн етимоложиси һаггында б. е.-нын VII әсриндән башлајараг фикирләр сөјләмишләр. Бу тәһлилләр мүәјјән дәрәҹәдә мараглыдыр[2].

Е. Блошет «Авеста»нын гәһрәманларындан—Турадан бәһс едәркән гејд едир: «Һеч сөзсүз о түркләрин («түркләр» дејиләркән түркдилли халглар нәзәрдә тутулур—*М. С.)* әҹдадыдыр» вә сонра әлавә едир ки, онун адыны Туран торпағынын адындан (Tüirya—Türya) ајырмаг олмаз[3]. «Түрк» сөзүнү чинлиләр «ту-кју» шәклиндә тәләффүз етмишләр. Бу форма бир чох мәшһур түркологларын диггәтини ҹәлб етмишдир. А. Н. Кононову И. И. Һессин тәдгигаты хүсусилә марагландырмышдыр.

[1] Бах: Кононов А. Н. Опыт анализа термина «турк». «Советская этнография», 1949, № 1, с. 40—70; Родословна Туркмен. М.—Л., 1958, с. 81.

[2] Кононов А. Н. Опыт анализа термина «турк», с. 42.

[3] Бах: E. Blochet, ze des Turks daus l'Awesta, IRAS, April, 1915 s. 306; E. Oberhummer. Der Name Turan, „Turan", 1948, N 4, s. 194.

И. Һесс дејир ки, чинлиләрин «ту-кју» сөзүнүн изаһы «түрк» сөзүнүн етимоложисиндә әсас көтүрүлмәлидир. Бу изаһат елмә Суј сүлаләсинин (580—618-ҹи илләр) тарихиндән бәллидир. Орада дејилир: «Ту-кју» дүшәркәси дәбилгә шәкилли олан дағын (Кинсанда «Золотой хребет гор»—Алтајда) јамаҹларында иди. Буна көрә дә бу халглар өзүнү «ту-кју адландырмаға башладылар. Онларын дилиндә ту-кју дәбилгә демәкдир»[1].

Јухарыдакы иддиаја А. Букшпан да шәрик чыхмышдыр[2]. Биз бурада «түрк» сөзүнүн етник мә'насыны изаһ етмәјәҹәјик. Чүнки бу бахымдан сөзүн етимоложи тәһлили мүхтәлиф, бә'зән бир-бирини инкар едән олса да, јенә арашдырыҹыларын һамысы бир мәсәләдә бирләшир: онларын һеч бири «түрк» терминини мүәјјән бир груп гәбиләнин, сонралар халгын ады олдуғуну инкар етмир. Лакин «түрк» сөзүнүн башга мә'на чаларлары вардыр ки, бу «хајландург» // «хајлантүрк» сөзүнүн изаһына хејли көмәк едир.

Бир чох арашдырыҹылар «түрк» сөзүнү етник ад—термин кими дејил, әсасән сијаси термин кими изаһ едирләр[3]. Түркологијада «түрк» сөз-терлининин изаһынын истигамәти кет-кедә дәјишилди. Бир чох алимләри мөвҹуд фикирләр, изаһатлар, тәһлилләр тә'мин етмәдијиндән, онлар башга, јени фикирләрлә мејдана атылдылар. Түрколог Вамбери «түрк» сөзүнү «хәлг олунмуш», «јаранмыш», «инсан» дејә изаһ етмишдир[4].

Сонра Ј. Не'мәт вә һәтта ондан әввәл башга алимләр дә (өтәри шәкилдә) «түрк» сөзүнүн изаһыны «гүввәт»лә, «күҹлә» бағламышлар[5]. Авропада инди дә бу фикрин тәрәфдарлары вардыр[6]. Ернст Доблһофер «түрк» сөзүнү «гала» илә әлагәләндирир. Лакин совет алимләриндән

[1] Бах: Hess J. J. Die Bedentung des Names der Turken "Der Islam", 1919, IX s. 99.

[2] Бах: К вопросу о значении имени тюрок. Изв. Вост. факультета Аз. Гос. университета им. С. М. Кирова. Востоковедение, II, с. 59—60.

[3] Бах: Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Отд. отп. из живой старины, вып. III и IV, 1896, с. 5; Батманов И. А. Краткое введение в изучение киргизского языка, Фрунзе, 1947, с. 14 вә б.

[4] Бах: Кононов А. Н. *Көстәрилән әсәри*, с. 42.

[5] Бах: Nemeth J. Der volksname Türk, KCSA II s. 275 — 281.

[6] Бах: Доблъхофер Эрнст. Знаки и чудеса. *М.*, 1963, с. 332; Всемирная история, т. III, 1957, с. 36.

С. П. Толстов бу фикирлә о гәдәр дә разылашмыр[1]. Һунншүнас А. Н. Бернштам гејд едир ки, «түрк» һәм етник, һәм дә гәбилә тотеминин адыны билдирән терминдир[2]. Онлара көрә «түрк» сөзү етник ад мә’насыны сонралар газанмышдыр[3]. Бу фикрин тәрәфдарлары, еләчә дә С. П. Толстов әсасән академик В. В. Бартолда истинад едирләр. О, әсәрләринин бириндә «түрк» сөзү һаггында јазмышдыр: «Әкәр VIII әсрдә Монголустанда оғузлардан, карлуглардан башга ајры түркләр дә јашамышса, онда бу халг тезликлә изсиз јох олмушдур; артыг әрәб ҹоғрафијачылары «түркләр» сөзүнү дилләринә көрә гоһум олан, бир сыра халглары әһатә едән коллектив ад кими ишләдирләр, түркләр адланан ајрыҹа халг о заман олмамышдыр»[4].

Бир чох тарихи дәлилләри нәзәрә алан В. В. Бартолд елә орадаҹа өз фикрини даһа дәгиг демәјә чалышыр: «Еһтимал ки, сијаси термин олан «түрк» сөзү тәгрибән 740-ҹы илләрдә Түркеш халгынын сон нүмајәндәләриндән олан гәрби түрк хаганлығынын сүгута уғрадығы вахтлар ишләнмәмишдир.

Елә ки, Х әсрдә јенидән Гашгар вә Баласагунда, артыг мүсәлманлашмыш түрк хаганлары мејдана чыхды, онлар јенидән өзләрини вә өз халгларыны түрк адландырмаға башладылар <...>»[5].

Бә’зи алимләр «түрк» сөзүнүн изаһында јалныз В. В. Бартолдун өзүнү түрк адландыран ајрыҹа халг олмадығы фикринә истинад едирләр.

«Түрк» сөзүнүн, бизҹә, ејни вахтда мүхтәлиф мә’на

[1] Бах: Толстов С. П. К истории древнетюркской социальной терминологии, «Вестник древней истории», 1938, 1 (2), с. 81.

[2] Бернштам А. Н. Происхождение «турок». «Проблемы истории докапиталистического общества», 1935, № 5—6, с. 46—47; «Социально-экономический строй орхоноенисейских тюрок VI—VIII вв. н. э. Л., 1946, с. 84—85.

[3] Толстов С. П. Көстәрилән әсәри, с. 81. Бу фикрә А. Н. Кононов да шәрик олур. А. Н. Кононов. Опыт анализа термина «Советская этнография», М., 1949, № 1, с. 40.

[4] Академик Бартольд В. В. Сочинения. Т. II, (I часть), М., 1963, с. 553; Л. Н. Гумилјев. Тјуркјут, Мукри, Абар, Тјургеш гәбиләләриндән данышаркән түркләрдән дә өтәри бәһс ачыр: «өзләрини «түрк» (чин ады «m-кју») адландыран халг Монгол Алтајында VI әсрин әввәлләриндә формалашмышдыр (бах: Гумилев Л. Н. Три исчезнувших народа. Сб. «Страны и народы Востока», вып. II, М., 1963, с. 103.

[5] Академик Бартольд В. В. Сочинения. М., 1963, т. II, часть I, с. 553.

вә чаларлары олмушдур. Бир чох дилләрдә, еләҹә дә түрк дилләриндә белә һаллара истәнилән гәдәр раст кәлмәк олур. Мәсәлән, һәлә XIV әсрдә Бајат һәм гәбилә, һәм дә танры ады олмушдур[1]. Биз «түрк» сөзүнүн кениш, һәртәрәфли етимоложи тәһлилини гаршымыза мәгсәд гојмадығымыза көрә онун әсатирлә, тотемлә әлагәсиндән бәһс етмәјәҹәјик. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, «түрк» сөзүндә әсатири, тотемик мә’на да кизләнмишдир ки, онун елми шәкилдә ајдынлашдырылмасы кәрәклидир.

«Түрк» сөзү М. Гашғаринин дөврүндә мүхтәлиф мә’налы олмушдур[2]. Бу мә’налардан бири С. П. Толстовун диггәтини ҹәлб етмишдир. О јазыр ки, М. Гашғаридә «түрк» сөзүнүн «синфи чаларлығы» вардыр[3].

Доғрудан да, С. П. Толстов XI әср мүәллифинин «түрк» сөзүнә вердији мә’налардакы чаларлығы дуја билмишдир. М. Гашғаринин изаһатларындан бири «хајлантүрк» сөзүндәки «түрк» // «тург»ун изаһатына көмәк едәҹәјиндән бурада веририк: «түрк» <...> танрынын јахыны Нуһун оғлунун адыдыр. «Түрк» сөзү Нуһун оғлунун ады олдуғундан, бир тәк адамы—кишини билдирир. Оғулларынын ады олдуғундан «бәшәр» кәлмәси кими чохлуғу вә дәстәни билдирир»[4]. Даһа сонра М. Гашғари өз изаһатыны дини мүлаһизә илә бағлајараг «Гурана» әсасән јазыр: «Уҹа танры дејир ки, мәним бир ордум вардыр, она түрк ады вердим, онлары Шәргдә јерләшдирдим. Бир гәбиләјә, халга аҹығым тутарса түркләри о гәбилә, халг үзәринә көндәрирәм»[5].

Бурадан көрүнүр ки, «түрк» «бөјүк топлуја», «дәстәјә» һәм дә танрынын ордусуна—ҹәза дәстәсинә дејилирмиш.

[1] Бах: Умнятов И. И. История Фахреддина Мубарак шаха. «Советская этнография», 1949, № 1, с. 114—115.

[2] Türk — تورك — вахт билдирән кәлмәдир. تورك يك «түрк икид—кәнҹлик чағынын ортасы. Бах: Divan Lügat—it—türk, terçümesi, cilt I, Ankara, 1939, s. 353 . Бизҹә, М. Гашғаринин кәтирдији мисалда вә онун изаһатында да «түрк» сөзүнүн башга мә’на чалары кизләнмишдир. «Түрк» бурада һәм дә «дөјүшчү» мә’насыны верир. «Түрк икид» дејәркән «икид, гочаг дөјүшчү»дә баша дүшүлүр.

[3] Толстов С. П. К истории древнетюркской социальной терминологии. Вестник древней истории, 1/2, М., 1938, с. 81.

[4] Divanu-Lugat-it-türk, tesçümesi, cilt I, Ankara, 1939, s. 351.

[5] Јенә орада.

М. Гашғари «бәшәр» мә'насында чохлуғу «түрк» адландыраркән түркдилли халглары нәзәрдә тутмушдур, лакин о, «түрк» сөзүнүн «орду», «дәстә» мә'насыны верәркән, һеч дә етник топлулуғу, бирлији нәзәрә алмыр. Демәли, түрк һәм мүәјјән бир етник гәбилә силсиләсинин ады, һәм дә дәстә, груп, дөјүшчү, јеткин икид мә'насына кәлир. Бунлары нәзәрә аланда мәсәлә ајдынлашыр. «Хајлантүрк» // «хајлан»+«түрк»дәки «түрк» лексик ваһидиндә һәм «түрк» сөзүнүн етник, һәм дә јеткин икид, дөјүшчү мә'насы вардыр.

Инди «хајлантүрк» // «хајлантурк» сөз-термининин биринчи «хајлан» һиссәсини нәзәрдән кечирәк. Түрк дилләриндә «х» вә «һ» сәсләри илә башлајан сөзләр дә илк сәсләрин бир-бирини әвәз етмәси гануни һалдыр. Она көрә дә «хајлан» һәм дә «һајлан» ола биләр.

Биз мүасир башгырд дилиндә «һајлан» // «хајлан» көкүндән олан бир чох сөзләрә раст кәлирик. Мәсәлән: «һајланыш—естественный отбор» (тәбии сечмә). Һајлау 1) отбирать, отобрать, выбирать, выбрать, подбирать, подобрать (сечмәк, сечиб көтүрмәк); 2) избирать, избрать (сечмәк); һайлаусы 1) отборщик (сечән...); һајланма 1) отборный: һайланма алмалар (сечилмиш алмалар); 2) избранный; сечилмиш; һајланма әсәрләр (сечилмиш әсәрләр); 3) выборочный (нүмунәлик) һайланма урман хужалығы—выборочное лесное хозяйство»[1].

Башгырд дилиндән кәтирилән мисаллардан ајдын көрүнүр ки, «һајлан+ма», «һајлан+ыш», «һајла+у» вә јенә һәмин көкдән олан «һајла+у+сы» сөзләринин әсас мә'насы «сечилмиш» демәкдир.

Бурадан «хајлантүрк» // «хајлантүрк» термининин дә мә'насы ајдынлашмыш олур: «хајлан» // «һајлан» сечилмиш түрк—кәнч дөјүшчү дәстәси демәкдир. Башгырд дилиндә «һ» илә сөјләнилән сөзләр бир чох түрк дилләриндә «с» илә дејилир. Һуз—сөз, һул—сол, һигез—сәккиз, һибелмә—сәпмә, һерке—сиркә, һез—сиз, һауын—сағылған, һары—сары, һарај—сарај, һарымһак—сарымсаг, һап—сап, һандык—сандыг, һал—сал, һакал—саггал, һабин[2]—сабын вә с.

Јухарыдакы мисаллардан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, «һајлан» // «хајлан» сөзү башга түрк дилләриндә

[1] Башкирско-русский словарь, М., 1958, с. 615—616.
[2] Јенә орада, с. 639; 626; 624; 622; 623; 621; 616; 614.
623; 621; 616; 614.

«сајлан» олмалыдыр. «Хајлан» // «һајлан» «сајланын» фонетик вариантыдыр. «Сајлан» сөзүнүн көкү «сај»дыр, (сај+л+ан // сај+ы+лан). «Сај» сөзүнүн бир чох түрк дилләриндә мүхтәлиф мә'налары вардыр. «Сајлан»ы изаһ етмәк үчүн «сај»ын мә'наларына бахмаг лазымдыр*. «Сај»ын мигдар сај+маг**, «һазыр»[1], «кәнч»[2], «сечилмиш», «һөрмәт» вә б. мә'налары вардыр. Бу мә'налар «хајлан+турк» // «сајлантүрк» сөз термининин ајдынлашмасына көмәк едир.

«Хајлан+түрк»—«сајлан+түрк» «сечилмиш», «саја алынмыш», «сајылмыш кәнч», «дөјүшә һазыр дөјүшчү дәстәси» демәкдир. Сөзүн илкин шәкли «сајлантүрк» олмушдур. Көрүнүр, елә буна көрә дә бә'зи алимләр хајлантүркү // хајлантурку хаганын сечилмиш дәстәси адландырмышлар. Хајлантүрк // хајлантурк // сајлантүрк һәм дә әски түркдилли халгларда ордунун кәнчләрдән ибарәт сечилмиш дәстәсинә дејәрмишләр вә онлар ордуда хагана ән јахын дөјүшчүләр имиш. Чағлар кечдикчә (јә'ни IV—V әсрләрдән өнчә) һәмин истилаһ һәм дә бүтөв бир етник тәркиби тәмсил етмишдир. Демәли, V әср ермәни тарихчиси Јеғишенин вә Арран—Албан тарихчиси М. Гағангатлынын бәһс етдикләри хајландурклар IV—V әсрләрдә Загафгазијада јашамыш һајлантүркләр // сајлантүркләрдир.

Хајландурклардан // сајлантүркләрдән башга түркдилли гәбиләләрин дә Гафгазда вә Загафгазијада јашамасы, бурада мәскән салмалары һаггында ермәни мәнбәләри мараглы мә'лумат верир. М. Хоренаси Загафгазијадакы хәзәрләр барәдә јазыр: «Хәзәрләр*** вә Басилләр өзләринин рәһбәри вә шаһы**** Внасеб Сурһабын

* Алтај, Иркутск, Бурјат-Монгол өлкәләри боју узанан Сајан дағынын адынын «сај» сөзү илә әлагәси вардыр. Сај+ан. дағы «сај+ылан дағ» демәк ола биләр.

** «Сај+маг» һәм дә «һөрмәт етмәк» мә'насында ишләнир. Халг арасындакы ифадәләр «сај»ын бу мә'насыны көстәрир: «Филанкәс мәни сајмады», «о, сајылан адамдыр».

[1] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, часть I, СПб, 1911, с. 219.

[2] Јенә орада.

*** М. Хоренасинин «Ермәни тарихи»ни чапа һазырлајан академик С. Малхасјан «хәзәр» сөзүнүн ики—«хазир» вә ја «хазар» фонетик дәјишиклијини верир.

**** Бурада «шаһ» дејәркән хаган нәзәрдә тутулмушдур.

сәркәрдәлији илә Чорун[1] гапысындан кечәрәк, Күр чајынын бу саһилләринә јүрүш етдиләр»[2].

Даһа сонралар хәзәрләрин Загафгазијаја, о сырадан Ермәнистана һүчуму һаггында М. Гағангатлы да бәһс етмишдир. Тарихчи көстәрир ки, хәзәрләр II Шапурун (309—380-чы илләр) чағында, 350-чи илдә Загафгазија-ја һәрби јүрүш етмишләр[3]. Ағван—Арран тарихчиси Хосров Әнуширәванын һакимијјәти илләриндән (V әср) данышаркән дә хәзәрләрин кәлишини гејд едир[4]. Үмумијјәтлә, М. Гағангатлы хәзәрләр (խազիր —хазир) һаггында хејли бәһс едир[5].

Хәзәрләр, һуннлар Загафгазијада вә хүсусилә Азәрбајчанда, еһтимал ки, чохдан бурада јашајан гоһум Азәрбајчандилли гәбиләләр јанында мәскән салдыгча албан//арранлыларла онлар арасында сосиал-мәдәни әлагәләр јараныр, чарпазлашма башлајыр вә заман кечдикчә бу әлагә мөһкәмләниб, гоһумлуға чеврилир, ваһидләшмә просеси кедир.

Јери кәлмишкән бурада бир мәсәләни дә ајдынлашдырмаг кәрәклидир. 669-чу илдә Албан шаһы Чаваншир хәјанәткарчасына өлдүрүлүр. Онун өлүмү һамыдан чох һуннлары вә онларын хаганыны—сәркәрдәсини кәдәрләндирир вә о, хәјанәткар чанидән интигам алмағы гәрарлашдырыр. О заман һуннларын бөјүк, баш хаганы Ағбуға* иди. Һунн ордусу Албанијаја // Аррана јүрүш едир. Лакин бу јүрүш достлугла нәтичәләнир. Албанијанын // Арранын јени шаһы Чаванширин гардашы оғлу Вараз-Дрдат һуннларла позулмуш достлуғу бәрпа етмәк үчүн «бөјүк јегсгобос» Јенизары онун јанына көндәрир[6]. Һуннларла ағванлылар—арранлылар барышырлар. Бу

1 Бә'зи алимләр (Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому, ЖМНП, 1883, март), Чорла Дәрбәнди ејни шәһәр һесаб едирләр.

2 Хоренаси М. Көстәрилән әсәри, с. 224—225; З. М. Бүнјадов бир чох тарихи дәлилләрә истинад едәрәк көстәрир ки, хәзәрләр Загафгазијада, әксинә, даһа әскидән јашамышлар. (Бах: Буниятов З. М. О длительности пребывания хазар в Албании в VII—VIII вв. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), 1961, № 1, с. 21—34.

3. Մովսեսի Կաղանկատուացիւց, պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մոսկվա, 1860, էջ 184

4 Јенә орада, с. 91—104.

5 Јенә орада, с. 82; 90; 98; 104; 191; 196; 205; 208 вә с.

* М. Гағангатлыда «Ағпуғи»дир.

6 Гағангатлы М. Ағван өлкәсинин тарихи (ермәничә) М., 1860, с. 183—184.

һадисәни бә'зи тарихчиләр беләә мә'наландырыр ки, куја һуннлар Чаванширин өлдүрүлмәсинин интигамыны алмаг бәһанәси илә Аррана сохулмаға чәһд едирдиләр. Бу, сәбәбләрдән бири ола биләр. Бизчә, Чаванширлә һуннлар дост, ја да ган гоһуму олмушлар. Бәлкә Чаванширин улу бабалары ерадән әввәл VI јүзилликдә Азәрбајчанда јашамыш саглар, арсаглардыр. Она көрә дә һунн хаганы етник чәһәтдән јахын олдуғу достунун өлдүрүлмәсини сојугганлылыгла гаршылаја билмәмишдир.

Гафгазда, Загафгазијада јашајан түркдилли гәбиләләр, гәбилә бирләшмәләри, халглар һаггында гысача да олса бәһс етдик. Амма бу әразидә өмүр сүрән саглар, арсаглар, һуннлар, хәзәрләр вә б. түркдилли гәбиләләрин адәт-ән'әнәси, дини-әсатири көрүшләри барәдә әтрафлы данышмаг фикриндә дејилик. Анчаг гаршылыглы әлагәдә рол ојнајан бә'зи мәсәләләри өтәри дә олса хатырлатмалыјыг.

Јухарыда гејд етдик ки, биткијә—ағача тапынмаг түркдилли халгларда чох кениш јајылмышдыр. М. Гағангатлы «Албан тарихи» әсәриндә һуннлар һаггында хејли мә'лумат верир. О, Арран—Албан шаһынын елчиси Јепископ Исраелин һуннларын јанына кетмәсини кениш ишыгландырмышдыр. Тарихчи бурада һуннларын әсатирләриндән, адәтләриндән бәһс ачыр, бу вә ја башга адәти, әсатири, әсатири инамы әсл маһијјәтинә вармадан, бә'зән ејбәчәрләшдирилмиш шәкилдә тәсвир едир.

Әлбәттә, христиан тарихчиси башга чүр һәрәкәт едә билмәзди. Чүнки әгидә вә инамча она јад олан адәтләр вә ајинләр онда мәһз бу чүр тәсәввүр доғурмалы иди. Буна көрә дә бә'зән о бу вә ја башга ән'әнәни, әсатири көрүшү гәләмә аларкән, гәсдән ејбәчәрләшдирир, бә'зән исә хошакәлмәз әлавәләр едирди. Лакин бу мә'лумат Гафгаз вә Загафгазијадакы һуннларын дини-әсатири көрүшләрини вә онун сонракы тә'сирләрини өјрәнмәк үчүн кәрәклидир.

Арран—Албан тарихчисинин әсәриндән өјрәнирик ки, һуннларда башлыча аллаһлардан бири Тангрихандыр (Թանգրի խան) Тангры (танры) хан аллаһ, гәһрәманлыг рәмзи иди. «Тангрихан» Азәрбајчан сөзүдүр. Әски дилләрдә «тангры «көј» демәкдир. Әсли «тангры гаган» вә «тангрыган» олмалыдыр. Тангрыхан аллаһ, көј аллаһыдыр вә еһтимал ки, о, онгонларын илаһиләрин вә

1162—14

аллаһларын атасыдыр, бәлкә дә баш аллаһдыр. Буна көрә дә онун адынын сонуна хан (бизҹә, илк формасы ган // ған // ғаған олмушдур) титулуну әлавә етмәклә тангрынын башга онгонлардан, аллаһлардан бөјүклүјүнү хан, ган олдуғуну билдирмәк истәмишләр. Әкәр түркдилли халгларын, о сырадан һуннларын аллаһлар пантеону нәзәрдән кечириләрсә, онда Тангрыхан аллаһ әски јунанлардакы Зевс кими баш танры, ата аллаһдыр.

М. Гағангатлыдан өјрәнирик ки, аллаһ Танры хан нәһәнкдир. Онун һејкәли, бүтү вармыш, она ат вә б. һејванлары гурбан кәсәрләрмиш.

Бир чох халглар кими һуннлар да көј курултусуна, илдырыма, шимшәјә тапынырмышлар. Һуннларда бу үч тәбии һадисәнин аллаһынын ады Гуар иди[1]. Онлар һәтта илдырым вурмуш адама, башга ҹанлылара, ағаҹа вә с. гурбанлар кәсирдиләр.

Һуннларын Азәрбајҹан, үмумијјәтлә, түркдилли халгларла—сагларла, арсагларла, хәзәрләрлә етник, дил јахынлығыны вә онларын Арран—Албан халгы илә әдәби әлагәләрини ајдынлашдырмаг үчүн «гуар» сөзүнүн етимоложиси мараглы материал верир.

Елә сөзләр вардыр ки, онларын мәншәјини мүәјјәнләшдирәркән әсасән дилчилијә, јери кәлдикҹә дә тарих, етнографија, фәлсәфә вә мифолокијаја мүраҹиәт етмәк лазым кәлир. Чүнки белә сөзләр халгын һәјаты, һәјаты дәрк етмәси, әсатири-дини, иҹтимаи-сијаси дүшүнҹәләри, көрүшләри, бәдии тәфәккүрү илә сых бағлыдыр, бу вә ја башга халгын етник тәркибини өјрәнмәјә көмәк едир. Һаггында бәһс етдијимиз «гуар» // «куәр» // «күәр» дә бу сәпкили сөз-адлардандыр. Биз буна М. Гағангатлынын «Ағван өлкәсинин тарихи» әсәриндә «Կուար» «гуар» шәклиндә раст кәлмишик[2]. Ирәлидә сөзүн фонетик гурулушча уғрадығы дәјишикликдән данышаҹағыг. «Гуар» // «куәр» // «күәр» // «күјәр» индијә гәдәр нәдәнсә, Гафгаз вә Загафгазијашүнасларын, саг, арсагшүнасларын, һуннщүнасларын диггәтини ҹәлб етмәмишдир. Јалныз М. И. Артамонов Гуарын адыны хатырламышдыр[3].

«Гуар» сөз-адынын етимоложиси һаггында данышмаздан әввәл биз «гуар» сөзү ишләндији чағын тарихи

[1] Гағангатлы М. Көстәрилән әсәри, с. 191.
[2] Јенә орада.
[3] Бах: Артамонов М. И. История хазар, с. 187.

шәраитиндән, гыса да олса, бәһс етдик. Чүнки бу изаһат һәмин сөзүн Гафгазда вә Загафгазијада ишләнмә тарихинин ајдынлашдырылмасы, етник мәсәләләрин, еләҹә дә бә'зи мифоложи фәлсәфи проблемләрин өјрәнилмәси үчүн кәрәклидир. Гафгазда вә Загафгазијада јашајан түркдилли гәбиләләрин, гәбилә бирләшмәләри силсиләләринин вә халгларын адәт-ән'әнәси, мифик көрүшләри азәрбајҹаншүнаслыг елми үчүн чох мараглыдыр; бу, бир сыра мәсәләләрин ајдынлашдырылмасына көмәк едир, Азәрбајҹан халгынын формалашаркән кечирдији мүрәккәб етник просеси өјрәнмәјә имкан јарадыр.

М. Гағангатлы һуннлардан бәһс едәркән «гуар»ы хатырлајыр. Гејд етдијимиз кими о, һуннларын һуннҹа ики танрысынын адыны чәкир. Бунлардан бири јухарыда адыны чәкдијимиз Тангрыхан, дикәри исә Гуардыр. Бизҹә, «гуар» ики мүстәгил сөздән ибарәт аддыр. О заман ја елә һуннлар, ја да М. Гағангатлы ону мүрәккәб сөз кими ишләдирмишләр; бәлкә дә онун әсәринин гәдим ермәниҹәјә намә'лум тәрҹүмәчиси ики сөздән ибарәт олан «гуары» бир јердә јазмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, «Тангрихан» ад-сөзүндәки «тангры» вә «хан» сөзләри дә биркә јазылмышдыр. Һәр һалда «гуар» мүрәккәб ад-сөзү «гу» // «ку» // «кү» // «күј» вә «ар» // «әр» мүстәгил сөзләриндән ибарәтдир. «Гу» // «ку» // «кү» // «күј»үн илк сәсини бә'зи түркдилли гәбилә бирләшмәләри силсиләләри, халглары (алтајлылар, өзбәкләр вә б.) «к», бә'зиләри исә (оғузлар) «г» илә дејирмишләр. М. Гағангатлыда «г» илә јазылмышдыр. Сөзүн «г» илә јазылмасынын ики сәбәби ола биләр. Бири будур: бәлкә һуннлар «гуар»ын илк сәсини «г» илә тәләффүз едән түркдилли халглардан олмушлар. Бу һалда тарихчи һәмин сөзү ешитдији кими дә јазыја алмышдыр. Икинҹи сәбәб исә беләдир: «гуар»ын илк сәси «к» олмушдур. Лакин ермәни дилиндә (грапарда вә ашхарапарда) «к» сәси вә ону ифадә едән һәрф олмадығындан Албан—Арран тарихчиси вә ја онун әсәринин әски ермәниҹәјә намә'лум тәрҹүмәчиси «к» сәси вә һәрфи әвәзинә « ɣ » (јумшаг «г») јазмышдыр. «ку» // «кү» мүстәгил шәкилдә һәм «ку» // «кү», һәм дә «күј» // «куј» шәклиндә ишләнмиш вә инди дә ишләнир. Лакин сөзүн илкин шәкли «ку» // «кү» ола биләр. «Куј» // «күј» фонетик вариантты «ар» // «әр»лә бирләшәркән «ј» сәси јарым сәсли ол-

дуғундан, өзүндән сонра кәлән саитлә бирләшәркән, адәтән, дүшүр[1]. Биз «гуар» сөз-адынын биринчи һиссәсинин һәр ики вариантыны да «гу» // «ку» вә «кү» // «күј» гәбул едирик, «гу» // «ку» // «кү» // «күј»үн бир чох түрк дилләриндә әсасән «јанмаг», «сәс», «бағырты», «курулту», «маһны», «маһны охумаг», «данышмаг», «шөһрәт» мә'наларына раст кәлирик.

Бизчә, сөзүн илкин мә'налары «сәс», «бағырты», «курулту», «јанмаг» олмуш, башга мә'налары исә сонрадан газанмышдыр. М. Гашғари «ку» сөзүнүн ики мә'насыны верир[2]. Биз, һәләлик, сөзүн «сәс», «бағырты» мә'насына диггәт јетирәк.

Алтајлылар уғултуја, кумбултуја, уча сәслә нәғмә вә маһны охумаға کوو (куу) дејирләр.[3] Газахлар, татарлар сәсә, маһныја, һаваја (мелодија) «куј» дејирләр. Барбирләрдә вә телеутларда «ку»нун «сәс», «курулту», «кумбулту», «бағырты», «учадан охумаг»[4], һәмин сөзүн «куј» фонетик вариантынын исә гырғызларда[5] вә б. түркдилли халгларда «сәс», «бағырты», «маһны», азәрбајчанлыларда исә «сәс» мә'налары вардыр.

«Ку» // «кү» сөзүнә «Күлтәкин»ин бөјүк јазысынын 12-чи хәттиндә раст кәлирик. Орадакы «ку acigin»[6] ифадәсини С. Ј. Малов «услышав весть» (хәбәр ешидиб), VIII әсрә аид «Тонјугуг» абидәсиндәки «күаг»[7] (куәр) ифадәсини исә «храбрый муж» (икид әр) кими тәрчүмә етмишдир[8]. Бизчә, С. Ј. Малов бу сөзүн «од», «шөһрәт» мә'насыны нәзәрә алараг ону «чәсур», «гәһрәман» дејә мә'наландырмышдыр. «Ку» // «кү»—«од» сөзүнүн

---

1 Бу барәдә кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: Ширәлијев М. Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары. Б., 1962, с. 25—28.

2 С. Брогелман М. Гашғаринин лүғәтиндәки «куу» сөзүнү «Ruf», «Ruhm», јә'ни, «бағырты», «чағырыш», «шөһрәт» тәрчүмә етмишдир.

3 Л. З. Будагов јазыр [алт] куу—гул, грамкий голос, напев: (бах: Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб, 1871, с. 169).

4 Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II, часть 2, с. 1417.

5 Јенә орада. Мүәллиф гејд едир ки, һәмин халгларда «ку» // «күј»үн «ку» // «кү» фонетик варианты да вардыр.

6 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 37.

7 Јенә орада, с. 63.

8 Јенә орада, с. 68.

«икид», «гочаг», «зирәк» мә'на чаларлары инди дә бә'зи түрк дилләриндә мөвчуддур.

«Китаби-Дәдә Горгут» бојларында «гу» сөзү ики мә'нада: һәм «сөз-сов», «хәбәр», һәм дә «сөз кәздирмәк», «деди-году етмәк» мә'наларында ишләнмишдир. Мәсәлән: «<...> бир гу онлар дәхи кәтирдиләр <...>»[1]. Бу парчада «гу» «хәбәр» мә'насында ишләнмишдир. «Китаби-Дәдә Горгут» бојларынын мүгәддимәсиндәки «гу гылды»[2] ифадәсини Һ. Араслы һаглы олараг «сөз кәздирмәк» дејә мә'наландырмышдыр[3]. «Гу» фонетик варианты индијә гәдәр Азәрбајчанын бә'зи диалектләриндә өз илкин «сәс» мә'насыны горумушдур. Ана јурдумузун бир чох диалектләриндә «гу» «сөз», «гышгырыг» мә'насында ишләнир. Мәсәлән: «Гу вурурсан, гулаг тутулур»[4].

Мүасир өзбәк дилиндә «куй» // «күј»үн «маһны», «һава», «маһны охумаг» мә'налары вардыр[5]. Мисал үчүн, өзбәкчә «классик куй»—«классик маһны», «ракс куйи»—«рәгс һавасы» демәкдир.

Өзбәкләрдә көкү «ку»//«куй»ла бағлы бир чох сөзләр дә вардыр. Мәсәлән, «куйламәк»—«охумаг», «зүмзүмә етмәк», «куйли»—«аһәнкли», «куйчи»—«ханәндә» демәкдир. Ујғур дилиндә дә «күј»лә бағлы сөзләрә раст кәлирик. Ујғурлар тәрәннүм етмәјә «күјләмәк» дејирләр[6].

«Күј» Азәрбајчан дилиндә «сәс», «гышгырыг» мә'наларындадыр. «Күјләмәк», «күјчү» сөзләри «күј» көкүндән јаранмышдыр. Азәрбајчан дилиндә «күј» бә'зән өз синоними олан «сәс»лә гоша ишләнир. («Бу нә сәс-күјдүр?», «Кимдир сәс-күј салан?» вә с.). «Сәс-күј»үн гоша ишләнмәси ону көстәрир ки, Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә иштирак едән гәбиләләрдән бә'зиләри «күј»ү, бә'зиләри исә «сәс»и ишләтмишләр. Һ. Зәринәзадә «сәс», «гышгырыг», «нә'рә» мә'насыны верән «гу» сөзүнү Сәфәви дөвләтиндән әввәл фарс дилинә кечмиш Азәрбајчан сөзү сајыр[7]. Мүәллиф М. Гашғаринин «әкс-сәда» де-

---

1 Китаби-Дәдә Горгут, Б., 1962, с. 20.

2 Јенә орада, с. 14.

3 Јенә орада, с. 162.

4 Зәринәзадә Һ. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри. Б., 1962, с. 364. Мүәллиф дилимиздәки «гулаг»ы (гу+лаг) «гу»дан јаранмыш дүзәлтмә сөз һесаб едир. Бизчә, бу фикир ағлабатандыр.

5 Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 221.

6 Уйгурско-русский словарь. Алма-Ата, 1961, с. 107.

7 Зәринәзадә Һ. Көстәрилән әсәри, с. 363.

јә мә'наландырдығы[1] «ينكقو» — «јанкгу»ну «јак» (јени) вә «гу» (сәс) сөзләриндән ибарәт мүрәккәб сөз олдуғу фикрини ирәли сүрүр.

Јухарыда садаланан дилләрдән кәтирдијимиз мисаллардан көрүнүр ки, «сәс» демәк олан «ку» // «кү» // «күј» заман кечдикчә бу вә ја башга түркдилли халгда мә'на чаларлары газанмышдыр. Һәмин мә'на чаларларына диггәт едиләрсә онларын һамысы «ку»јун илкин мә'насына (сәсә) үзви сурәтдә бағлыдырлар.

«Ку» // «кү // «күј» сөзүнүн илкин мә'наларындан бири дә «јанмаг» олмушдур. «Күј» өзбәк халгынын бөјүк сәнәткары Әлишир Нәваинин дә лексиконунда вар. Тали Имани шаирин ишләтдији сөзләрин луғәтини тәртиб едәркән, «куј»и вә һәмин көкдән олан كويماك -ы «јанмаг» дејә мә'наландырыр[2]. Һаггында бәһс етдијимиз сөзә В. В. Велјаминов-Зернов[3], Паве-де-Куртејл[4], Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари[5], Фәтәли хан[6] өз луғәтләриндә «јанмаг» мә'насыны вермишләр. Алтајлылар, телеутлар, гырғызлар јанмаға «ку» дејирләр[7]. Синсезјан ујғурларынын Ағсу, Гашғар ләһчәсиндә «ку»—«јанмаг» демәкдир[8]. Мүасир өзбәк дилиндә «куй» көкүндән олан сөзләр вардыр. Мәсәлән, «куймок» // «гуймок» јанмаг вә јанмагла әлагәдар бир чох мә'на чаларларына маликдир[9]. Даһа сонралар «ку» // «кү» сөзүнүн «шөһрәт» мә'на чаларлары да олмушдур[10].

«Гуар» // «куәр» // «күәр» сөз-адынын икинчи һиссәси «ар» // «әр»дир. М. Ғаңгатлынын ја өзү, ја да онун әсәринин әски ерманичәјә тәрҹүмәчиси ермәни дилиндә

[1] Зәринәзадә Һ. Көстәрилән әсәри, с. 280.

[2] Бах: Боровков А. К. Бадаи-ал-лугат. М., 1961, с. 22.

[3] Бах: Вельяминов-Зернов В. В. Словарь джагатайско-турецкий. СПб., 1868, с. 375—376.

[4] Pavet de Gourtcille. Dictionnaire turc-Oriental, Paris, 1870, s. 481.

[5] Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари. Көстәрилән әсәри, с. 243.

[6] Фәтәли хан. Китаби луғәти әтракијә, с. 310.

[7] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II, часть 2, СПб, 1899, с. 1418.

[8] Малов С. Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. М., 1961, с. 132.

[9] Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 222.

[10] Брокелман К. Көстәрилән әсәри, с. 115. (алманча).

Кули-чурин абидәсинин гәрб тәрәфиндәки 12-чи хәтт (бах: Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959, с. 27).

«ә» сәси вә һәрфи олмадығындан «әр» сөзүндәки «ә»ни «а» илә јазмышдыр. Һәтта инди дә Азәрбајҹан ад вә терминләриндәки «ә» сәсини ермәниләр «а» илә јазырлар. Демәли, «Гу+ар» сөз-адындакы «ар» «әр» олмалыдыр.

«Ар» // «әр» һәм дә фе'лдән исим дүзәлдән шәкилчидир. Онда гуар—«јанан», «бағыран» демәкдир.

«Әр»ин бир чох түрк дилләриндә, о сырадан Азәрбајҹан дилиндә дә әскидән тутмуш бу күнә кими киши мә'насы вә һәмин сөзлә әлагәдар «гочаг», «икид», «горхмаз» мә'на чаларлары вардыр. Нечә олмуш ки, «әр // ер» сөзү «гу» // «ку» // «кү»јә гошулмушдур?

Көрүнүр, «әр» сөзү «гу» // «кү»јә бирләшәркән онун икид, гочаг, хүсуси илә киши мә'насы нәзәрә алынмышдыр. Алтај әсатириндә илдырымы, шимшәји вә онун танрысыны Үлкен // Үлган танрынын гүввәсинин, гүдрәтинин тәзаһүрү сајырмышлар.

Алтајлылар вә башга түркдилли халглар илдырым танрысына тапынмыш вә илдырым дүшән ағач вә биткиләрин әсатири кејфијјәтләрә малик олдугларына инанмышлар. Алтајлыларда белә бир инам вармыш ки, илдырым вә онун вурдуғу ағач һәмин јерә шәр, бәд руһларын кәлмәсинә мане олур. Мәһз буна көрә дә әски түркдилли инсанлар шәр, бәд руһлардан горунмаг үчүн евдә, өз јанларында илдырым вурмуш ағачын вә с. шејләрин парчаларыны сахлајырмышлар. Бу әсатири инам һуннларын илдырыма инамы илә сәсләшир.

Демәли, **гуар // куәр // күәр сәсли, һајгыран, јанан әр —киши демәкдир.** Гәдим һуннлу «гу» // «ку» // «кү» // «күј»ү анимистләшдирмәк, ҹанлылашдырмаг үчүн «әр» // «ер» сөзүндән истифадә етмишдир. Беләликлә, «әр» // «ер»—«гу» // «ку» // «кү» // «күј» сөзүнә бирләшмәклә онун анимистлијини билдирмишдир.

Демәли, Тангрихан (Тангрыхан), Гуар // күәр ад-сөзләриндә дөрд Азәрбајҹан сөзү ишләнмишдир. Тангрихан // тангрыханда «тангры» (көј, сәма), «хан», «гуар» // «кү»+«әр»лә «ку» // «кү» // «күј» (од, сәс, әр, киши, икид) сөзләри ишләнмишдир[1]. Мәшһур маҹар алими

[1] Тарихчи М. Ғаңгатлы һунн тарханларындан Авчынын адыны чәкир (һәмин тарихчинин көстәрилән әсәри, с. 206). Бу ад да мәншәјинә көрә Азәрбајҹан дилинә бағлыдыр Ағван тарихчиси 669-ҹу илдә Ҹаваншири өлүмүндән данышаркән гејд едир ки, «һуннларын бөјүк сәркәрдәси вә бөјүк ишханлары (хаганлары) Ағбуғи (Ағбуға) иди (јенә һәмин әсәр, с. 184). «Ағбуғи» — «Ағбуға»нын Азәрбајҹан сөзу олдуғуну исбат етмәјә еһтијаҹ јохдур.

Ј. Немет һуннларын түркдилли халгларла бағлылығындан бәһс едәркән једди сөз-адын түркдилли олдуғуну еһтимал едир вә јазыр: «Һунн адлары: «Mundzuk, Aybars, Eš—kam, Jlek, Jrnek вә Dengiz—еләчә дә Атилланын арвадынын ады Ariqkan еһтимал ки, түрк мәншәлидир»[1].

«Гу» сөзүнә түрк вә монгол дилләриндә бу вә ја башга сөзә бирләшмиш шәкилдә дә раст кәлирик. «Гу»нун түрк вә монгол дилләриндә бу вә ја башга сөзә, хүсусилә шәхс адларына гошулмасы һәмин адамын, мәфһумун бөјүклүјүнү, улулуғуну, мүгәддәслијини билдирир.

Шәкил 5

Түркдилли халгларда, еләчә дә оғузларда хагандан сонра «текин» вә «јабгу» кәлир[2]. «Күлтәкин» абидәсинин бөјүк јазысынын 14-чү хәттиндә «јабгу» силк-титул мә'насында ишләнир. Сонракы әсрләрин бир чох сәјјаһлары да гејд едир ки, түркләрдә «јабгу» инзибати (административ) силк-титулудур. Һәтта бә'зән хагана да «јабгу» демишләр[3]. «Јабгу» сөз-терминин мәншәји һаггында елм аләминдә мүхтәлиф фикирләр, фәрзијәләр вардыр. Биз бурада бу фәрзијәләрин бә'зиләрини хатырлатмаг истәјирик. Ф. Б. Көпрүлүзадә «јабгу»ну Гушан сөзү адландырмыш, гушанлары да түркдилли гәбилә бирләшмәси сајмышдыр[4]. Һәмин сөзүн талеји С. П. Толстову да марагландырмышдыр. Онун фикринчә, «јабгу» тохар сөзүдүр[5]. Башга бир арашдырычы исә «јабгу» сөзүнү әски Иран сөзү сајыр[1]. Һәр үч алимин—биличинин фәрзијјәси бир чох арашдырычылары, о сырадан С. Г. Ағачанову тә'мин етмир[2]. Бизчә, «јабгу» сырф түрк сөзүдүр.

[1] Немэт Ю. Специальные проблемы тюркского языкознания Венгрии. (Бах: «Вопросы языкознания», № 6, М., 1963, с. 128).

[2] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III, часть I, СПб, 1905, с. 228.

[3] Ковалевский А. А. Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 г, Харьков, 1956, с. 24.

[4] Köprülü M. F. Zur Kentisis der alturkischen Titulatur. KRSA Bd. I Hft I, 1938, s. 330.

[5] Толстов С. П. Древний Хорезм. М., 1948, с. 12; 43.

«Јабгу» титул-ады түрк абидәләриндә һәм «јабгу», һәм дә «јапгу» шәклиндә ишләнир. Түрк дилләриндә «б» сәсинин «п»јә кечмәси сәчијјәви һалдыр. «Јапгу» сөзү «јап» вә «гу» сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. «Јап» түрк дилләриндә чохмә'налы вә чохчаларлы сөзләрдәндир. «Јап»ын «ифа едән», «јеринә јетирән», «гуран» мә'налары да вардыр. **«Јапгу—«бөјүк гуран», «јарадан», «гуран һаким» демәкдир.**

Ајдындыр ки, бир чох түрк танрыларынын, онгонларынын адлары сонрадан тәдричлә гәбилә бирләшмәләринә вә онларын башчыларына вә һәтта ади адамлара верилмишдир: «Бајырку улуг»[3], «Јабагу»[4] гәбиләсинин адларынын тәркибиндәки «гу» илә «Гу+ар» танрысынын адындакы «гу» һәм семантик, һәм дә фонетик чәһәтчә ејнидир. Гејд етдик ки, «гу» сөз-термин бөјүклүјү дә көстәрир. Бу чох тәбии бир һалдыр.

Танры ады адам ады сәвијјәсинә «енәндә» тәдричлә өз «мүгәддәслијини» дә итирмишдир. Лакин илк әввәлләр, јә'ни гәбилә, гәбилә башчысы—хаган адларында о, мүәјјән дәрәчәдә өз бөјүклүјүнү горујурмуш. «Гу» сөз-терминин дә талеји беләдир. О, «јаб+гу»ја бирләшәркән һәмин сөзә «бөјүклүк», «јүксәклик», «али рүтбә» мә'насыны вермишдир.

Мәдәни, ичтимаи-тарихи бахымдан түркдилли халгларла әлагәдар олмуш монголларда да «гу»ја тәсадүф едирик. Алтајда јашајан монголларда белә бир әфсанә вармыш: «Лап әски заманларда көјүн оғлу **(Тенгрингу)** јерә енир; ону кәмиричи (олби) көрүр. Танрынын оғлу ағачын алтында јухулајыр: бу вахт кәмиричи (олби) онун боғазыны кәмирир. (Мәһз буна көрә дә олбини өлдүрүб онун чәмдәјини ағачдан асмағы хејирхаһ иш

[1] Püstsak O. Stammens namen und Titulaturen der altaischen volker UA, Bd XXVI NI-2, 1952 s. 89.

[2] Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв. Ашхабад, 1969, с. 139.

[3] Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 31.

[4] Умников И. И. История Фахраддина Мубарек шаха. «Вестник древней истории», 1938, с. 115.

сајырлар). Көј (тенгри) кәмиричини (олби) **курултулу илдырымла вурур.** Әкәр илдырым јерә дүшүрсә, кәмиричинин (олби) отурудуғу јерә дүшүр»[1]. Аллаһын оғлунун—Тангрин (тангры)+«ку»нун адындакы «ку»(гу) тәркиб һиссәси онун һәм мүгәддәсләрә аид олдуғуну билдирир, һәм дә ону илдырымла, шимшәкли көј курултусу илә әлагәләндирир. Тенгрингунун интигамыны алан илдырым ади илдырым дејилдир. О, Гуарын әсас сәчијјәси сајылан көј курултулу илдырымдыр. «Ку» (гу) Алтај монголларынын әфсанәләринин, демәк олар ки, һамысында илдырымла вә ја көј курултусу илә биркә хатырланыр.

Адларын тәркибиндә «ку» (гу) олан гәһрәманлара, мүгәддәсләрә илдырым ја көмәк едир, ја да онларын дүшмәнләриндән интигам алыр. Бу тәсадүфи һал дејилдир. Алтајда јашајан монголларын алтајлы түркдилли халгла, түркдилли һуннларла сых мәдәни әлагәләри олмуш вә еһтимал ки, онларын Гуар танрылары илә дә танныш имишләр. Һәр һалда Гуар (куар) һәм илаһилији билдирмиш, һәм дә өзүнүн көј курултулу илдырымла әлагәсини итирмәмишдир. Монголлар «гу» // «ку»ну ханларын, онларын нәвә-нәтичәләринин адларынын ахырларына да бирләшдирирдиләр. Бунунла да онлар һәмин шәхсин јүксәк силкә мәнсуб олдуғуну билдирәрмишләр вә белә гәнаәтә кәлирмишләр ки, һәмин шәхс көј курултулу илдырымын һимајәсиндәдир. Бу бахымдан ашағыдакы әфсанә мараглыдыр: «Баралтај-ку күрк кејиб касыб күндирлик сүрүрдү. Түлкү, Баралтај+кuја алмаг истәдији гызын атасы Хан Гурбуштарханы алдадыр ки, куја Баралтајку чох дөвләтлидир. Түлкү Мангысханы да алдадыр. Түлкү Мангысханын јурдуна јүјүрүр вә гапынын ағзында јарымчан зарыјыр. Хан сорушур: «Түлкү нә үчүн зарыјырсан? Түлкү дејир: «Мән јазыға бәдбәхтчилик үз верибдир. Көј курултулу илдырымлы туфан олачагдыр». Мангысхан да дејир: «Мән дә бәдбәхт олдум. Түлкү дејир: «Сиз нијә бәдбәхт олдунуз. Сиз әмр едә биләрсиниз ки, хәндәк газсынлар вә орада кизләнә биләрсиниз». О елә дә етди. Баралтај+ку Мангысханын сарајына өз еви кими кәлди. Түлкү нојун (чәнаб—*М. С.*) Гурбаштарханы инандырды ки, бу ев дөвләтли Баралтај+кунундур. Түлкү дејир ки, јалныз бурада бир шеј писдир.

— О нәдир?

— Јурдун алтында, торпағын тәркиндә шејтан (читкур) мәскән салмышдыр. Сиз ону өлдүрмәк үчүн илдырымы чағырмазсынызмы? Нојун илдырымы чағырыр вә о да хәндәкдә отуран Мангысханы өлдүрүр вә Баралтај+ку хан олур <...>»[1].

Бурада Баралтај+куја илдырым да көмәк едир. Беләликлә, адынын тәркибиндә «ку-гу» титулу оланлар бу вә ја башга шәкилдә илдырымла әлагәдар олурлар.

«Јап+гу»дакы «гу»ја бир чох түрк гәбилә бирләшмәләри силсиләләриндә, халгларында «һаким» мә'насында ишләнән «бајгу»да раст кәлинир.

С. Г. Ағачанов бир чох гајнаглара әсасланыб гејд едир ки, «бајгу» гәдим түркләрдә «һакимә» дејирмишләр[2]. Онун гејд етдији кими, Фәхрәддин Рази[3], Ибн-әл-Асир[4], Рәшидәддин[5], Сәдрәддин Һүсејн[6], Мүһәммәд Равенди «арсланбајғу», «бајгу-калјан» ад-терминләрини ишләтмишләр. С. Г. Ағачанов «арсланбајгу»ну «левсокол», «бајгу-калјан»ы исә «старший сокол» мә'наландырмышдыр. Һәр ики сөз-терминин белә мә'аландырылмасы бизи тә'мин етмир. Јухарыдакы сөзләрдәки «бајгу»ну, бизчә, «сокол» тәрчүмә етмәк доғру олмаз. Чүнки онда адлар мә'насыз көрүнүр. «Арслан-бајгу», «Бајгукајан» адларындакы «бајгу» «гуар»ла әлагәдардыр. Јухарыда гејд етдик ки, «гу» адлара, ад-титуллара әлавә олунмагла һәмин шәхсин бөјүклүјүнү, јүксәклијини билдирәрмиш. Бурада да вәзијјәт—дурум ејнидир: «Бајгу»дакы «гу» мә'на чәһәтиндән «гуш»ла дејил, гуардакы «гу»ла әлагәдардыр. «Бајгу» бај+гу тәркиб һиссәсиндән ибарәтдир. «Бај» // «бәј» бир чох әски абидәләр-

---

[1] Потанин Г. Н. Очерки северо-западной Монголии. СПб., 1881, с. 160.

---

[1] Потанин Г. Н. Очерки северо-западной Монголии. СПб., 1881, с. 160.

[2] Аганджанов С. Г. Көстәрилән әсәри, с. 140.

[3] Фәхрәддин Рази. Хәдаик әл-әнвар фи хакаик әл-әсрар (әлјазмасы). Өзбәкистан ССР ЕА Шәргшүнаслыг Институту, инв. № 2671, с. 103.

[4] Ibn-el-Ashiri Cronicon quod perfectisimum unsribitur ed. Tornberg. C. J. Vol. I—XIV Lugdam.

[5] Рәшидәддин-Чамиәл-Тәварих (әлјазмасы). Салтыков-Шедрин адына Дөвләт Үмуми китабханасы, с. 346.

[6] Sädruddin Ebul-Hasan Ali ibn Nasir ibn Ali el-Husejni Ahbar üd-devlet is-selçukiyye. Mütercim: Necati Lugat, Ankara, 1943, s. 1.

дә «варлы», «чәнаб» мә'насындадыр. «Дәдә Горгут» бојларындан өјрәнирик ки, «бәј» адыны хаганлар, ханлар һәтта онларын ханымлары икидлик, гәһрәманлыг көстәрәнләрә верәрмишләр[1]. Бәјлик адыны сечки илә дә верирмишләр[2]. Чәнабы, варлыны, баји-бәји даһа учалтмаг, ади бәјдән, ади чәнабдан, ади варлыдан фәргләндирмәк үчүн она јүксәклији, бөјүклүјү билдирән «гу»ну артырмышлар. «Бајгу» јүксәк, бөјүк, али варлы, али чәнаб демәкдир. «Арслан бајгу» дејәркән шаһини дејил, бөјүк, јүксәк чәнаб Арсланы нәзәрдә тутмушлар. Асланбајгу дејәркән Асланын онгон олдуғуну көзә чарпдырырмыш. Ахы Аслан һәм дә Күнәшин рәмзидир. Онда Аслан бајгу—бөјүк Күнәш демәк имиш. Бајгу «бөјүк», «јүксәк чәнаб» мә'насында олдуғуна көрәдир ки, бир чох түркдилли гәбилә бирләшмәләри, халглары «јабгу» әвәзинә «бајгу» ишләдирмишләр[3]. Бунун әсас сәбәби һәр ики сөзүн семантик јахынлығыдыр. Јапгу // јабгу—бөјүк, јүксәк ичрачы, јапан; бајгу—бөјүк, јүксәк чәнаб демәкдир.

Бә'зи арашдырычылар, о сырадан И. Маркварт вә З. В. Тоган «бајгу»ну «јабгу» сөзүнүн тәһриф олунмуш шәкли сајмышлар. Јухарыдакы изаһатдан көрүндү ки, «бајгу» һеч дә «јабгу» // «јапгу»нун тәһриф олунмуш шәкли дејил. О, мүстәгил сөздүр. Ејни инзибати вәзифәнин ады бә'зи түркдилли халгларда «јабгу», бә'зиләриндә исә «бајгу» адланмышдыр. Бә'зиләриндә исә һәм «јабгу», һәм дә «чабгу» сөз-термини ишләнир[4].

«Чабгу» сөз-терминин дә етимоложи тәһлили «јапгу», «бајгу» терминләриндәки тәһлилимизин доғру олдуғуна көмәк едир. Бизчә, «чабгу»—«чаб» вә «гу» тәркиб һиссәсиндән ибарәтдир. «Чаб» эски түрк дилләриндә чохмә'налы сөздүр. «Тонјукук» абидәсинин једдинчи хәттиндә бу сөзүн «шәрәф», «шөһрәт» мә'насына[5], бә'зи луғәтләрдә исә һәм «шөһрәт», һәм дә «е'тибар» мә'насына раст

[1] Бах: Китаби-Дәдә Горгут, Бакы, 1962, с. 19—20; 27 вә с.
[2] Mehmet Nesri, Kitab-i Cihan-hüma, Hazrl. F. R. Unat ve M. A. Köymen. Ankara, 1949, s. 44 — 45.
[3] Ичмал ат-таварих, ва-л-кисас. Теһран, 1318 (һичри), с. 103.
[4] Pritsak O. Der untergung des Reiches des Oguzishen Gabgu. Melanges Fuad Köpralu Istanbul, 1953, s. 405.
[5] Бах: Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М., 1961, с. 61.

кәлирик[1]. Демәли, «чаб» «шөһрәтли», «шәрәфли», «е'тибарлы» демәкдир. «Гу» исә јүксәклији, бөјүклүјү билдирир. О һалда **«чабгу»—шөһрәтли, шәрәфли, е'тибарлы јүксәк адам мә'насындадыр.** «Чабгу»нун белә бир мә'насы олдуғуна көрәдир ки, о, јабгу // јапгу илә бә'зән гоша ишләнмиш, бә'зән исә ону әвәз етмишдир.

Дејиләнләрдән ајдын көрүнүр ки, әски һуннларын «тангрихан»//«тангрыхан», «гуар» јавгу ад-сөзләри мәншә е'тибарилә түрк дилләри, о сырадан Азәрбајчан дили илә бағлыдыр. Бу исә белә бир фикир јүрүтмәјә имкан верир ки, азәрбајчанлылар өз адәт-ән'әнәсинә, әсатири көрүшләринә көрә һуннларла јахын гоһум олмушлар вә һуннлар онларын сојкөкүндә иштирак етмишләр.

Түркдилли гәбилә бирләшмәләринин, халгларын әксәријјәти, көрдүјүмүз кими, ода, суја, Күнәшә, Аја, јер, јол аллаһына тапынмыш, онларын шәрәфинә гурбанлар кәсмишләр. Тәсадүфи дејилдир ки, VII әсрин әввәлләриндә јашајыб-јаратмыш јунан алими Феофилакт Симокатта түркдилли халгларын әсатири-дини көрүшләриндән бәһс едәркән јазмышдыр: «Түркләр ода даһа чох һөрмәт едирләр, бөјүк еһтирамла анырлар <...>»[2]. Әски јунан гајнагларындан өјрәнирик ки, «түркләр» суја тапынырлар[3].

Суја тапынманын изләри бу күнә гәдәр өзүнү горујуб сахлаја билмишдир. Инди дә узаг сәфәрә кедәнин сағ-саламат гајытмасы үчүн евдән чыхаркән архасынча су атырлар. Көрүнүр, вахты илә бу һадисәдә су аллаһыны хатырлајырмышлар вә ону көмәјә чағырырмышлар. Бу күн исә әсатири адәтдән јалныз сују анмаг вә хејир-дуа вермәк адәти галмышдыр. Азәрбајчанын әксәр јерләриндә сон вахтлара гәдәр гадынлар дәрдләрини, јухуларыны суја дејирдиләр. Бизчә, буну суја инамын, суја тапынманын изләринин тәзаһүрү кими гәбул етмәк лазымдыр. Суја тапынмаг, суја инам, һәр шејдән әввәл, әкинчиликлә, малдарлыгла бағлыдыр. Гәдим инсанын һәјатында су Күнәш, од, торпаг кими мүһүм рол ојнајырды.

Түркдилли халгларда јер, торпаг мүгәддәс сајылдығындан онун шәрәфинә һимн, маһны охујармышлар. Она

[1] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, часть I, СПБ, 1911, с. 196.
[2] Бах: Фиофилакт Симокатта. История (пер. С. П. Кондратьева). М., 1957, с. 161.
[3] Јенә орада.

көрә дә Феофилакт Симокатта јазыр ки, «түркләр <...> торпағын шәрәфинә һимн охујурлар»[1].

Албан—Арран тарихчиси гејд едир ки, һуннлар да ода[2], суја[3], Күнәшә[4], Аја, јер, јол аллаһына инанармышлар[5]. «Тонјугуг» абидәсиндән өјрәнирик ки, бир сыра түркдилли халглар сују мүгәддәс сајмышлар. Һәмин абидәнин 38-чи хәттинә диггәт јетирәк: «män,ri, Umai, yduq Jäp sub basa bärti ärini»[6].

(Тәрҹүмәси: «Көј, Умај [илаһәси], мүгәддәс Јер-Суб, белә фикирләшмәк олар ки, [бизә] гәләбә газандырдылар»). Бу мәтндә «мүгәддәс «Јер-Суб» ифадәси мәҹази мә'нада ишләниб вәтән мәфһумуну ифадә етмәклә бәрабәр, һәм дә һәр ики мәфһумун (јерин, сујун) түркдилли гәбиләләрдә мүгәддәс олдуғуну билдирир. Һәмин мәтни ики ҹүр баша дүшмәк олар: Көј, Умај илаһәси, вәтән (Јер вә Су) онлара гәләбә газандырыр. Јахуд: Көј, Умај илаһәси, Јер, Су танрылары (вә ја мүгәддәс сајылан јер, су) онлара гәләбә газандырыр. Демәли, јер, су мүгәддәс имиш вә инсанлара Көј, Умај илаһәси кими гәләбә кәтирәрмишләр[7]. Һуннлар кими башга түркдилли гәбиләләрдә дә јер мүгәддәс сајылмыш (јер аллаһы да олмуш) вә о, куја инсанлара көмәк етмишдир. Белә чыхыр ки, о, һуннларда ја аллаһ олмуш, ја да аллаһ кими формалашмаса да, онун ролуну ојнамышдыр. Аја, Күнәшә башга түркдилли халглар да тапынмышлар. «Манихејләрин төвбә дуасы» абидәсиндән көрүнүр ки, ујғурларда вә башга гоһум халгларда, гәбилә бирләшмәләри силсиләсиндә Ај, Күнәш танрысы олмушдур. Јухарыда ады чәкилән абидәнин 49-чу хәттиндә «Kün, ai t(a)n'ri»[8] («Күн, Ај танры») сөзләрини охујуруг. Күн вә ја танрынын адлары 78-чи, 81-чи[1] вә 122-чи[2] хәтләрдә дә чәкилир. Һуннлардакы Аја, Күнәшә инам бизә башга түркдилли халглардакы Күн, Ај танрыларыны хатырладыр.

[1] Бах: Фиофилакт Симокатта. Көстәрилән әсәри, с. 161.
[2] Гағангатлы М. Көстәрилән әсәри, с. 191.
[3] Јенә орада.
[4] Јенә орада, с. 196.
[5] Јенә орада, с. 191.
[6] Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 63. С. Ј. Малов јухарыдакы мәтни русҹаја белә тәрҹүмә етмишдир: «Небо (богиня), Умай, священная Родина (земля, вода)—вот они, надо думать, даровали [нам] победу. (Малов С. Е. Көстәрилән әсәри, с. 68).
[7] Бу мәтндән баша дүшмәк олур ки, Көј вә Умај әсас танры вә илаһәләрдир.
[8] Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 117.

Һуннларда көзәллик, мәһәббәт илаһәси дә вардыр. Тәәссүф ки, тарихчи бу илаһәнин адыны һуннҹа дејил, јунанҹа (Афродита) вермишдир.

М. Гағангатлы јазыр кы, һуннларын әсатири-дин хадимләри, о ҹүмләдән Афродита мә'бәдинин хадимләри—«Афродитанын ҹадукәрләри» («Վհուկք Ափրոդիտեայ»)[3], хидмәтчиләри јери дүшәндә көзәллик, мәһәббәт илаһәсини көмәјә чағырырдылар. Бурадан белә чыхыр ки, тапынагларда — бүтханаларда[4] һуни Афродитасынын бүтү, һејкәли, мүгәввасы, шәкли сахланырмыш. Әкәр белә олмаса иди, онда каһин, хидмәтчи — ҹадукәр» дә олмазды. Нә үчүн һуни Афродитасы мә'бәдинин хидмәтчиләринә М. Гағангатлы һәм дә «ҹадукәр» дејир? Она көрә ки, бир чох әски халгларын, еһтимал ки, еләҹә дә һуннларын әсатиринә көрә, мәһәббәт илаһәси инсанларын үрәјинә мәһәббәт гығылҹымы салыр, кәнҹләри бир-биринә гисмәт едир, һәтта онлара өвлад да верир. Буна көрә дә һәмин мә'бәдин хадимләринә «ҹадукәр» дә демишләр. Онлар Афродитанын шәрәфинә мүәјјән дуалар охумагла ондан бу вә ја башга кәнҹин, доғмајан гадынын арзусуну јеринә јетирмәји хаһиш едирмишләр. Буна көрә дә белә каһинләр христиан тарихчиси тәрәфиндән «ҹадукәр» адланмышдыр. Јалныз һунн Афродита илаһәсинин каһинләри дејил, әски мисирлиләрдә, шумерләрдә, аккадларда, хеттләрдә, һуридләрдә, јунанларда бүтүн илаһәләрин, аллаһларын хидмәтчиләри бир нөв «ҹадукәрлик» едирдиләр.

М. Гағангатлыдан өјрәнирик ки, һуннларда Тангры хандан* башга әсас зооморфик онгонлардан бири дә ағаҹдыр. Тарихчи һуннларын башга аллаһларыны, илаһәләрини бир-ики дәфә хатырлајырса, онларын ағаҹа инамына дөнә-дөнә гајыдыр.

[1] Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 118.
[2] Јенә орада, с. 119.
[3] Јенә орада, с. 200. Әсәрин русҹаја тәрҹүмәчиси К. Патканјан վհուկ сөзүнү «ҹадукәр» тәрҹүмә етмишдир. Һ. Јепреми Загычјан да һәмин сөзү «ҹадукәр» мә'наландырыр. (Јепреми Зағычјан. Јени мүхтәсәр ермәни-түрк луғәти, (ермәниҹә), Вјана, 1850, с. 416).
[4] Јенә орада, с. 193 («Бизим аллаһларын бүтханасы»).
* Мүәллиф Тангрыхан аллаһыны фарсларын Аспендеат аллаһы илә ејниләшдирир вә чох јердә дә белә адландырыр.

Һуннлар Тангрыхан аллаһына гурбан кәсдикләри кими ағача, хүсусилә уча ағача (о чүмләдән ағчагајына, палыда) да гурбан кәсирдиләр. Һуннлар ағача «<...> ат гурбаны кәсирдиләр; онун ганыны ағачын әтрафына төкүрдүләр. Гурбан кәсилмиш һејванын башыны вә дәрисини исә будагларындан асырдылар»[1]. Бу адәтлә Муғанда јашајан Азәрбајчан гәбиләләринин—әрәслиләрин адәтләри арасында јахынлыг, охшарлыг вардыр. Бәлкә әрәслиләрлә һуннлар арасында гоһумлуг, етник јахынлыг да олмушдур. Һуннлар инанырдылар ки, нәһәнк Тангрыхан вә «көзәл ағач» «өлкәни, дүнјаны мүдафиә» едир («պահիչ և կեցուցիչ է աշխարհիս այսորիկ»)[2].

Мифоложи тәфәккүрүн чағы илә сәсләшән бир әфсанәни дә хатырлајаг. Инди дә азәрбајчанлылар арасында јашајан «Једди гардаш чинар» әфсанәсиндә дејилир ки, бир гочанын једди оғлу вармыш. Гоча һеј дејәрмиш ки, бунлары јурд—вәтән үчүн бөјүдүрәм. Јурда һүчум олур, гоча **«әзизи өлән бир ил ағлар, јурду итирән өмрү боју»** дејә оғланларыны дөјүшә көндәрир. Оғланлар дөјүшдә һәлак олурлар. Ата вүгарыны позмур оғланларынын гәһрәманлыгла һәлак олдуглары тәпәјә једди чинар әкир, «Үзүнү елә-обаја тутуб дејир:

— Бу чинарын һәрәси мәнә бир оғул әвәзидир. *Јурдун кешијини инди дә бу једди чинар чәкәчәкдир* (курсив мәнимдир—*М. С.*)»[3]. Бурадан апајдын көрүнүр ки, азәрбајчанлылар онларын сојкөкүндә иштирак едән һуннлар кими чинара—Дүнја ағачына—дирилик // һәјат ағачына јурдун горујучусу кими бахырлар. **Һунн әсатири һаггында верилән мә'луматдан ајдын олур ки,**

[1] Гағангатлы М. Көстәрилән әсәри, с. 198.

[2] Јенә орада, с. 199. Мүәллифин Тангрыханы вә ағачы әсас аллаһ, онгон кими тәгдим етмәсиндән беләэ еһтимал етмәк олар ки, Тангрыхан аллаһлар атасы, көзәл («գեղեցկա բոյս») ағач исә анасыдыр. Тарихчинин сөзүндән белә чыхыр ки, бүтханадакы бүтләрә, һејкәлләрә, мүгәввалара тохунанлар Тангрыхан аллаһынын вә ағачын гәзәбинә дүчар олурлар. Јухарыда дедијимиз кими, ја бунлар аллаһларын ата-аналарыдырлар, ја баш аллаһдырлар. Биз бурада бир мәсәләјә дә диггәти чәлб етмәк истәјирик. М. Гағангатлы «тангры хан аллаһы»ндан, бир аз ирәлидә һаггында бәһс етдијимиз Сурија мүәллифләриндән Михаил Сиријалы исә qan tangri—Гантангрыдан данышыр. Һәр ики дәлил јухарыдакы еһтималын, јә'ни Тангрыханын көј һакими, аллаһлар бөјүјү, баш аллаһ олдуғу фикрини доғрулдур.

[3] Јашајан әфсанәләр (топлајаны Сәдник Пашајев). Б., 1973, с. 53—54.

һуннларын әсатири көрүшләри, бурда јашајан башга Азәрбајчан гәбиләләринин, сагларын, арсагларын вә Албан, Атропатен әсатири-дини көрүшләри илә гаршылашмыш, заман кечдикчә гајнајыб-гарышмыш, сонра ваһид, мүрәккәб Азәрбајчан тәфәккүр вә тәсәввүрүнү, бичимләнмиш ичтимаи фикрини, бәдии зөвгүнү, һәјата бахышыны јаратмышдыр. Мәһз буна көрә дә сонракы әсрләрин мәдәнијјәтиндә бу вә ја башга бир һадисәнин, чох спесифик милли хүсусијјәт вә кејфијјәтин көкүнү әсасән үч голда—түркдилли халгларда, Атропатендә вә албанларда—арранлыларда ахтармаг лазымдыр. Мәсәлән, халчада, дивар, китаб бәзәкләриндә, орнаментдә, бәдизләрдә, ағачын, биткинин бу вә ја башга шәкилдә орнамент, бәдиз һалында кениш јајылмыш бир чох формаларыны үч голун әсатири дини көрүшләри илә бағламаг лазымдыр.

Атропатендә, Арранда вә түркдилли халгларда битки—ағач зооморфик онгону—мифи чох кениш јајылмышдыр. Һәтта түркдилли халглар ағачы // Өләнки Тангрыхан аллаһынын ја арвады, ја да она бәрабәр әсас аллаһ сајмышлар. Ағачын, биткинин бәдиздәки—орнаментдәки вә ја бәзәкдәки мөвгејинә диггәт етсәк, көрәрик ки, бәзәкләрин, әсас, ана мөвзусу, ана хәтти—ағачдыр // биткидир. Мәсәлән, ајры-ајры әсрләрин мадди мәдәнијјәтләриндән верилән нүмунәләрә диггәт едәк (шәкил № 4—7). Бу дивар бәзәкләриндә, хүсусилә 9—10 нөмрәли шәкилләрдә бир мәсәлә мараглыдыр: мәркәздәки ағачын (биткинин) һәр ики тәрәфиндә симметрик шәкилдә гушлар һәкк олунмушдур. Мәкәр бу, Минкәчевирдән тапылмыш даш үзәриндә һәкк олунмуш боғазларында туғ олан гушлары хатырлатмырмы? Бу композисија һәмин мә'бәд дашынын үзәриндәки композисијаја јахын дејилми? Бунларын арасында (даш вә дивар үзәриндәки шәкилләр арасында) нәинки заһири охшарлыг, һәмчинин дахили фикир јахынлығы да вардыр. Һәр ики композисијада гушлар мәһәббәтин, аиләнин рәмзи, ағач исә ағач мифинин атрибутудур. Лакин сонракы дөврүн устасы бәлкә бу әсатири мөвзунун фәргинә вармамыш, ону ән'әнә кими давам вә инкишаф етдирмишдир.

Ағач орнаменти һәтта гәбир дашларында да кениш истифадә олунмушдур (шәкил № 4, 5). Мәшһур халча устасы Ләтиф Кәримовун «Азәрбајчан халчасы»

1162—15

китабында белә орнаментли халчаларын ескизләри чохдур[1].

Тәкрар едирик, бу гәбилдән олан мадди мәдәнијјәт абидәләри Азәрбајчан халгынын етник тәркибини тәшкил едән халгларын мәдәнијјәти, дүнјакөрүшү илә сых әлагәдардыр. Анчаг бу о демәк дејилдир ки, мадди мәдәнијјәтин, илкин бәдии вә ја ичтимаи фикрин бүтүн саһәләриндә һәр үч гол һәмишә ејни дәрәчәдә иштирак етмишдир. Бә'зән бу вә ја башга голун мүәјјән саһәси мүстәгил һалда заманәмизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр.

Јухарыда гејд едилди ки, һуннлар јерә, јол танрысына да ситајиш едирмишләр. Тәәссүф ки, Арран—Албан тарихчиси һәмин танрынын адыны вермир. Лакин, бәллидир ки, башга түркдилли халглар, о сырадан азәрбајчанлылар вә онларын етник тәркибиндә иштирак едән гәбиләләр, гәбилә бирләшмәләри јол, јер танрысы Уғура тапынмышлар[2]. Бу да мә'лумдур ки, ермәни халгынын етник тәркибиндә рол ојнајан хајаслар да јол, јер танрысы Уғура тапынмышлар. Бу әсатири әлагәнин гидаландығы чешмәләри мүәјјәнләшдирмәк үчүн «уғур» сөз-термининин тарихән кечиб кәлдији јола нәзәр салмаг вә беләликлә, бир тәрәфдән Азәрбајчан халгынын етник тәркибиндә иштирак едән гәбилә бирләшмәләри силсиләсинин бәдии-әсатири тәфәккүрүнү, илкин ичтимаи бахышларыны өјрәнмәк олар.

«Уғур» сөз-термини чағын кәшмәкәшләрини көрмүш, бир нечә формасијанын мәдәни, ичтимаи һәјатынын шаһиди олмуш, буна көрә дә о, чох мә'налар кәсб етмишдир.

«Уғур» сөзү вә мәфһумунун кечдији јол елә бил тарихин чох әски вә кизли сирләрини өзүндә әкс етдирир. Үмумијјәтлә, Азәрбајчан дастанларында, нағылларында, мөвсүм мәрасимләри нәғмәләриндә вә башга ајинләрлә әлагәдар олараг јаранмыш дуаларда, нәғмәләрдә әски, чох әски инсанын тәбиәтдә баш верән тәбии вә ја ичтимаи характерли садә вә мүрәккәб һадисәләрә идеалист вә материалист мүнасибәти бә'зән ачыг, бә'зән исә рәнкарәнк пәрдәләрә бүрүнмүш шәкилдә бизә кәлиб чатмышдыр. Азәрбајчанлынын тәбиәт, һәјат, чәмијјәт

[1] Бах: Кәримов Л. Азәрбајчан халчасы. Б., с. 19.

[2] Бу барәдә кениш мә'лумат үчүн бах: Сејидов М. «Уғур» сөзү һаггында бә'зи гејдләр. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Ичтимаи елмләр серијасы), 1962, № 4, с. 147—159.

һадисәләринә мүнасибәтини бурузә верән һәр бир сөз вә ја бөјүк әфсанәнин, мифик көрүшүн кичик галығы, нә шәкилдә олур-олсун, онун әски дөврләрдәки бәдии зөвгүнү, һәјат фәлсәфәсини, дүшүнчә тәрзини, инамларыны әкс етдирир. Мәһз буна көрә дә философлар, етнографлар, тарихчиләр, филологлар, һәтта мусигишүнас вә сәнәтшүнаслар бу материаллары тәдгиг едир, өјрәнирләр.

Диггәти чәлб етмәјән бир чох сөзләр кими, «уғур» // «огур» да Азәрбајчан халгынын мифоложи дөврүнү мүәјјән дәрәчәдә әкс етдирән сөздүр. «Уғур» // «оғур» сөзүнүн сонракы, нисбәтән јени мә'налары әски мифик көрүшлә әлагәдардыр. Әски түркдилли халгларда зооморфик анлајышлар кениш јајылмышды. Лачын, һумај, гартал, гырғы кими реал вә әфсанәви гушлар—онгонлар инәк, өкүз, гојун вә бә'зи башга һејванлар тохунулмаз сајылмышлар.

Әбүлгазијә көрә ијирми дөрд гәбилә вә ханәдандан ибарәт олан оғузларын онгонлары ашағыдакылардыр: шунгар, окун, гујнг, губәксары, турмтај, гырғу, гызыл гарчғај, гучгин, чүрәлачын, сарыча, бәһри, субүргәти, ала туғнаг, буғдајыг, һумај, бүргәт, инчари, иғлбај, бигу, итәлғу, тујғун, чүрә гарчығај[1].

Чин мәнбәләринин ујғурлар, еләчә дә башга гоншу түркдилли халглар һаггында вердији мә'луматын бир јери мараглыдыр. 627-чи илдән мә'лумат верән һәмин мәнбәләрдә дејилир: «Чжен гуан (627) һакимијјәтинин биринчи или шаһзадә гыз Сајанын васитәсилә хаһиш етмишдиләр ки, «ХЭ» ишарәсини (онларын адландырылмасынын икинчи ишарәси, «ашағы кејфијјәтли ипәк» мә'насыны верир) өләнәдәк чәсарәтлә дөјүшән гуш мә'насыны верән «ХЭ» (гырговул, јахуд гырғы чинсиндән олан) илә әвәз етсинләр. Ја да арзу етмишдиләр ки, өз өлкәләринин икидләринин адәтини бу гушун ләчәкләри кими бәзәкли вә зәнкин етсин»[2].

Бурадан көрүнүр ки, VII әсрдә дә бә'зи гәбиләләр өз дамғаларында гуш шәкли олмасыны арзу етмишләр. Көрүнүр, онларын «өлкәсинин гәһрәманы» олан бу гушлар зооморфик тотемләр олмушлар. Бир сыра дәлилләрдән исә ајдын олур ки, нәинки зооморфик гушлар, һәт-

[1] Бах: с. 23. خیوه‌خانی ابوالغازی. شجرهٔ تراکمه. مسکو،

[2] Бах: Кюнер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961, с. 34.

та бә'зи елләрдә зооморфик гушун ләләјини тапмаг јахшы әламәт кими гијмәтләндирилирмиш. «Ургбитик»дә охујуруг: «Oylan käkük täzkin bulty Čuk(!)tin, qutluy bolzun tir. Anča bilanlar: ädgü ol»[1]. [«Дејирләр кәнч гугу гушунун гујруғунун (Бугушун) ләләкләри илә бәзәнмиш кәлин хошбәхт олар. Билин—бу јахшыдыр»].

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бир чох арашдырычылар түркдилли бојларда ишләнән «онгон» сөзүнү «уған»ла (اوغان)аллаһла әлагәләндирирләр. Мәсәлән, И. Н. Березин «онгон»ла «уған» арасында јахынлыг тапыр[2]. Һәмин фикри Д. К. Зеленин[3], Инан Әбдулгадир[4] дә ирәли сүрмүшләр. «Онгон»ла «уған» бир көкдән олса, онда еһтимал етмәк олар ки, јухарыда адларыны чәкдијимиз гушлар—онгонлар түркдилли гәбиләләрин—оғузларын зооморфик анлајышларыны тәчәссүм етдирмишдир.

В. В. Бартолд оғузларын гәдим инамларындан бәһс едәркән онгонлара хүсуси әһәмијјәт вермишдир; «Һәр бир Оғуз гәбиләси муәјјән гуша ситајиш едирди. Гәбиләнин үзвләри һәмин гуша тохунмаз вә онун әтини јемәздиләр. Белә тотемләри онгон вә ја ујғун адландырырдылар»[5].

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, әски түркдилли гәбиләләрдә ушаглары һимајә едән Умај // Һумај илаһәси олмушдур[6]. Даһа сонракы әсрләрдә халг јара-

[1] Бах: Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности М., 1951, с. 81.

[2] Бах: Березин И. Н. История Монголов. Сочинения Рашидедина. СПб, 1861, т. I, кн. 1, с. 87; Шаибаниада. 1849, с. 80.

[3] Зеленин Д. К. Культ онгонов в Сибири. М.—Л., 1936.

[4] Inan Abdulkadir. Ongon ve Tos elimeleri hakkinda Türk Tarih. Arkelogya ve Etnografya dergisi, Istanbul, 1934, s. 277—285.

[5] Бартольд В. В. Очерки истории туркменского народа. Сб. «Туркмения», т. I, Л., 1929, с. 28.

[6] Бу барәдә кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: (Радлов В. В. «Монголустандакы гәдим түрк јазылары», Петербург, 1905, русча, сәһ. 104). Мелиоранский П. М. «Памятник» в честь Кюль-Тегина с двумя таблицами надписей. СПб., 1899; Вербицкий. Алтај вә Аладағ ләһчәләри луғәти. Казан, 1844; Әбдүлгадир. Һумај илаһәси һаггында. «Түркијјат мәчмуәси», 1926; Тәһмасиб М. Һ. Әфсанәви гушлар. «Вәтән уғрунда мәчмуәси», 1945, № 5. Јухарыда адлары чәкилән алимләрдән Әбдүлгадир 1926-чы илдә, М. Һ. Тәһмасиб исә 1945-чи илдә Һумај илаһәси һаггында кениш мә'лумат вермиш (әсасән Абдулгадирин фикирләрини изаһ етмишдир) вә сөзүн етимолокијасы илә әлагәдар мараглы фикирләр ирәли сүрмүшләр.

дычылығында, классик әдәбијјатда вахты илә мүәјјә
гәбиләнин, гәбилә бирләшмәсинин онгону Умај дөвлә
хошбәхтлик бәхш едән мүгәддәс гуш кими вәсф олун
мушдур. Түркдилли халгларда нәинки ушаг вә гадын
һәтта јакутларда гыз онгону да олмушдур. Д. К. Зеле
нин Г. Н. Потанинин сөзләринә әсасланыб гејд едир ки
јакутларда «Кустапар «дева—бог»—гыз танры адлы он
гон вардыр»[1]. Гадын, гыз, ушаг илаһәси јалныз «Күлтә
кин» абидәләринин јарадычылары олан бә'зи гә
биләләрдә, јакутларда дејил, бир сыра түркдилли
гәбиләләрдә, халгларда, о сырадан гызыллыларда баш-
га-башга адларда мөвчуд олмушдур. Сибир халглары-
нын етнографијасынын биличиси Д. К. Зеленин бир чох
алимләрин, о чүмләдән М. Н. Ханганловун[2], В. В. Радло-
вун[3], Д. А. Каменетсин[4] фикирләринә вә өзүнүн илләр
боју апардығы тәдгигата әсасән белә бир нәтичәјә кә-
лир: «Ункин Бурјатларында «гадын онгонлары» (Езин-
хи онгон) олдуғу көстәрилмишдир. Онлары гадынлар
өзләри һазырлајырды вә онларла ајинләри јалныз га-
дынлар кечирирди. Бу чүр онгонлары Агапитов Олхон
Бурјатларынын алачыгларындакы сағ гадын јатаг һис-
сәсиндә көрмүшдүр. Онларын бә'зиләри мал-гара вә
ушагларын һимајәчиси олараг «гадын онгонлары» ад-
ландырылмышдыр. Онларын адлары беләдир: 1) Тунгус
шаманы Нагораи-бо вә онун арвады. Бу онгонун леканы-
ны (мүгәвва, форма) шаман һазырлајырды, анчаг ону
једиздирән јалныз гадынлар иди; 2) Кудин Бурјатла-
рынын гадын онгону Алтахан иди; буну һәтта гадынлар
шамансыз һазырлајырдылар. Белә бир инам вар иди ки,
онлары һазырламасалар (гојмасалар) бузов вә ушаг-
лар өләр; 3) Доғум илаһәси Дуда иди. Мал-гараны вә
инсанлары хәстәликдән горумаг үчүн һазырланырды.
Абаканлыларын онгон ибадәтиндә јалныз гадынлар фә-
ал иштирак едирдиләр; онлар леканлары һазырлајыр,
евә кәтирир, једиздирир вә с. Кишиләрдән кимсә бу он-

[1] Бах: Һүсејни. Бәда-је-үл-вәгаје. М., чилд II, 1971, с. 167б;

[2] Бах: Агапитов И. Н. и Хангалов М. Н. Материалы для изучения шаманства в Сибири, Шаманство у Бурят Иркутской губернии. Известия Восточно-Сибирского отдела и русск. географического общества, XIV, Иркутск, 1—2 апреля, 1883, с. 1—61.

[3] Бах: Образцы народной литературы тюркских племен. IX, СПб, 1907, с. 409—410.

[4] Каменец Д. А. Заметка о тюрках. Известия Вост. Сибир.

[5] И. Гелб вә П. Пурвезин көстәрилән әсәри, с. 271.

гонлара элини вурдугда (киши, гадын онгонларынын сурэти ejнидир), куjа хэстэлиjэ тутулур».

Д. А. Каменетсин мэ'луматына көрэ гызыллыларын эн кениш jajылмыш онгону (хүсусилэ гадынларын) түлкүдүр. Эзиjjэтли доғум заманы гадынлар она мүрачиэт едирлэр вэ онлара бишмиш балыг, сүд арағы верирдилэр[1].

«Уғур» сөзүнэ бир чох гаjнагларда ики—«уғур» вэ «оғур» шэклиндэ раст кэлирик. Илк сэси «у», jа «о» илэ дејилэн сөзлэр Азэрбаjчан диалектлэриндэ, бэ'зи түркдилли халгларда һэм «о»jа, һэм дэ «у»jа чеврилир. Мэсэлэн, «утан—отан», «одун—удун», «уғуз—оғуз» вэ с. «Уғур»ун «оғур» шэклиндэ ишлэнмэси түрк системли диллэрин сэсдэjишмэ ганунлары илэ бағлыдыр. Буна көрэ дэ М. Гашғари, чох сонралар исэ Л. Будагов[2] вэ В. В. Радлов да «уғур»ла «оғур» арасында һеч бир фэрг гоjмамыш, буну өн сэсдэjишмэ кими гэбул етмишлэр:

«Уғур=оғур+лу—оғурлу
уғурлу=оғур+лу—огурлу
уғурлуг=оғурлуг
уғурсуз=оғур+сыз—оғурсуз
уғурсузлуг=оғурсуз+луг—оғурсузлуг»[3].

«Уғур» эски Беjнэннэһреjн вэ Кичик Асиjада jашаjан бир чох халгларда, Азэрбаjчан вэ елэчэ дэ түркдилли халгларын бэ'зилэриндэ jол, jер аллаһынын адыдыр. «Ург битик» фал китабында Уғур—jол танрысы һагғында (һэм jол танрысы, һэм дэ башга танры мэ'насында) геjд сахланылмышдыр. «Ург битик»дэ jол алласында) геjд сахланылмышдыр. «Ург битик»дэ jол аллаһындан бэһс едилэн икинчи хэттэ диггэт jетирэк: «Ala atlyү jol täңri män. Japyn kičä äsür Qorqna timiś, qut birgäi män, — timiš. Anča biḷin ädgud ol»![4] (jэ'ни: «Мэн сэһэр вэ ахшам ат белиндэ долашырам. О, сонра икиаjлыг оғлан ушағына раст кэлди. Оғлан горхмуш. Горхма—демиш, мэн гут— хошбэхтлик верирэм демиш. Бу гэдэр билин: Бу jахшыдыр»).

Jол танрысына һэмин абидэнин 48-чи хэттиндэ дэ раст кэлирик: "Qara jol täңri män synuqүңyn säpär män üzüügiңin ulajur män ilig itmiş män ädgüsi bolzuntir. Anca biḷanlar»[1] [jэ'ни: «Мэн гара jол танрысыjам. Мэн сэнин сынығыны дүзэлдэрэм. Мэн сэнин үзүлмүшүнү (парчаланмышыны) бирлэшдирэрэм. Мэн дөвлэт (һакимиjjэт) jараданам. Jахшылар гоj онда олсун. Бу гэдэр билин»].

Түрк диллэриндэ гаранын бир чох доғма мэ'насы вэ мэ'на чалары вардыр. Бурада «гара»—«гүввэтли», «күчлү», «башчы», «бөjүк» мэ'насында ишлэнмишдир. Демэк лазымдыр ки, «Китаби-Дэдэ Горгут»да гара рэнк мэ'насындан башга, һэм дэ бөjүк, гүввэтли анламында да ишлэнир. Мэсэлэн: «Гарлы гара дағларын jыхылмасын»[2]. Дағ гарлы олдуғуна көрэ jухарыдакы ифадэдэ гара рэнк мэ'насында ишлэнмэз. Бурада гара «бөjүклүjү» билдирир. Башга бир мисал: «Гаршы jатан гара дағлар сэнэ jajлаг олсун»[3]. Экэр дағ чылпаг дағдырса, оғуз ону jajлаг үчүн бағышламаз. Чүнки эсас иши малдарлыг олан оғузлар үчүн көjлү, көjэртили jер лазымдыр. Демэли, бурада гара бөjүк мэ'насында ишлэнмишдир[4].

Бу мэтндэки «Jол танры» илэ Уғур—jол, jер аллаһы арасындакы элагэни аjдынлашдырмаг үчүн һэр ики мисалдакы «jол танрысы» ифадэсини шэрһ етмэк лазымдыр.

Биринчи мисалдан көрүнүр ки, Jол танрысы Хызыр кими кечэ-күндүз мэһз ала атда долашыр вэ инсанлара хошбэхтлик верир. С. J. Малов һэмин мэтндэки «...Jol täң̦ri män» ифадэсини русчаjа «Я бог судеб»[5] тэрчүмэ етмишдир. Бизчэ, бу тэрчүмэ, дэгиг олмаса да, сэһв дэjилдир. Чүнки, ирэлидэ көрэчэjимиз кими, «jол» сөзүнүн мэ'на чаларларындан бири дэ—тале, бэхтдир.

1 Зеленин Д. К. Көстэрилэн эсэри, с. 27—28.

2 Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб, 1868, с. 142.

3 Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, вып. I, СПб, 1888, с. 1618.

4 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 80.

1 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 83.

2 Бах: Китаби-Дэдэ Горгут. Б., 1962, с. 41.

3 Jенэ орада, с. 66.

4 «Гара» сөзүнүн мэ'на вэ чаларлары һаггында кениш мэ'лумат үчүн бах: Книга моего деда Коркута. М.—Л., 1962, (чапа В. М. Жирмунски, А. Кононов һазырлаjыб), с. 259.

5 Малов С. Е. Көстэрилэн эсэри, с. 85.

Икинчи мисалдакы «Qara jol tänri män» ифадәсиндәки «Qara—«гара» сөзү рәнк дејил, «бөјүк», «гүввәтли» мә'насындадыр. Анчаг С. J. Малов һәмин ифадәни «Я черные божество судеб»[1] тәрчүмә етмишдир. Бизчә, бу тәрчүмә дүзкүн дејилдир. Әкәр бурадакы «гара» сөзү рәнки билдирсә иди, онда сыныгы, үзүлмүшү, парчаланмыны бирләшдирмәк кими јахшы кејфијјәтләр бәдлик, пислик билдирән гара рәнкли танрыја шамил едилмәзди. Бурада бир мәсәләјә дә диггәт јетирмәк лазымдыр. «Гара јол танрысы» һәм дә һакимијјәт—дөвләт јарадандыр. Дөвләт—һакимијјәт исә, һәр шејдән өнчә, гүввәтлә, күчлә әлагәдардыр. Буна көрә дә «Гара јол танрысы» хејирхаһлыг вә гүввәт танрысы олмалыдыр. Бу фикир елә мәтнин өзүндә дә вардыр. Орада дејилир: «<...> ilig itmiš män adgüsi bolzun tir» («<...> јахшылар гој онда олсун»). Демәли, «Гара јол танрысы»—гүввәтин, хејирхаһлыг талејинин танрысы демәкдир. Биринчи мисалда «јол» сөзү һәм өзүнүн әсл (јол) мә'насыны билдирмиш (буна көрә дә кечә-күндүзә јолларда долашыр), һәм дә талеји тәмсил етмишдир. «Гара јол»да исә јол—«тале» мә'насындадыр. Тәкрар едирик, «<...> jol tänri»сы хошбәхтлик, тале, «Qara jol tänri» исә гүввәт, хејирхаһлыг талејинин танрысы демәкдир.

«Уғур» сөзүнүн фонетик чәһәтчә вә мә'нача әски түрк абидәләри илә бағлылығыны мүәјјәнләшдирмәк дә кәрәклидир. Әски түрк абидәләриндә «бајат» // «пајат», «тангры» // «танры» вә «уған» // «оған»—«аллаһ» демәкдир.

Мәшһур лүғәтчи Тали Имани «Бәдај-әл-лүғәт» әсәриндә әски, һәтта XV әсрдә белә ишләнмиш бир сыра архаик сөзләрин изаһыны вермишдир. Онун лүғәтиндә «уған» сөзүнүн изаһы мараглыдыр. Тәрчүмәсини веририк: «уған» «у» илә охунур. Дуаларда јалварышла охунан шејдир. Лүтфинин диванында нә'тдә вә бу ајәнин: «вә әлләмә адәмәл әсма» тәфсириндән хәбәр вердикдә јол көстәрән [аллаһын] чәнабын бөјүк адына уған дејилмишдир».

Ше'ри әввәл:

Адәмгә вәдиәт гојду атинги уған,
Ушбу сөзү билмәганлар булду мәрдуду лә'ин[2].

[1] Малов С. Е. Көстәрилән әсәри, с. 90.
[2] с. 21 б, М., 1961. طالع ایمانی. بدایع‌اللغت.

XV әср мүәллифи Талинин сөзләриндән ајдын олур ки, һәм дуанын бир һиссәсинә («јалварыб охунур»), һәм дә мүгәддәсләрә («јол көстәрәнә, аллаһа») «уған» дејилирмиш. Еһтимал ки, «уған» // «оған» бу вә ја башга тотемин, танрынын шәрәфинә дејилән нәғмәјә, дуаја, ајин заманы сөјләнән сөзләрә дә дејирмишләр.

Ахы бир дә, бә'зи түркдилли халгларда «уған» // «оған» сүлһ танрысынын адыдыр[1]. Мүмкүндүр ки, сүлһ танрысы «уған» // «оған» сонралар һәмин гәбиләдә, даһа сонралар исә бир чох гәбилә бирләшмәләри силсиләләриндә, халгларда, үмумијјәтлә, танрыја демишләр. Демәли, һәм дә «уған» // «оған» адланан, јалварышла охунан дуанын бир һиссәси, еһтимал ки, сүлһ танрысы «уған»ын шәрәфинә охунан дуа-ајин нәғмәси имиш.

Талинин «Бәдај-әл-лүғәт»ини чапа һазырлајан вә она изаһат јазан А. К. Боровков «уған» сөзүнү «танры» (бог) тәрчүмә етмишдир[2]. А. К. Боровковун апардығы арашдырмалардан мә'лум олур ки, «Абушка» (бу ад шәртидир, лүғәт «абушка» сөзү илә башладығындан белә адланмышдыр) лүғәтинин 108-чи сәһифәсиндә Әлишир Нәваинин «Фәрһад вә Ширин» әсәриндән кәтирилмиш парчада шаир «уған»ы танры мә'насында ишләтмишдир. Һәмин лүғәтлә Лүтфидән дә «уған»ын танры мә'насыны ифадә едән ики ше'р парчасы нүмунә кәтирилмишдир.

Пава-де-Куртејл өз лүғәтиндә[3] «Абушка»дан истифадә едәрәк «уған»ын гаршылығыны «танры» вермишдир. Фәтәли хан Гачар «Китаби-лүғәти-әтракијә» әсәриндә «уған»ы «танры» мә'наландырмыш, «бөјүк танры», «мәним танрым» кими тәрчүмә етмишдир. В. В. Радлов да «оған» // «уған»ы танры («бог») тәрчүмә етмишдир. О, гејд едир ки, «оған» ујғур вә чығатај сөзүдүр: «Оған [Uig اوغان (Dsch.) Vergl. Oiған] Богъ, gott حداوندگار. صاحب ناظرالله

Мүәллиф «оған» // «уған»ла әлагәдар бир сыра әски түркдилли абидәләри арашдырмышдыр. XI әср абидәси

[1] حسین‌کاظم قدری. تورك دیللرینین لغتی، جلد I استانبول، ۱۹۲۷ ۱۲۰
[2] Боровков А. К. Бада'и-ал-лугат. Словарь Тала-и Имани Гератского. М., 1961, с. 100.
[3] Pavet de gourteille. Dictionnaire turc-Oriental, Paris, 1870.

мәшһур «Гутатгу билик» әсәриндә бир нечә јердә «оған» сөзү ишләнир. Мәсәлән, «оған» nip Пajat ол камуткын озa»[1] («Оған бир танрыдыр, о һамыдан әввәлдир») «ai оза»[1] («Оған бир танрыдыр, о һамыдан әввәлдир») «ai

гүвәрlik оған мäнӳ мунсус Пajat»[2]. [«Сән, оған (танры) гүввәтлисән, сән әбәди кәдәрсиз аллаһсан»]. «Гиссеји-Рәбғузи» әсәриндә дә бир нечә јердә «оған»ын // «уған»ын адына раст кәлмәк олур: «Једди кечә вә сәккиз күндә уған (танры) ону јохдан јаратды»[3]. Башга бир мисал: «Оған // уған аллаһымыз, бизим гадир, гүввәтли танрымыздыр»[4].

Талинин лүғәтиндән әввәл XIII—XIV әсрләрдә Харәзми «Мәһәббәтнамә» әсәриндә «оған» // «уған»ы танры мә'насында ишләтмишдир: «Уған» (танры) сизә Јусиф Чәмалын [көзәллијини] верди. Мәһәббәт кимјасыны исә бизә верди[5].

Биз, Гүтбинин «Хосров вә Ширин» әсәриндә дә «уған»а танры мә'насында раст кәлирик. Түрколог А. Зајончковски Гүтбинин јухарыда ады чәкилән әсәриндәки сөзләрин лүғәтини һазырлајаркән, «уған»ы танры деjә тәрчүмә етмишдир[6].

Гүтбинин «Хосров вә Ширин»индә охујуруг: «Ol šah Uyandyn tilädi bir oyul»[7] [о шаһ уғандан (танрыдан) бир оғул диләди]. Башга бир мисал: «tilab tun kün Uyandyn»[8] [Уғана (танры) кечә-күндүз дуа един]. Јенә бир мисал: «Uyannym tilakinni bersun sana»[9] [Уғаным (танрым) диләјини версин].

XIV әср мүәллифи Ибн Мүһәнна «уған»ын түрк дилләриндә «танры» мә'насыны дашыдығыны гејд етмишдир[10].

Бә'зи түрк дилләриндә исә сонралар «уған» // «оған» «танры» сөзү илә чарпазлашмыш, узун мүддәт онун сифәтинә чеврилмишдир. Көрүнүр, сонра белә түркдилли

1 Бах: Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, часть 2, СПб, 1893, с. 1007.
2 Јенә орада.
3 Јенә орада.
4 Јенә орада, 3-чү хәтт, с. 126.
5 خوارزمی. محبتنامه. مسکو. ۱۹٤۱. с. 309а.
6 Бах: Ananiasz Zajaczkowiski, Najstarsza wersia turkceka Husrau u širin Qutla, Waršzawa 1961, s. 195.
7 Јенә орада.
8 Јенә орада.
9 Јенә орада.
10 Мелиоранский П. М. Арабский филолог о турецком языке, Петербург, 1900, с. 13, 051.

халгларда «оған» // «уған» унудулмуш, башга мә'на алмышдыр. Мәсәлән, М. Гашғаридә «оған» // «уған» «күчлү», «гадир», «гүдрәтли» мә'насындадыр: «اغن تنکری» («Уған тән рi»)—«гүдрәтли танры»[1]. Бу нүмунәдән көрүндүјү кими, XI әсрдә бә'зи түркдилли халгларда «уған» танрынын сифәти кими ишләнмишдир.

Харәзминин «Мәһәббәтнамә»сини чапа һазырлајан Ә. Н. Нәчиб «уған» сөзүнү «гадир аллаһ» тәрчүмә етдикдән сонра гејд едир ки, фе'ли сифәт формасы «о» (او) дур[2].

Сүлејман Әфәнди Бухари «уған» // «оған»ла «уғун»у ејниләшдирәрәк, онлара ашағыдакы мә'налары верир:

«Оған вә Уған—саһиб, назир, танры, худавәткар, рәб»[3].

Лүғәтчи Әлишир Нәваинин ше'риндән дә нүмунә кәтирмишдир: «Бу күн јүз шүкүр ким ғылмыш уғаным (танрым)».

Јухарыдакы парчалардан, хүсусилә «Гиссеји-Рәбғузи»дән көрүнүр ки, «оған» // «уған»—танрыдыр. А. Фон Ғабен дә «уған»ы танры кими мә'наландырыр: «Uyan (о?) göttlich // ilahi»[4].

Бизчә, «уған» // «оған» (Uyan) илә «уғур» // «оғур» сөзләри арасында мә'на вә фонетик јахынлыг вардыр.

Һәр ики сөзүн («уған», «уғур») көкү «у» («о»)дур. «Уған» // «оған» «у» («о»)+«ган» тәркиб һиссәсиндән ибарәтдир. «у» («о») әски түрк дилләриндә «бачарыглы», «гадир» мә'насында фе'л көкүдүр. «Ган» исә «хан»ын әски вариантыдыр. «У»+«ган» «бачарыглы», «гадир хан» // «ған» демәкдир. Кечмиш инсан гадир, күчлү, гүввәтли танрыны ән гадир билдијиндән сонралар һәмин сөз танры мә'насыны газанмышдыр. Бир чох түркологлар, о сырадан В. В. Радлов, Рјасјанен, Имре Әһмәд Чавад, Б. Алатај вә Зајончковски иддиа едирләр ки, әски түрк сөзләри, әсасән, бирһечалы олмушдур. Демәли, «уған» // «оған», «уғур» // «оғур» сөзләри дә илк дәфә тәкһечалы «о», «у» шәклиндә олмушдур. Көрүнүр, «уғур»дакы

1 Кошгари М. Девону луғотит түрк. I чилд, Тошкент, 1960, с. 106.
2 Харәзми. Көстәрилән әсәри, с. 130, чапа һазырлајаны Ә. Н. Нәчиб (А. Фон Ғабен дә бу фикирдәдир) бах: А. Vongabain Altürkische grammatik, Lejpaig 1950, s. 347.
3 Шејх Сүлејман Бухари. Көстәрилән әсәри, с. 35.
4 Фон Ғабен. Көстәрилән әсәри, 347.

«ур» ја сөздүзәлдичи шәкилчидир, јахуд һәләлик бизә мә'лум олмајан бу вә ја башга сөзүн галығыдыр.

Уғур танрысы илә әлагәдар олан һеч бир әфсанә, нағыл бизә там шәкилдә кәлиб чатмамышдыр. Анчаг бә'зи эски китабәләрдә онун адынын хатырланмасы, түркдилли халгларын әлјазма вә лүғәтләриндәки кичик гејдләр, еләчә дә Азәрбајчан дилиндә сахланмыш ифадәләр Уғур (Оғур) танрысынын, эски азәрбајчанлыларын бир чох эски дүнја халгларынын аллаһлар пантеонунда јерини мүәјјәнләшдирмәјә вә һансы халга мәнсуб олмасыны ајдынлашдырмаға имкан верир.

Јухарыдакы мисаллардан да ајдын олур ки, Уғур (Оғур) јол танрысынын адыдыр. Әски заманлардан азәрбајчанлылар, еләчә дә бә'зи түркдилли халглар јола чыхаркән, кечмиш инамла әлагәдар олараг, Уғуру—јол танрысыны көмәјә чағырмышлар. Чүнки «Ург битик»дә дејилдији кими, о, кечә-күндүз ала ат белиндә кәзир вә јолдакылара көмәк едир. Сон әсрләрәдәк түркдилли халглар һәмин танрынын адыны чәкирләрсә дә, анчаг фәргинә аз вардыр, ону бә'зән танры кими јох, башга мә'-нада ишләдирләр. Түрк дилләрини, онларын халг јарадычылығыны јахшы билән XI әсрин бөјүк алими М. Гашғаријә көрә, уғузлар (оғузлар) һәлә о заманлар бир-биринә јолун хәтәрсизлијини арзулајаркән дејәрмишләр: «Јол уғур булсун»[1]. М. Гашғари хатырладыр ки, «Бу сөз фәгәт сәфәрә кедәркән дејилир».

Хатырлатмаг истәјирик ки, оғузлар (уғузлар) әсасән, Азәрбајчан вә түркмән халгынын етник тәркибини тәшкил едән бөјүк гәбилә бирләшмәси силсиләси олмушдур. Азәрбајчанлылар, татарлар, ујғурлар вә б. түркдилли халглар јола чыхана хошбәхтлик, хәтәрсиз сәфәр, јахшы јол арзулајыб «Јолун уғурлу олсун»—дејирләр. Бу ифадәдә «уғур» // «оғур» танры мә'насында өзүнү кизли сахламышдыр, заманын һаким дини көрүшүндән горунмаг үчүн пәрдәјә бүрүнмүшдүр. «Уғура» // «оғура» инанан гәбиләни, гәбилә бирләшмәсини, уғузлары//оғузлары, нәһајәт, азәрбајчанлылары инамларындан әл чәкмәјә мәчбур едән истәр башга гәбилә, гәбилә бирләшмәсинин танрысы вә ја јад халгын дини (ислам дини) онун эски инамларыны, танрыларыны, еләчә дә «уғур» // «оғур»у

---

[1] Кошгари М. Девону луғотит түрк. Тошкент, 1960, I чилд, с. 87.

инамлар, танрылар арасындан сыхышдырыб чыхармышдыр. Јахшы һалда исә «уғур» // «оғур» гоһум гәбиләнин, гәбилә бирләшмәсинин башга танрылары илә чарпазлашмыш вә бу һал она јени сифәтләр вермишдир.

Танрылар пантеонундан зорла говулан «уғур» // «оғур» өзүнү, она инанан халг арасында јалныз јола чыхаркән дејилән «Јол оғур болсун» (XI әср ифадәси), «Јолун уғурлу олсун», «Јолу уғурла баша вурасан» кими инди дә дилимиздә ишләнән ифадәләрдә горујуб сахлаја билмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, халг арасында бә'зи ифадәләр «уғур»ун илаһи гүввәләрлә әлагәсини ајдынлашдырыр. Мәсәлән, «Уғурун гара кәлсин» ифадәсиндә «уғур» «тале», «бәхт» мә'насында ишләнмишдир. Бир чох эски абидәләрдә, еләчә дә орта јүзилликләр лүғәтләриндә «уғур»ун // «оғур»ун мә'наларындан бири дә «бәхт», «тале»дир. Ајдындыр ки, мифоложи тәфәккүрүн һөкм сүрдүјү чағда вә еләчә дә орта әсрләрдә «тале», «бәхт» мәфһумлары илаһи гүввәләрлә әлагәдардыр. Халг «уғур»у јалныз бу шәкилләрдә горујуб зәманәмизә гәдәр кәтириб чатдырмышдыр. Демәли, дилимиздә инди ишләнән «уғур» сөзү һәлә бабаларымызын мифик анлајышла јашадыглары замандан, јер, јол танрысына ситајиш етдикләри дөврдән башлајараг, бу күнә гәдәр кәлмиш сөздүр. Јол, јер инамы илә әлагәдар олан «уғур» // «оғур», јухарыда дејилдији кими, сонралар өз инам мә'насыны бә'зән тамамилә, бә'зән исә гисмән итирмиш, һәјат, көрүшләр, инамлар она јени мә'налар вермишдир. Башга сөзлә, «уғур» һәмишә, зәиф дә олса, мүасирләшмишдир. Мәсәлән, «Ишин уғурлу олсун» халг ифадәсиндәки «уғур» // «оғур», јә'ни «хејир», «мүвәффәгијјәт»; «Гәдәми уғурсуздур» халг ифадәсиндә исә гәдәми талесиз; «уғламаг»—хејир-дуа вермәк мә'насыны кәсб етмишдир. Тарихи һадисәләрлә әлагәдар олараг «уғур» сөзү өз кечмиш мә'насындан истәр-истәмәз әл чәкәрәк, јени мә'-налар газанмышдыр.

«Уғур»ун талејини вә кечиб кәлдији тарихи јолу, уғрадығы дәјишиклији даһа јахшы тәсәввүр етмәк үчүн бу сөзүн бир чох эски халглардакы вәзијјәтинә дә көз кәздирмәк мәгсәдәујғундур. «Уғур» // «оғур» сөзү Чин Түркүстанындан (Ујғурдан) башлајараг, аккадларын, шумерләрин јашадыглары торпаглара—Бејнәннәһрејн вә онун јахынлығынадәк бөјүк бир әразидә мәскән сал-

мыш эски дүнја халгларынын—хеттләрин, һүрритләрин дилиндә дә ишләнмишдир.

Кичик Асијада вә она јахын өлкәләрдә јашамыш эски гәбиләләрин, гәбилә бирләшмәләринин, халгларын тарихинин тәдгигилә мәшғул олан, хетт абидәләрини өјрәнән Е. Форрер чап олунмамыш вә һеч кәс тәрәфиндән өјрәнилмәмиш, хеттчә (е. ә. XV әсрә аид) бир китабә тапмышдыр. Е. Форрерин фикринчә, онун тәдгиг етдији һәмин китабә дөвләтләр арасында бағланмыш мүәјјән бир мүгавиләнин сон анд һиссәсидир*. Там олмајан мүгавиләнин анд һиссәси түрколокија үчүн дә мараглыдыр. Беләки орада ады чәкилән танрылардан бири дә јухарыда һаггында бәһс етдијимиз D'u—gur—(Уғурдур). Чох гәрибәдир ки, һәмин китабәдә Е. Форрерин, еләчә дә Г. Гапантсјанын дедији кими, Уғур[1] јер, јералты дүнја танрысынын адыдыр.

«Уғур»ун һансы гәбиләјә, һансы эски халга мәнсуб олмасы һаггында Г. Гапантсјанын вә б. көркәмли арашдырычыларын мүхтәлиф фикирләри вардыр. Г. Гапантсјанын дедији кими, аккадшүнас И. Гелб гејд едир ки, «уғур»ла башлајан вә ғуртаран бир чох акад адлары олмушдур. Мәсәлән, «Puzur-Ugur», «Ukur-tăb» вә с. И. Гелб буна көрә белә бир нәтичә чыхарыр ки, «уғур»у аккадларын да танрысы сајмаг лазымдыр[2] (Аккад Бејнәннәһрејнин ән гәдим шәһәрләриндән биридир. Бурада јашајан гәбиләләр шәһәрин ады илә адланмышлар. Аккадлар Бабилистандан шималда, Фәрат чајынын сол саһилиндә мәскән салмышдылар. Бабилистанын шимал һиссәси бу шәһәрин ады илә адландырылмышдыр. Эски дүнјанын күчлү дөвләтләриндән имиш. Ерадан 24 әср әввәл Аккад бөјүк бир дөвләт олмуш вә Бејнәннәһрејнә јијәләнмишдир. Сонралар исә зәифләмиш, ассимилјасија олмуш вә тарихдә јалныз ады галмышдыр).

«Уғур»а (U-gur) инсан ады кими Һуррит абидәләриндә дә раст кәлмишләр (Һурритләр эски дүнјанын гәбилә, гәбилә бирләшмәсинин адыдыр. Онлар һаггында аккад, Мисир, хетт, Урарту дилиндәки абидәләрдә мә'-

* Эски дүнја дөвләтләри арасында бағланылан мүгавиләләрин сон һиссәси андла гуртарырды. Адәтән, мүгавилә бағлајан һәр ики тәрәф өз инамларына анд ичирдиләр.—*М. С.*

[1] Г а п а н ц я н Г. Хайас-колыбель армян. Ереван, 1948, с. 89.
[2] G e l b I. Hurrians and Subarians Chicago, 1944.

лумат вардыр. Сурија вә Фәләстин әразисиндә јашамыш һурритләрин б. е. ә. XVIII—XVII әсрләрдә кениш әразини әһатә едән дөвләтләри олмушдур). «Уғур» ады тарихи мәнбәләрдә вә бир чох мүасир дилләрдә дә вардыр[1]. «Уғур» вә һәмин сөздән олан «Уғурлу» ад кими бир чох түркдилли халгларда, о сырадан Азәрбајчан халгы арасында да ишләнмишдир. Бизим еранын XVIII әсринин тарихчиси Һүсејнин «Бәда-је-үл-вәгаје» әсәриндән көрүнүр ки, Азәрбајчан гәбиләләриндән—ағгојунлуларда Уғурлу адлы тарихи шәхсијјәт олмушдур.

Алимләр «Нузу»[2] абидәләриндә дә раст кәлдикләри Уғур адына хүсуси әһәмијјәт вермишләр. «Нузу» абидәсиндә «уғур» сөзү илә башлајан вә гуртаран ашағыдакы адлара тәсадүф олунур: «Ugur—atal (вә ја Ugur—ari), Ugur—elli (Г. Гапантсјанын дедијинә көрә гадын адыдыр), Ugur-kiba, Ugur-Sasri, Asip-Ugur (A-si-p-u-ku-ur), Ehlip-Ugur, hašip-Ugur, Hutip-Ugur, Gthip-Ugur, gelip-Ugur, Kip-Ngur, Nanip-Ugur, Wantin-Ugur, Wandip-Ugur, Lilip-Ugur"[3].

Г. Гапантсјанын фикринчә, эски һурритләрдә Уғур јерли танры кими гәбул олунурду[4]. Сонра исә о, һурритшүнасларын башга фикрини мисал чәкмәклә Уғурун һурритләрин доғма танрысы олмадығыны көстәрир: «<...> онун [Уғурун] һурритләрин аллаһлар пантеонуна нечә вә нә вахт гәбул олунмасы һәлә дә сирр кими галыр»[5]. Демәли, «уғур» нә вахтса һурритләр тәрәфиндән башга бир халгдан гәбул едилмишдир. Бу халг урартулулар олмамышдыр. Чүнки Г. Гапантсјанын арашдырмасына көрә, Уғур Урарту аллаһлары пантеонунда јохдур. О, Пурвесин вә И. Гелбин арашдырмалары илә өз

[1] Бах: Һ ү с е ј н и. Бәда-је-үл-вәгаје. М., чилд II, 1971, с. 167б; 195а; 196а; 257а; 258а; 319а (Уғур инди дә ад кими ишләнир).
[2] Һуррит һакимијјәтинин ән бөјүк шәһәрләриндән бири Нузу олмушдур. Һәмин шәһәр е. ә. XVI—XV әсрләрдә Дәчлә чајынын јухары һиссәсиндә јерләшмишдир. Инди онун харабалары Ирагда Јорган тәпә ады илә мәшһурдур. Сон вахтлар инкилис-америка археологлары орада газынты апарыб, Тушеб аллаһынын мә'бәди вә шаһын сарајыны тапмышлар. Мә'бәд вә сарајда 3000-дән артыг михи (клино) әлифба илә јазылмыш лөвһәчикләр вардыр. Һәмин лөвһәчикләрдә Уғурун адына раст кәлмишләр.
[3] I. G e l b, P. P u r v e s, A. M a e R a e. Nuzi persanalnames, Sihacago, 1943, s. 271.
[4] Г а п а т с ј а н Г. Көстәрилән әсәри, с. 90.
[5] И. Гелб вә П. Пурвезин көстәрилән әсәри, 271.

мүлаһизәләрини гаршылашдырараг белә бир нәтичә чыхарыр ки, Уғур танрысы һурритләр васитәси илә хајаслара кечмишдир. Г. Гапантсјанын фикринчә, хајаслар ермәни халгынын әски әчдадларыдырлар. Онларын һурритләр, хеттләр вә б. әски халгларла мәдәни, ичтимаисијаси әлагәләри олмушдур[1]. Г. Гапантсјан еһтимал едир ки, Уғур аллаһы һурритләр (вә ја хеттләр Ишувы?) васитәсилә Асур-Бабил дүнјасындан көтүрүлмүшдүр[2].

Г. Гапантсјан Уғур танрысыны аккад-шумерләрин Нергаласы, ермәниләрин өлүм вә дирилмә, бәлкә һәм дә јералты дүнјанын аллаһы Ар вә ја Араны, суријалыларын Дагон вә б. халгларын буна бәнзәр аллаһлары илә мүгајисә едир. О, јазыр ки, хајасларда Уғурун арвадынын ады мәһсулдарлыг, бәрәкәт, мәһәббәт илаһәси, аллаһлар анасы Нанә (вә ја Хепит)дир*.

Мәнбәләрдә «уғур» // «оғур» сөзүнүн, әсасән, јер танрысы вә түркдилли гәбиләсинин адындан башга «бәрәкәт», «наил олмаг», «хошбәхтлик» вә с. мә'наларына да раст кәлирик. Уғурун әски түркдиллиләрдә гәбилә ады олмасы чох мараглыдыр вә сөзүн етимоложисини, һансы халга аид олмасыны мүәјјәнләшдирмәјә хејли көмәк едир.

Мәшһур бухаралы алим Шејх Сүлејман Әфәнди «уғур»ун мә'наларыны изаһ едәркән гејд едир ки, бу сөз һәм дә түрк гәбиләләриндән биринин адыдыр: «Уғур— тајфа этракдан бир гәбилә исмидир»[3].

Диран Келекјан да «уғур» сөзүнүн бир чох мә'налары илә бирликдә, тајфа ады да олдуғуну гејд едир: «Уғур» хошбәхтлик, тајфа демәкдир»[4].

XIII әсрин мүәллифи Фәхрәддин Мүбәракшаһ түркдилли гәбиләләрин сијаһысына Уғур // Оғурун да адыны дахил етмишдир. Демәли, бу гәбилә һәлә XIII әсрә кими

[1] Бах: Гапантсјан Г. Көстәрилән әсәри, с. 89.

[2] Јенә орада, с. 90.

* Бизчә, Нанәнин Азәрбајчан дилиндәки «нәнә» илә әлагәсинин ајрыча тәдгигата еһтијачы вар. Әсас мөвзудан ајрылмамаг үчүн һәләлик бу мәсәләдән данышмырыг.

[3] شیخ سلیمان افندی بخاری. لغت جغتای‌و ترکی عثمانی. استانبول، I جلد، ۱۲۹۷، ص. ۳

[4] Diran Kelekian, Dictionnaire Turk-Fransais, Constantinopole, 1911, s. 192.

мүстәгил гәбилә кими јашамыш вә ән мәшһур гәбиләләрлә бир јердә ады чәкилмишдир[1].

XIX әсрин көркәмли мачар шәргшүнасларындан Һ. Вамбери дә көкүнү «уғур»дан алмыш «уғурчалы» اوغورچالی сөзүнүн түркмән Јомут гәбиләсиндән олдуғуну гејд едир[2].

В. В. Радлов Вамберинин фикри илә шәрик олараг јазыр:

«Оғурчалы (اوغورچالی)

Оғурчалы түркмән јомут гәбиләсидир. Die ogurtschaly ein Stammder Jomud Turkmenen»[3].

Мәһәммәд Фуад Көпрүлүзадә Уран гәбиләси һаггында апардығы арашдырмада XII әср «Ал-Тәввассүл-илаал-Тарассүл» әсәринә истинад едәрәк јазыр ки, гыпчаглардан бөјүк бир орду топлајан Алп Гара Уранын Арал көлүнә јахын Ченд һүдудларында олан бөјүк оғлу Киранын јанына кәлир. Киран исә «Уғур гәбиләсинә мәнсуб бәјләрин ушагларындан»[4] имиш. 921—922-чи илләрдә Волга бојунда јашајан түркдилли халглар арасында олан әрәб сәјјаһы Әһмәд Ибн-Фәдлан Уран адлы чај олдуғуну да гејд едир. Бәлкә һәмин чај өз адыны ејни адлы гәбиләдән алмышдыр[5].

Бүтүн бунлар көстәрир ки, XII әсрдә Уран түрк гәбиләси илә гоһум олан Уғур гәбиләси гыпчагларын сијаси һәјатында рол ојнамышдыр (биз Фәхрәддин Мүбәракшаһын әсәриндә «Уран»а түркдилли гәбилә ады кими раст кәлирик)[6].

«Китаби-Дәдә Горгут» дастанларында «уран» ән шөһрәтли гәһрәманлардан биринин ады вә ја тәхәллүсү-

[1] Умняков И. И. Истории Фахраддина Мубаракшаха. «Весник древней истории», 1938, № 1 (2), с. 115.

[2] Vambery H. Cagatische sprachstadien, Leipzig, 1867. Јомут вә онун тәркибинә дахил олан (Вамберинин, Радловун фикринчә «уғур»да) гәбиләләрин бир сыра дамғалары олмушдур.

Јомутларың мүхтәлиф шәкилли дамғалары олмалары онларын Јомут гәбиләсинин ајры-ајры голларына аид олдуғуну көстәрир (бах: Гарпов Г. И. Родовые тамги у туркмен. Известия Туркменского филиала АН ССР, № 3—4, Ашхабад, 1945, с. 47—48).

[3] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Вып. I, СПб, 1888, с. 1014.

[4] Fuad Köprülü. Uran. Turk tarimi kurumu Belleten Ankara, cilt VIII s. 77.

путешествии на Волгу в 921—922 гг, с. 131.

[5] Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его

[6] Умнјаков И. И. Көстәрилән әсәри, с. 115.

1162—16

дүр*. Демәли, бу гәһрәман һәмин гәбиләдәндир. Бурадан белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, **Уран вә Уғур оғузларын етник тәркибинә дахил олмушлар.** XVII әср тарихчиси Әбдүл Газинин «Шәчәрәји-Тәракәмә» китабындан ајдынлашыр ки, «Уғурча» (اوغورجا)адлы түркдилли гәбиләләрин јашадығы јер олмушдур[1]. Еһтимал ки, Угурчада Уғур // Уғурчалы адлы түркдилли гәбилә јашамышдыр.

Чағлар кечдикчә, дүнјакөрүшләр дәјишдикчә гәбиләләр, гәбилә бирләшмәләри чарпазлашдыгча вә бири о бирисини өз ичәрисиндә эритдикчә «уғур» сөзү дә мә'нача дәјишир, јени, илк бахышда бир-бириндән узаг анламлар кәсб едир. Бунлардан бири «уғур» сөзүнүн сонрадан газандығы «бәрәкәт» мә'насыдыр: «Уғур—бәрәкәт, хејир»[2]. Әли Сејиди лүғәтиндә охујуруг: «Уғур—хејир, бәрәкәт»[3]. Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари дә «уғур»ун мә'наларындан бирини «бәрәкәт» јазыр[4]. В. В. Радлов Шејх Сүлејманын изаһлары илә шәрик олур[5].

Еһтимал ки, «уғур»ун «бәрәкәт» мә'насы онун сонрадан гәбул етдији илк мә'налардан биридир. Белә ки, «уғур» јер, јол аллаһы кими, һәр шејдән әввәл, мәһсулдарлыг, бәрәкәт илаһәси илә әлагәдар олмушдур. О, Бејнәнпәһрејнлә, аллаһлар анасы Нанә (Нанә?) илә дә мифик чәһәтдән јахын олмуш вә Нане—Нәнә һәм дә онун арвады кими танынмышдыр.

Мифик танрыларын чох заман мүәјјән тарихи-ичтимаи һадисәләрлә (гәбиләләрин бирләшмәси, парчаланмасы вә с.) бағлы олараг унудулмасы, јахуд һафизәләрдә зәифләмәси нәтичәсиндә бә'зән тәдричлә јаддан чыхыр, бә'зән исә башга танры илә чарпазлашыр. Чарпазлашан танрыларын сајындан асылы олмајараг бири галиб кәлиб, мәғлуб олан мифик анлајышларын ја бүтүн, ја да мүәјјән сифәтләрини өзүндә чәмләшдирир. Бу һал (илаһәнин, онгонун, танрынын унудулмасы вә ја чарпазлашмасы) һәр шејдән әввәл, мифик танрынын һансы тәбиәт һадисәси, предмет вә с. илә әлагәсиндән, һәмин илаһәјә ситајиш едән гәбиләнин, гәбилә бирләшмәсинин тарихи дурумундан асылыдыр. Әкәр танры эски инсанын күндәлик һәјатында аддымбашы раст кәлдији һадисә илә вә башга шејләрлә әлагәдардырса, онда о, адәтән, унудулмур вә ја кеч, бә'зән исә зорла, силаһ күчүнә унудулур. Беләси чарпазлашма һадисәсинә мә'руз галанда, әсасән мејдандан галиб сәркәрдә кими чыхыр. Реал варлыгла аз бағлы танрылар, илаһәләр исә мејданы тез тәрк едирләр.

* Бах: Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 128—129; 151.

1 خیواخاغی ابوالغازی. شجره تراکمه. م — ل. ۱۹۵۸

2 شمس‌الدین سامی. قاموس ترکی. ۱۳۱۷. ص. ۳۱۰

3 علی سیدی. رسملی قاموس عثمانی. ص. ۱٤۳

4 Шејх Сүлејман Бухари. Көстәрилән әсәри, с. 35.

5 Радлов В. В. Көстәрилән әсәри, чилд II, һиссә I, с. 1101.

Чарпазлашма просесини, бизчә, «уғур» // «оғур» да кечмишдир. О, өз арвады Нанә илә, нечә дејәрләр, узун әсрләр боју биркә јашамышдыр. Лакин, еһтимал ки, сонралар, Нанә (азәрбајчанча Нәнә?) һафизәләрдән силинмәјә башлајан вахтда, онун бә'зи сифәтләри, о чүмләдән «бәрәкәт» кејфијјәти «уғур»а кечмишдир.

Азәрбајчан әдәбијјатынын эски абидәси «Дәдә Горгуд»дан көрүнүр ки, дастанын јарандығы, һеч олмаса јазыја алындығы вахт эски азәрбајчанлылар «уғур»у «јол» сөзү јеринә дә ишләдирмишләр. Мәсәлән, дастанын Ватикан нүсхәсиндә охујуруг: «Атасы-анасы јорт оғул уғрун ачыг олсун. Сағ әсән варыб кәләсән кәләчәчин варса дедиләр»[1].

Көрүндүјү кими, «уғурун ачыг олсун» ифадәсиндәки «уғур» «јол», «тале» мә'насында ишләнмишдир. Бу ифадә «јолун ачыг олсун» кими дә ишләнә биләрди. Башга бир мисал: «<...> Газан[ын] уғруна башым гојмушам»[2]. Бурада да «уғруна» «јолуна» мә'насындадыр. Дастанда «уғур» сөзүнүн «јол» сөзү әвәзинә ишләнмәсинә тез-тез раст кәлмәк олур.

М. Һ. Тәһмасибин дедији кими, мүасир Азәрбајчан дилиндә «уғрума чыхды» ифадәсиндә «уғур», доғрудан да, «јол» сөзүнү әвәз етмишдир[3]. Бу ифадә бә'зән исә «јолума чыхды» шәклиндә дә ишләнир. «Уғур» сөзү башга бир дурумда да «јол»у әвәз едир. Эски түрк дилләриндә «bir oyurta» «бир дәфә» ифадәси әвәзинә ишләнмишдир[4]. «Уғур»ун «дәфә»ни әвәз етмәси һәтта инди дә

1 Dede Korkut kitabi, Ankara, 1958, с. 262—263.

2 Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 153.

3 Азәрбајчан нағыллары. I чилд, Б., 1960, (тәртиб едәни М. Һ. Тәһмасиб), с. 319.

4 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, с. 32.

бир чох түрк системли дилләрдә, о сырадан Азәрбајчан дилиндә дә вардыр*.

Биз «уғур» сөзүнүн «јол»ла әлагәсини гејд етдик. Бу һалда «уғур»ла «дәфә»нин, илк бахышда, бағлылығы олмур. Ајдындыр ки, «дәфә» сөзү чох сонралар дилимизә дахил едилмишдир. Әрәб сөзү «дәфә»нин һәлә инди дә дилимиздә «јол» синоними вардыр. Бир чох орта әср шаирләри, о чүмләдән Гөвси ше'рләриндә «дәфә» әвәзинә, «јол», бә'зән исә һәмин мә'наны верән «чин» сөзүнү ишләдир:

Һәр ким ки, бу рүсхар илә бир чин сәни көрә,
Мин јол мәнә сөјләр көзүн вар, нәзәрин вар[1].

Бир чох Азәрбајчан диалектләриндә «дәфә» јеринә «јол» да ишләдилир: «Бир јол, ики јол». Бу, Чәнуби Азәрбајчан диалектләринә дә хасдыр[2]. «Јол»ун «уғур»ла үзви әлагәсинин нәтичәси олараг бир чох диалектләрдә «јол» әвәзинә «уғур» ишләнир. Мәсәлән, «Мән сизә бир уғур (бир јол, бир дәфә) кәлдим, бир дә кәләчәјәм»; «Бу уғур бизә кәл». Демәли, јад сөз олан «дәфә» әвәзинә азәрбајчанлылар инди дә өз доғма сөзләрини—«јол»у, «уғур»у ишләдирләр. Бир чох әски түркдилли абидәләрдә «јол» «дәфә» мә'насында ишләнир: Күлтәкинин шәрәфинә јазылмыш абидәдә дә «јол» «дәфә» мә'насында ишләнмишдир: «<...> Бір јылка біш јолы сўунушgiміз»[3]. [«Бир илдә беш јол (дәфә) вурушдуг»].

Нечә олмуш ки, «уғур»ла, «јол» сөзү кәсишмиш вә бә'зи јерләрдә бир-биринин синоними олмушдур? Бунун јеканә сәбәби одур ки, «уғур» јол танрысынын ады олдуғундан заман кечдикчә, көрүшләр дәјишдикчә танрылығы унудулмуш вә «јол» сөзүнүн синониминә чеврилмишдир.

Мәсәлән, бә'зи түрк дилләриндә, о сырадан Азәрбајчан дилиндә «сәнин јолунда вурушдум», «вәтән јолунда чанымдан кечәрәм» ифадәләри бә'зән дә «сәнин уғрунда вурушдум», «вәтән уғрунда чанымдан кечәрәм» шәклиндә ишләнир. Белә мисалларын сајыны артырмаг олар. Көрүндүјү кими бу ифадәләрдә «јол», «уғур» сөзләри данышанын, јазанын арзусу илә сечилир.

XIV әср абидәси сајылан Ребгузинин «Пејғәмбәрләрин тарихи» әсәриндә «јолунда» сөзү «уғрунда» әвәзинә ишләдилмишдир[1].

«Уғур» сөзү даһа сонралар гол-будаг атмыш, јени, илк бахышда бир-бири илә әлагәси олмајан, анчаг әслинә үзви сурәтдә бағлы мә'налар газанмышдыр. Лүғәтләрдә онун әсас мә'наларындан бири дә «хошбәхтлик»дир. М. Гашғари «уғур» сөзүнүн «хошбәхтлик» мә'насыны да гејд едир[2]. Совет түркологу С. Ј. Малов әски түрк абидәләриндәки сөзләрин лүғәтини верәркән «уғурлуг» сөзүнү «хошбәхт» (счастливый) мә'насында тәрчүмә етмишдир[3]. «Уғур» сөзүнүн бу мә'насыны Шәмсәддин Сами, Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари, Әли Сејиди, Диран Келекјан, В. В. Радлов, Л. Будагов вә б. да верирләр.

«Уғур» танрысына ситајиш едән әски гәбилә вә гәбилә бирләшмәләри онун адыны дашымагла јанашы, өзләрини тапындыглары тотемин*, танрынын төрәмәләри, нәсли сајмышлар.

Дејиләнләрдән бу нәтичәјә кәлмәк олар ки, Уғур түркдилли гәбилә олмушдур. «Уғур» сөзү исә Чин Түркүстанындан тутмуш, Бејнәннәһрејнә гәдәр бөјүк бир саһәдә ишләнмишдир. Бу **сөзә Азәрбајчан, түрк, татар, тувин вә с. түрк дилләриндә раст кәлинир вә о, түркдилли халгларын, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын чох әски инамларындан, мифоложи образларындан биридир.**

Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә дајанан мүстәгил гәбилә вә гәбилә бирләшмәләринин адәт-ән'әнәсиндә, мифик көрүшләриндә, мифоложи тәфәккүрүндә вә бунунла

---

* Еһтимал ки, тувин дилиндә олан «уғ» уғурла әлагәдардыр. Тувинчә «уғ» һәм «тәрәф», һәм дә «дәфә» мә'насында ишләнир. Мәс., «бо угда, бо уг-билә» бу тәрәфдә, бу истигамәтдә «уғ»-ун тәрәф мә'насында ишләнмәси мараглыдыр. Ајдындыр ки, тәрәф мәфһуму чәһәтлә, «јол»ла әлагәдардыр.

[1] Гөвси Тәбризи. Сечилмиш әсәрләри. Б., 1963, с. 31.

[2] Бу мә'луматы бизә верән Г. Кәндлијә вә Г. Чаһанијә миннәтдарлығымызы билдиририк. Чәнуби Азәрбајчан диалектләриндә һәмин ифадә «би јол» шәклиндә ишләнир.

[3] Малов С. Е. Көстәрилән әсәри, с. 32.

---

[1] Малов С. Е. Көстәрилән әсәри, с. 323.

[2] Кошгари М. Девон луғотит түрк. I чилд. Тошкент, 1960, с. 87.

[3] Малов С. Е. Көстәрилән әсәри, с. 403.

* «Тотем» сөзүнүн изаһы бу чәһәтдән мараглыдыр. Тотем Чәнуби Америкада јашајан Чиббев гәбиләсинин дилиндәки «ot + + tem» сөзүндәндир. Бу сөз һәмин дилдә «онун гәбиләси», «онун нәсли» демәкдир.

бағлы бәдии тәфәккүрүндә охшарлыға, бәнзәјишә, јахынлыға раст кәлинир. Беләбәнзәјиш вә јахынлыға һеч дә бүтүн һалларда гаршылыглы тә'сир кими бахмаг дүзкүн олмазды. Бу, һәр шејдән өнчә, ајры-ајрылыгда гәбиләләрин, гәбилә бирләшмәләри силсиләләринин мүстәгил, орижинал адәти, орижинал мифоложи тиположи тәфәккүрүнүн мәһсулудур. Бурадакы бәнзәјишләр гәбиләләрин тәсәррүфатдакы, ичтимаи гурулушдакы охшар һәјат тәрзи илә, ејниликлә вә бунунла әлагәдар бәдии тәфәккүрүн инкишаф сәвијјәси илә әлагәдардыр.

Азәрбајчан халгынын сојкөкүнә дахил олан гәбиләләрин гәбилә мифләри, гәбилә динләриндәки көрүшләр гәбиләләр бирләшдији заман ја галиб кәлмиш, бирләшдији гәбиләнин мифик инамларыны, көрүшләрини сыхышдырмыш, арадан чыхармыш, ја да бир-биринә јахын олан көрүшләр бирләшмиш, чарпазлашмыш, бә'зән белә һалларда, һәтта јени сәчијјә дә, јени кејфијјәт дә газанмышдыр. Биринчи һал, јә'ни көрүшләрин, инамларын биринин дикәрини сыхышдырмасы һалы бирдән-бирә һәјата кечмир, мәғлуб олан көрүш дәрһал мејдандан чыхмыр. Һәр бир халгын гәбилә мифик инамлары, көрүшләри ичәрисиндә сырадан чыхмыш, һәјат сәһнәсиндән зорла говулмуш бу вә ја башга мифик бахышлары сонралар, зәиф һалда да олса, јашамыш, өз изләрини сахламышдыр. Бу хүсусијјәтләр Азәрбајчан мифоложи тәфәккүрүндә дә ајдын нәзәрә чарпыр.

Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә иштирак едән һәр үч голда белә бир инам вармыш ки, онларын әчдадларынын, ата-бабаларынын руһу јашајыр вә һәјатда фәалијјәт көстәрир. «Авеста»да бу руһлары Фраваш адландырмышлар. Руһлара инанмаг әски түркдилли халгларда чох кениш јајылмыш мифик көрүш имиш. Белә руһлары түркдилли гәбиләләрин чоху «тики» адландырмышлар. Куја «тики»ләр кечәләр өз доғма обаларына, евләринә кәлирмишләр.

«Тики» сөзүнүн лүғәти мә'насы һаггында М. Гашғаринин гејди мараглыдыр: «Тики—кечәләр ешидилән сәс. Түркләр еләсајырлар ки, руһлар сағ икән јашадыглары шәһәрләрдә һәр ил бир кечә топлашырлар вә халгы зијарәт едирләр»[1].

Азәрбајчан халгынын етник тәркибиндә вә формалашмасында әсас рол ојнајан түркдилли гәбиләләрин бу мифик инамы «Авеста»дакы һәмин бахышла бирләшмиш вә формалашмыш халгын бир көрүшүнә чеврилмишдир. Формалашмыш азәрбајчанлыларын руһ һаггындакы көрүшләрини, һәр шејдән өнчә, бу ики гола— Атропатен вә әски түркдилли халглара бағламаг кәрәкдир.

[1] Гашғари М. Көстәрилән әсәри, III чилд, с. 230.

Бир-бириндән ја тамамилә асылы олмајан, ја да чох аз дәрәчәдә ујғун, охшар олан мифик инамлардан, антропоморфик инамлардан бири дә улдузу мификләшдирмәкдир. Бәллидир ки, «Авеста»да фравашлары һәм дә улдузларла әлагәләндирирләр. Онларын инамына көрә улдузлар хејир ишләр көрүр. Нә үчүн инсан улдузу хејирли санмышдыр? Бизчә, бунун башлыча сәбәби ишыға инамла бағлыдыр. Чүнки инсан ишығы хејир танрысы Һөрмүзүн јахын көмәкчиси олан Күнәшлә әлагәләндирирди. «Авеста»ја көрә дә зүлмәт, гаранлыг—Әһримәнә, ишыг, Күнәш исә—Һөрмүзә хидмәт едир. Буна көрә дә улдуз хејирли сајылырды.

Белә бир инам ајрыча шәкилдә азәрбајчанлыларын әчдадларында вә онларын өзләриндә чох әски чағлардан вармыш. Азәрбајчанлылар инанырдылар ки, һәр бир адамын өз улдузу вардыр. Ушағын анадан олмасы илә онун улдузу да доғулур. Һәр кимин улдузу парлагдырса, о, хошбәхтдир. Улдуз сүзәркән белә гәнаәтә кәлирдиләр ки, онун (сүзән улдузун) саһиби өлдү. Бунунла да бағлы олараг, бир адамын бәдбәхт олдуғуну билдирмәк үчүн «Сәнин улдузун сөндү» ифадәсиндән истифадә едирдиләр. Улдузларын мификләшдирилмәси инамынын изләринә Азәрбајчан халг јарадычылығында раст кәлмәк олур. Нағылларда, дастанларда ашиг-мә'шугларын «улдузларынын барышмасы» вә с. бу кими һадисәләр һаггында бәһс етдијимиз инамын сәнәтдәки тәзаһүр формаларындан биридир.

Үлкәр улдузу һаггында мифик әфсанәнин сүжети инди дә халг арасында јашамагдадыр. Һәмин әфсанәјә көрә, Үлкәр мә'сум, көзәл, меһрибан бир гыз имиш. Сүлејман пејғәмбәр бу көзәл гызы севирмиш. Анчаг бу севки гаршылыглы дејилмиш. Көјчәк Үлкәр Сүлејман пејғәмбәрин мәһәббәтинә биканә имиш. Ешги чавабсыз галан ашиг Сүлејман исә мүтләг гызла евләнмәк истәјирмиш. Ашиг пејғәмбәрин тә'гибләринә мә'руз галан Үлкәр узаг, кизли бир јерә чәкилиб дуа едир ки, улдуз олуб көјләрә

галхсын. Пак, тәмиз гызын дуасы гәбул олунур. Үлкәр парлаг бир улдуз олуб көјә чәкилир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бу кичик парча ја бир әфсанәнин позулмуш, гол-ганады буданмыш, гысалдылмыш сүжетидир, ја да формалашмағадәк јүксәлмәмиш, о мәрһәләјә чатмамыш, анчаг мифик әгидәләрә бағлы кичик бир сүжетдир. Һәр һалда Үлкәр әтрафында јаранмыш бу сүжет халгымызын мифик көрүшләрини өјрәнмәк үчүн мараглыдыр. Бу кичик сүжетин нә вахт вә нечә дәјишилдији һаггында дәгиг фикир сөјләмәк чәтиндир, бу барәдә јалныз бә'зи мүлаһизәләр сөјләмәк мүмкүндүр.

Бу кичик сүжет вә онун ифадә етдији фикирләр антропоморфик бахыш дөврү илә сәсләшир. Лакин бу көрүшү әкс етдирән јухарыдакы парчаны антропоморфик бахышларын классик дөврүнүн мәһсулу кими гәбул етмәк олмаз. Бизчә, Сүлејман пејғәмбәр сүжетә сонрадан әлавә олунмушдур. Шүбһәсиз ки, мифин әввәлки мәрһәләсиндә Үлкәри башга бириси севирмиш. Заман кечдикчә һәмин мифик образы башгасы—Сүлејман пејғәмбәр әвәз етмишдир.

Биз јухарыда Азәрбајчан халгынын етник тәркибиндә иштирак едән түркдилли гәбилә бирләшмәләриндә, Арран—Албанларда, формалашмыш азәрбајчанлыларда биткијә—ағача инамдан, јашыллыг илаһәси Өләнкдән дә бәһс етдик.

Әски дүнјанын бир чох гәбилә бирләшмәләри силсиләләринин, халгларынын бәдии-орнамент сәнәтиндә битки—ағач мотиви хүсуси јер тутур. Истәр мифолокијада, истәрсә дә бәдии-орнамент сәнәтиндә биткинин—ағачын апарычы мотив олмасынын башлыча сәбәбләриндән бири дә будур ки, битки—ағач һәлә илк чағлардан инсанын һәјатында бөјүк рол ојнамышдыр. Ибтидаи инсан үчүн битки—ағач јашајышын јеканә мәнбәләриндән бири олмушдур. Битки—ағач јемдир, гидадыр, заман кечдикчә ағач һәм дә силаһ олмушдур. Әски инсан үчүн битки—ағач кејим, аләт, габ-гачаг, нәһајәт, онун һәјатында икинчи бөјүк рол ојнајан вә инкишафыны сүр'әтләндирән, тәрәггијә доғру апаран оддур. Битки—ағач әски инсан үчүн икинчи һәјат демәк имиш. Бах **буна көрә дә инсан формалашдыгча битки—ағач һаггында дүшүнмүш, ону илк ибтидаи чағлардан тутмуш, сон чағларадәк өз бәдии тәфәккүрүнүн әсас лејтмотивләриндән биринә чевирмишдир.** Һәтта јухарыда көрдүјүмүз кими, бир сыра халглар, о сырадан түркдилли гәбилә бирләшмәләри биткијә—ағача өзләринин әчдады кими бахмышлар. Елә буна көрә дә бир чох халгларда дүнјаны јарадан, дүнјанын башланғычы Дүнја ағачы—дирилик—әбәдијјәт, һәјат ағачы мифи јаранмышдыр. **Инсанлар илк малдарлыгдан тутмуш илк екинчилијәдәк биткинин—ағачын әһәмијјәтини, кәрәклијини даһа чох һисс етмишләр.**

Ағач — битки орнаментинин јаранмасы вә инкишафы Атропатенлиләрин, Арран — Албанлыларын, әски түркдилли халгларын көкүндә иштирак едән гәбилә бирләшмәләри силсиләләринин мифик дүнјакөрүшү илә бағлыдыр.

Биткијә—ағача инам әски халгларын истәр мифолокијасында, әдәбијјатында, истәрсә дә тәтбиги сәнәтиндә өз әксини кениш тапмышдыр. Һәтта бу мифоложи инам, көрүш о гәдәр кениш гол-ганад атмышдыр ки, онун рәмзи ислам вә христиан динини гәбул едән халгларын мәсчид вә килсәләриндә сабит үслуба чеврилмишдир. Бә'зи алимләр мәсчидин күнбәзинин башындакы сонлуғу әбәдијјәт ағачынын стилләшдирилмиш әламәти сајырлар. (бах: шәкил 7).

Тәбиәтә инам вә онунла бағлы бир сыра инамлар, јухарыда гејд едилдији кими, Азәрбајчан халгынын әски мифик көрүшләриндә олдугча бөјүк јер тутмуш, сон илләрәдәк өз изләрини горујуб сахламышдыр.

ОҒУЗ ВӘ ОНУНЛА БАҒЛЫ МИФОЛОЖИ ИНАМЛАР

Азәрбајчан мифолокијасынын гајнагларындан бәһс едәркән, онларын сојкөкүндә бөјүк рол ојнајан Оғуз гәбилә бирләшмәләри силсиләләринә хүсуси диггәт јетирмәк лазым кәлир. Оғузлар чох әски мәдәнијјәтә малик түркдилли гәбилә бирләшмәләри силсиләләриндәндир. «Китаби-Дәдә Горгут»дакы бојларын илк мүәллифләри дә оғузлардыр. Оғуз елләриндән, Оғуз әразисиндән вә нәһајәт, Оғузун өзүндән бәһс едилән дастанлара, әфсанәләрә, онларын версијаларына Азәрбајчаншүнаслыг елми сојуг јанаша билмәз.

Оғуз тарихини, әфсанәләрини, дастанларыны өјрәнмәклә бәрабәр, «оғуз» сөзүнүн өзүнү дә өјрәнмәк мараглыдыр. Мәһз буна көрә дә һәмин адын етимолокијасы бир чох түркологларын диггәтини чәлб етмишдир. Түркологларын бә'зиләри «оғуз» // «Уғуз»ла «өкүз» сөзүнү гарышдырмышлар ки, бу да һәмин сөзүн етимоложи тәһлилини чәтинләшдирмишдир. А. Н. Бернштамын дедији кими, Оғуз гағанын адынын мәншәјини өјрәнмәк түрколокија гаршысында дуран «зәрури проблемләрдән бирилир»[1]. Тәдгигатчылар бу сөзүн тәһлили һаггында мүхтәлиф, һәтта бә'зән бир-бирини инкар едән мараглы фикирләр сөјләмишләр. А. Н. Кононов «оғуз» сөзүнүн мәншәји һаггында јазылмыш мәгаләләрин изаһлы елми библиографијасыны вермишдир[2]. И. Н. Березин «оғуз» сөзүнүн «уғуз» фонетик вариантыны гәбул едир вә һәмин сөзүн көкүнү «ағуз»ла (илк суд) әлагәләндирир[1]. П. Пеллио да бу фикирдәдир[2]. А. Лигети исә бу сөзүн көкүнү «ох» // «ог»ла, «уз»у исә чәм шәкилчиси (у)«з» кими изаһ едир[3]. О. Притсаг да «оғуз» сөзүнү «ог» (ох) ла әлагәләндирир[4]. Ј. Немет дә «оғуз»у «охла» бағлајыр[5] (бу мүәллиф «оғуз» сөзүнү сонралар Һинд-Авропа мәншәли һесаб етмишдир. Лакин ирәлидә көрәчәјик ки, бу белә дејилдир). Бу фикри илк дәфә Г. Клансон ирәли сүрмүш[6] вә А. М. Шербак да она тәрәфдар чыхмышдыр[7].

И. Маркварт «уғуз» // «оғуз» сөзүнү «ок»+«уз» тәркибләринә ајырыр вә көстәрир ки, «ох атан кишиләр» демәкдир[8]. А. Н. Кононов чох һаглы олараг, бу фикирлә разылашмыр. Чүнки әски түрк дилләриндә «уз» «инсан» дејил, «маһир адам», «уста», «мүтәхәссис» демәкдир.

Түркологларын чоху «оғуз» // «уғуз» сөзүнүн мәншәјини «өкүз» сөзү вә тотеми илә бағлајырлар[9]. А. Н. Бернштам «оғуз» сөзүнүн мәншәјини «өкүз»лә әлагәләндирир[10] вә гејд едир ки, өкүз һуннларда да тотемдир. О, бир чох әсәрләриндә бу фикрини давам етдирмишдир[11]. Мүәллиф И. Бичуринин вә Казымбәјин оғузу һунн, шанју кнјазы, бәј (Моде) илә гаршылашдырмаларына вә бурада охшарлыг тапмаларына гаршы чыхыр. А. Н. Бернштама көрә «баһадур» демәк олан Моде Маотунун оғузла билаваситә әлагәси јохдур. Азәрбајчан фолклорчу-

---

[1] Б е р н ш т а м А. Н. Очерк истории гуннов. Л., 1951, с. 225.

[2] К о н о н о в А. Н. Родословная туркмен. Сочинения Абу-л-Гази хана Хивинского. М.—Л., 1958, с. 82—84.

---

[1] Б е р е з и н И. А. История монголов. Сочинение Рашид-эддина. Введение о турецких и монгольских племенах. Персидский текст, с предисловием и примечаниями. СПб, 1961, с. 5.

[2] Paul Pelliot Sur la legende d'Oguz-khanen ecriture origunre, Toung PaO XXVII, 1930 N 4 — 5, s. 257.

[3] Ligeti, Die Herkunpt des Volksnamens kirgis K-CsA Bd I, 1925, N 5 s. 382.

[4] P r i t s a k O. Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen völker Ural Altaische lahrbuche, Band XXIV t. 1—2 Wiesbaden 1952, s. 51.

[5] Н е м е т Ю. Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии. «Вопросы языкознания», 1963, № 6, с. 128.

[6] G. C l a u s o n. The Case N 1 against the altaic theory „Central Asiatic yournal" V, II Wiesbaden, 1956, s. 186.

[7] Щ е р б а к А. М. Названия домашных и диких животных в тюркских языках. «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961, с. 98.

[8] M a r q u a r t I. Über das volkstum der komanen. Berlin, 1914, s. 37.

[9] К о н о н о в А. Н. Көстәрилән әсәри, с. 83.

[10] Б е р н ш т а м А. Н. Язык и мышление. Т. IX, 1940, с. 99.

[11] Б е р н ш т а м А. Н. Очерк истории гуннов. 1951, с. 227—230.

ларындан М. Һ. Тәһмасиб «оғуз» сөзүнүн мәншәјини өкүзлә әлагәләндирәнләрин фикирләринә тәрәфдар чыхмышдыр[1]. А. Н. Кононовун вердији библиографик мә'луматдан өјрәнирик ки, Д. Синор[2], А. Базен[3] дә «оғуз» сөзүнүн мәншәјини «өкүз» сөзүнә бағлајыр.

В. В. Бартолдун[4] оғузларын е. ә. Аму-Дәрја чајынын әтрафында јашадыглары вә һәмин чајын Окуз (اوكوز) адландығы фикринә истинад едән С. П. Толстов һәлә 1935-чи илдә оғузлардан данышаркән јазмышдыр: «Әкәр беләликлә اوكوز (өкүз) ејни заманда һәлә е. ә. V әсрә кедиб чыхан Аму-Дәрјанын ады кими мөвчуддурса, онда бу, Оғуз гәбилә бирләшмәсинин Окса көрфәзинә сонрадан кәлмәдијини тәсдиг етмәк үчүн ғүввәтли дәлил олмалыдыр вә һәм гәбилә бирләшмәси, һәм дә чај һәмин тотемин адыны дашыјыр»[5]. Даһа сонра С. П. Толстов јенә Оғуздан сөһбәт ачмышдыр: «Түрк дилләриндә «оғуз» сөзүнүн «чај» вә «өкүз» мә'насы вардыр. Јунанлар өкүзү окса чевирибләр. Һеродотда бу Акес шәклиндәдир. Орта Асијанын әһалиси XVII әсрә гәдәр Аму-Дәрјаны Окуз адландырмышлар. Бу массагет сөзүдүр. Массагетләр Орта Асија түркләринин мәншәјинә (етногенезинә) дахил олмушлар»[6].

Елә бурадача гејд едәк ки, М. Гашғари дә «өкүз» сөзүнүн түрк сөзү олдуғуну гејд етмишдир: «Өкүз—Чејһун вә Фәрат кими олан һәр чаја верилән аддыр <...>.

Түрк өлкәсиндә олан бир чох сулар (чајлар), дәрәләр өкүз ады илә адланыр»[7].

С. П. Толстов сонралар «өкүз» // «оғуз» сөзүнүн массагетләрлә әлагәси фикрини инкишаф етдирмишдир. О, «оғуз»у массагет гәбиләси Аугасси-аугала кәтириб

[1] Тәһмасиб М. Һ. «Дәдә Горгуд» бојлары һаггында, Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр, Б., 1961, с. 20.

[2] Sinorn D. Oğuz kağan destani üzesinde bazı mülazalar, Istanbul Universitesi, Edebiyat Fakultesi, Turk dili ve edebiyati Dergisi cilt IV, Istanbul 1950, N 1—2, s. 4.

[3] Bazin Notes Sur les mots „Олuz et turk" oriens vol. 1953 N 2, s. 315 — 318.

[4] Бартольд В. В. Сведения об Аральском море. Ташкент, 1908, с. 7—8.

[5] Толстов С. П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен. Журн. «Проблемы истории докапиталистических обществ», 1934, № 9—10, с. 16—17.

[6] Толстов С. П. Из предистории Руси (палеоэтнографические этюды). «Советская этнография», 1947, № 6—7, с. 39—59.

[7] Гашғари М. Көстәрилән әсәри, чилд I, с. 58.

чатдырыр. С. П. Толстов гејд едир ки, «оғуз» сөзүндә чаја, ола билсин дәнизә мәхсус мә'налар ахтармаг лазымдыр[1]. Бу фикирлә А. Н. Кононов разылашмыр[2].

Бүтүн бу дејиләнләрдән көрүндүјү кими, бә'зи түркдилли халглар чаја, бөјүк суја «өкүз» // «окуз» да демишләр. Нечә олмуш ки, һәм чаја, бөјүк суја, һәм дә өкүзә (һејван мә'насында) «өкүз» демишләр? Бу, бир тәсадүфләми әлагәдардыр, ади синоним сөзләрдирми, јохса бунун сәбәби вардыр?

Бизчә, чаја, бөјүк суја «өкүз» дејилмәси тәсадүфи дејилдир. Чај, бөјүк су илә өкүз (һејван мә'насында) ади синоним ола билмәз. Бурада мараглы әлагә вардыр. Өкүз бә'зи түркдилли халгларда су илә чох сых бағлы мифик бир онгондур—тотемдир (бә'зи түркдилли халгларда өкүзә «уд» да дејирләр[3]). Бир чох түркдилли халгларда, о чүмләдән гырғызларда өкүзлә—инәклә бағлы әфсанәләр вардыр ки, бунлар чајын өкүз адланмасы сәбәбинин изаһына көмәк едир.

Гырғыз әфсанәләринин бириндә дејилир ки, инәк (өкүз) судан јаранмышдыр[4]. Дикәр гырғыз әфсанәсиндә исә дејилир ки, әски заманларда јер үзүндә су јох иди. Бөјүк көј өкүзү (ког-огуз) ики нәфәр отарырды. Онлар сусузлугдан јанырдылар. Көј өкүз деди ки, мән су тапарам вә бујнузлары илә јери газмаға башлады. Су фышгырды, ахды-дашды вә ики бөјүк су һовузу јаранды. Бунлардан бири Зајсан көлү, дикәри исә Тенгиз (дәниз) иди[5]. Башга бир әфсанәдә дејилир: Дәниз (вә ја бөјүк көлүн) үстүндә (јухарысында) думан (бу) вардыр. Думанын јухарысында джин тас (джаин-чаин даш) вардыр. Һәмин дашын үзәриндә дөрд ајағы илә көј өкүз дурмуш вә бујнузлары илә јери сахлајыр. Бу әфсанәләрин үчүндә дә өкүз су илә бағлы верилмишдир. Биринчи әфсанәдә өкүз—(инәк) билаваситә судан јараныр, икинчидә о, сују јер үзүнә чыхарыр, инсанлара бәхш едир вә илк көлү, дәнизи јарадыр, үчүнчүдә исә, өкүз дәниз—океан үстүндәки булудда дашын үстүндә дајанмыш-

[1] Толстов С. П. Огузы, печенеги, Море Даукара. «Советская этнография», 1950, № 4, с. 50.

[2] Кононов А. Н. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, с. 83.

[3] Щербак А. М. Огуз-наме., М., 1959, с. 23.

[4] Потанин Г. Н. Очерки северо-западной Монголии. СПб, 1881, с. 153.

[5] Јенә орада.

дыр. Демәли, өкүз зооморфик тотемдир—онгондур. Мәһз буна көрә дә о көј (көг) рәнкдәдир.

Бир чох түркдилли халгларда көј рәнкли зооморфик тотемләр, онгонлар, һәтта ади һејванлар белә илаһи, көјә мәхсус сајылырлар (мәс., көј гурт вә с.). Кәтирилән икинчи вә үчүнчү әфсанәләрдә дә өкүз көј рәнкдәдир вә билаваситә сују јер үзүнә чыхарыр, илк көлү, дәнизи јарадыр. Бизчә, әсатири көрүшдә өкүз чајын, көлүн, дәнизин, бир сөзлә сујун јарадычысы олдуғуна көрә чај да «өкүз» //«окуз» адланмышдыр. Башга сөзлә, өкүз зооморфик тотеми өз адыны (өкүзү) тотеми вә ја јарадычысы олдуғу чаја да вермишдир. Мифолокија аләминдә белә һаллара тез-тез раст кәлмәк олур (Бајат, Уғур, Оғуз вә б. гәбилә танрылары, тотемләри сонралар өз адларыны онлара тапынанлара вермишләр).

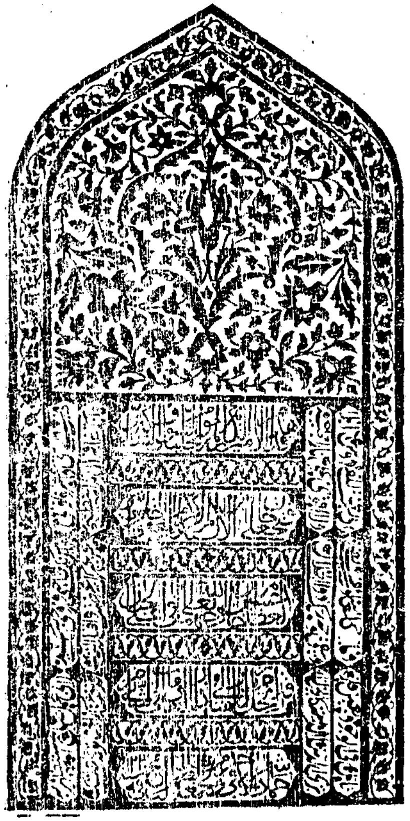

Шәкил 6

Чајын өкүз адланмасынын башга бир варианты да ола биләр. Чај мәфһумуну ифадә едән «өкүз» сонралар өз адыны онун (чајын) тотеми олан «уда—өкүзә» вермишдир.

А. Н. Кононов Л. Лигетинин Оғуз һаггындакы «ог» // «оғ» // «ох», «уз» исә чәм шәкилчисидир» фикрини тарихи, филоложи бахымдан инандырычы мүддәа сајыр[1]. Лакин бу фикри гејдсиз-шәртсиз гәбул етмир. А. Н. Кононова көрә, «оғ» (ок // ог)—«ох» дејил, «аилә», гәбилә» «бој» демәкдир ки, бу әски түрк дилләриндәки «ог»—«ана сөзү илә әлагәдардыр[2]. Мүәллиф даһа сонра гејд

[1] Кононов А. Н. Родословная туркмен, с. 83.

[2] Јенә орада, с. 84.

едир ки, «оғ» чәм шәкилчиси (у) «з» гәбул етмишдир. А. Н. Кононовун бу фикринә Л. Н. Гумилјев тәрәфдар чышмышдыр[1].

Биз «оғуз» // «уғуз» сөзүнүн етимолокијасы һаггында ирәли сүрүлән әсас фикирләри хатырладыг. Бу фикирләрин әксәријјәти мараглы елми мүддәалардыр. Бизчә, «оғуз» // «уғуз» сөзүнүн етимоложи тәһлилини верәркән, ону ики дејил, үч һиссәјә бөлмәк лазымдыр.

«Оғуз» // «уғуз» сөзү «о»+«ғ»+«уз» тәркиб һиссәләриндән ибарәтдир. «у» // «о», јухарыда дејилдији кими, бир чох әски түрк дилләриндә «бачарыглы», «гадир олмаг» мә'насыны верән фе'л көкүдүр[2], «ғ» исә «гаған»// «ған» сөзүнүн галығыдыр. Бу сөз «у» // «о»ја бирләшәрәк «у+ған» «о+ған» шәклиндә мүрәккәб сөз дүзәлтмишдир. Танры мә'насында олан «уған» // «оған» даһа бир јени дәјишиклијә уғрамышдыр. У+ған, јә'ни «бачарыглы», «гадир олан» «гаған» // «ған»а «уз» әлавә олунаркән, «ған» // «хан» сөзүндәки «ан» вурғусуз олдуғуна көрә дүшмүш вә үч тәркибдән ибарәт һәмин сөз «уғуз»// «оғуз» шәклиндә формалашмышдыр.

Јухарыда көрдүк ки, бә'зи алимләр «уз»у чәм билдирән [«у»] «з» шәкилчиси гәбул едирләр. Бизчә, «оғуз»дакы «уз» тәркиб һиссәсинин маһир адам мә'насында олан «уз»ла, еләчә дә [«у»] «з» чәм шәкилчиси илә билаваситә әлагәси јохдур. Сонра көрәчәјик ки, «Оғуз» // «Уғуз», мифик образ кими, һәр шејдән өнчә, сүбһүн ачылмасы, дан јеринин сөкүлмәси илә, ишыгла әлагәдардыр. Оғуз // Уғузун бу мифик кејфијјәти онун адынын изаһында «уз» тәркибинә хүсуси диггәт јетирмәји тәләб едир.

«Уз» (вә ја онун илкин шәкли) шуаны, ишығы билдирән сөз олмушдур. Фикримизи доғрултмаг үчүн **«күндүз», «улдуз»** сөзләринә диггәт јетирәк. Дејәсән, **«күн+** +д+үз», «ул+д+уз»[3] сөзләриндәки «уз», «үз» ишығы,

[1] Гумилев Л. Н. Орды и племена у древних тюрок и уйгуров. Материалы по этнографии, вып. I, Л., 1961, с. 21.

[2] Малов С. Е. Көстәрилән әсәри, с. 437.

[3] Бир чох түрк дилләриндә «улдуз» сөзүндәки «уз» шәкилчисинин «өз», «ыз», «ыс», «ус» вариантлары да вардыр. Азәрбајчанча—«улдуз» («ылд+ыз»), алтајча—«јылд+ыс», башгырдча—«јолд+оз», газахча вә гарагалпагча—«жулд+ыз», гырғызча—«жылд+ыз», кумыкча—«јулд+уз», ногајча—«јулд+ыз», татарча—«јолд+ыз», тувинчә—«сылд+ыс», түркчә—«јылд+ыз», түркмәнчә вә шорча—«чылт+ыс», јакутча—«сул+ус» вә с. (бах: Исхаков Ф. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. «Исследования по сравнительной грамматике тюркский языков». М., 1962, с. 62—63).

шуаны, оду билдирән сөздүр. «Үз» вә онун фонетик вариантлары **«ыз», «из»—«од»**, «ишыг» демәкдир.

Бәллидир ки, бир чох түрк дилләриндә «з» сәси «ш», «с» сәси илә әвәз олунур. Буна көрә дә А. Н. Кононов дејир ки, р:с ~ ш сәс дәјишмәси түрк дилләриндә кениш јајылмышдыр[1]. «Уз»ун уғрадыгы фонетик дәјишикликлијә нәзәр салаг: **иш+ыг, иш+ыл+ты, ис+ти** вә с. «иш», «ис» көкү ишығы, оду вә бунларла әлагәдар олан һәрарәти (истини) билдирир. Оғузларда вә бир чох түркдилли гәбилә бирләшмәләриндә, халгларда ис—үс—ус (иш+ыг // ис+ти //иш+ыл+ты) «од», «атәш», «шуа», «исти» демәкдир. Мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгут» бојларындан ашағыдакы чүмләјә диггәт јетирәк: «Оғул, очағымы иссиз гојма: Кәрәм елә, варма!—деди»[2]. Бу ифадәдәки «ис+сиз» сөзү «одсуз» демәкдир. Бир чох түрк дилләриндә **«ис» // «исси»—«исти» демәкдир**[3]. «Исти» мәфһуму исә одла, атәшлә әлагәдардыр. «Ис» сөзүнә мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә од мә'насында раст кәлирик:

Алмаг диләрим гојнума, лакин
Иссыз вә рүтубәтли сәнинчин[4].

Бурада **«иссыз» // «иссиз» сөзү одсуз, ишыгсыз, истисиз мә'насында ишләнир.** Демәли, **«ис»//«ыс»//«үс»// «ус» вә «уз» варианты «од», «атәш», «ишыг» демәкдир. Онда «уғуз» // «оғуз» сөзү бачарыглы, гадир, илаһи, ишыг, од ғаны, ханы, һакими мә'насындадыр.** Бурада бир шеји дә гејд етмәк лазымдыр. **Әски түрк дилләриндә учалығы, бөјүклүјү, илаһи аләмә мәхсус олмағы билдирән бә'зи сөзләрдә «бачарыглы», «гадир олмаг» фе'ли көкү ишләнмишдир. Мәсәлән, «у+лу», «у+ғур» (јол, јер танрысы) «о+ған» // «у+ған» (танры ады) «у+ран» (танры ады), «у+мај» (илаһә ады) вә с.** Бизчә, «бачарыглы», «гадир олмағ»ы—«у»ну әски инсан илаһи гүввәләрә мәхсус кејфијјәт санмышдыр. Буна көрә дә «уғуз» // «оғуз» сөзү илаһилијә мәхсус олан саф, пак тәбиәтли, сафүрәкли сифәтләрини дә газанмышдыр[1].

Оғуз образынын мәншәји һаггындакы мүшаһидәләримизә кечәк. Оғуздан бәһс едәркән бир чох узаг вә јахын гоншуларын мифоложи аләминә нәзәр салмаг кәрәкдир.

Бәллидир ки, Орион јунан мифолокијасынын ән мәшһур образларындандыр. О, көзәл, гәһрәман, маһир, азман овчудур. Орион һаггында бир нечә әфсанә вардыр. Лакин биз бунлардан мөвзу илә әлагәдар оланыны јад едәк: Күнәш танрысы, көј, су аләминин һакими Һелиосун бачысы Еос (Эос) Ориона вурулур. Гызын мәһәббәти Орионун башына бәла ачыр. Танрылар Ориона гәзәбләнирләр. Зевсин вә Летонун гызы, Аполлонун екиз бачысы Артемида ону охла өлдүрүр (вариант: Орион Артемиданы тәһгир етдијинә көрә гыз ону өлдүрүр вә ја зәһәрли әгрәбә санчдырыб мәһв етдирир). Сонра Артемида онсуз дарыхыр, кәдәрләнир. Танрылар **Ориону улдуз едиб көјләрә чәкирләр. О, ән парлаг улдуз олур.**

Бу мифоложи әфсанә илә Манук Абеғјан Һајг тарихи-әфсанәси арасында охшарлыг тапыр[2]. О, бәнзәјишдән бәһс ачаркән јазыр ки, Һајг да икид, көзәл бир нәһәнкдир. V әсрин ермәни тарихчиси М. Хоренасинин јаздығы кими, чох әскиләрдә јунанча билән Мар Абас Гадин дејәрмиш ки, Һајг маһир овчу имиш. Һајг һаким Белә табе олмур. Буна көрә дә өвладлары илә шимала доғру кедир. Бел онунла вурушур. Һајг вурушда Бели охла өлдүрүб, өлкәни азад едир вә өлкә Һајгын ады илә адланыр[3].

Бу сәпкили тарихи-әфсанәви һекајәләр дүнјанын бир чох халгларында вардыр. Мәсәлән, әски исвечрәлиләрин

---

[1] Кононов А. Н. Опыт анализа термина турк. «Советская этнография», М., 1949, № 1, с. 45.

[2] Китаби-Дәдә Горгут. Б., 1962, с. 116. Һәмин чүмләдәки «иссиз» сөзүнү академик В. В. Бартолд «без хозяина» тәрчүмә етмишдир (бах: Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод академика В. В. Бартольда, издание подготовили В. М. Жирмунский, А. Н. Кононов, с. 80).

[3] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, часть 2, СПб, 1893, с. 1534—1535; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, с. 381; 386; Уйгурские наречия Синьцзяна. М., 1961, с. 114.

[4] Һүсејн Чавид. Пјесләр, Б., 1963, с. 121.

[1] Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари. Көстәрилән әсәри, с. 35.

[2] Абеғјан М. Гәдим ермәни әдәбијјаты тарихи (ермәничә). Јереван, 1944, с. 1920.

[3] Хоренаси М. Ермәни тарихи (ермәничә). Јереван, 1961, с. 99—102.

Дел һаггындакы һекајәси дә ејни мәзмундадыр. Дел дә Һајг вә Орион кими, гәһрәман, икид, маһир ох атан овчудур. О да доғма јурдуна ајаг басан јаделлиләрә гаршы гәһрәманчасына вурушур, басгынчыларын һакимини охла өлдүрүр.

Скандинавијалыларын Один танрысы һаггында да белә бир әфсанә мөвчуддур. О, һәм танрыларын вә инсанларын атасы, һәм дә маһир ох атан овчудур. Один бөјүк, горхмаз сәркәрдәдир, гаранлығын зүлмкарларына гаршы вурушур[1].

Орион, Һајг, Один, Дел вә бу кими танрыларла, танры нәһәнкләрлә, зооморфик—нәһәнк инсанларла, антропоморфик, азман, овчу, гәһрәман Оғуз гәбиләсинин улу бабасы Оғуз арасында әсатири бәнзәјиш вардыр.

Оғуз гәбиләсинин вә еләчә дә азәрбајчанлыларын әски абидәси сајылан «Китаби-Дәдә Горгут» бојлары һәм дә «Оғузнамә» адланыр. Бу бојларда Оғузун ады шәхсијјәт кими, гәбилә вә јер ады кими чәкилир. Бундан башга, Азәрбајчан халгы арасында инди дә Оғузла әлагәдар бир сыра әфсанәләр, рәвајәтләр вардыр. Һәмин рәвајәтләрдә, әфсанәләрдә Оғузун вә оғузларын, әсасән азманлығы, нәһәнклији өн плана чәкилмиш, онларын бә'зиләриндә оғузларын Азәрбајчан халгынын әчдадында рол ојнадығы һаггында ачыгча сөһбәт кедир.

Биз белә әфсанә вә рәвајәтләрдән бир сырасыны бурада хатырламағы мәгсәдәујғун сајырыг. «Уғузлар чох гәдимдә јашамышлар. Өзләри дә о гәдәр бөјүк олурлармыш ки, ади инсан онлара нисбәтән чох кичик көрүнүрмүш.

Күнләрин бир күнү бир Уғуз инсан тутур, ону патавасынын боғазына гојуб евә апарыр. Евдә инсаны чыхарыб анасына көстәрир вә сорушур:

— Ана бу нәдир?

Анасы она дејир:

— Оғлум, бу бизим кәләчәк нәслимиздир. Кәләчәкдә нәслимиз чыррашыб бу бөјүклүкдә олачаг.

Уғуз анасына дејир:

— Ана, инанмырам ки, бизим нәслимиз чыррашыб белә балача олсун.

Анасы дејир:

[1] А б е г ј а н М. Көстәрилән әсәри, с. 20.

— Оғлум, онлар балачадыр, амма ағыллыдырлар, бачарыглыдырлар.

— Мән буну сынајачағам. Инсана бир торбада арпа верәчәјәм, әкәр апарыб мәним атымын башына вура билсә, сән дејәнә инанарам. Вура билмәсә бу чүчү-мүчүдүр.

Уғуз инсана бир торба арпа вериб дејир:

— Апар бу торбаны атымын башына вур.

Инсан торбаны атын јанына апарыр. Ат о гәдәр бөјүк имиш ки, инсанын боју онун дырнағына да чатмыр. Инсан фикир еләјир. Чарәсини тапыр. О, мушгуруб арпаны тәрпәдир. Ат арпа сәсини ешидән кими башыны ашағы әјиб арпаны јемәк истәјәндә инсан торбаны онун башына кечирир. Уғуз кәлиб көрүр ки, инсан торбаны атын башына кечирибдир.

Уғуз гајыдыб анасына дејир:

— Ана, доғру дејирсән, бунлар кәләчәкдә бизим јеримизи тутачаг. Бизим нәслимиз чыррашыб белә олачаг.

Сонра Уғуз инсаны азад еләјир»*.

Археолог Мәммәдәли Һүсејнов Оғуз // Уғузларын нәһәнк, азман адам олмалары һаггында Ағстафа рајонунда белә бир кичик әфсанәјә раст кәлмишдир: «Узаг кечмишдә бурада нәһәнк адамлар јашајырмыш. Онлардан Уғуз адлы бириси Күр чајындан 40—50 км аралы јашаса да әјилиб бу чајдан су ичә биләрмиш. Бунун үчүн о бир ајағыны Сач дағына, о бири ајағыны Чобан дағына гојуб дөшү илә јајлачыға сөјкәнәрәк, башыны Күр чајына узадармыш»[1].

Бир чох археологларын гејд етдикләри кими, Азәр-

* Әфсанәни бизә фолклорчу Ә. Ахундов вермишдир. Бу сәтирләрин мүәллифи 1956-чы илдә Азәрбајчан ССР-нин Әли Бајрамлы рајонунун Мејниман кәндиндә јашајан Фәрәһбану Ибад гызындан Ә. Ахундовун топладығы әфсанәјә чох јахын бир вариант ешитмишдир. Етнограф-тарихчи Г. Гарагашлы да Кәдәбәј рајонунун Муса-Јалы кәндинин сакини Әфкар Мәммәдәли оғлундан биринчи әфсанәнин вариантыны ешитмишдир (бах: К а р а к а ш л ы К. Т. Материальная культура азербайджанцев. Б., 1964, с. 30). Бу вариантла бизим ешитдијимиз вариант ејнидир. Фәрәһбану Ибад гызы белә бир рәвајәт дә сөјләјирди: Уғуз//Оғуз о гәдәр бөјүк, нәһәнк, азман имиш ки, бир ајағыны Күр чајынын бу саһилинә, дикәрини исә о бири саһилинә гојармыш. Уғуз // Оғузлар Күрү ән дәрин чај сајырдылар. Күр Уғузун топуғундан имиш вә с.

[1] Һ ү с е ј н о в М. Шорсу дәрәсиндә тапылмыш даш дөврүнә аид илк материаллар. Азәрб. ССР ЕА-нын Мә'рузәләри. 1955, чилд XI, с. 61.

бајчанда тез-тез раст кәлинән чох бөјүк, нәһәнк гуту даш гәбирләрә халг Оғуз // Уғуз гәбири дејир. Белә гәбирләрә И. Чәфәрзадә, Г. Т. Гарагашлы да тәсадүф етмишдир[1]. Г. Т. Гарагашлы Азәрбајчанын бә'зи дағлыг рајонларында нәһәнк тикинтиләрә раст кәлмишдир. Онун дедијинә көрә, бу тикинтиләри халг азман Оғузун // Уғузун, бә'зән дә Тәпәкөзүн ады илә бағлајыр*. Јерли әһали дејир ки, бу нәһәнк тикинтиләри Оғуз тикмишдир[2]. Нә үчүн ири гәбирләр, нәһәнк тикинтиләр Оғузун ады илә бағлыдыр? Бу гәбирләр вә тикинтиләр нәһәнкдир. Буна көрә дә онлар Уғуза // Оғуза вә онун гәбиләсинә шамил едилмишдир. Кәтирилән рәвајәтләрдән көрүнүр ки, Оғуз // Уғуз вә онун оғузларыны // уғузларыны халг чох нәһәнк, азман тәсәввүр етмишдир. Халг адәтән, мәншә илә бағлананы әввәл танры, сонра (заман кечдикчә) нәһәнк, азман тәсәввүр етмишдир. Орион, Один, Дел, Һајг кими, Оғуз да әввәлләр танры, јарытанры, сонра азман шәклиндә тәсәввүр едилмишдир. Инди башга бәнзәјишләрә кечәк.

Адларыны чәкдијимиз танры—нәһәнкләр арасындакы бәнзәјишләри даһа јахшы тәсәввүр етмәк үчүн Оғузла әлагәдар тарихи әфсанәни хатырлајаг.

Бу һекајәтләри шәрти олараг ики версијаја бөлмәк олар: бири ән әски (Ујғур), дикәри әски (мүсәлман) версијадыр. Әсатирлә вә бә'зи архаизмләрлә сәсләшдијинә көрә, ән әски версијанын даһа әскиләрлә бағлы олдуғуну иддиа етмәк олар. Һәмин версијада Оғузун анасы Ај ғаған, атасы исә Өкүздүр. (Бир чох халгларда, хүсусилә түркдилли халгларда да өкүз тотем олмушдур. Азәрбајчанын бир чох рајонларында сон вахтлара гәдәр инәјә, өкүзә инамын изләри јашамышдыр. Кәнчә әтрафында бә'зи рајонларда инәк вә өкүзлә әлагәдар мүгәддәс јерләр мөвчуд имиш. Әмирвар вә Газахдакы «Гара инәк зағасы» белә јерләрдән биридир. Гара инәк зағасындан тәмиз ичмәли су ахыр. Һәмин мағара-зағa һаггында халг

---

[1] Гарагашлы Г. Т. Көстәрилән әсәри, с. 29.

* Сәнәтшүнас Расим Әфәндијев белә нәһәнк тикинтиләрә Гарагојун маһалынын Көлкәнд, Чајкәнд, Салаһ, Полад, Көјәрчин, Ахнавад, Аггыхлы вә индики Ермәнистан ССР Ичеван (сабиг Гарвансара) рајонунун Салаһ кәндиндә раст кәлмишдир. Азәрбајчанлылардан ибарәт олан јерли әһали бу тикинтијә «Оғуз зағасы» дејир.

[2] Гарагашлы Г. Т. Көстәрилән әсәри, с. 27.

арасында әфсанә дә вардыр. Зәнкәзурдакы «Өкүз зијарәти» очағы да бу чәһәтдән марағлыдыр[1]).

Ај ғағанла Өкүзүн издивачындан јаранан Оғуз һәм заһири, һәм дә башга кејфијјәтләринә көрә јарызооморфик азмандыр. О, һәлә лап балача икән маһир овчу олур «...kik ab ablaja турур эрgi»[2] (kejuk авлајырды»).

Һајг, Дел, Один зүлмәтин һакимләринә, Јаделлиләрә гаршы вурушуб өлкәләрини, доғма јурдларыны шәрдән, бәдбәхтликдән гуртардыглары кими, Оғуз да боја-бухуна чатар-чатмаз адамларын һәм өзүнү, һәм дә мал-гарасыны јејән, халгын күзәраныны зәһәрә дөндәрән kiam (кәркәдан)-ла вурушур вә она галиб кәлир[3], халгы бу дәһшәтли бәладан, шәрдән гуртарыр. Јухарыда ады чәкилән танрыларын, танры—азманларын, о сырадан Оғузун вурушдуғу дүшмән гаранлығын, зүлмәтин образыдыр. О, бир халгда кәркәдан, башгасында исә шәр инсан сифәтиндә чыхыш едир. Тәбиәт һадисәләрини чанландырмаг, ону ја һејван, ја да инсан чилдиндә тәсәввүр етмәк дүнја мифолокијасында ән кениш јајылмыш васитәләрдән биридир. Әски инсан тәбиәт һадисәләринин, хүсуси илә онун һәјатында ајрыча рол ојнајан ишығын, зүлмәтин, гаранлығын бир-бирини әвәз етмәси һаггында һәмишә дүшүнмүш вә ону өз сәвијјәсинә ујғун шәкилдә јозмушдур.

Алимләрин, хүсусилә мифолокија тәдгигатчыларынын дедијинә көрә, Дел, Один сәчијјәли танрылар, танры—азманлар, јарызооморфик азманлар ја ишығы тәмсил едирләр, ја да онунла сых әлагәдардыр. Онларын һамысы да маһир ох атан овчудур. Инсанларын, лап дәгиг дејилсә, бу вә ја башга гәбиләнин атасы, танрысы олан белә мифоложи образлар кечәјә (гаранлыға), инсанлара бәдбәхтлик кәтирәнләрә гаршы вурушурлар. Онлар хејирхаһлыг рәмзидир. Бизчә, Оғуз да белә бир кејфијјәтә маликдир. О да, башгалары кими, гәбиләнин, халгын атасыдыр. Гәбилә дә онун ады илә адланыр. О, инсанлары јејән, онларын күзәраныны гара едән кәркәданла вурушур вә бу горхунч һејваны өлдүрүр. Халга гара күн кәтирән кәркәдан һәмишә кечә пејда олур. Кәркәдан маралы, ајыны да кечә јејир. Әсәрдә дејилир: [Оғуз] бу кәр-

---

[1] Бах: Гарагашлы Г. Т. Көстәрилән әсәри, с. 25.

[2] Щербак А. М. Огуз-наме..., с. 23.

[3] Јенә орада, с. 24—26.

кәданы овламаг истәди. Бир күн о охла, јајла, гылынчла, галханла ова чыхды. Бир марал тутду. Бу маралы сөјүдүн будаглары илә ағача бағлады вә кетди. **Бундан сонра сәһәр ачылды. Дан сөкүләркән Оғуз гајытды вә көрдү ки, кәркәдан маралы апарыбдыр.** Јенә бир ајы тутду, ону гызыл белбағы илә ағача бағлады, кетди. **Бундан сонра сәһәр ачылды [Оғуз] јенә дан сөкүләркән кәлди. Көрдү ки, кәркәдан ајыны апарыбдыр»**[1].

Бу парчада кәркәдан кечә, Оғуз исә һәмишә дан сөкүләркән (сәһәр) кәлир. Башга сөзлә, Оғуз сәһәрлә, дан күләркән (сәһәр) кәлир. Башга сөзлә, Оғуз сәһәрлә, дан ишығы илә биркә пејда олур. Бу да ону көстәрир ки, Оғуз сәһәрин ачылмасыны, данын сөкүлмәсини, кәркәдан гаранлығы тәмсил едир. Ән парлаг улдуз Орион бурада сәһәрин ачылмасыны, данын сөкүлмәсини тәмсил едән Оғуза мифик чәһәтдән јахынлашыр. Нәһајәт, о дүшмәнлә вурушмаг үчүн ағачын алтында кәркәданы—гаранлығы (кечәни) көзләјир. Азман Оғуз кәркәданы өлдүрүр.

Көрүндүјү кими Оғуз (Дел, Один кими) шәрә галиб кәлир. Оғузун евләндији гызлар өз мифик тәбиәтләринә көрә Ориону севән гыз-танрылара бәнзәјирләр.

Јунан танры—азманы Орион ики дәфә севки мачәрасы кечирир: бир дәфә Күнәш танрысы, јер, су, көј аләминин һакими Һелиосун бачысы Еос она вурулур, икинчи дәфә исә Зевсин гызы Аполлонун әкиз бачысы Артемида ону севир.

Артемида бир нечә мифоложи кејфијјәтә малик илаһәдир. О, сонралар өзүндә бә'зи илаһәләрин мифик кејфијјәтләрини бирләшдирмишдир. Һејванлар (таврос—өкүз) Артемиданын һакимијјәтинә дахилдирләр[2]. Таврос-сун—өкүзүн һамиси олан Артемиданы бә'зән дә Крымдан кәлмә илаһә санмышлар. Јунаныстанда Артемида илаһәси һејванларын, хүсусилә ајы вә маралын һамиси кими мәшһур иди. Бу илаһәнин башга, даһа әски, бәлкә илк мифик кејфијјәти вардыр. О да будур ки, Артемида битки вә ағач илаһәси олмушдур. Һомерин әсәрләриндә Артемида овчулуг һамиси, илаһәси кими чыхыш едир.

Оғуз ики дәфә евләнир. Онун биринчи арвады—хатуну ишыгла, шуа илә, Күнәшлә, атәшлә әлагәдардыр: «<...>Јенә күнләрдән бир күн Оғуз гаған көј һакиминә

[1] Щербак А. М. Огуз-наме... с. 24.
[2] Ботвинник М. Н., Коган М. А., Рабинович М. Б., Селицкий Б. П. Мифологический словарь, Л., 1961, с. 31.

(танрыја) тапынды. Гаранлыг чөкдү. Көјдән көј бир шуа дүшдү. Күнәшдән ишыглы, Ајдан парлаг иди. Оғуз гаған она доғру кетди вә бу шуанын ичиндә бир гыз варды. Јалгыз отурмушду. Көзәл бир гыз иди. Онун башында гүтб улдузуна бәнзәр атәшли, ишыглы, шуа сачан «мен» (хал, чәләнк) варды. Гыз о гәдәр көзәл иди ки, күләндә мави көј күлүрдү, ағлајанда мави көј ағлајырды<...>»[1]

Оғуз белә бир мифик сәчијјәли гызла евләнир. Бу гыз һәр шејдән әввәл, көј ишығы илә әлагәдардыр. О, көјдән «көј шуанын» ичиндә јерә енир*. Көјдән дүшән бу гыз Күнәшдән вә Ајдан ишыглыдыр. Гызын башында атәшли шуа сачан чәләнк вардыр. О гүтб улдузуна да бәнзәдилир**.

Мәкәр ишыгла, шуа илә әлагәдар олан бу әсатири сәчијјәләр, кејфијјәтләр, әсатири сифәтләр она тәсадүфи верилмишдир? Әлбәттә, јох! Данын сөкүлмәси вә сәһәрин ачылмасыны тәмсил едән Оғузун илк арвадынын ишыгла әлагәсини кениш шәкилдә изаһ етмәк олмур. Чүнки гызла әлагәдар бә'зи мифоложи инамларын «Оғузнамә»нин јазыја алындығы чаға гәдәр кәлиб чатмамасы бу иши чәтинләшдирир. Һәр һалда гызын ишыгла әлагәдар олмасыны иддиа етмәк үчүн кифајәт гәдәр дәлил вардыр. Данын сөкүлмәсини, сәһәрин ачылмасыны—сәһәри тәмсил едән Оғузун ишыгла, шуа илә әлагәдар олан јахуд онлары тәмсил едән гызла евләнмәсиндән доғулан ушагларын адлары да ата-ананын ишыгла, шуа илә, сәһәрлә әлагәдар олдуғуну сүбут едир. Башында атәш, шуа сачан чәләнк, хал (мен) олан гызын өвладларынын адлары Күн, Ај, Улдуздур.

Оғланларын ишыгла, одла әлагәдар космик чисмләрин адлары илә адланмасы тәсадүфидирми? Бизчә, бурада һеч бир хош тәсадүф јохдур. Әксинә, мифоложи ганунлардан доған бир ујғунлуг вардыр. Јада салмаг лазымдыр ки, бә'зи әски халглар, о сырадан түркдилли халглар—хуннлар // һуннлар космик фәзаны вә көј чи-

[1] Щербак А. М. Огуз-наме..., с. 27—28.
* Биз бурада «Тапдығын нағылы»ны хатырлатмаг истәјирик. Күнәшин оғлу Тапдыг да ишыг, шуа золағынын мүшајиәти илә јерә енмишдир.
** А. М. Шербак «Оғузнамә»нин тәрчүмәси заманы гыза верилән «алтун казук» ифадәсини «полярная звезда» тәрчүмә етмишдир. Лакин луғәти мә'насы «алтун дирәк» демәкдир. Елә бурада да ишыг мәфһуму вардыр.

симләрини чанландырыр вә шәхсләндирирдиләр[1]. Бу чәһәтдән хунн шанјуларына—хаганларына—бәјләринә верилән сифәтләр чох мараглыдыр. Хуннлар белә дүшүнүрләр ки, онларын бәјләрини—шанјуларыны «көј вә јер доғмушдур»[2].

Әски Огузлар да өз хаганларынын доғулушуну космик фәза илә әлагәләндирирләр. Һәмин мифоложи инам сонралар «Күлтәкин» абидәсинин биринчи хәттиндә өз әксини мүәјјән дәрәчәдә тапмышдыр: «Танрі тäг танрі да болмыш тÿрк бiлгä каған <...>[3]. [Көј тәк[4]. Көјдә доғулмуш (көјдән јаранмыш) түрк Билкә гаған...]. Демәли, Көј тәк (илаһи) түрк гаған көјдә доғулмуш (вә ја көјдән јаранмышдыр). Бурадан анлашылыр ки, әски Оғузлар көјү өз ғаганынын // ғанынын симасында шәхсләндирмишдир. Шүбһәсиз ки, Күнәшин, Ајын, Улдузун да шәхсләнмәси оғузларын, һуннларын белә бир мифик көрүшү илә әлагәдардыр.

Инди биз Оғузун ишыг, шүа, одла әлагәдар олан хатуну илә онун мифик тәбиәтинә јахын вә мифик бәнзәјишләри олан парлаг улдуза чеврилмиш Ориону севән Еосу гаршылашдыраг. Еос да ишыгла, шүа вә одла бағлы мифик образдыр. О, сәһәр шәфәгинин илаһәсидир, Күнәш вә Ајын бачасыдыр. Оғузун хатуну исә Ишығы (Күнәши) тәмсил едир вә Күнүн, Ајын, Јулдузун анасыдыр. Еос (бә'зи вариантлара көрә) күләкләрин вә чохсајлы улдузларын анасыдыр[5]. Бизчә инди Оғузун арвады илә Орионун севкилиси Еос арасындакы мифик охшарлыг көз габағындадыр. Һәр икиси ишыгла, шүа илә әлагәдардыр. Икиси дә ишыгла, шүа илә бағлы олан өвладлар доғур: бири Күнү, Ајы, Јулдузу, дикәри исә улдузлары доғур.

Оғузун икинчи арвадынын мифик сәчијјәләринә диггәт јетирәк. Мәсәләни јахшы тәсәввүр етмәк вә Оғузун икинчи арвадынын мифик сәчијјәләрини ајдынлашдырмаг үчүн гызла Оғузун илк көрүш сәһнәләрини хатырлајаг:

«Јенә бир күн Оғуз гаған ова кетди. Бир көл орта-

[1] Гумилев Л. Н. Хунн. М., 1960, с. 98.

[2] Јенә орада.

[3] Малов С. М. Памятники древнетюркской письменности, с. 27.

[4] Бизчә, «Танрі таг» сөзү бурада «илаһи», «көјә мәхсус» мә'насында ишләнмишдир. — *М. С.*

[5] *Мифологический словарь*. Көстәрилән нәшри, с. 279.

сында бир ағач көрдү. Бу ағачын коғушунда бир гыз варды, јалгыз отурмушду. Көзәл бир гыз иди. Онун көзү көјдән көј иди, онун сачы чај ахыны кими иди. Онун диши мирвари кими иди[1].

Ағачын—биткинин әчдадла бағлы олмасы, Оғузла әлагәдар әфсанәнин мүсәлман версијасында, дәјишилмиш шәкилдә дә олса, орта әсрләрдә мөвчуд имиш вә бундан, бир чохлары кими, Әбдүл Гази дә истифадә етмишдир. Көрүнүр, ислам дүнјакөрүшүнүн һаким олдуғу чәмијјәтдә Әбдүл Гази әфсанәнин мифик сәчијјәсини дәјишмәјә чалышмыш, мифик мәсәләләри исламлашдырмаға чәһд етмишдир: «Оғуз ханын бәјләриндән бири јүрүшә чыхаркән өз арвадыны да көтүрдү. О, вурушда һәлак олду; арвады гуртарды [хилас олду] вә ики чајын арасында ханы [јахалады] һаглады. О, һамилә иди, онда доғум санчылары башлады, сојуг күн иди, сығынмаг үчүн ев јох иди. О, чүрүк ағачын коғушунда бир ушаг доғду. Бу барәдә хана мә'лумат вердиләр, хан деди: Онун атасы мәним көзүмүн габағында өлдү. Онун һимајәчиси јохдур вә ону оғуллуға көтүрдү, хан она Гыпчаг ады верди». Гәдим түркләр ичи бош, коғушлу ағача гыпчаг дејирләр.

Кәтирилән парчадакы бә'зи мәсәләләри ајдынлашдыраг. Әввәлән, гејд едәк ки, бурада ја заман, ја да Әбүл Гази Оғузун ағач—битки илаһәси илә евләнмәси һадисәсинин башга бир вариантыны дәјишдирмиш, реаллашдырмыш вә бә'зи һадисәләрлә чарпазлашдырмышдыр. Бизчә, һамилә гадынла онун әри мәсәләси версија сонрадан, јә'ни мифоложи инамлар дағылдығы вә јени бир инам јарандығы вахт әлавә олунмушдур. Бу вә ја башга мифик көрүш, мифик әфсанә ја заманы, ја да елә Әбдүл Газинин ислам дүнјакөрүшүнү тә'мин етмәдијиндән дәјишдирилмишдир. Лакин буна бахмајараг, һамилә гадынын әсатирлә бағлылығы елә бурада да өзүнү көстәрир. Гадынын ағачын ичиндә доғмасы, Оғузун икинчи арвады кими онун ағачла—битки илә әлагәсини шәртләндирир. Оғузун икинчи арвады сујун ортасындакы ағачын ичиндә отурмушду. Бу гадын да ики чајын арасында тәсвир олунур. Дејиләнләр көстәрир ки, бу гадын ағач—битки вә су инамы, култу илә әлагәдардыр.

Биз јухарыда ағачын дүнја—һәјат ағачынын атрибу-

[1] Бах: Щербак А. М. Огуз-наме, с. 29—30.

ту олмасындан, бә'зән биткинин ана олмасы һаггында бәһс етдијимиздән, бурада һәмин мәсәләјә тохунмуруг.

Гыз-илаһәнин мифоложи сәчијјәләринә диггәт јетирәк: о, көлүн ортасындакы ағачын коғушунда отурмушдур. Тәфсилата вармадан демәк лазымдыр ки, бу су, битки—агач илаһәси Өләнклә әлагәдардыр. Оғузун биринчи арвады ишыг, шүа, одла бағлы олдуғундан ону тәсвир едәркән вә һәмин гыза тәшбеһләр верәркән ишыг, шүа, атәш, од әсас көтүрүлмүшдүр. Әски әсатир јарадычысы гызын шүанын ичиндән чыхдығыны демәклә онун ишыг, шүа вә Күнәшлә үзви сурәтдә бағлылығыны көзә чарпдырмаг истәмишдир. Икинчи гыз исә сујун, биткинин илаһәсидир. Буна көрә дә көлүн ортасындакы ағачын ичиндән чыхыр. Әски миф јарадычысы вә јајычысы бу мәнзәрә илә, бу тәфәррүатла һәмин гызын су вә ағачла әлагәдар мифик образ олдуғуну билдирмәк истәмишдир. Онун заһири тәсвирләриндә су илә әлагәдар чәһәтләр тәшбеһ кими истифадә олунур: гызын көзләри көјдән көј, сачлары чај ахары кимидир.

Данын сөкүлмәсини вә сәһәрин ачылмасыны тәмсил едән Оғузун, су, ағач—битки илаһәси—Дүнја ағачынын инсаниләшмиш гызла издивачындан јаранан ушаглар Көј, Тағ (Дағ), Тениз (Дәниз) дә мифоложи чәһәтдән мараглыдыр. Бу үчлүк дә мүгәддәс үч башланғычын мификләшдирилмиш образыдыр вә бунларын бә'зиси аналарынын мифик сәчијјәләрини өзләриндә нүмајиш етдирир (Тениз кими).

Инди Ориону севән икинчи илаһәнин мифик кејфијјәтләрини хатырлајаг вә бу ики илаһәни мүгајисә едәк. Бир варианта көрә Ориону севән вә ону өлдүрән (јахуд өлдүртдүрән) Артемидадыр. Бир чох мифик кејфијјәтләрлә бәзәдилмиш Артемида һәм дә һејванларын һамисидир. Белә фикир вардыр ки, Артемида өкүзүн—тавросун да һамиси олмушдур[1]. Бә'зи арашдырычылар еһтимал едирләр ки, таврос—өкүзлә Крымын әски ады *Тавриада* ејни көкдәндир. Бу фикир тәрәфдарлары Артемида илаһәсинин Јунаныстана Крымдан кечдијини сөјләјирләр[2]. Бизи, һәләлик, Артемида вә онун әтрафында јаранмыш зәнкин, дүрлү мифоложи әфсанәләрин һарадан кәлдији вә ја Јунаныстанда јарандығы мәсәләси мараглан-

[1] Мифологический словарь. Көстәрилән нәшр, с. 31.
[2] Јенә орада.

дырмыр. Лакин Артемида һаралы олурса-олсун, онун һејванларын, хүсусән маралын, ајынын һамиси ролунда чыхыш етмәси мараглыдыр.

Битки—ағач илаһәси, һејванларын һамиси Артемида сонралар даһа башга бир мифик кејфијјәтә јијәләнир; һәмин гыз-илаһә овчулуға да һамилик едир. Көрүнүр, буна көрә дә маһир овчу, көзәл Орионла јахын олур. Белә зәнкин, рәнкарәнк мифик сәчијјәјә малик Артемида илә Оғузун икинчи арвадынын мүгајисәси чох мараглы, елми, мифоложи мәнзәрә јарадыр. Дедијимиз кими, Оғузун ағачын коғушунун ичиндән чыхан икинчи арвады сујун, битки—ағачын илаһәсидир.

Артемида да илк әввәлләр биткинин—ағачын илаһәси олмушдур. Бу нөгтәдә һәр ики илаһә бир-биринә јахынлашыр. Онларын икиси дә әски инсанларын мифоложијасынын әсас образларындандыр.

Јери кәлмишкән, һәмин проблемлә әлагәдар бә'зи өтәри мәсәләләрә дә нәзәр салаг. Дедијимиз кими Ориону севән Артемида өкүзүн дә һамисидир. Су, битки—ағач илаһәсинин—Өләнкин әри Оғузун атасы зооморфик тотем олан өкүздүр. Артемида ајы вә маралы да һимајә едир. Азман Оғуз ајы вә маралы дүшмәнә—кәркәдана једирдикдән сонра онунла вурушуб галиб кәлир. Нә үчүн ајы вә маралы једирдикдән сонра кәркәданла вурушур?

Оғузун бу һәрәкәти бизә кәлиб чатмыш вариантда, илк бахышда, һәм бәдии, һәм дә мифоложи чәһәтдән санки әсасланмыр. Лакин Оғузун белә әчаиб давранышынын әсаслы олдуғуну анламаг үчүн азәрбајчанлыларын мифоложијасына нәзәр салмаг лазымдыр.

Бә'зи мәнбәләрдән көрүнүр ки, азәрбајчанлыларда ајы мифоложи тәсәввүрләрлә бағлы вәһши һејвандыр. Ону мешәнин саһиби санмышлар. Белә бир инамла јашајан азәрбајчанлы гәбиләләр ајыја Гараоғлан дејирмишләр. Акад. В. В. Гордлевски азәрбајчанлыларын бу мифоложи инамларындан бәһс едәркән јазыр ки, Маку азәрбајчанлыларында, түркмәнләрдә мешә култу вардыр. Онлар бә'зән мешәјә мүгәддәс бахырлар. Азәрбајчанлыларын, түркмәнләрин етник тәркибиндә иштирак едән, Азәрбајчанын XIV—XV әср ичтимаи һәјатында ролу олан Гарагојунлу гәбиләләриндә белә бир инам варды ки, мүгәддәс мешәләри Гараоғлан јаратмышдыр. Гара-

гојунлулар ајыја Гараоғлан дејирләр вә шаманлара көрә, ајы мешә руһу танрысыны тәмсил едир[1].

Бу мәсәлә илә бағлы ујғурлардакы «Туглуг батур» нағылы мараглыдыр. Әски мифолокија илә әлагәдар бу нағылда дејилир ки, Хургыз[2] анасы илә мешәдә чырпы јығаркән јорулур. Динчәлмәк үчүн отурур, анасындан ајры дүшүр. Ајы кәлиб ону апарыр вә евләнирләр. Онларын бир оғлу олур. Ушағын бәдәни түклү олдуғундан, ону Туглук батур* адландырырлар[3]. Бу ушаг јарызооморфик имиш. Туглук батур бүтүн һејванларын дилини билирмиш. О, һәмишә ана вә көрпәләрин көмәјинә чатырмыш. Көрүнмәмиш гүввәјә малик имиш. О, Чөл батур, Су батур, Јер батур, Таг батур вә б. батурларла—баһадырларла дост олур [Јери кәлмишкән бир даһа гејд едәк ки, бир чох түркдилли халгларда, о сырадан Хәзәрләрдә, Гыпчагларда вә б. һәр шејин бир танрысы вармыш. X әср әрәб сәјјаһы Әһмәд Ибн-Фәдлан Волгабоју түркдилли халглар арасында олмуш вә онларын танрылары һаггында белә мә'лумат вермишдир: онларда Гыш, Јај, Ат, Су, Кечә, Күндүз, Өлүм, Јер танрысы вардыр. Көјдә олан танры исә онларын ән бөјүјүдүр[4]. Бир чох халгларда, еләчә дә түркдилли халгларда бә'зи тотемләр, танрылар тәдричлә јарытотемә, јарытанрыја, сонра баһадыра, нәһајәт, ади инсана чеврилирләр. Ујғур нағылларындакы Чөл батур, Су батур, Тағ батур, Муз батур (Буз батур), Томур батур (Дәмир батур) вә б. вахты илә бәлкә дә онгонлар, тотемләр, танрылар олмуш, сонра баһадыра чеврилмишләр. Елә Туглук батурун мифоложи сәчијјәләри фикримизин доғрулуғуну нүмајиш етдирир].

Ајы вә Хургызын оғлу олан Туглук батур инсанлара хејли көмәк едир. Онлары даша дөндәрәни өлдүрүб инсанлара, тәбиәтә чан, һәјат верир. Ана вә көрпәләри һәмишә фәлакәтдән гуртарыр. Халга мин бир әзаб верән деви, әждаһаны өлдүрүр. Демәли, зооморфик ајынын өвлады мифик кејфијјәтли баһадырдыр. Данын, шәфәгин

[1] Гордлевски В. А. Гарагојунлу. Азәрбајчаны тәдгиг вә тәтәббө чәмијјәти әхбары. Б., 1927, № 4, с. 5—13.

[2] Бизчә, «Хургыз» // «гургуз»дакы «гур» бир чох түрк дилләриндә од демәк олан «гор»дур.—*М. С.*

* Туглук батур, јә'ни баһадыр, гәһрәман.—*М. С.*

[3] Уйгурские сказки. Составитель М. Н. Кибаров, Алма-Ата, 1963, с. 127.

[4] Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков, 1956, с. 131.

сөкүлмәсини, сәһәрин ачылмасыны тәмсил едән јарызооморфик баһадыр, нәһәнк Оғузун ајыны кәркәдана једирмәклә һәмин дастанын јарадычысы әски инсан билдирмәк истәмишдир ки, Оғуз онгон—култ, зооморфик ајыны вә маралы јејән, инсана зәрәр вуран шәрлә—кәркәданла—гаранлыгла вурушур.

Онгона тохунмаг ән бөјүк күнаһ, јасаг сајылырды. Оғуз белә бир күнаһы едәнлә, јасаг иш көрәнлә гаршылашыр. Бу вуруш хејрин Оғузун—ишығын гәләбәси илә нәтичәләнир. Демәли, Оғуз түркдилли гәбиләләрин, о сырадан Азәрбајчан гәбиләләринин — гарагојунларын онгону, тотеми ајыны вә маралы јејәни өлдүрмүшдүр. Ајы вә марал һәм дә Орионун севкилиси Артемиданын һамиси вә илаһәси олдуғу һејванлардыр. Мәсәләнин елми мәнзәрәси бурада ајдынлашыр: **Оғузун кәркәданы өлдүрмәси илә әски әсатир јарадычысы кечә илә сәһәрин әсатири мүбаризәсини вермишдир.** Оғуз бир дә она көрә кәркәданы өлдүрүр ки, о, онгону, тотеми—ајыны, маралы јемишдир. Бурада бир шејә дә диггәт јетирмәк лазымдыр: Оғузун икинчи арвады вә Ориону севән икинчи илаһә Артемида битки—ағач илаһәләридир. Ајы да мешәнин саһиби, һакимидир. Бурада да Артемида илә Оғузун икинчи арвады мифоложи чәһәтдән бир-биринә јахынлашыр.

Башга бир мәсәләјә нәзәр салаг. Бүтүн бу нәһәнк гәһрәманлар—Орион, Дел, Один вә нәһајәт, оғузларын улу бабасы Оғуз ејни заманда маһир ох атан, јахшы овчудурлар. Бу тәсадүфи бир һадисә дејилдир. Әски, лап әски инсанын јашајышында өлүм-дирим мәсәләсиндә овун, охун, јајын, дәмирин хүсуси ролу олмушдур. Мәһз буна көрә дә әчдадла бағлы олан бу нәһәнкләр, тотемләр, илаһиләр охла, јајла биркә тәсвир едилирләр. Буна көрә дә бир чох халгларын әчдадларында ов, ох, јај култу вармыш. Онлар метала, хүсусилә дәмирә еһтирам етмишләр. Белә бир култ түркдилли халгларын әчдадларында да мөвчуд имиш. Биз бунун әламәтләринә «Оғузнамә»нин һәр ики версијасында раст кәлирик. Мисаллара мүрачиәт едәк: Оғуз кәркәданы (kiam), шунгары өлдүрдүкдән сонра өз-өзүнә белә дејир: «кәркәдан... маралы, ајыны једи. Дәмир низәм ону өлдүрдү. Кәркәданы шунгар једи. Мәним јај вә охум ону өлдүрдү, онлар күләкдир—дејиб кетди»[1].

[1] Шербак А. М. Огуз-намә..., с. 26—27.

Бу парчадан көрүнүр ки, Оғуз јаја, оха хүсуси һөрмәт едир. Бу һөрмәт мүәјјән култла—овчулуг инамы илә әлагәдардыр.

Башга бир мисал: «Оғузнамә»нин һәр ики версијасында (мүәјјән кичик фәргләрлә) Оғуз гаған оғланларыны чағырыр вә биринчи үч бөјүк оғлуну—Күнү, Ајы, Улдузу дан, шәфәг—Шәрг сәмтинә, үч кичик оғлуну—Көјү, Тағы, Тенизи гаранлыг—Гәрб тәрәфә көндәрир. Күн, Ај, Улдуз хејли ов овладыгдан сонра «јолда гызыл бир јај тапдылар, көтүрдүләр аталарына вердиләр»[1]. Аталары Оғуз гаған севинир. Сонра о, «јајы үч һиссәјә гырды, гардашларын арасында пајлады вә деди: «Еј бөјүк гардашлар гој јај сизин олсун, јај кими сиз дә охлары көјә гәдәр атын»[2]. Онлары Бузуглар адландырды. Оғузун кичик оғланлары Көј, Таг, Тениз дә овдан сонра јолда үч күмүш ох тапырлар. Онлар охлары аталарына верирләр. Оғуз севинир вә охлары үч гардашын арасында бөлүшдүрүб дејир: «Еј кичик гардашлар, гој охлар сизин олсун. Јај охлары бурахды. Сиз ох кими олун»[3]. Бу үч гардашы Учоглар адландырды.

Бундан сонра Оғуз гаған бөјүк «гурултај чағырыр» вә мәсләһәтләширләр. О сағ тәрәфдә гырх гулач («кулач»)[4] ағач јығыр, онун башына бир гызыл тојуг гојур, ајағына да бир ағ гојун бағлајыр. Сол тәрәфдә дә јенә гырх гулач ағач јығыр вә башына бир күмүш тојуг гојур, ајағына гара гојун бағлајыр. Сонра дастанда охујуруг: «Өндә (сағда) Бузуглары, солда Учоглары јерләшдирди. Гырх күн, гырх кечә једиләр, ичдиләр, севиндиләр. Сонра Оғуз гаған һакимијјәтини оғланлары арасында бөлүшдүрдү. Онлара деди: ај оғланларым, мән чох јашадым, хејли јүрүдүм, дүшмәнләрими ағлатдым, достларымы күлдүрдүм. Мүгәддәс көј (көј сәма) гаршысында (борчуму) јеринә јетирдим. Һакимијјәтими сизә верирәм—деди»[5].

Бу парчалардан көрүнүр ки, јај вә ох һәм дә аилә гурмаг, мүстәгил ев-очаг саһиби олмаг үчүн бир рәмздир. Оғуз јајы да, оху да (мүгәддәс бир шеј кими), оғланлары арасында пајлајыр. Бу елә бил ата-бабанын кәләчәк нәслә тәгдим едәчәји мүгәддәс мирасдыр вә санки бу мирасы алдыгдан сонра кәнчлик ев-ешик саһиби ола биләр. Бу адәтдә ох вә јајын, овчулуғун мифоложи сәчијјәси тәзаһүр едир. Оғуз һакимијјәти јајы вә оху тапан оғланларына верир.

[1] Шербак А. М. Оғуз-намә..., с. 59.

[2] Јенә орада, с. 60.

[3] Јенә орада, с. 61.

[4] Кулач — бурда узунлуг өлчүсүнүн адыдыр. А. М. Шербак ону «сажен» тәрчүмә едир. (Бах: Шербак А. М. Огуз-наме..., с. 62).

[5] Щербак А. М. Огуз-наме.., с. 62—63.

Ох вә јаја еһтирамын изләри Оғузла әлагәдар јаранмыш мүсәлман версијасында даһа габарыгдыр. Оғузун мирас вердији ох вә јај һаггында һәмин версијада охујуруг: «Оғланларына исә деди: «Гызыл јај тапыб кәтирән үч бөјүк (гардашлар) ону бөлүб өз аранызда пајлашдырын. Сиз Бузуг адланачагсыныз. Сизин јаранача нәслиниз лап дүнјанын ахырына кими Бузуг адлансын. Үч ох кәтирән үч кичик гардаш вә онлардан төрәјәнләр дүнјанын ахырына гәдәр Учог адлансынлар. Сизин тапыб кәтирдијиниз јај вә охлар адамлар тәрәфиндән дүзәлдилмәмишдир. Танры тәрәфиндән көндәрилибдир. Биздән әввәл јашајанлар јајы—шаһ, һаким, оху исә—елчи сајырдылар. Чүнки јај оху һансы истигамәтә јөнәлдирсә, ох да о тәрәфә учур»[1].

Әфсанәдән көрүнүр ки, Оғузларда јенијетмә овчулуг техникасына јијәләндикдән сонра ев-ешик саһиби олур. Башга сөзлә, јај чәкиб ох атмағы бачардыгдан сонра оғлан евләнә биләр вә ата она мүстәгиллик верир. Бу адәтә көрә дә Оғуз оғланларыны јај чәкиб ох атдыгдан сонра ев-ешик саһиби едир. Һәмин адәт бә'зи түркдилли гәбиләләрин, гәбиләбирләшмәләринин адынын јаранма сәбәбләрини ајдынлашдырыр. Мәсәлән, «он ог будун» гәбиләсинин адынын изаһы бу чәһәтдән мараглыдыр. **«Он ог» гәбиләси он аиләдән, он ох атанын бөјүк аилә бирләшмәсиндән ибарәт имиш. Она көрә дә үч ох кими, о да «он ох» адланмышдыр.** Ох, јај, овчулуг култу инсан адларында да тәзаһүр едир. Һунн тарханларындан биринин ады «авчы» // «овчу»дур. «Овчу» сөзүнүн ад кими ишләнмәси, шүбһәсиз ки, бу сәнәтин култ анлајышы илә әлагәдардыр.

Јаја, оха һөрмәт, еһтирам вә онларын мифик сәчијјәси истәр ујғур, истәрсә дә мүсәлман версијасында ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир. Оғузун мүсәлман версијасында, о сырадан Әбүл Газинин вердији версијада ислам дининин чох күчлү тә'сири олмушдур. Биз бурада Ујғур вә мүсәлман версијаларыны мүгајисә етмәјәчәјик. Лакин

[1] Хивә ханы Әбул-Гази сәчәрәје-тәракәмә. М.—Л., (түркмәнчә), 1957, с. 27.

гејд етмәк лазымдыр ки, Оғуз һаггындакы дастанын, һекајәнин мүсәлман версијасы, еһтимал ки, илкин шәкилдән хејли узаглашмыш, бүтүн һадисәләр ислам дининин тәләбләри, көрүшләри бахымындан дәјишдирилмишдир. Буна көрә дә һәмин версијада мифоложи инамларла әлагәдар һадисәләр галмамыш, ја да дәјишилмиш шәкилдә өзүнү сахлаја билмишдир. Лакин ислам дининин бу саһәдәки амансызлығына бахмајараг, јај вә оха мифоложи мүнасибәт тамам силиниб кетмәмиш, аз дәјишикликлә XVII әсрә гәдәр кәлиб чыхмышдыр.

Оғуз нәслинин, оғузларын, бә'зи түркдилли халгларын, хүсусилә азәрбајчанлыларын етник тәркибиндә иштирак етдикләринә көрә, азәрбајчанлыларын јаја, оха мифик мүнасибәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн Оғуз гағанын һәмин силаһ һаггындакы сөзләри ајрыча әһәмијјәт кәсб едир. Оғуз вә оғузлар инанырмышлар ки, јај вә ох танры тәрәфиндән көндәрилмишдир. Лакин јај вә оха мүнасибәт бунунла битмир. Оғуз дејир ки, әски инсанлар јајы—шаһ, оху—елчи сајырмышлар. Бу ифадәләрдә мифик инам ислам дининдән горунмаг үчүн «шаһ» вә «елчи» сөзләринин пәрдәсинә бүрүнмүшдүр. Ајдындыр ки, истәр инсанларын мифик инамларла јашадыглары дөврдә, истәрсә дә сонракы динләрин, о сырадан ислам дининин гылынч ојнатдығы заман шаһлар, хаганлар, һакимләр јердә танрынын көлкәләри кими гәләмә верилмишдир. Белә бир фикрә биз һәтта «Китаби-Дәдә Горгут» бојларында да раст кәлирик: Бәкил оғлу Имранын бојунда Бәкил Газанбәјдән күсүб кедир. Хатуну она өјүд вериб дејир: «Јикидим бәј јикидим: падшаһлар, танрынын көлкәсидир»[1].

Јај вә охун ислам дининин һөкм сүрдүјү бир заманда шаһа вә елчијә, бәлкә пејғәмбәрә охшадылмасы һәмин шејләрин вахты илә мифоложи инамла әлагәдар олдуғуну көстәрән амилдир.

Тәкрар едирик, тәсадүфи дејилдир ки, Оғуз гаған јајы һаким, оху исә елчи сајырды. Әски оғузларын фикринә көрә, јај оху истигамәтләндирир. Елә јәгин буна көрә дә түрк арашдырычыларындан Осман Туран гејд едир ки, әски түркләрдә јај ағалығы, һөкмранлығы, суверенлији, ох исә табелији, вассаллығы билдирәрмиш. Арашдырычы бир чох дәлилләрә әсасланараг гејд едир ки, әски түркдилли халгларда бу вә ја башга гәбиләјә, онун башчысына ох јолламаг ики чүр баша дүшүлә биләрди. Бу, һәм һөрмәт, һәм дә васаллыг, табе олмаг әламәти кими гәбул олунурмуш. Ох јолламагла һәм дә гәбиләни, гәбилә бирләшмәсини јүрүшә вә ја бөјүк дүјүнләрдә, шүләнләрдә иштирак етмәјә чағырармышлар[1]. Әски Чин мәнбәләринә көрә, түркдилли гәбиләләрдә охлар ејни дејилмиш, һәр бир гәбиләнин өзүнәмәхсус оху олмушдур[2].

[1] «Китаби-Дәдә Горгут», Б., 1962, с. 124.

Јери кәлмишкән гејд етмәк истәјирик ки, гәбилә гурулушу дөврүндә бир чох түркдилли халгларда, хүсусилә Шимали Алтајда јај вә ох мүбадиләдә натурал өлчү вә пул јеринә ишләнирди. Бир чох гәбиләләр—шорстларда, тубаларда, алтајларда «пул» сөзү әвәзинә «окса» термини ишләнирмиш. Һәтта бә'зи халглар, гәбиләләр, о чүмләдән шорстлар ох вә јаја да «окса» дејирләр. Бә'зи арашдырычыларын гејд етдикләри кими, кумандинләр, шелканлар әксәр түркдилли халглар кими оха—«ох», јаја исә—«са» дејирләр. Беләликлә, пул да демәк олан «окса»—«ох», «јај» демәкдир[3].

Јај вә охун мифоложи анлајышла әлагәдар олдуғуну көстәрән бир дәлил дә мараглыдыр. Сәлчуг хаганларындан Тоғрул бәј Рејдә кәсдирдији сиккәнин үз тәрәфинә јај, ох шәкли һәкк етдирмишдир[4]. Бу сиккәләрдән бә'зиләри,о сырадан һичри 444-чү илдә кәсдирилән гызыл пул хүсусилә мараглыдыр. Һәмин пулун һәр ики тәрәфиндә јухарыда јај вә ох һәкк олунмуш, арха һиссәсиндә јајын ичиндә «лиллаһ» (لله) јазылмышдыр.

Тоғрул бәјин һичри 447-чи илдә[5], јенә һәмин илдә[6], 457-чи[7], 461-чи[8], 472(?)[9]-чи илләрдә кәсдирдији јај вә ох

[1] Osman Turan. Eski türklerde okun hukiki bir sembol olazak kullanilmasi, “Bolleten”, cilt IX, Jagi 35, 1945, s. 313.

[2] Јенә орада, с. 306.

[3] Потонов Л. П. Лук и стрела в шаманстве у алтайцев. «Советская этнография», 1934, № 3, с. 70.

[4] Бах: D. Sourdel. Lnventaire des Mannaies musulmanes anciennes du Musec de Cabul, Damas, 1953 s. 82, 85, 88.

[5] Јенә орада, с. 87.

[6] Milesg-c The numismatic History of Rayy New-York, 1938, s. 200 N 231 s. 202 N 233.

[7] Јенә орада, с. 204, № 237, A.

[8] Јенә орада, с. 204, № 238.

[9] Јенә орада, с. 205, № 239.

шәкли һәкк олунмуш вә јајын ичиндә «лиллаһ» јазылмыш бир чох гызыл пулларына раст кәлмәк олур. Тоғрул бәјдән сонра Мәлик шаһ, Бөркүјаруг вә б. Сәлчуг хаганлары да белә етмишләр[1].

Јајын ичиндә «лиллаһ» сөзүнүн јазылмасы, бизчә, тәсадүфи дејилдир. Чохмә'налы әрәб сөзү «лиллаһ»ын «аллаһа мәхсус», «аллаһынкы», «аллаһа» мә'налары да вардыр. Сәлчуг хаганлары «лиллаһ» сөзүнү јајын ичиндә һәкк етдирмәклә јајын мүгәддәслијини, илаһилијини дә көзә чарпдырмаг истәмишләр. Бу ону көстәрир ки, Сәлчуг хаганлары, о сырадан Тоғрул бәј, Мәлик шаһ вә б. ислам дининә инансалар белә, һәлә дә өз әчдадларынын әски мифоложи инамларына, о сырадан јај-оха да һөрмәт едирмишләр.

XII әср мүәллифи Равәнди гејд едир ки, Тоғрул бәјин дамғасында, туғрасында (мөһүр) јај вә ох шәкли вар иди[2].

XIII әср Сурија мүәллифи Әбүл-Фәрәч јазыр ки, Тоғрул бәјин Хәлифә Әл Ганмә јаздыгы мәктубунун башланғычында јај илә ох шәкли вардыр[3]. XIV әср тарихчиси Һәмдуллаһ Гәзвини дә ејни мә'луматы верир[4].

Јајын һаким, суверен, мүстәгил, охун һәм дә вассал, табе олмаг кими мә'на дашыдыгларыны нәзәрә алсаг, онда башга сәлчуг хаганлары кими Тоғрул бәјин дә пулда, туғрада, дамғада, јај, ох һәкк етдирмәсинин сәбиби ајдынлашыр: Сәлчуг хаганлары бунунла өз дөвләтләринин суверен вә вассаллара малик бир хаганлыг олдуғуну билдирмәк истәмишләр.

Бәс нә үчүн јај охдан даһа үстүн сајылмышдыр? Бунун әски инамларла әлагәси јохдурму? Бәллидир ки, бир чох түркдилли бирләшмәләри силсиләләриндә, о сырадан оғузларда јај һәм дә баш танры сајылан көјүн рәмзи имиш. Она көрә дә јајын ичиндә «аллаһа мәхсус» сөзләри јазылырмыш. Көј вә онда «мәскән салан» Күнәш һәр шејә гадирдир. Елә буна көрә дә јаја үстүнлүк верилмишдир.

Бүтүн бу дејиләнләр көстәрир ки, Тоғрул бәј јај вә оху һәм мүгәддәс сајдығына көрә туғрасында, дамғасында, кәсдирдији пулларда һәкк етдирмиш, мәктубларын башында шәклини чәкдирмиш, һәм дә бунунла хаганлығынын гәвилијини, бөјүклүјүнү билдирмәк истәмишдир.

Јај вә охун мифоложи инамла бағландығыны билдирән бир мәсәләјә дә фикир вермәлијик. Һәм Ујғур, һәм дә мүсәлман версијаларындан көрүнүр ки, Оғуз гаған јај-оху оғланлары арасында бөлүшдүрдүкдән сонра онлара јер (сағда, солда), һакимијјәт верир. Бу да о демәкдир ки, онлар ев-ешик, аилә саһиби олурлар[1]. Ох атыб аилә гурмағын изләринә биз «Китаби-Дәдә Горгут» бојларында, бир чох нағыл вә дастанларда раст кәлирик. Мәсәлән, Бејрәк Дәли Гарчарын бачысы Банычичәји көрүб она вурулур. Гызын гардашы Дәли Гарчар бачысыны истәјәни өлдүрүр. Гыза Оғуз бәјләринин мәсләһәти илә һамынын бөјүк һөрмәт етдији Дәдә Горгут елчи кедир. Чох бөјүк чәтинлик вә миннәтдән сонра гызын гардашы бачысыны Бејрәјә әрә вермәјә разылашыр. Дәли Гарчара башлыг вериләндән сонра Бамсы Бејрәјин адәтә, ән'әнәјә көрә илк иши бу олмалы иди ки, кәрдәк гуруб гырх досту илә шадлыг етсин. Бејрәк кәрдәјини истәдији јердә гура билмәзди. Бунунла әлагәдар оғузларда «Оғуз заманындан» галма мүгәддәс, позулмаз бир ганун вар иди. Кәрдәјин јери евләнәнин арзусу илә дејил, башга бир васитә илә мүәјјәнләширди. Һәмин адәт Дәдә Горгут бојларында өз әксини тапмышдыр: «Оғуз заманында бир јикит ки, **евләнсә ох атарды. Оху нә јердә дүшсә онда кәрдәк тикәрди. Бејрәк хан дәхи охун атды, дибинә кәрдәјин тикди. Адахлысындан** әркәнлик бир гырмызы гафтан кәлди. Бејрәк (гафтаны) кејди»[2].

Демәли, евләнән оғлан атдығы охун дүшдүјү јердә

[1] Miles g-c The numismatic History of Rayy New-York, 1938, c. 206, № 242 A; c. 207, № 243; c. 207, № 244 A; c. 212, № 250 A.

[2] R a v e n d i, Kahat-üs-Gudur ve Ayit-üs-Surur Ankara, 1957—1960, s. 104.

[3] B a r h e b r a c i G r e g o r u. Chronion Syriacum, Parisas 1890, s. 230—231.

[4] Histoire des Seldjocides Ektrait du "Tarikhi-Guzide" d'Hamdallah Mustaufi. Jornal Asitatiyne, 1848, IV-e serie N XI, s. 427; Anadolu Selçukluları devleti tarihi, III cilt Ankara, 1952 s. 55

[1] Дәдә Горгут бојларында Огузун вә ја ханын вар-јохуну пајламасы башга шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Бу адәт «Ич Өғуза Даш Оғуз аси олуб Бејрәк өлдүјү боју бәјан едәр» бојунда дәјишилиб башга шәклә дүшмүшдүр: елин а'тасы, башчысы Газан хан вар-дөвләтини халга (өз төрәмәләринә) пајлајыр. «Газан евин јағмалатса һалалынын әлин алыр дышара чыхардылар» (бах: Китаби-Дәдә Горгут», Б., 1962, с. 150). Бизчә, Газанын бу адәти Огузун јухарыда һаггында бәһс етдијимиз адәти илә сәсләшир.

[2] Китаби-Дәдә Горгут. Б. с. 52.

көрдәјини гурмалыдыр. Бу адәт, «Китаби-Дәдә Горгут» бојунда дејилдији кими, Оғуздан галма бир адәтдир. Әкәр Оғузун мифик әчдад олдуғу нәзәрә алынарса, онда бу адәтин көкү чох әскиләрә кедиб чыхыр. 24 оғуз гәбиләсинин мифик, тарихи әчдады сајылан Оғузун јајы кәтирән өвладларына һакимијјәт, мүстәгиллик вермәси, шубһәсиз ки, јај-ох култу илә әлагәдардыр. Бу култ һәтта «Китаби-Дәдә Горгут» дастанларынын, еләчә дә «Оғузнамә»нин јазыја алындығы заман да вар имиш. Һәмин адәтин галығына Азәрбајчан нағылларында да раст кәлирик. Јај-ох култу оғузларда вә түркдилли халгларда о гәдәр дәрин көк салмышдыр ки, ох гыза дејил, һәтта һејванлар үзәринә дүшәндә дә бу ән'әнәни позмаг олмазмыш. Демәли, бу мүәјјән бир култла әлагәдар олан мүгәддәс адәт имиш. «Сарысачлы Мејмун ханым» адлы Азәрбајчан нағылы бу чәһәтдән хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Нағылда дејилир ки, бир шаһын үч оғлу вармыш. Онларын евләнмәк вахтлары чатыр. Атасы, адәтә көрә, оғланлара ох атыб евләнмәләрини тәклиф едир. Бөјүк оғлунун оху вәзирин, ортанчылын оху вәкилин, кичик оғлунун оху исә дағлары ашыб мешәдә Сарысачлы Мејмун ханымын јанына дүшүр. Оғлан бу дәһшәтли тәсадүфә гаршы чыхмыр вә онунла евләнир.

Белә бир нағыл мүәјјән дәјишикликлә ујғурларда да вардыр. Ујғур нағылында дејилир ки, бир кишинин үч оғлу вармыш. Онлар евләнмәк үчүн ох атырлар. Бөјүк оғланын оху хан сарајынын дамына, ортанчыл оғланын оху ханын вәзиринин дамына, кичијинин оху исә галын, сых мешәликдә отурмуш мејмунун габағына дүшүр. Оғлан бәхтиндән килејләниб дејир: «Көрүнүр, тале бизим бир евдә јашамағымызы, бир очағын истисинә гызынмағымызы истәјир»[1]. Онлар евләнирләр.

Көрүндүјү кими ох мејмунун јанына дүшүр, лакин истәр азәрбајчанлы, истәрсә дә ујғурлу оғлан талејин бу ојунуна гаршы е'тираз етмир. Чүнки мүгәддәс гануну, адәти позмаг олмазды.

Ох-јај култуна раст кәлдијимиз Азәрбајчан нағылларында адәтән јај-ох, әски гәбилә бирләшмәси 24 Оғуз гәбиләсиндә әсас онгон сајылан гушларын көмәји илә гәһрәмана верилир вә инсанлары өлүмдән гуртарыр,

[1] Уйгурские сказки. Алма-Ата, 1963, с. 204.

мәғлубедилмәз әждаһалары, девләри мәһв едир вә башга-башга чилдләрә кирмиш шәр гүввәләрә галиб кәлир. Мисал үчүн, белә нағыллардан бирини—«Күлоғлан» нағылыны јада салаг.

Нағылын гәһрәманы Күлоғлан гәриблијә дүшүр. О, бир шәһәрә кәлиб көрүр ки, шәһәрин әһалиси аһ-вај едир. Үмуми кәдәрин сәбәби одур ки, шәһәрдә әждаһа пејда олубдур, өзү дә шаһын гызыны истәјир вә һәмин күн гызы она әрмәған апарырлар. Күлоғлан да шәһәр әһалисинә гошулуб гызын әждаһаја әрмәған вериләчәји јерә тамашаја кедир. О, бир дашын үстүндә отурур. Јахынлыгдакы кола гонмуш гуш она дејир ки, отурдуғун дашын алтында јај-ох вар, ону көтүр. «Әждаһаны о јај-охдан сәвајы һеч нә өлдүрмәз». Оғлан һәмин јај-охла мәғлубедилмәз әждаһаны өлдүрүр, шаһын гызыны өлүмдән гуртарыр. Сонра шәһәрдә бир чадукәр пејда олур. О, чилддән-чилдә кириб вәзири, онун оғланларыны, еләчә дә шаһы вә оғланларыны, атлыларыны даша дөндәрир. Јенә гушун—онгонун вә һәмин јај-охун сајәсиндә Күлоғлан чадукәри өлдүрүр. Даш олмушлара чан верир[1]. Гысача сүжетини вердијимиз бу нағылларда јај-ох култунун изләри көрүнүр. Оғузларын јај-ох култу сонралар бир чох Азәрбајчан шаирләринин јарадычылығында да бу вә ја башга шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Илк бахышда јај-ох вә бунунла әлагәдар култ о гәдәр дәјишдирилмишдир ки, адам бурада әски бир инамын кизләндијинә белә инанмаг истәмир. Мәсәлән, Низами-нин Бәһрам образыны нәзәрдән кечирәк. Бәһрам чох зиддијјәтли, мүрәккәб, реал варлыгла, тарихи һадисәләрлә, шаирин јашадығы заманла әлагәдар бир образдыр. Лакин бу образ мифоложи кејфијјәтләрлә дә бәзәдилмишдир. Бәһрамкур ики аләмин—һәм реал, һәм дә мифоложи дүнјанын дәјишкән вәтәндашыдыр.

Низами һәм башга халгларын, һәм дә өз доғма халгынын шифаһи сөз сәнәтиндән јарадычы шәкилдә истифадә етмишдир. Бу барәдә Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында чидди елми әсәрләр јазылмышдыр[2]. Һ. Араслы

[1] Азәрбајчан нағыллары. Тәртиб едәни Ә. Ахундов, III чилд, 1962, с. 252—258.

[2] Араслы Һ. Низами вә Азәрбајчан халг әдәбијјаты. Бах: Низами Кәнчәви (мәгаләләр мәчмуәси). Б., 1947, с. 9—28; Тәһмасиб М. Һ. VII әсрә гәдәр Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты. Бах: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. 1960, с. 28—36.

вә М. Һ. Тәһмасиб өз әсәрләриндә чох тутарлы дәлилләрлә Низаминин халг јарадычылығындан истифадә етмәсиндән бәһс ачырлар. Һ. Араслы вә М. Һ. Тәһмасиб гејд едирләр ки, Низами халг јарадычылығыны ејни илә гәбул етмәмишдир. Һәр ики алимин фикринчә, Низами шифаһи сөз сәнәти хәзинәсиндән истифадә едәркән ону бәдии тәфәккүр сүзкәчиндән кечирмишдир. Бу иддиа чох догру вә елмидир. Доғрудан да, Низами шифаһи сөз сәнәтиндән, мифолокијанын хәзинәсиндән истифадә едәркән, чох сәрбәст һәрәкәт етмишдир. О бу вә ја башга әсатири образы, шифаһи халг јарадычылығы әсәринин гәһрәманыны, һадисәни, сүжети нәинки дәјишмиш, һәтта бә'зән бу вә ја башга образы истәдији кими миграсија етмиш, чарпазлашдырмышдыр. Башга сөзлә, о, халгларын мифоложи образларыны чарпазлашдырмыш, јени, орижинал образ јаратмышдыр. Бу бахымдан Бәһрамкур чох мараглы образдыр.

Бәһрамын мифоложи аләмлә әлагәсинин елми тәһлилини верән М. Һ. Тәһмасиб һаглы олараг јазыр ки, бу образ Азәрбајҹан әдәбијјатында «ики хәтлә» инкишаф етмишдир. Бәһрамкур бир тәрәфдән, «Низамидә олдуғу кими, маһир овчу, әждаһа өлдүрән гәһрәман, әдаләтли һөкмдар, көзәл вә шәраб һәриси кими тәсвир едилирсә, бир тәрәфдән дә, «Меһр вә Мүштәри»дә олдуғу кими, һеч кәсин сәадәтинә дөзә билмәјән, пахыл, аравурушдуран, хаин, кинли, ејни заманда чох гәзәбли бир адам кими верилир»[1]. Даһа сонра арашдырычы гејд едир ки, бу заһири зиддијјәтләрә бахмајараг, һәр ики образын прототипи ејнидир.

Мидија, әски Пәһләви, һинд мифолокијасындан бәллидир ки, инсанлар јағышсыз гара булудлара дүшмән кими бахмышлар. Әски мидијалы, һиндли вә б. бу тәбиәт һадисәсини мификләшдирмишләр вә бир сыра халгларын мифолокијасында о башга-башга адларла мөвҹуд имиш: мидијалылар буну Вритра // Врта адландырмышлар. Вритранын өлүмү јағышын јағмасы демәк имиш. Вритраны өлдүрән илдырым аллаһы Бритраһандыр. Акад. Манук Абеғјан Вритраһан һаггындакы әсатири инамлары белә үмумиләшдирир: «...һәмин бу Веретрагна, нечә ки, изаһ едирләр, илкин илдырым танрысы олмушдур. Һәрчәнд ки, Иран Веретрагна танрысынын бүтүн

[1] Тәһмасиб М. Һ. VII әсрә гәдәр Азәрбајҹан халг әдәбијјаты. Бах: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Б., 1960, с. 35.

илдырым танрыларынын һамысына хас олан әждәһаларла мүбаризәсинә даир һеч бир мә'лумат верилмир, «лакин о јенә дә гәдим Веретрагнаны—Вртраны өлдүрән танрынын, јә'ни әждәһаларла вурушан танрыларын бүтүн мифик, физики сифәтләрини олдуғу кими сахламышдыр». Веретрагна ады—һинд илдырым танрысынын епитетләриндән биридир»[1].

Әски ермәниләр буна Ваһагн демишләр. М. Хоренаси Ваһагнын әсатири кејфијјәтләри һаггында ермәни халгынын јаратдығы бир ше'р парчасыны өрнәк кәтирмишдир. Әски Ермәнистанын бир чох јерләриндә онун адына мә'бәдләр вармыш. М. Абеғјан ермәниләрин әждәһа өлдүрән, илдырым танрысы Ваһагн образыны мидијалылардан—иранлылардан кечән мифоложи образ кими гәбул едир[2]. О јазыр ки, Ваһагн ады өз мәншәјинә көрә Веретрагна (Վերեթրագնա) Вритран илә әлагәдардыр.

Илдырым танрысы Вритраһан фонетик дәјишиклијә уғрајараг Бәһрам шәклинә дүшүр. Вритраһан // Веретрагна // Бәһрам вә ермәниләрдә Ваһагн ејни мәншәли илдырым танрыларыдыр.

Низами мүрәккәб тәбиәтли Бәһрам образыны јарадаркән, бир тәрәфдән тарихи шәхсијјәт кими Сасани сүлаләси шаһларындан I Јездәкүрдүн оғлу V Бәһрамын шәхси кејфијјәтләриндән, әски мидијалыларын Вритраһан // Бәһрам һаггындакы әсатирләриндән вә нәһајәт арашдырычыларын диггәтини ҹәлб етмәјән үчүнҹү бир мәнбәдән—Оғуз һаггындакы әсатирдән истифадә етмишдир. Бәһрамкурун Мидија әсатири илә әлагәси һаггында Ј. Е. Бертелс[3], М. Һ. Тәһмасиб[4] вә б. елми мүлаһизәләр сөјләмишләр.

Биз јухарыда әски ермәни, күрҹү мәнбәләринә истинадән гејд етдик ки, түркдилли халглар е. ә. Загафгазијада да јашамышлар. Бу торпагда јашамыш Азәрбајҹан гәбилә бирләшмәләри силсиләләринин зәнкин мифләри дә вармыш. Бизҹә, Низами азәрбајҹанлы олмаг е'тибары илә азәрбајҹанлыларын әсатирләринә биканә галмамыш вә гала билмәзди. Бәһрамкурун маһир овчу олмасы да еһтимал ки, түркдилли халгларын әски әсатирләри илә бағлыдыр.

[1] Абеғјан М. Гәдим ермәни әдәбијјаты тарихи (ермәничә), I ҹилд, 1944, с. 32.
[2] Јенә орада.
[3] Бертельс Е. Э. Низами. М., 1956, с. 157 и др.
[4] Бах: «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи». Б., 1960, с. 36.

Доғрудур, Бәһрамкур Фирдовсидә дә маһир овчу кими верилмишдир. Гафгазын улу түркдилли халгларынын вә гәбилә бирләшмәләринин Иранла ичтимаи, сијаси, мәдәни әлагәләри олмушдур. Бу әлагәләрин нәтичәсиндә бәлкә Оғуз өзүнүн јај-ох, овчулуг һаггындакы әсатири тәсәввүрләрини дә иранлылара вермишдир.

Орион, Дел, Один, Оғуз, Һајг әсатири, әсатири-тарихи образлар арасында јалныз заһири дејил, дахили, мә'на, идеја охшарлығы да вардыр. Бунларын һамысы әсас әсатири сәчијјәләринә, кејфијјәтләринә көрә, бир-биринә аз-чох дәрәчәдә јахындыр. Бу образлар әсасән ишыгла, улдузла, одла, јај-охла әлагәдар әсатири кејфијјәтләрә јијәләнибләр. Бәлкә бу әсатири образлар арасында бир әлагә олмушдур. Лакин, бизчә, бу јахынлыг, һәр шејдән әввәл, әсатири инамла јашајан гәбилә бирләшмәләри силсиләләринин, халгларын һәјата, ајры-ајры һадисәләрә мүнасибәтләри илә вә онларын јашајыш тәрзләриндәки охшарлыгла әлагәдардыр. Бу, бә'зән онларын мифоложи көрүшләриндә дә јахынлыг, бәнзәјиш јаратмышдыр. Бә'зән исә бу охшајышлар о гәдәр јахын олмушдур ки, халглар бу вә ја башга доғма милли әсатири образын, танрынын әвәзинә, башга халгын ејни охшар танрысына, образына инам кәтирмишдир. Бу чәһәтдән Оғуз вә Һајг әсатири образлары арасындакы гаршылыглы әлагәләр мараглыдыр.

М. Абеғјан Һајг вә Белдән бәһс едәркән, Оғузун адыны да хатырлајыр. Бизчә, Оғузла Бел арасында да јахынлыг вардыр. М. Абеғјан Һајг вә Бел әфсанәсиндән данышаркән гејд едир ки, «дикәр тәрәфдән ермәниләрин вә ја ермәниләрин әчдадларынын чәнуб гоншулары илә, хүсусән ассуриләрлә, бәлкә дә бабилләрлә үнсијјәти нәтичәсиндә бу миф башга тарихи тә'сирә мә'руз галмышдыр. Дүшмән сајылан әски деви, демону, гаранлығын руһуну дүшмәнчилик нәтичәсиндә Бел тутмушдур ки, бу да Ермәнистанын чәнуб гоншуларында, семит халгларында—ассуриләрдә, бабилләрдә, халдејләрдә вә б. Күнәш танрысы, көјүн вә ишығын саһиби, дүнјанын вә инсанларын һакими, улдузларын јол көстәрәнидир»[1].

Демәли, ермәниләрин әчдадлары Белин симасында дүшмәнләрини көрмүшләр. Бел өнчә семитләрин Күнәш

[1] Абеғјан М. Көстәрилән әсәри, I чилд, с. 23.

танрысы олмушдур. Ермәни әсатиринә көрә Бели Һајг өлдүрмүшдүр. Бу әсатири әфсанә заман кечдикчә, даһа дәгиг дејилсә, Гафгаздакы Азәрбајчандилли гәбиләләрлә ермәниләрин мәдәни әлагәләри даһа да артдыгча тарихи һадисәләр Белин јеринә Оғузу гојмаса да, һәр һалда онларын арасындакы јахынлығы һисс етмиш вә буна көрә дә гәринәләр кечдикчә Белла Оғуз арасында охшарлыг даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрмишдир. Бел Күнәш танрысыдыр, Оғуз Күнәшин чыхмасыны хәбәр верән Данын танрысыдыр. Оғузун Күнәш мифи илә бағлылығы ону ермәниләрә севдирмиш вә онлар Оғуза да тапынмышлар. М. Абеғјан Оғуза тапынма вә Һајг әфсанәсинин епик мәншәји һаггында јазыр: «Бел вә онун гәһрәман дөјүшчүләринин мәғлуб олдуғу тәпәни Һајг Герезманг (гәбиристанлыг—*М. С.*) адландырды. Инди ора Герезманг адланыр. Һајг әмр едир ки, Белин мејидини ...Һарга апарсынлар, бир уча јердә басдырсынлар ки, өз ушаг вә арвадларыны көрсүн»[1].

Чох әски вә јени халгларда, еләчә дә Ермәнистанда көһнә гәбирләр уча јерләрдә тикилирди. **«Адәтән уча јерләрдә бир нәһәнкин, Азманын—Оғузун јахуд азнавурун гәбири олур. Бура** тапынма јеридир»[2].

М. Абеғјанын фикирләринин изаһына кечмәдән гејд етмәк лазымдыр ки, әски түркдилли халгларын әксәријјәти, бәлкә һамысы өлмүш адлы-санлы гәһрәманларыны, сәркәрдәләрини, гағанларыны—хаганларыны ја уча бир јердә—тәпәдә басдырармышлар, ја да онларын гәбирләринин үзәринә торпаг төкүб сүн'и тәпәчикләр—гурғанлар јарадармышлар. Түрк дилләриндә «гурған» сөзүнүн бир мә'насы да гәбир тәпәси демәкдир. Вахты илә Азәрбајчанда бир чох тәбии вә сүн'и тәпәләр Оғузун ады илә адланмышдыр. Ј. В. Чәмәнзәминли Парис милли китабханасында сахланылан «Тәварихи-аләм» адлы әсәрә истинадән гејд едир ки, Оғуз хан Ширваны, Арраны, Муғаны тутдугдан сонра Учан сәһрасына кәлир. О, әтәјини торпагла долдуруб мүәјјән јерә төкәндән сонра әмр едир

[1] М. Абеғјанын кәтирдији ситат V әср тарихчиси М. Хоренасидәндир. Лакин о ситат кәтирәркән М. Хоренасинин Мар Абаса истинад етдији јери ихтисар етмишдир. [Бах: Хоренаси М. Ермәни тарихи (ермәничә). Јереван, 1961, с. 102]. Биз бунунла ону демәк истәјирик ки, бу әфсанә М. Хоренасидән әввәлләр дә ағызларда долашырмыш.

[2] Абеғјан М. Көстәрилән әсәри, I чилд, с. 20—21.

ки, һәрә ора бир әтәк торпаг төксүн. Беләликлә, бөјүк бир тәпә јараныр[1].

Јазычы-алим Ј. В. Чәмәнзәминлинин бу тәдгигаты фолклорчу Шамил Чәмшидовун да диггәтини чәлб етмишдир. Түркдилли халгларын сүн'и тәпә јаратмасы һаггында Ш. Чәмшидов Мил дүзү әразисиндәки Ағчабәди, Хочавәнд, Ашыглы, Авшар вә б. кәндләрин әһалисиндән мараглы әфсанә ешитмишдир. Һәмин әфсанәдә дејилир ки, «о вахтын адәти үзрә вурушдан әввәл һәр ики гошун өзү үчүн тутмуш олдуғу дајаначаг јериндә бөјүк бир тәпә дүзәлтмәли имиш»[2].

Бир чох өлкәләрдә дә тәпәчикләрә, тәпә-гәбирләрә «Оғуз гурғаны», «Оғуз тәпәси» дејилир. Мәсәлән, Украјна ССР Херсон дијарынын Нижни Серогоз рајонунун мәркәзиндә 16 м. һүндүрлүјүндә гәбир-гурғанлар, гәбир тәпәләр вардыр ки, Оғузун ады илә адланыр[3]. Бу, әлбәттә, ади бир тәсадүф дејилдир. Мә'лумдур ки, бу торпагларда да вахты илә бир чох түркдилли гәбиләләр олмушлар вә онларын хаганларынын, сәркәрдәләринин тәпә-гәбирләри дә Оғуз гурғаны—Оғуз тәпә-гәбри адланмышдыр. Бу тәпә-гәбирләри скиф гәбирләри дә сајырлар. Демәли, тәкчә Ермәнистанда дејил, түркдилли гәбиләләрин олдуғу вә јашадығы бир чох өлкәләрдә гурған, тәпә-гәбирләр, тәпәләр Оғузун ады илә бағлыдыр.

Инди М. Абеғјанын фикринә кечәк. Онун јухарыдакы фикриндән беләә еһтимал етмәк олар ки, Беллә Оғузун охшар чәһәтләри олдуғундан халг бунлар арасында јахынлыг көрмүшдүр. Бу бәнзәјишләри шәртләндирән әламәтләр һансылардыр?

Һәр шејдән әввәл, азман Бел вә азман Оғуз Күнәшлә, ишыгла, шүа илә әлагәдардыр. Шүбһәсиз ки, шүа, ишыг, Күнәшлә бағлы олан һәр ики әсатири образы ер-

[1] Чәмәнзәминли Ј. В. «Азәрбајчан» сөзү әтрафында. РӘФ, АРХ, 26, Г-10, 186, № 19102.

[2] Чәмшидов Ш. Китаби-Дәдә Горгутда тәсвир едилән һадисәләрин чоғрафи шәраити мәсәләсинә даир. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), 1963, № 2, с. 62.

Истәр Оғузун, истәрсә дә түркдилли гәбиләләрин сүн'и тәпә јаратмалары мүәјјән мифоложи тәфәккүрлә әлагәдардыр. Бир чох әски түркдилли халгларда дағ, тәпә ән бөјүк инамлардан бири олмушдур. Һәтта бөјүк дағлары, тәпәләри бу вә ја башга түркдилли халг әчдад кими дә гәбул етмишдир.

[3] Бах: Большая Советская Энциклопедия, т. 30, второе издание, с. 512.

мәниләр бир-биринә охшатмышлар. Онларын икиси дә һакимдир. Лакин Бел ермәни әсатириндә мәнфи образ кими гәләмә верилмишдир. Буна бахмајараг, М. Абеғјан мүшаһидә етмишдир ки, ермәниләр тәпә-гәбирләрә—Оғуз гәбиринә тапынмышлар. Оғузларла ермәниләр гаршылашдыгча, еһтимал ки, бә'зи Оғуз инамлары ермәниләр арасында јајылмышдыр. Буна көрә дә онлар Оғузун ады илә бағлы јерләрә тапынмышлар.

Оғуз һаггында М. Абеғјанын мә'луматы вә Оғузла Бел арасындакы јахынлыг барәсиндәки еһтималларымыз бир дә ону сүбут едир ки, Оғузла бағлы инамлар Гафгазда вә Загафгазијада чохдан вармыш, һәтта бу инам о гәдәр гүввәтли имиш ки, христиан вә ислам дининин һаким олдуғу дөврләрдә дә әввәлки мөвгејини итирмәмишдир.

Чох мараглыдыр ки, азнавурун—Оғузун—Уғузун ады илә әлагәдар әфсанәләр бә'зән ермәниләрин бу вә ја башга дастан сүжетинин бир һиссәси вә с. илә бирләшмиш, гајнајыб гарышмышдыр. Белә миграсијаја мә'руз галмыш, чарпазлашмыш тарихи әфсанәләрдән бирини XIX әсрин ермәни алимләриндән Гарекин Србандзјанс 1874-чү илдә «Грос вә Брос вә ја Сасунлу Давид» ады алтында чап етдирдији әсәрләриндә вермишдир. Бу әфсанәдән күрдләрә, азәрбајчанлылара вә б. гоншу халглара нифрәтлә јанашан ермәни јазычысы Раффи дә данышмышдыр. О јазыр: «Мүәллиф (Г. Србандзјанс—*М. С.*) азнаворларын гәбирләри вә онларын нәһәнк, азман олмасы һаггында әфсанәләр верир. Азнавурларын гәбирләрини гәбилә башчыларынын мәгбәрәси сајыр. Чүнки азнавор, нәсли вә ја гәбиләси олан демәкдир. Мүәллиф гејд едир ки, бу гәбирләрдән чохусу тапынма јери, мә'бәдкаһ олмушдур.

Бүтпәрәстлик чағында зеһни вә физики чәһәтдән үстүн олан мәшһур шәхсләр ади адамлардан јүксәкдә дурурдулар вә буна көрә онлар танры сајылырдылар вә халг беләләринә тапынырды. Бу инам, һәтта индијә гәдәр аз инкишаф етмиш халглар арасында да вардыр. Гәһрәман бир адамын вә ја бир чадукәрин гәбринин мә'бәдкаһ, тапынма јеринә чеврилмәсинә тарихдә тез-тез тәсадүф едилир... азнавурлар беләә бир кејфијјәтә маликдирләр... Маназгердин Ермәни Бостаны, јахуд Карабардез (дашбағ—дашбағча—*М. С.*) адлы кәндиндә «азнавур»ун гәбри һаггындакы әфсанә фикримизин доғрулу-

ғуну исбат едир... «Азнавор» узаг јердән көзәл, «одлу бир гыз» гачырыб ады чәкилән кәндә кәтирир. Сарај тикир вә гыз орада јашајыр. Онун ады Шириндир. Лакин нәһәнк нә гәдәр чалышырса, гызын мәһәббәтини газана билмир. Ширин азнавора һәмишә мүмкүн олмајан шәртләр гојур, чәтин ишләр тапшырыр. Мисал үчүн, гыз тәләб едир ки, о, дашлыгда бостан әксин, хијар битирсин. Ширин бунлары јејәндән сонра ону севәчәкдир. Азман «азнавор»... әлиндә бел хејли зәһмәт чәкир, дашлары гырыр, бағча салыр вә Ширинин арзусуну јеринә јетирир. Һијләкәр гыз она јени вә даһа чәтин иш тапшырыр. Ширин арзу едир ки, хијары јарма ашы илә јесин. Одлу гыз «азнавор»дан Сипан дағынын девләриндән бир габ јарма ашы кәтирмәсини хаһиш едир.

«Азнавор» да дағa кедиб, орадан јарма ашы кәтирәнә гәдәр Ширинин әсл севкилиси Ғовд кәлир вә гыз онунла бирликдә сарајдан гачыр. «Азнавор» севдији гызын һијлә, мәкрлә дүнјанын ән гүввәтли азманыны, нәһәнкини алдатдығына көрә инкисари хәјала уғрајыр вә өз бели илә өзүнү өлдүрүр. Кәнчләр ону дәфн едирләр вә кәндин гадынлары онун һаггында нәғмәләр гошур.

Ермәнистанын башга јерләриндә дә азнаворларын гәбирләрини нәһәнкләрин, јахуд оғузларын: (Օղուզներ) гәбирләри адландырырлар. Онларын чохусу гәдимликләри илә атәшпәрәстлик дөврүнә бағлыдырлар»[1].

Әсас мәсәләјә кечмәдән бу әфсанәдәки азнавор // азнаврурлара диггәт едәк. Азнаворларын түркдилли гәбиләләрлә әлагәси вармы? Бәлкә ади бир тәсадүф нәтичәсиндә Оғузла азнавур гоша хатырланыр? Бу суаллара чаваб вермәк үчүн әввәлчә азнавурларла түркдилли халгларын мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Биз јухарыда Бунтүркләрдән данышанда гејд етдик ки, әски күрчү мәнбәләринә, хүсусилә VII—IX әср мүәллифинин «Картлинин мүрачиәти» әсәринә көрә Бунтүркләр һәтта е. ә. Загафгазијада јашамыш вә бурада Македонијалы Искәндәрлә вурушмушлар. Һәлә XI әср күрчү тарихчиси Леонти Мровели вә сонралар бир чох алимләр, о сырадан Марр, Г. А. Меликишвили* Бунтүркләри түркдилли гәбилә бирләшмәләри сајырлар. XI әсрин тарихчиси чох һаглы олараг Бунтүркләрлә гыпчаглары ејни халг һесаб едир[1]. «Моксеван Картлисан» («Картлинин мүрачиәти») әсәринә көрә Бунтүркләр Картлидә јашајырдылар. Һәмин әсәрдә дејилир ки, Картлидә әввәлләр «вәһшијә бәнзәр» «Бунтүркләр» һуннлар Ихоннлар јашамышлар[2]. «Картлис сховреба» Картлинин әһалисини «Бунтүрк вә гыбчаглардан» (гыпчаглардан) сајырды вә һәмин мәнбәјә көрә, Македонијалы Искәндәр онлары мәһв етди[3]. «Картлис сховреба» вә «Моксеван Картлисан»дакы мә'луматлары проф. Г. А. Меликишвили мүгајисә едир вә үмумиләшдирәрәк белә јазыр: «Һәм дә гејд едилир ки, Македонијалы Искәндәр Картлијә кәләндә Картли әразисиндә јашајан бунтүркләри гырмыш, «картлосианлары» исә сахлајыб, Азону онлара һөкмдар тә'јин етмишдир.

Беләликлә, Азо да «Москевај» әфсанәсиндән көтүрүлмүшдүр. Лакин мүәллифин консепсијасына көрә, Азо һәр һансы бир картли гәбиләсинә мәнсуб ола билмәзди вә буна көрә дә о, македонијалыја, «јунанларын» әлалтысына чеврилмишдир вә и. а. Азонун һәмјерлиләринин онунла бирликдә Картлијә кәлмәси һаггында мә'лумата даир дә «Картлис сховреба»да гејд вардыр, лакин әкәр «Моксевај»а көрә бу кәлмәләр арионкартвелиләрдирсә, «Картлис сховреба»ја көрә, бу кәлмәләр јүз мин «романлыдыр» (КС, 18). Сонралар бу «романлыларын» бир һиссәси Азодан ајрылмыш вә Фарнавазын тәрәфинә кечмишдир. Онлардан да «азнаурлар» (дворјанлар) әмәлә кәлмишдир (КС, 25)»[4].

Кәтирилән дәлилләрдән көрүнүр ки, Бунтүркләр, һуннлар Картлидә јашамышлар вә онлар кuја гејри-ади (вәһшијәбәнзәр) инсанлар имиш. Һәмин торпаға кәлән римлиләрдән кuја азнаурлар төрәјир. Демәли, «азнаур» // «азнавор» әски Бунтүркләрин, һуннларын јашадыглары торпағын задәканларына верилән аддыр. Һәр һалда «азнавор» сөзүнүн Оғузла биркә хатырланмасы тәсадүфи дејилдир. Мараглыдыр ки, М. Абеғјан да Оғузла азнавору ја ејниләшдирир, ја һәр икисинин дә адыны (Раффи кими) јанашы чәкир[5].

---

[1] Раффи. Әсәрләри күллијјаты (ермәничә), IX чилд, с. 106—108.

* Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, с. 280.

[1] «Картлис цховреба» («Күрчү тарихи»). I чилд, Тбилиси, 1955, с. 17.

[2] Меликишвили Г. А. Көстәрилән әсәри, с. 280.

[3] Јенә орада.

[4] Јенә орада.

[5] Абеғјан М. Көстәрилән әсәри, I ч., с. 23.

Инди исә јухарыда һаггында бәһс етдијимиз әфсанәјә гајыдаг.

Проф Гуркен Антонјан Гарекин Срвандзјансын топладығы әфсанәдән бәһс едәркән доғру оларағ ону «Фәрһад вә Ширин» дастаны илә әлагәләндирир. Доғрудан да, Азнавор—Огуз һаггындакы ермәни халгы арасында һәлә XIX әсрә кими сахланылмыш бу әфсанәдә Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын, «Фәрһад вә Ширин» халг дастанларынын мүәјјән сүжет, мәзмун тә'сири һисс олунур. Лакин бурада башга бир тә'сир дә вардыр ки, нә Г. Срвандзјансын, нә Раффинин, нә дә Г. Антонјанын диггәтини чәлб етмәмишдир. Бу тә'сир Оғуз әфсанәләри илә әлагәдардыр.

Бизчә, Г. Срвандзјансын топладығы һәмин әфсанә вахты илә башга сүжетә малик олмушдур. Сонралар о хејли дәјишилмишдир. Әфсанәдә «Фәрһад вә Ширин» тә'сири өзүнү һәр ики образда—һәм Азнаворда—Оғузда, һәм дә Шириндә ајдын шәкилдә көстәрир.

Ширинин Азнавора даш гырдырмасы (заһири охшарлыг олса да) бизә Фәрһадын Ширинә сүд кәтирмәк үчүн Биситуну јарыб арх чәкмәсини хатырладыр. Азнавурун // Азнаворун даш чапмасы, Ширинин арзуларыны гејд-шәртсиз јеринә јетирмәси, онун Фәрһадын тәбиәти илә әлагәдар олдуғуну зәиф дә олса нүмајиш етдирир. Көрүндүјү кими әфсанәнин «Фәрһад вә Ширин» дастаны илә әлагәси аздыр вә онлар да, әсасән, заһири охшарлыгдыр. Лакин әфсанәнин Оғуз әфсанәләри илә әлагәси һәм чохдур, һәм дә заһири дејил, мәзмунда, фикирдә вә мифоложи анлајышлардадыр.

Әфсанәдәки Ширинин Низаминин поемасындакы вә халг дастанындакы Ширинлә әлагәси аздыр, өзү дә, әсасән, ад ејнилији илә мәһдудлашыр. Лакин әфсанәдәки Ширин ики образын синтезиндән, гајнајыб-гарышмасындан јаранмышдыр. Ширин һансы әфсанәви, әсатири-мифоложи образларын миграсијасындан јаранмышдыр? Бу суала чаваб вермәк үчүн әфсанәдәки Ширинин һәм заһири, һәм дә әсатири-мифоложи кејфијјәтләринә диггәт јетирәк. Бу кејфијјәтләр образын һәм мәншәјини, прототипини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едәчәк, һәм дә илкин образын Гафгаз вә Загафгазија шәраитиндә уғрадығы дәјишиклији көстәрмәклә һәгигәти мејдана чыхармыш олачагдыр. Бунунла да Оғуз әфсанәләринин әски версијаларынын нә вахтдан Гафгаз вә Загафгазијада олмасы,

онун башга мифоложи әфсанәләрә тә'сир етмәк дәрәчәсинә гәдәр галхмасы дүрүстләшәчәкдир.

Бу әфсанәдәки Ширин образы Оғузун һәр ики хатунунун әсатири кејфијјәтләринә јијәләнмишдир. Көрүнүр ки, һәр ики образ һәм Загафгазија мүһитинә, ермәни халгынын арасына дүшәркән, һәм дә заманын тәзјиги нәтичәсиндә сыхышдырыларкән чидди дәјишиклијә уғраса да өзүнүн илкин хүсусијјәтини, јә'ни Оғузун арвадларынын мифик кејфијјәтләрини мүәјјән дәрәчәдә горујуб сахлаја билмишдир.

Ујғур версијасында Оғузун арвадларынын әсас әсатири кејфијјәтләрини хатырлајаг: Оғузун биринчи арвады шүа васитәсилә көјдән дүшмүш вә шүанын ичиндән чыхмыш, башында шүадан чәләнк кими бир шеј олан гыздыр; доғдуғу оғланлар—Күн, Ај, Јулдуздур. Һәтта адларына көрә дә еһтимал етмәк олар ки, бәлкә вахты илә онлар да ишыгла, одла әлагәдар олмушлар, чүнки космик чисмләри шәхсләндирмәк түркдилли халгларын да мифоложиси үчүн сәчијјәвидир.

Әфсанәдәки Ширин (бизчә, бу ад она сонралар верилмишдир) өзүндә Оғузун биринчи арвадынын, јә'ни өзүнүн илкин сәчијјәләринин һансыны сахламышдыр? Оғузун арвады, һәр шејдән әввәл, одла ишыгла әлагәдардыр вә о бу илк сәчијјәсини һеч вәчһлә итирмәмишдир; һәтта ермәни халгы арасында вариантлашаркән белә бу әсатири сәчијјәсини горумушдур. О, ермәни вариантында «од гыз» (հրեղեն աղջիկ) адланыр.

Инди Оғузун икинчи арвадыны—хатунуну хатырлајаг: Оғуз она көлүн ортасындакы ағачын ичиндә отурмуш һалда раст кәлмишдир. Бу көзәл гыз битки—ағач илаһәсидир ки, бә'зи түркдилли халглар она Өләнк дејирләр. Өләнк илаһәси олдуғу биткини, ағачы һимајә едир. Һәмин бу әсатири сәчијјә өзүнү әфсанәдәки Шириндә даһа чох горумушдур. Әфсанәдәки Ширин Азнавора бағ салдыртдырыр, бостан әкдирир вә һәтта билдирир ки, о бу бостанын, бағын мејвәсини јејәндән сонра онда Азмана гаршы мәһәббәт һисси ојаначагдыр. Бизчә, гызын—Ширинин Азмана јарма ашы сифариш вермәси тәсадүфи дејил. Онун тәләб етдији хөрәк дә биткидән—буғдадан һазырланыр вә бурада онун биткијә мүнасибәти билинир. Әфсанәдәки Ширинин дашлыгда бағ-бостан салдырмасы да онун битки—ағачы һимајә етмәси илә әлагәдардыр. О, Низамидәки вә халг дастанындакы

Ширин кими дағы-дашы сүд архы үчүн парчалатмыр. Әфсанәдәки Ширин ағачын, биткинин артмасы үчүн Азнавора белә бир ишә киришмәји сифариш едир.

«Од гыз—битки—ағачы һимајә едән гыз Оғузун һәр ики арвадынын мифик чарпазлашмасындан јаранмышдыр. Онлар Гафгазда белә бир чидди дәјишиклијә уғрамыш вә ермәни халгы арасында јајылыб сахланмыш вариантда ваһид, јени, орижинал образа чеврилмишдир.

Лакин ваһид образа чеврилмиш Оғузун арвадлары сонралар, X—XII әсрләрдән башлајараг, даһа бир дәјишиклијә уғрајырлар. О да будур ки, XII әсрдә Низами Кәнчәвинин Хосров, Фәрһад, Ширин образлары сәнәткарларын, еләчә дә шифаһи халг әдәбијјаты јарадычыларынын диггәтини чәлб едир. Артыг Низамидән башлајараг онларын әдәби ән'әнәләрини изләмә «дәби» јараныр. Әдәби ән'әнәни изләмәнин нәтичәси олараг, синтез шәклинә дүшмүш һәмин образ Ширинин һәм адыны гәбул етмиш, һәм дә Фәрһадла, Ширинлә әлагәдар бә'зи мәсәләләр, аз да олса, бу әфсанәјә дахил ола билмишдир.

Демәли, Оғузун һәр ики арвадынын әсатири кејфијјәтләри чарпазлашмыш, гаршылашмыш, Гафгаз мүһитиндә јени бир образ јаранмыш, сонрадан бу миграсија олунмуш гыз (Ширин) вә Азнавор Фәрһад—Ширин әдәби ән'әнәсинин, аз да олса, үстүнлүјүнә мә'руз галмышдыр.

Көрүндүјү кими Оғуз Гафгазда нә гәдәр дәјишилсә дә, өз мифоложи сәчијјәләрини горујуб сахламышдыр. Бурада Раффинин бир гејдинә фикир вермәлијик. О јазыр ки, Оғузун гәбирләри атәшпәрәстликлә бағлыдыр. Оғуз гәбирләринин атәшпәрәстликлә әлагәләндирилмәси вә XIX әсрә кими бу инамын јашамасы көстәрир ки, Оғуз өзүнүн одла, шүа вә Күнәшлә мифик әлагәсини һеч заман кәсмәмишдир.

Оғузла әлагәдар мифик, әсатири-тарихи, тарихи әфсанәләр Гафгазда гысалдылыб јығчамлашмыш, чидди дәјишиклијә уғрамышдыр. Лакин Оғуз бә'зән өз ады илә, бә'зән «азнавор» // «азнавур» // «азнаур» ады илә јашамыш, һәтта Оғузун ады илә бағлы тәпәләр, тикинтиләр башга халгларын тапынма јеринә чеврилмишдир. Оғуз вә онун әтрафында јаранмыш мифик әфсанәләрин Гафгазда ермәни халгынын мифоложи инамлары илә јанјана јашамасы, онунла гајнајыб-гарышмасы көстәрир ки, оғузлар бу торпагда һеч олмаса мифоложи инамларын һаким олдуғу, рәсми динләрин ја мејданда олмадығы әсрләрдән әввәл, ја да һәлә шүурларда чох зәиф тутдуғу бир заман да мөвчуд имиш.

Бүтүн бу дејиләнләрдән белә бир мәнтиги нәтичә чыхыр: Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә дуран Арсаг, Мидија, Арран—Албан, еләчә дә түркдилли гәбиләләрин (бунтүркләр, хајлантүркләр // сајлантүркләр, басилләр, булгарлар, оғузлар, һуннлар, хәзәрләр вә б.) зәнкин мифолокијасы вармыш; заман онлары чарпазлашдырмыш, түркдилли гәбиләбирләшмәләринин мифоложи тәфәккүрү әсасында ваһид фәлсәфи-мифоложи тәфәккүр јаратмыш вә гоншу халгларын сојкөкүндә иштирак едән гәбилә бирләшмәләри илә тәмасда олдуглары тарихи шәраитдән асылы олмајараг, әсатири-фәлсәфи аләмдә гаршылыглы анлашма үчүн зәмин мејдана кәлмишдир.

1162—19

ВАРСАГ СӘНӘТИНИН МИФИК ТӘФӘККҮРЛӘ ӘЛАГӘСИ

Азәрбајҹандилли гәбиләләрин е. ә. Гафгазда сыхлашмасы Азәрбајҹан халгынын формалашмасы просесини сүр'әтләндирди. Формалашмаға башлајан бу халгын бәдии тәфәккүрүндә әсатири-мифоложи образлар, инамлар силсиләләри, халг јарадычылығынын бүтүн бир саһәси, бәлкә еләә һамысы гајнајыб-гарышыр, бир-биринә јахынлашыр вә беләә бир мүрәккәб әдәби, фәлсәфи, тарихи-ичтимаи просес јенисини—**Азәрбајҹан тәфәккүрүнү** доғурур, јарадырды. Халг јарадычылығыны вә онунла сых бағлы олан мифоложи көрүшү јарадан сәнәткарлар ја ејни идиләр, ја да әкиз. Бу бахымдан *варсаг* адыны дашыјан сәнәткарын адынын тәһлили марагдыдыр.

Халг јарадычылығы вә онун јарадычылары һәмин халгын тарихи гәдәр әскидир. Бу вә ја башга халгын шифаһи сөз сәнәти һаггында данышмаг, һәмин халгын тарихи, мифоложијасы, ичтимаи-сијаси, фәлсәфи-бәдии тәфәккүр тарихи һаггында бәһс етмәк демәкдир. Әски мидијалыларда, албан—арраплыларда вә әски түркдилли гәбилә бирләшмәләри силсиләләриндә инсан амансыз тәбиәтлә гаршылашдыгда илк әввәл өз зәифлијини һисс едир. Лакин күчлү, инадкар тәбиәтлә мүбаризә зеһни чәһәтчә зәиф инсаны тәдричлә камилләшдирирди. Бу мүбаризә башга-башга, рәнкарәнк олурду. Јашамаг үчүн тәбиәтә тә'сир етмәк мүбаризә јолларындан бири иди. Бу јол ибтидаи техниканы вә мифоложи анлајышлары, сөз сәнәтини, илк рәгс вә мусиги сәнәтини јаратды. Инсанын

илк идеалист, материалист бахышы чылыз, әтә-гана долмамыш шәкилдә мејдана чыхды вә бунлар, заман кечдикчә, ајры-ајры истигамәтләрдә инкишафа башладылар.

Инсан мүгәддәс руһлары, тотемләри—онгонлары, танрылары јарадыр вә онлара тапынырды ки, онлар да тәбиәтлә мүбаризәдә инсана көмәк етсин. Инсан ритмик сәс (мусиги), сөз вә мә'на ифадә едән һәрәкәтләрлә (рәгс) јаратдығы јарадычылара—онгонлара, тотемләрә, танрылара арзу вә истәкләрини билдирирди. Буна көрә дә әски инсан сөзә вә онун гүввәсинә инанмаға башлајыр. Түркдилли халглардан шорлар мешә танрысыны — мешә руһуну разы салмаг үчүн она һекајәләр сөјләјирмишләр. Шор овчулары ова кедәркән өзләри илә һекајәчиләр апарырмышлар. Чүнки онлар инанырдылар ки, мешә танрысы һекајәләри чох севир[1].

Башга бир мисал: Надир шаһ заманында икидләр, баһадырлар маһны сөјләјәрәк, бә'зи хәстәликләри говурдулар. Онлар әфсун маһнылары охујурдулар[2]. Демәли, инсан бу гәнаәтә кәлмишди ки, сөзлә гадир руһлара, танрылара тә'сир етмәк олар: инсан бир тәрәфдән сөзлә, ритмик сәс вә мә'налы һәрәкәтләрлә өз хәјалынын мәһсулуна—танрыја, тотемә, онгона тапыныр, дикәр тәрәфдән дә һәмин васитәләрлә өз бәдии еһтијачыны өдәјирди. Башга сөзлә мусиги, рәгс, сөз сәнәти һәм дә әски инсанын тәбиәтлә мүбаризә васитәләриндән бири иди. Һәмин илкин сәнәтлә о, һәм дә өз зөвгүнү охшајырды. Дејәсән елә о вахтдан да гәбилә, гәбилә бирләшмәләри мифләринин «дин» хадимләри вә илк сәнәткарлары јаранмышдыр.

Тарихин кәнчлик чағынын миф хадими илә сәнәткары ејни шеј олмаса да, әкиз доғулмушлар. Онлар узун müддәт гоша јашамышлар. Мәчлисләрдә, тојда, ајин јериндә, шадлыг вә өлүм мәрасими илә әлагәдар јығнагларда биркә отуруб-дурурмушлар. Сәнәткар вә миф «хадими» бә'зән ејни адам олмушдур. Мәсәләни даһа да ајдынлашдырмаг үчүн «ојун» сөзүнүн тарихән кечиб кәлдији јола өтәри дә олса нәзәр салаг.

Бир чох әски халглар, о сырадан башгырдлар, алтајлар, гырғызлар вә б. шамана, онун ајининә «ојин»

---

[1] Абдулкадыр Инан. Көстәрилән әсәри, с. 63.

[2] Беляев Б., Успенский В. Туркменская музыка. М., 1928, с. 35; 159.

демишләр. Бизҹә, «ојун» сөзүнүн көкү «ој»дур. «Ој» сөзүнүн бир чох мә'насы вә мә'на чаларлары вардыр. Бу мә'налардан бири үзәриндә дајанаг: «ој»ун шор, гырғыз[1], ујғур[2], ојрот, түрк вә башгырд дилләриндә «ағыл», «зәка», «фикир» мә'насы вардыр. Алтајлар, јакутлар шаманлара мәхсус кејимә «ојунтангасы» дејирләр. Шаман вә шаман ајини демәк олан «ојун» сөзүнү, бизҹә, белә мә'наландырмаг олар: әски шаман, әски «дин», миф хадими ҹәмијјәтин башбиләни, агсаггалы сајылырды, буна көрә дә әски түркдилли гәбиләләрдән бә'зиләри ағыл вә зәка саһиби сајдығы шаманын—гамын ишинә «ојун» адтерминини вермишдир. Халг гамын ишинә, фәалијјәтинә ағыл, зәка иши кими бахдығындан, бу ајинә дә «ојун» демишдир.

Әски түркдилли халгларда, хүсусилә шаманчылығын јајылдығы түркдилли халгларда сөз, мусиги, рәгс сәнәти бир-биринә о гәдәр гајнајыб гарышмышдыр ки, онлары бир-бириндән ајры тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Сөз сәнәтинин, мусигинин, рәгсин бирлик һалында јашамасы сон вахтларадәк түркдилли халгларын шаман—гам ојун вә ајинләриндә өзүнү мөһкәм горујуб сахламышдыр. Бә'зи ојун мәҹлисләри (түркдилли халгларын миф—«дин» хадимләринин шифаһи халг сәнәти јарадыҹыларынын вә јајыҹыларынын ајин ичра етдикләри мәҹлисләр) адиҹә «дини» ајин јығынаглары олмамышдыр. Шаман—гам ајинләринә јашындан, мөвгејиндән асылы олмајараг һамы кәлирмиш. Ики-үч күн, бә'зән һәтта даһа чох давам едән ајин әсасән мусиги, рәгс вә сөз сәнәтинин нүмајишинә чеврилирди. Тәсадүфи дејилдир ки, С. Ј. Малов шаман ајинләриндән данышаркән гејд едир ки, ајин јери мусиги, рәгс сәнәтинин бахышына, кәнҹләрин көрүш јеринә чеврилирди. Шаман—гам ојун вә ја ајини ичра едәнләрин әксәријјәти маһир сәнәткар олурдулар. Онлар професионал рәггаслар кими рәгс едирди вә ханәндәләр кими мусиги вә вокал сәнәтинин инҹәликләринә бәләд идиләр[3]. Башга сөзлә бунлар, бә'зи ҹәһәтдән, әски Јунаныстандакы мимләри, мимослары хатырладыр.

[1] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, часть 2, СПб., 1892, с. 969.

[2] Уйгурско-русский словарь. Алма-Ата, 1961, с. 140.

[3] Малов С. Е. Шаманство у Сартав восточного Туркестана. «Сборник музея антропологии и этнографии», т. V, вып. I, Петроград. 1918, с. 11.

Шаманлар, гамлар, бахшылар чалдыглары мусиги аләтиндән маһарәтлә истифадә едирдиләр. Шаман, гам, багшы ајинин башланғычында куја көјә учур вә сонра енир. Буну гам, шаман, бахшы рәгс васитәсилә чох усталыгла нүмајиш етдирир. Һәр бир тамашачы гамын—шаманын, бахшынын рәгсдәки мә'налы һәрәкәтләр васитәсилә нә демәк истәдијини баша дүшүр. Түрк халгларынын шаманы—гамы истифадә етдији дәфин сәси васитәсилә көјдә учмасыны, орада раст кәлдији руһларла сөһбәтини вә с. вермәји дә бачарырмыш[1].

Әбу Әли Синанын түркдилли халгларын каһин—гам—шаманларынын ајин просесинин тәсвири дә марағлыдыр. Шәмсәддин Сәмәргәнди Әбу Әли Синанын гам—шаманлар һаггындакы мә'луматыны шәрһ едәркән мараглы гејдләр етмишдир: «Бә'зән дә бакир гыз каһинләр (гам—шаманлар—*М. С.),* мусиги вә охујанларын—ханәндәләрин мүшајиәти илә рәгс едир... Бу гыз јорғунлугдан вә һавасызлыгдан бајылмаг дәрәҹәсинә кәлир. Гызын бу вахт сөјләдији сөзләр вә сорғулара вердији ҹаваблар әсас көтүрүлүр»[2]. Бурадан көрүнүр ки, гам—шаман һәм дә сөз, мусиги вә рәгс сәнәтинә јахшы јијәләнмиш сәнәткар, «дин» хадими олмушдур.

Шаманчылыг—гамчылыг ајин адәт-ән'әнәси, дүнјакөрүшү түркдилли халглар арасында исламијјәти гәбул етдикдән сонра бу вә ја башга шәкилдә јашамышдыр. Исламијјәти гәбул етмиш түрк халглары ислам дининә, онун зеһнијјәтинә гаршы чыхаркән бир тәрәфдән дә шаманчылыға—гамчылыға истинад етмишләр. Бизҹә, мөвләви дини тәригәти ајинләринин ичрасында әски түрк халгларынын шаманчылығындан да истифадә етмишләр. Мөвләвиләр дә гамлар, шаманлар кими мусигинин (неј, гавал, дәф), маһнынын, рәгсин мүшајиәти илә ајинләрини ичра едирдиләр. Мөвләвиләрин мусиги илә ајин ичра етмәләри, истәр-истәмәз, динә тә'сир едир вә дүнјәвилијә мејли даһа да күҹләндирирди. Орта әсрин бир чох мүтәфәккирләри, шаирләри өз заманәләринин өвлады олдугларындан, белә бир һалла разылаша билмирдиләр. Белә сәнәткарлардан бири дә Фүзули иди. О јазыр:

[1] Абдулкадыр Инан. Көстәрилән әсәри, с. 116.

[2] Шерифәддин М. Јалтгаја «Әски түрк аналарынын бә'зи дини мүчесселәри тә'сирләри». Икинчи түрк тарих конгреси. Истамбул, 1937, с. 2.

Сәдаји-неј һәрам олмаз дедин, еј суфији-чаһил,
Јелә вердин хилафи-шәр илә намусун исламын.
Бу әндам илә вәчдијјатдан дәм урмаг истәрсән,
Илаһи, неј кими сурах-сурах олсун әндамын[1].

Шаир мусигинин, рәгсин, маһнынын мүшајиәти илә ајин ичрә едән суфиләрә—мөвләвиләрә гаршы чыхмышдыр. Һәмин ајинин ичрачылары илә гамчылар—шаманчылар арасында әлагә вардыр. Гамлар—шаманлар һәм тәк, һәм дә коллектив шәкилдә бу вә ја башга ајини, мәрасими ичра едирдиләр. Онларын коллектив шәкилдә ичра етдикләри мәрасимдә театр-балет үнсүрләри јох дејилдир. Еһтимал ки, варсаг—озан—ашыг сәнәтиндә дә јухарыда садаладығымыз дүнјәвиликлә бағлы кејфијјәтләрин һамысы вар имиш. Лакин бизә кәлиб чатмыш варсаг—ашыг сәнәтиндә рәгс кениш јер тутмур. Һәр һалда гам—шаман сәнәти илә варсаг—озан—јаншаг—ашыг сәнәти арасында үзви бир јахынлыг, доғмалыг, гоһумлуг вардыр. Еһтимал ки, онлар лап илкин гамчылыгла—шаманчылыгла әкиз олмушлар. Демәли, гам—шаман—ојун, варсаг—озан—јаншаг—ашыг сәнәти биркә јаранмыш, әкиз доғулмуш, әввәлчә гоша, јан-јана, сонралар мүстәгил фәалијјәт көстәрмишләр. Мөвсүм вә мәрасимлә әлагәдар ајин маһнылары, еләчә дә мифолокијанын башга саһәләри әсасән халгын сөз сәнәтинә дахилдир. Халг сөз сәнәтинин јарадычылары һәм дә халгын илк фәлсәфи-мифоложи тәфәккүрүнүн, инсан вә тәбиәт һаггындакы бахышларынын гисмән мүәллифләри вә ја јајычылары олмушлар. Буна көрә дә халгын илк сөз сәнәтиндә, илк мифоложи, фәлсәфи көрүшләриндә, һәјат, тәбиәт һаггында бахышында синтез, гајнајыб-гарышма вардыр. Бу чағын сәнәт әсәрләриндә һәм бәдии тәфәккүр, һәм дә һәјат вә тәбиәт һаггында фикир вәһдәт һалында иди. Чүнки ибтидаи инсанын шүурунда бунлар һәлә тамамилә ајрылмамышды. Әски сәнәтдә, әски елмдә халгын һәм идеалист, һәм дә материалист бахышлары јан-јана олсалар да, мүстәгил шәкилдә идиләр. Сонралар заман бунлары тамамилә бир-бириндән ајырыб онлара там мүстәгиллик вермишдир.

Илк инсан өз сәнәтинә һансы дону кејдирсә дә бу сәнәт јенә онун күндәлик һәјаты, ибтидаи јашајыш тәрзи илә сых бағлы иди. Әкәр илк инсан арзусуна, мүбаризәсинә, һәјата сәдаләвһ бахышына, еләчә дә тәбиәтдән горунмаг һаггындакы мүлаһизәләринә мифоложи дон кејдирирдисә, бу о демәк дејилдир ки, һәмин мифоложи формадакы мәзмун реал варлыгла сәсләшмир вә ондан узагдыр. Әксинә, бурада һәјатла бағлылыг хүсуси гүввәтлә өзүнү көстәрир. Азәрбајчан халгынын әски сәнәткарларынын јарадычылыгы, јухарыда дедијимиз кими, чох мүрәккәб, рәнкарәнк олмушдур. Бурада сәнәтин бә'зи нөвләри синтез һалында иди. Азәрбајчан халгынын әски шифаһи сөз сәнәти јарадычыларынын өһдәсинә башга әски халгларда олдуғу кими, чох вәзифәләр дүшүрдү. О, һәм сәнәткар, һәм ағсаггал, һәм дә бир нөв һәким—логман иди. Түркдилли халгларын һәјатында шаман—гам, бахшы—варсаг—озан—јаншаг—ашыг чох бөјүк рол ојнадығындан, ону чох вахт мүгәддәсләшдирмишләр.

Јухарыда гејд етдик ки, әски ермәни вә күрчү мәнбәләринә көрә басилләр, булгарлар, арсаглар, хајлантүркләр // сајлантүркләр е. ә. вә ерамызын илк јүзилликләриндән Гафгазда јашамышлар. Һәтта бу гәбиләләрдән бә'зиләри е. ә. Гафгазда бөјүк рол ојнадыгларындан, ермәни шаһлары онларла гоһум олмаға чалышмыш вә һәмин гәбиләләрин башчыларына гызларыны әрә вермишләр. Бурада јашајан Азәрбајчан гәбиләләринин, гәбилә бирләшмәләринин шаман—гам, варсаг—озан—јаншаг мәдәнијјәти чарпазлашмада, гајнајыб-гарышмада әсас олурду. Әдәби әлагәләрдә исә онлар ермәни, күрчү халгларынын шифаһи јарадычылығынын сәнәткарлары илә мәчлисләрдә, мејданларда, кениш халг күтләси арасында растлашмыш, мәдәнијјәтләр јан-јана јашамыш, сонра исә бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрмишләр. Шаман—гам, варсаг—озан—јаншаг мәдәнијјәти илә Гафгазда олан Азәрбајчандилли гәбиләләр силсиләләринин мәдәнијјәтинә гоншу халглар биканә галмамышлар. Онлар бу мәдәнијјәтин бә'зи саһәләриндән истифадә етмишләр. Ермәниләр арасында әски заманлардан јајылмыш «Шамандағ» маһны-рәгси буна јахшы мисалдыр. Ермәни рәгс вә маһныларынын биличиси Србуи Лисисјан «Шамандағ» һаггында јазыр: «Од јандырмагла кечә кечирилән тәнтәнәли бајрам шәнлијинә»[1] шамандағ дејилир. Бурадан көрүнүр ки, ермәни халгы

[1] Мәһәммәд Фүзули. Әсәрләри, I чилд, Б., 1958, с. 382.

[1] Лисициан С. Старинные пляски и театральные представления армянского народа. Т. I, Ереван, 1958, с. 89.

бу рәгс-маһны илә кечирилән тәнтәнәли мәчлиси мүәјјән шадлыг күнләриндә ичра едәрмиш.

Шаманчылыг әсасән түркдилли вә Сибирдә јашајан бә'зи халглара мәхсус илк динләрдәндир. «Шамандағ» сөзүнүн икинчи һиссәсиндән («дағ») көрүнүр ки, Ермәнистанда јашамыш Азәрбајчандилли халг өз ајинләрини мүәјјән дағда ичра едирмишләр. Бу да чох тәбиидир. Чүнки шаманлар—гамлар ајинләрин чохуну дағда, уча тәпәдә вә ја чөлдә ичра едирмишләр. Шаманларын дағда ичра етдикләри ајин рәгс-маһнысына ермәниләр һәмин мә'нада «шамандағ» ады вермишләр.

Әдәби-мәдәни әлагәләрин инкишафында варсаг—озан мәдәнијјәтинин ајрыча ролу вардыр. Азәрбајчан халгынын илк сөз, мусиги, бәлкә дә рәгс сәнәткарынын эски адларындан бири дә *варсаг* олмушдур. Түрк халгларынын бу эски сәнәткарынын гәбиләси е. ә. еләчә дә еранын илк илләриндә Гафгазда јашамыш вә бу сәнәткар бир чох халгларын мәдәнијјәтиндә вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр. Елә буна көрә дә «варсаг» сөзү Гафгаз халгларында сөз, мусиги, рәгс (кениш мә'нада илк театр әламәтләри олан пантомима) сәнәтиндә мүхтәлиф мә'наларда ишләнмишдир.

Варсаг гәбиләсинин мәдәнијјәтинин ролуну мүәјјәнләшдирмәздән өнчә бу сөзүн мәншәјини ајдынлашдырмаг лазымдыр. «Варсаг» әксәр халгларда, о сырадан ујғурларда, өзбәкләрдә, түркмәнләрдә, түркләрдә, татарларда, азәрбајчанлыларда вә б. түркдилли халгларда бир чох мә'наларда ишләнир.

Гәрибә, чәтин, мүрәккәб бир јол кечмиш «варсаг» сөзү чох эски тарихә маликдир. Елә бил бә'зи ичтимаи зүмрәләрин тә'нәләри, ағыр зәрбәләри онун сач-саггалыны ағартмышдыр. Сонралар Азәрбајчан халгына јад бир дүнјакөрүшә—ислам growth-free динине гаршы мүбаризә апаран варсаг гәринәләр кечдикчә өз мәзмунуну дәјишмиш, әсрләр онун башына чохмә'налы сөз чәләнкини гојмушдур. Варсаг, онун тәмсил етдији мәдәнијјәт бу сөзүн өзү вә мәнсуб олдуғу халгын тарихи гәдәр эскидир. О, еһтимал ки, азәрбајчанлыларын ата-бабаларынын тәбиәтлә, һәјатла гаршылашдыглары заман јаранмыш илкин сөзләр силсиләсиндәндир.

«Варсаг» сөзүнүн етимолокијасы марагллыдыр[1]. Бизчә, о, «вар» вә «саг» // «сағ» сөзләриндән ибарәт мүрәккәб сөздүр. «Саг // сағ» ујғур, телеут, алтај, гырғыз, куман, шор, сағај, којбал, газан, Крым, татар вә б. түрк дилләри вә ләһчәләриндә «һәссас», «һәссаслыг», «сајыг»[1], «ишини билән»[2] демәкдир. «Сағ»ын «ағыллы», «диггәтли», «ајыг», «намус», «шәрәф һисси» вә с. мә'налары да вардыр[3]. «Вар» (бә'зи түрк дилләриндә «бар») исә «малик олмаг» мә'насындадыр. Онда «варсаг—варсағ», *«һәссаслығы олан», «ишини билән», «шәрәф һиссинә малик адам»* демәкдир. Көрүнүр, «сағ» сөзү өз илкин доғма мә'насына «хәјанәт» етмәдән әсасән онун әсасында бир чох јени мә'налар «ағыллы», «диггәтли», «ајыг», «сајыг», «намус», «шәрәф һисси» кими мә'налар газанмышдыр. «Сағ»ын бу мә'налары онун «һәссас», «һәссаслыг» мә'насы илә чох јахындыр. «Сағ»ын истәр илкин, истәрсә дә төрәмә мә'налары «варсаг» сөзүнүн өзү вә ифадә етдији сәнәтлә үзви сурәтдә бағлыдыр.

«Сағ» сөзү мә'на шахәләринә ајрылмышдыр, лакин бунларын әксәријјәти илк мә'наларынын әсасында јаранмышлар. Буна көрә дә һәмин мә'налар «вар+сағ» сөзүнүн изаһына көмәк едир. «Сағ» көкүндән олан сағ+ун (saqyn) эски түркдилли абидәләрдә һәм дә «кәдәрләнмәк», «фикирләшмәк» мә'насында ишләнир. Мәсәлән, «Күлтәкин»ин бөјүк јазысынын 50-чи вә 51-чи хәтләриндә «сағ» (сак) кәдәрләнмәк мә'насында ишләнмишдир: «інім кӱl тігін кäргäк болты, öзім *сакынтым;* кöрур кöзім кöрмäз тäг, біlip біlirім біlмаз тäг болты, öзім *сакынтым*... Анча *сакынтым*»[4]. [«Мәним кичик гардашым Күлтәкин өлдү, мән кәдәрләнирәм: көрәр көзүм көрмәз олду, биличилијим (зәкам) күтләшди (билмәз олду), мән кәдәрләндим... кәдәрлә фикирләшдим»].

«Тонјугуг» абидәсиндә исә сағ+ун+тум (saqyntum) «фикир етмәк» мә'насындадыр[5]. «Сағ» көкүндән олан саг+унч (saqynç) сөзү «фикир» мә'насында ишләнмишдир[6]. Сағ // саг+ун // сағ+унч истәр кәдәр, истәрсә дә

¹ Бах: Сејидов М. «Варсаг» сөзү һаггында. Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, VII чилд, Б., 1954, с. 175—185.

1 Түркмен дилинин сөзлүги. Ашгабад, 1962, с. 574.
2 Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, часть I, с. 239—240.
3 Јенә орада, с. 240.
4 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 33. Бу мәтндәки «сакынтым» сөзүнү С. Е. Малов «заскорбел», «с грустью думал» тәрчүмә етмишдир. (с. 43).
5 Јенә орада, с. 61—65.
6 Јенә орада, с. 419.

фикир (фикирләшмәк) мә'насына аид әски түркдилли абидәләрдән хејли мисал кәтирмәк олар. Нә үчүн «сағ» көкүндән олан сағ+ун, сағ+унч һәм дә «кәдәр»и, «фикир»и ифадә етмишдир?

Јухарыда көрдүк ки, «саг», «һәссас», «һәссаслы» демәкдир. Кәдәр һисси, фикир етмә дә һәссаслыгла бу вә ја башга шәкилдә бағлыдыр. Она көрә дә «сағ» белә мә'на шахәләринә ајрылмышдыр. Инди дә бә'зи түрк дилләриндә «саг»//«ағ»//«сағы» вә бу көкдән јаранмыш, шахәләнмиш сөзләр әсасән «кәдәрләнмәк», «бириси һаггында фикирләшмәк» мә'насында ишләнир. Мәсәлән, Гарагалпаг дилиндә «сагын» кәдәрләнмәк демәкдир[1].

«Саг» // «сағу» сөзү кәдәр, гүссә илә әлагәдар олараг даһа кениш мә'налары ифадә едир. О, һәм дә гүссәли мәчлисләрә, хүсусилә өлүмлә әлагәдар күтләви ағлашмаја вә орада охунан ше'рләрә, ағыја, һавалара (мотивләрә) дејилирмиш. Шејх Сүлејман Әфәнди Бухаринин «сағу» сөзүнә вердији мә'налар бу бахымдан мараглыдыр: «Сағу—нөһә, матәм кирјә, мани, фәрјад вә фәған, гошуг. Түрки вә шәрги. «Сағу»—нөһә вә налан етмәк <...>, мәрсијә охумаг вә матәмханәдә кирјә етмәк <...>. «Сағу» илә мәшғул олана исә «сағучу» (ساغوجى) дејәрмишләр[2].

Мүасир түрк дилиндә өлү үстүндә ағламаға «сағы» дејилир[3]. Бизчә, Азәрбајчан дилиндәки «ағ+ы», «ағ+ +ла+маг» «сағ+у» илә бир көкдән олан сөздүр.

Азәрбајчанда јас мәрасиминдә ағладан вә кәдәрли маһнылар сөјләјән пешәкар гадынлар олмушдур. Бу пешә илә мәшғул олана ағычы (ағ+ы+чы), охудуглары ше'рә вә маһныја «ағы» дејирләр.

Инди «с+ағ+у» сөзүнүн мә'наларына диггәт едәк: һәм ади маһныја, «гошуға», һәм дә өлү үстә охунан «ағы»ја «сағу» дејилир. Демәли, «сағу» јалныз јас мәрасими илә әлагәдар термин дејил, ади мәчлисдә охунан ше'рә, маһныја да сағу дејилирмиш.

Дејиләнләрдән ајдын көрүнүр ки, «варсаг» сөзүнүн икинчи һиссәси олан «саг» // «сағ» // «сағы» // «сағу» ади маһныја, нәғмәјә, еләчә дә јасла әлагәдар ағылара, ше'рә, јас мәрасиминдәки ағлама, ше'р вә маһны демә, өләнин һәјатындан сәһнәләр данышыб ону тамаша кими көстәрмә просесинә дејилирмиш. Үмумијјәтлә, түркдилли халгларда өлүмлә әлагәдар мәрасимләрдә гәһрәманын һәјатыны тәсвир едән маһнылар, ағылар демәк вә өлән адамын һәјатынын әламәтдар һадисәләрини нағыл етмәк бир адәт имиш.

Бир чох түркдилли халгларда, о сырадан азәрбајчанлыларын сојкөкүндә иштирак едән оғузларда, һуннларда вә б. өлүмлә әлагәдар јас мәрасими мөвчуд имиш. Бу адәтә көрә, чамаат бир јерә јығылармыш; бу топланты бә'зи түркдилли халгларда, еләчә дә оғузларда «јуғ» адланмышдыр. «Јуғ» сөзү «јуғла»[1] — ағламаг, «јағ»[2]—гәбир сөзү илә әлагәдардыр. Дејәсән, «јуғ»//«јағ» сөзү «ағ»//«сағ» («с+ағ»)-ла ејни көкдәндир. Бу сөзләр илкин ја «ј» илә, ја да «ј» сыз дејилмишдир. Көрүнүр ки, түркдилли гәбилә бирләшмәләриндән, халгларындан бә'зиләри әкәр сөзүн илкин шәкли «ј»-сыз олмушса она «ј» сәсини артырмыш (сәс артымы һадисәсинә ујғун олараг), ја да бу һадисәнин әксинә олмушдур, јә'ни һәмин сөз «ј» илә дејилмиш, сонрадан бә'зи түркдилли гәбилә бирләшмәләриндә, халгларда о, сәс дүшүмү һадисәсинә мә'руз галмыш вә «ағ» шәклиндә формалашмышдыр.

«Јуғ» мәрасиминдә өлән гәһрәманын һәјатынын әламәтдар һадисәләрини нағыл едиб тамаша кими көстәрмәк адәт имиш. Орада охунан маһнылар бәлкә дә «сағу»—«ағу» адланмышдыр. Бу адәт һуннларда да вармыш вә онлар һәм зијафәт топлантыларында, һәм дә јас мәрасиминдә мусиги илә ше'р, маһны охујармышлар. V әср мәшһур һунн сәркәрдәси Аттиланын өлүмү илә әлагәдар јерли шаирләр мәрсијәләр—сағулар—ағулар охујармышлар[3].

Әски түркдилли халгларда «јуғ» өлүм мәрасиминә дејилир. Буну даһа јахшы тәсәввүр етмәк үчүн «Күлтәкин»ин өлүмү шәрәфинә дүзәлмиш мәрасими хатырламаг лазымдыр.

«Күлтәкин» абидәсиндән өјрәнирик ки, түркдилли гәбиләләрдә, халгларда, хүсусилә Оғузларда[4], јуғ өлүм

---

[1] Каракалпакско-русский словарь. М., 1958, с. 554.

[2] Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари. Луғәти-чығатаји вә түрки османи (түркчә). Истамбул, 1297, с. 170.

[3] Турецко-русский словарь. Составил Д. А. Магазаник, М., 1931, с. 881—882.

[1] Малов С. М. Көстәрилән әсәри, с. 391.

[2] Јенә орада, с. 389.

[3] Көпрүлүзадә М. Ф. XVI әсрин сонларына гәдәр түрк саз шаирләри, (түркчә). Истамбул, 1930, с. 5.

[4] В. В. Бартолд гејд едир ки, оғузларла орхон түркдилли халглары ејни халгдырлар (Бартольд В. В. Место Прикаспийских областей в истории Мусульманского мира. Б., 1924, с. 128—138).

мәрасими чох тәнтәнәли кечирмиш. Оғузларын да, башга түркдилли халглар кими, өлүм мәрасиминдә «јуғчулар»—ағычылар олмушдур. «Күлтәкин» абидәсиндә јуғчу сөзүнә дә раст кәлирик. «Јуғчы сығытчы öп,рä...» (ағычы, башсағлығы верәнләр—*М. С.)* кәлди[1].

Орхонлулар, оғузлар күтләви «ағлама» кечирирмишләр ки, буна да «јуғлаш» дејәрмишләр[2]. Белә мәчлисләрдә јуғчулар мусигинин мүшајиәти илә јуғ мәрасимини—күтләви ағлама—јуғлаш+ы кечирмишләр. Ә. Б. Һагвердијев бу адәти нәзәрдә тутараг јазыр: «Гәдим Азәрбајчанда бөјүк гәһрәманлар үчүн ағламаг бир адәт иди. Гәһрәман өлән күнү чамааты бир јерә топлајырдылар. Бу топлантыја «југ»[3] дејирдиләр. Југлама—күтләви ағламаг демәкдир. Топлананлар үчүн еһсан јемәји верәрдиләр, хүсуси дә'вәт едилмиш «југчулар» исә икисимли «гобуз» чалыб охујардылар. Јуғчу әввәлчә мәрһум гәһрәманын икидликләриндән данышыб, ону тә'рифләјирди. Сонра исә гәмли һаваја кечиб шанлы гәһрәман үчүн ағы дејәрди. Топлананлар да һөнкүр-һөнкүр ағлајарды[4].

Ә. Б. Һагвердијевин бу тәсвири (мүәјјән фәргләрлә) «Күлтәкин» абидәсиндәки јуғун тәсвиринә охшајыр. «Күлтәкин» абидәсиндә дә әввәл (29—50 хәттә гәдәр) икидин гәһрәманлығы, вурушлары тәсвир олунур, сонра исә (50—53-чү хәтт) ағы мәрасиминдән сөһбәт кедир.

Түркдилли халгларын, о сырадан Гафгазда вә Азәрбајчанда олмуш һунн гәбиләләринин өлү басдырма адәти дә бу чәһәтдән мараглыдыр. VII—VIII әср Албан—Арран тарихчиси М. Гағангатлы һәмин мәрасими белә тәсвир едир: «...Гылынч вә бычагла парчаланмыш мејитләр үзәриндә тәбил вә зәнкләр чалырлар... Јанагларда вә ә'заларда ганлы чапыглар... гылынчла вурушурлар... Гәбристанлыгда о јан-бу јана гачышараг, киши-киши илә дәстә-дәстә чарпышыр... атларла мүхтәлиф истигамәтләрә јүрүш едирләр... Бә'зиләри ағлајыр, һөнкүрүр, бә'зиләри исә иблисанә адәтләринә көрә рәгс (ојнајырлар)

[1] Малов С. М. Көстәрилән әсәри, с. 29.

[2] Јенә орада, с. 391. *Гејд:* «Јуғлаш»ы «ағлаш»ла мүгајисә ет.

[3] Гәдим түрк дилләриндә, умумијјәтлә, «топланмаг»а да «јуғ» дејирмишләр. Мәсәлән, «Тонјугуг» абидәсинин 43-чү хәттиндә «јуғ»—јығмаг мә'насына ишләнмишдир. (Малов С. М. Көстәрилән әсәри, с. 63).

[4] Һагвердијев Ә. Б. Сечилмиш әсәрләри. II чилд, Б., 1957, с. 392.

едирләр... Онлар [кениш мә'нада] ојунлар, рәгсләр ојнајырдылар вә охујурдулар...»[1].

Бу адәтин тәсвиринә диггәт едиләрсә, бурада мәрасим иштиракчылары, бир тәрәфдән тәбил вә зәнк чалыр, ағы дејир, дикәр тәрәфдән гылынчла вурушур, даһа доғрусу, гылынч ојнадыр вә чарпышырлар, атларыны ора-бура чапырлар, атла јүрүш едирләр. Башга бир дәстә исә рәгс едир, «ојун ојнајыр», охујур. Бурада ичра олунанлары сыраја дүзсәк, там бир тамаша тә'сири алыныр.

Доғрудур, биз рәгсин вә маһнынын мәзмунуну билмәсәк дә, еһтимал етмәк олар ки, онлар икидин һәјатынын әламәтдар һадисәләринин тәсвири илә әлагәдар имиш, ја да илаһи, мифик сәчијјә дашыјырмыш. Көрүндүјү кими «сағу» вә «јуғ» адланан бу мәрасимдә тамаша әламәтләри вардыр. Мәһз буна көрә дә бир чох алимләр, о сырадан М. Ариф[2], Чәфәр Чәфәров[3] «јуғ» мәрасим-адәтиндә тамаша үнсүрләри көрмүшләр.

«Јуғ»чулар һәм дә бир нөв өз сәнәтләринә јахын олан мимләрә охшајырлар. Југдакы бу тамаша әламәтләри синкретик варсаг сәнәтиндә дә вардыр. Јуғларда гәһрәманын һәјатыны тәсвир едән маһны охумаг, мә'налы һәрәкәтләрлә рәгс етмәк ону мејдан тамашасына јахынлашдырыр. Түркдилли халгларын халг театр сәнәти өз башланғычыны һәм дә мејдан тамашасындан, илкин орта ојуну[4], гаракөз тамашасындан алмышдыр. Мејдан тамашасынын илк јарадычылары—мүәллифләри вә актјорлары, еһтимал ки, варсаглар, озанлар, јаншаглар вә б. олмушлар. Бу кејфијјәтләр варсаг сәнәтиндә дә олдуғуна көрәдир ки, онун мә'наларындан бири дә *артист* имиш.

Бир чох әски мәнбәләрә көрә «варсаг» сөзүнү мә'наларыны әсасән беш јерә бөлмәк олар: 1. Гәбилә ады; 2. Јер ады; 3. Гәбиләјә мәхсус әшја ады; 4. Ше'р формасы вә һава (мелодија) ады; 5. Сәнәткара верилән ад.

«Варсаг» сөзүнүн сәнәткар мә'насына да белә бир тәснифат вермәк олар: а) чалан, охујан, ојнајан сәнәткар; б) актјор.

Варсаг әски түркдилли гәбилә бирләшмәсиндән биринин адыдыр. Бу гәбилә бирләшмәси бир чох түркдилли

[1] Гағангатлы М. Көстәрилән әсәри, с. 191.

[2] Ариф М. Азәрбајчанда халг театры. «Искусство Азербайджана», т. III, Б., 1950, с. 16.

[3] Чәфәров Ч. Азәрбајчан драм театры. Б., 1959, с. 3.

[4] Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Т. II, М., 1962, с. 52.

халгларын, о сырадан азәрбајчанлыларын етник тәркибиндә иштирак етмишдир. Ашыг Пашазадәнин «Тарих» әсәриндә Варсаг адына һәм гәбилә, һәм дә јер ады кими раст кәлирик. Шүбһәсиз ки, һәмин гәбиләнин јашадығы јер гәбиләнин ады илә дә адланмышдыр[1].

Варсаг күчлү гәбилә олдуғундан XIV—XV әсрләрдә Азәрбајчан вә б. түркдилли халгларын ичтимаи-сијаси һәјатында бөјүк рол ојнамышдыр. Бу гәбилә бирләшмәси Узун Һәсәнин заманында мәркәзи һакимијјәтә табе олмамыш вә она гаршы дәфәләрлә үсјан етмишдир[2]. Варсаг гәбиләси Биринчи Султан Мурада гаршы гараманлыларын үсјанында да иштирак етмишдир[3]. В. В. Радлов «варсаг» сөзүнүн бир нечә мә'насыны вериб гејд едир ки, «Варсаг» һәм дә Гараманда түркдилли гәбиләләрдән биринин адыдыр[4].

Шәмсәддин Сами дә Варсаг гәбиләсини түркдилли сајыр вә гејд едир ки, онлар татар гәбиләләриндәндир[5]. Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари дә бу фикирдәдир[6]. Диран Келекјан да Варсаг гәбиләсини татар гәбиләләри силсиләсиндән һесаб едир[7]. Мәһиәддин исә Варсаг гәбиләсинин Азәрбајчан гәбиләләриндән бири олдуғуну гејд едир[8].

Әһмәд Кәсрәви Сәфәвиләрин һакимијјәти әлә алмасына вә ваһид Азәрбајчан дөвләти гурмасына көмәк едән әсас гәбиләләрин сијаһысына Варсағы да дахил етмишдир. О, јазыр: «Сәфәвиләр түрк елләриндән идиләр. Шаһ Исмајыл ајаға галхдыгда Устачлу, Шамлу, Тәкәли, Варсаг, Румлу, Зүлгәдәр, Әфшар, Гачар елләриндән башга Азәрбајчанын Гәрәчәдағындан да бир сыра дәстәләр она көмәк етдиләр»[9].

---

1 Ашыг Пашазадә. Тарих. Истамбул, 1322, с. 232; 265.
2 Јенә орада, с. 318.
3 Көпрүлүзадә М. Ф. Түрк әдәбијјатында илк мүтәсәввүфләр (түркчә). Истамбул, 1917, с. 265.
4 Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, часть 2, СПб, 1911, с. 1961.
5 Сами Ш. Гамус түрки. 1317, с. 1472.
6 Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари. Көстәрилән әсәри, с. 215.
7 Kelekian D. Dictionnaireturkfrem. I 1911 s. 1269.
8 محی‌الدین. خلق دیللری، معارف و مدنیت، باکی، ١٩٢٣، نمره ٨—٩. ص. ١٧.
9 احمدکسروی. آذری یا زبان باستان آذربایجان، تهران، ١٣١١ هـ. ص. ٢٢.

Мәкәррәмин Хәлил бәј «гузан» // «гузанлулар»* һаггында бәһс едәркән јазыр ки, гузанлы[1] гәбиләләринин һакимијјәти илләриндә Варсаг гәбиләсиндән ибарәт дөјүшчүләр онларын ордуларынын әсасыны тәшкил едирди.

Рус шәргшүнасларындан М. С. Иванов «Иран тарихинин хүласәси» адлы әсәриндә XVI әсрдә Азәрбајчанда мәркәзләшмиш феодал-руһани дөвләтләрин баниси Шаһ Исмајыл Хәтаинин һакимијјәти әлә алдығы мүбаризә илләриндән бәһс едәркән јазыр: «Сәфәвиләр Устачлу, Румлу, Шамлы, Тәкәли, Баһарлы, Зүлгәдәр, Әфшар, (овшар—*ред.*), Гачар вә Варсаг түрк гәбиләсинә архаланырдылар»[2]. И. П. Петрушевски дә һәмин гәбиләләрин Азәрбајчанын XIV—XV әср ичтимаи-сијаси һәјатында ојнадыглары рола хүсуси әһәмијјәт вермишдир. О да Әһмәд Кәсрәви, М. С. Иванов кими, Шаһ Исмајыл Хәтаинин һакимијјәти әлә алмасында јухарыда ады чәкилән гәбиләләрин фәалијјәтини гијмәтләндирәрәк јазыр: «...Беләликлә, 1499-чу илин сонларына доғру Исмајылын бајрағы алтына Гызылбаш тајфаларындан Устачлы, Шамлы, Румлу, Тәкәли, Зүлгәдәр, Әфшар, Гачар, Варсаг гәбиләләриндән вә һәмчинин Гарачадағ дәрвишләриндән ибарәт 7 мин ғазы (дин фәдаиси — *М. С.*) топланмышды»[3].

Варсагларын Гызылбаш ордусунун тәркибиндә олмасыны башга бир мәнбә дә верир[4]. Һәмин дәлили мүасир әрәб алимләри дә тәсдиг едирләр[5]. Бесим Аталај да Варсаглары түркдилли гәбилә бирләшмәси сајыр[6].

Кәтирилән дәлилләр көстәрир ки, «вәрсаг» // «варсаг» Азәрбајчан халгынын тарихиндә бөјүк рол ојнамыш Азәрбајчан түркдилли гәбилә бирләшмәләриндәндир. Бу гәбилә бирләшмәси IV—V јүзилликдән өнчә Загафгази-

---

* Әски әрәб мүәллифләри оғузлара Кузан//куз да демишләр.
1 Азәрбајчанда Гузан гәбиләсинин адыны дашыјан бир чох јашајыш мәнтәгәси, бөјүк кәндләр вар (Мәс., Ағдам рајонунда Гузанлы кәнди.—*М. С.*).
2 Иванов М. С. Очерк истории Ирана. Госполитиздат, М., 1952, с. 59.
3 Петрушевский И. П. Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. I, Б., 1949, «Выступление Исмаила I Сефави (1499—1500)», с. 229.
4 Islam Ansiklopedisi, 1950, 12 cüz, s. 112.
5 ال اخا. الشاه اسماعيل الصفوى شاعرا. بقلم ابراهيم الداقوقو. ص.٣.
6 Бесим Аталај. Түрк дилиндә еклер ве көклер үзерине бир денеме (түркчә) Истамбул, 1942, с. 236.

јада јашамыш вә онун сәнәти Гафгаз халгларынын сәнәти илә гајнајыб гарышмышдыр.

Варсаг гәбиләсинин јашадығы јерләрин адларындан бә'зиләри һәмин гәбиләнин ады илә бағлыдыр. Буна көрә дә «Варсағ // варсаг» бир чох мәнбәләрдә јер ады кими дә хатырланыр. Өзбәк шаһларындан Бабурун (XV—XVI әср) мәшһур «Бабурнамә» әсәриндә Варсага јер ады кими раст кәлирик. Мүәллиф 1525—1526-чы илләрдән бәһс едәркән јазыр: «Габул вилајәтиндә вә Варсағ* вилајәтиндә һәр бир чанлы адама—кишијә, гадына, гула, азада, јашлыја, азјашлыја бир шаһруһи һәдијә верилди»[1]. Демәли, Варсаг Өзбәкистанда јер ады олмушдур. Варсаға јер ады кими Ашыг Пашазадәнин «Тарих» әсәриндә дә раст кәлирик (һәмин јер Кичик Асијада имиш):

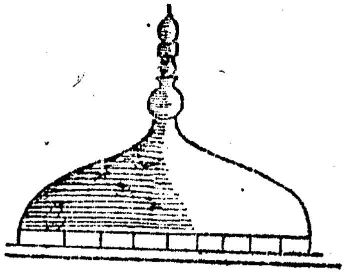

Шәкил 7

«Рум падышаһынын мурады Варсаг вилајәтини әритмәкдир. Давуд паша кими вилајәти Варсага кирди. Бу бәјләр вилајәти Варсага мүти олмаға башладылар. «Буға оғлу», «Ағбаш оғлу», «Алван оғлу», «Суми оғлу», «Икдир оғлу», «Озан оғлу», «Аталы оғлу», «Уғурбәј», «Арыг шејтан оғлу» вә дәхи неҹә бунлар кимиләри <...>»[2].

Мүәллиф әсәринин башга јерләриндә дә Варсаг вилајәтиндән бәһс ачмышдыр[3]. Ҹәнуби Анадолуда да Варсаг адлы вилајәт вардыр[4]. XVI—XVII әср тарихчиси Һүсејн «Варсаг»ы јер ады кими хатырлајыр. Варсаг гәбиләси Азәрбајҹанда вә Иранда да јашамышдыр вә һәмин гәбиләнин јашадығы бә'зи јерләр Варсаг адланмышдыр. Абасабад јахынлығында Варсаг адлы јер вардыр вә бурадакы дәрә үзәриндән салынмыш бөјүк дәмирјол көрпүсү инди дә «Варсаг көрпүсү» адланыр.

Демәли, Варсаг гәбилә бирләшмәси јашадығы јерләрин бир чохунда өз адыны топонимик ад кими горумушдур. Бу ада, јухарыда көрдүјүмүз кими, јалныз түркдилли халгларын јашадыглары әразидә раст кәлинир. Нәһајәт гејд едәк ки, «варсаг» сөзү вә гәбиләси дејәсән сагларла да бағлыдыр. Варсаг, јә'ни «Саг» јај,—мүстәгил+олан (вар).

* Варсаг вилајәти индики Бәдәхшан јахынлығында имиш.
[1] Бабурнаме. Записки Бабура. Ташкент, 1958, с. 338.
[2] Ашыг Пашазадә. Тарих. Истамбул, 1322, с. 226.
[3] Јенә орада, с. 121; 173; 216.
[4] Turkich — Deutsches worterbuch (turçe) 1958, s. 571.

Әлдә олан материаллар көстәрир ки, Варсаг гәбилә бирләшмәсинә мәхсус олан әшјалар вә ја онларын истеһсал етдикләри силаһлар, еләчә дә һәмин гәбиләјә аид сөз, рәгс, мусиги вә сәнәтин башга саһәләринә аид нүмунәләр Варсаг гәбиләсинин адыны дашымышдыр. Мәсәлән, һәмин гәбиләјә мәхсус гылынч «Варсаги» адланмышдыр. Л. Будагов (وارسق — وارساق) сөзүнү мә'наландыраркән, јазыр: «...көдәк вә енли гылынч» демәкдир[1]. Варсагын бир чох мә'насыны верән В. В. Радлов сөзүн хәнчәр, гылынч мә'насыны да хатырладыр[2]. Шәмсәддин Сами дә гејд едир ки, Варсаги Варсаг гәбиләсинә мәхсус хәнчәр адыдыр[3]. П. Светков[4], даһа сонра Д. Келекјан варсағы гылынчы вә хәнчәринин Варсаг гәбиләсинә мәхсус олдуғуну көстәрирләр. О јазыр: «Варсаги: Варсаг татар гәбиләсинә мәхсус бир нөв көдәк вә енли хәнчәрдир»[5].

Көрүндүјү кими Варсаг гәбиләсинә мәхсус хәнчәр, гылынч һәмин гәбиләнин адыны дашымышдыр. Буна бәнзәр һадисәјә мисал тапмаг олар. Оғуз гәбилә бирләшмәсинә дахил олан овшар // әвшар гәбиләсинә мәхсус бычаг һәмин гәбиләнин ады илә адланыр—Овшары вә ја Әвшары бычағы. Ашағыдакы бајатынын икинчи мисрасында «овшары» сөзү силаһ—бычаг кими хатырланыр:

Әзизијәм, Овшары вар,
Сәјјадын **овшары** вар,
Көзләриннән танырам,
Достума охшары вар.

XVI әср Азәрбајҹан ашыг-шаири Аббас Туфарганлы бир ше'риндә «варсаг» сөзүнү ишләтмиш вә онун бир чох мә'на вә мә'на чаларларыны вермишдир. Биз һәмин ше'рин бир нечә вариантына раст кәлмишик. Ашыг Әләскә-

[1] Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. 1868, с. 301.
[2] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, часть 2, СПб., 1911, с. 1961.
[3] Сами Ш. Көстәрилән әсәри, с. 1472.
[4] Турецко-русский словарь. Составил П. Цветков. СПб., 1902, с. 927.
[5] Келекјан Д. Көстәриләп әсәри, с. 1298.

1162—20

рин оғлу Ашыг Талыбын дедији варианта диггәт јетирәк:

Әттар дүканында бир молла көрдүм,
Итириб иманын варсағыны көр.
Әчәл пијаләсин дутуб дәстиндә,
Долдуруб зәһринән варсағыны көр[1].

Битиб дост бағында чаным алмасы,
Үзмә, камил дејил чаным алмасы.
Нечә гәбул ејләсин чаным алмасы,
Доғрам-доғрам ејләр варсағыны көр.

Гывлакаһым башым үстән баш булар,
Һамылардан артыг булар, баш булар,
Мәним пәрим фәган ејләр, баш булар,
Тилазар сырғанын варсағыны көр.

О кәкил битәндә, бу чан итәндә,
О чанда тапылар бу чан итәндә.
Аббас, нечә ки, вар бу чаны тәндә
Ара көнүлләрин варсағыны көр*.

Бу ше'р вә онун вариантлары позулмуш һалда бизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Лакин бу ше'рдә «варсаг» сөзүнүн бә'зи мә'налары ајдын көрүнүр. Мәсәлән, икинчи мисрадакы «варсаг» сәнәткар, озан—ашыг мә'насында ишләнир. Орта әсрләрдә, хүсусилә XVI—XVII әсрләрдә, сәнәткар—чалыб охујан озан—ашыг, шүбһәсиз ки, имансыз сајылырды. Буна көрә дә «иманыны итирмиш» молла варсаға—ашыға—озана—сәнәткара бәнзәдилир. Ше'рин икинчи бәндинин үмуми мә'наларындан анлашылыр ки, бурада «варсағы» сөзү гылынч, хәнчәр мә'насында ишләнмишдир (чан алмасы гәбул едә билмир, чүнки о, «варсағы» кими доғрам-доғрам едәр). Үчүнчү бәндин сон мисрасында «варсаг» сөзү сәс, мусиги мә'насында ишләнмишдир (гызыл сырғанын тәрпәнишдән чыхан сәси—«варсағыны көр»). Демәли, Ашыг Аббас «варсаг» сөзүнү сәнәткар—озан—ашыг («Доланыр мәчлиси варсағыны көр»), гылынч, хәнчәр вә сәс мә'насында ишләтмишдир.

[1] Һәмин ше'ри (кичичик вариант фәрги илә) Товуз ашығы Мәһәммәд Рзајев дә билир. Биз ше'рин башга бир вариантыны да әлдә етмишик. М. Рзајевдә III—IV мисра «Диндирди чавабдан чаваб анлады», «Дөндәрди мә'насынын вәрсағыны көр»; үчүнчү вариант «Әчәл шәрбәтин тутуб әлиндә», «Истәр ки, ичирдә варсағыны көр» шәклиндәдир.

* Үчүнчү вариантда сон мисра беләдир: «Доланыр мәчлиси варсағыны көр».

Варсаг гәбиләсинин сөз вә мусиги сәнәти дә гәбиләнин ады илә адланмышдыр. Буна көрә дә бир чох мәнбәләрдә «варсаг» һәм һава (мелодија), һәм дә ше'р формасынын ады кими хатырланыр. Варсаг ше'р формасына XIII әсрин сону, XIV әсрин әввәлләриндә јашајыб јаратмыш Јунис Имрәдә раст кәлирик. А. Крымски Јунис Имрәнин ше'рләринин вәзниндән вә формасындан бәһс едәркән јазыр ки, шаирин ше'рләринин «вәзни һеч бир заман фарси дејил*. О, һәмишә көчәри түркләрин садә халг вәзни олан «варсағы»дан истифадә едир»[1].

Јунис Имрәнин түрк тәдгигатчылары гејд едирләр ки, шаир дүнјәви һиссләри тәрәннүм едән ше'рләрини варсағы нөвүндә, тәригәт руһлу ше'рләрини исә әруз вәзниндә јазмышдыр[2]. Варсаг гәбиләсинә мәнсуб бә'зи сәнәткарлар Кичик Асијада, Загафгазијада, һәтта Һиндистандакы түркдилли (Әкбәр шаһ сарајы) сарајларда варсағы охумагда бөјүк шөһрәт газанмышлар. Варсаг гәбиләсиндән олан Тәһмасиб Гулу Күл (һичри 1024-чү илдә өлүбдүр) белә сәнәткарлардан биридир[3].

Орта әсрләрдә Азәрбајчанда халг ше'р формасында вә доғма һеча вәзниндә јазыб јарадан сәнәткарларын бә'зиләри варсағы ше'р формасына биканә галмамышлар. Варсағы гошма, бајаты вә б. доғма формаларла јан-јана јашајырды.

XVI—XVII әсрин азәрбајчанлы тәзкирәчиси, рәссамы Садиги «Мәчмуәл-хәвас» адлы тәзкирәсиндә азәрбајчанлы шаир Мәһәммәд бәјдән дә бәһс едир. Садигинин вердији мә'луматдан өјрәнирик ки, шаир Мәһәммәд бәј «варсағы» формасында ше'р јазмагда мәшһурлашмыш сәнәткарлардан олмушдур. Алим-сәнәткар Садиги шаир Мәһәммәд бәјин мәшһур варсағыларындан бир нүмунә дә верир:

Чәрхи-фәләк урулуб дөнәрсә,
Бәли, демишәм, дөнмәзәм јарымдан,
Мән'етмәгә Иса көјдән енәрсә
Бәли, демишәм, дөнмәзәм јарымдан[4].

* Мүәллиф «фарси» (персидски) дејәркән әруз вәзнини нәзәрдә тутур. — *М. С.*

[1] Крымский А. История Турции и ее литературы. М., 1916, с. 263—264.

[2] Yunus Emre. Hazirlıyan Nevzat Yerirgil, Istanbul 1958, s. 6.

[3] Islam Ansiklopedisi, 1950, 12 cuz, s. 143.

[4] Садиги. Мәчмуәл-хәвас. Әлјазмасы. Л., ССРИ Асија вә Африка Халглары Институту, 1187, с. 48.

Садигинин варсағыдан бәһс ачмасы вә она үстүнлүк вермәси көстәрир ки, бу форма тәзкирәчи-рәссамын јашадығы дөврдә чох ишләнән ше'р формаларындан бири олмушдур. Халг епосу «Короғлу»нун ән улу гошмаларынын да бә'зиләри варсағы формасында јазылмышдыр. Тәбриздә јашамыш ермәни тачири Елјас Мушеғ 1721-чи илә гәдәр «Короғлу» дастанынын халг ичәрисиндә чох јајылмыш нәғмәләриндән бир чохуну ермәни әлифбасы илә јазыја көчүрмүшдүр. «Короғлу» маһныларынын бә'зиләри «Короғлу варсағиси» сәрлөвһәси алтында јазыја алынмышдыр. Азәрбајчанча дејилмиш, лакин ермәни әлифбасы илә јазыја алынмыш һәмин маһнылардан бири беләдир:

Варсағи Короғлун
(Короғлунун варсағысы)

Пирим Шаһи-Мәрдан, Әли әл Бағыр,
Мәнзилә јетир мән тәк дүшкүнү,
Мурадлар веричи, ја гәни сүпһан,
Думан, мәним јолум алма гыш күнү.

Фәләјин ардынча јетим дејәрдим,
Мәһәббәт күлүн тәк тутум дејәрдим,
Јенғидән бир сарај јапым дејәрдим,
Фәләк бәрбад етди көвүл көшкүнү.

Фәләјин бу имиш инсана бахшы,
Күнүмүз кечирдик һеп јаман, јахшы,
Икидликдә артар икидин ешги,
Гочалдыгча әскик олур ешг күнү.

Мән танырам султанымы, ханымы,
Јаш јеринә нә төкәрсән ганымы?
Вә'дәм тамам олсун, кәл ал чанымы,
Фәләк, бәнә миннәт етмә беш күнү!

Короғлум дер: кәлам кәлди дилимә,
Чох кәзиндим, чарә булмам өлүмә,
Версәм дүнја малын, кәлмәз әлимә
Икидликдә кечирдүкүм хош күнү[1].

Әлјазмасындан өјрәнирик ки, XVI—XVII әсрин бир чох Азәрбајчан шаирләри, ашыглары варсағы формасында ше'рләр јазмыш вә һәмин әсәрләр ермәни халгы арасында кениш јајылыбмыш. Елјас Мушеғ Кәрәм Дәдәнин[2]:

Кетмә-кетмә сәндән хәбәр алајым,
Әсүб-әсүб өтән бади сабаһ һеј.

[1] Елјас Мушеғ Аствасадурјан. Нәғмәләр мәчмуәси (ермәни әлифбасы илә) әлјазмасы (ГАФКЭ). 1721-чи ил, с. 242—243.
[2] Јенә орада, с. 240—241.

Дәрдләримин һансы бири сөјләјим
Ағалар дүшмәсин јардан чида һеј;

Маһмудун[1]:

Худадан сәрүмә севда јенүбдүр.
Чүнки мәнә дәкди јара дәкмәсин,
Чәрхи фәләк ғади чалды белимә,
Чүнки мәнә дәкди јара дәкмәсин;

Учанлунун[2]:

Хијалым һәмдәми ағлым идракы,
Бу јыхығ көјнүмүн, гәрары сәнсән,—

бәнд вә бејтләрлә башлајан варсағыларыны да өз әлјазмасына салмышдыр.

Шаир Ғајири, Гарачаоғлан вә б. да варсағы ше'р нөвүндә әсәрләр јазмышлар. Варсағы ше'р нөвүнүн XVI—XVIII әср әдәбијјатында чох кениш јајылдығыны һисс едән бә'зи алимләр һаглы олараг гејд едирләр ки, варсағы чох ишләк, дәбдә олан форма иди[3].

Варсағы ше'р формасында ермәни халгынын көркәмли сәнәткарлары да јазыб јаратмышлар. XVI әср ермәни шаири Гучағ[4], Синаноғлу[5], Будағоғлу[6], Өксүз[7] вә б. шаирләр дикәр Азәрбајчан милли ше'р нөвләри кими варсағы ше'р нөвүнү дә севмишләр. Даһа чох варсағы јазан ермәни шаири Миран (XVII әср) олмушдур. О, азәрбајчанча 25-дән артыг, ермәничә исә 2 варсағы јазмышдыр[8].

Гучагдан, Будагоғлундан, Мирандан сонра, Загафгазија халгларынын шифаһи әдәбијјатына, мусигисинә јахындан бәләд олан, онлардан јарадычы шәкилдә истифадә едән Сајат Нова варсағы ше'р формасында әсәрләр јазмыш вә ше'рләрини варсағы һавасы (мелодијасы) илә охумушдур. Сајат Нованын елм аләминә «Сајат Нованын дәфтәри» ады илә мә'лум олан әлјазмасындакы бир чох ше'рләрин алтында едилән гејдләрдән көрүнүр

[1] Елјас Мушеғ Аствасадурјан. Нәғмәләр мәчмуәси (ермәни әлифбасы илә) әлјазмасы (ГАФКЭ), 1721, с. 246—247.
[2] Јенә орада, с. 241—242.
[3] Исмајыл Һикмәт. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи (әрәб әлифбасы илә) II чилд, Б., 1928, с. 14.
[4] Елјас Мушеғ. Көстәрилән әлјазмасы, с. 260—261.
[5] Јенә орада, с. 256—257.
[6] Јенә орада, с. 258—259.
[7] Јенә орада, с. 262—263.
[8] Јенә орада, с. 7; 8; 92; 94; 95; 98; 99; 100; 101; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 110; 110—111; 112—113; 115; 117; 117—119.

ки, ашыг варсағы һавасындан вә ше'р формасындан хејли истифадә етмишдир. Һәмин ше'рләрин алтындакы гејдләрдә «варсаг» сөзләринин ишләнмәсинә нәзәр салаг: «Бир көзәл барәсиндә Арутунун дедији варсаг»[1], «Бу Арутунун дедији варсагдыр»[2], «Бу варсағы Арутунун дедијидир»[3]; «Арутунун [дедији] варсағыдыр, үчләмә»[4]; «Бу Арутунун дедији јахшы варсағыдыр»[5]; «Бу Арутунун дедији јарана јахшы варсағыдыр»[6]; «Арутунун дедији окүтләмә варсағыдыр»[7]; «Бу Арутунун дедији варсағыды»[8].

Бир чох алимләр, алим-лүғәтчиләр һаглы олараг «варсаг» сөзүнү ше'р нөвү кими гејд едирләр. Белә алим-лүғәтчиләрдән бири Л. Будаговдур. О, јазыр: «варсағы» (түркмәнчә) «ше'р, поема, гәзәл» демәкдир[9].

Шејх Сүлејман Әфәнди Бухары «варсаг» сөзүнү һәм ше'р формасы, һәм дә маһны ады кими изаһ едир: «Варсағы—гошуг, өләнк, сәбзимән, ашулә, мәнзумә, бир ше'р охумаг, түрки, мани, шәрги»[10].

В. В. Радлов да гејд едир ки, варсағы түркмәнләрдә, әски өзбәкләрдә һәм дә ше'р, гәзәл демәкдир[11]. Башга бир алим дә варсағынын ше'р формасы олдуғуну гејд едир[12]. Мусигишүнас В. Успенски вә В. Белјајев түркмән ашығы Күл Мүһәммәдова истинад едәрәк јазырлар ки, «варсағы» оғузлардан галма әски ше'р формасыдыр[13]. Бу фикир белә еһтимал етмәјә дә имкан јарадыр ки, Варсаг гәбиләси Оғуз гәбиләләриндән имиш. Алимләрдән бә'зиләри «варсағы»ны Азәрбајчан ше'р нөвү вә мусигиси сајырлар[14].

---

[1] Сајат Нова. Ермәничә ше'рләрин там күллијјаты, Јереван (ермәничә), 1931, с. 98.
[2] Јенә орада с. 97.
[3] Јенә орада, с. 102.
[4] Јенә орада, с. 103.
[5] Јенә орада, с. 108.
[6] Јенә орада, с. 112.
[7] Јенә орада, с. 128.
[8] Јенә орада, с. 133.
[9] Будагов Л. Сравнительний словарь турецко-татарских наречий. Т. II, 1871, с. 301.
[10] Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари. Көстәрилән әсәри, с. 215.
[11] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, 1911, т. IV, часть I, с. 1961.
[12] Türkisch Deutsches Worterburch turce, 1956 s. 571.
[13] Успенский В. и Беляев В. Туркменская музыка. М., 1926, с. 35.
[14] Islam Ansiklopedisi, 1950, 12 cüz s. 127, 143.

Түрк алимләриндән Маһмуд Р. Газимиһал да гејд етмишдир ки, варсағы һава, мелодија адыдыр[1].

Демәли, варсаг ше'р вә маһны нөвү, һәмин гәбиләјә аид силаһлар (хәнчәр, гылынч) кими, өз гәбиләсинин адыны дашымышдыр. Башга сөзлә, варсағы гылынчы, варсағы һавасы, варсағы ше'р нөвү түркдилли, о сырадан Азәрбајчан гәбиләси варсаглара аиддир.

Азәрбајчан халгынын сојкөкүндә дуран Азәрбајчан дилли гәбилә бирләшмәләри силсиләләринин, халгларынын әски тарихә малик халг поезијасы вардыр. Варсаг—озан—јаншаг—ашыг поезијасынын гошма, бајаты, додагдәјмәз, кәрајлы, зәнчирләмә, дилтәрпәнмәз, үчләмә вә б. формалары мөвчуддур. Јухарыда дедијимиз кими халг ше'р нөвләри, халг сөз сәнәти мусиги илә әлагәдар олдуғундан бу формаларын да бир гисми мусиги һаваларынын адлары кими индијә гәдәр мәшһурдур. Варсағы да формалашмыш Азәрбајчан халгынын етник тәркибиндә иштирак едән Варсаг гәбиләсинин ше'р формасынын адыдыр. Варсағы да бир чох ше'р нөвләри кими һәм ше'р формасынын, һәм дә һавасынын (мелодија) адыдыр. Азәрбајчан сөз, мусиги сәнәти тарихиндә белә һаллара сых-сых раст кәлмәк олар. Бә'зи Азәрбајчан гәбиләләринин адлары илә танынан һәм мелодија, һәм дә ше'р формасы бу күн дә вардыр. Мисал үчүн, Овшары—Әфшары, бајаты һавасынын илк мүәллифләри Оғуз гәбиләләриндән олан Әфшарлар—Овшарлар вә Бајатылардыр.

Нәнәм гојунун кәлини,
Овшары кәлмәз јелини...
Ону саған кәлинин
Хыналајым әлини.

Кәрај, Гајтағ[2] гәбиләсинин һавалары да һәмин гәбиләләрин ады илә бу күн дә јашајыр. «Мани» һавасынын

---

[1] Mahmut R. Gazimihal "Uzunhava", "Turk folklor arastirmaları, 1950, Istanbul, I cilt, sayı 6 s. 83.
[2] Гајтағ гәбиләсинин адыны Әссар Тәбризи дә чәкир. Онун дедијинә көрә, Гајтагларла Гыпчаглар һәмсыныр (һәмсәрһәд) олмушлар.

صباحی دست بوس شاه دریافت
عنان عزم سوی راه برتافت
روان کشتند سوی مرز قیتاق
که بود آن راه خشك دشت قیپچاق

(мелодијасынын) вә ше'р формасынын да талеји беләдир. Маниләр әски түркдилли гәбиләләрдән олмушлар[1]. Һәмин гәбиләнин һавасы вә еләчә дә ше'р формасы «мани» адланмышдыр. Гагаузларда да «мани» // «маани» халг һавасы вә ше'р формасы олмушдур[2]. Мани ше'р формасы вә һавасы (мелодијасы) чох гәдимдән бәллидир. Низами бир чох әсәрләриндә Мани адлы ханәндәдән данышыр. Бизчә, онун тәсвир етдији һәмин ханәндә мани һавасынын көзәл биличиси, маһир ифачысы, ја да Мани гәбиләсинин үзвү олдуғундан өз гәбиләсинин ады илә дә мәшһурлашмышдыр. Фүзули ше'риндә «мани» сөзүнү ишләтмишдир. Бунлардан бири хүсусилә мараглыдыр. Шаир «мани» сөзүнү ејш-ишрәтлә, дүнјәви һәјатла, сәнәтлә әлагәдар ишләдир. Фүзулинин бу мисраларына диггәт едәк:

Саги, мүтәғәјјир олду һалым
Сөјләшмәјә галмады мәчалым[3].

1589-чу илин әлјазмасы тәхмин олунан Ленинград нүсхәсиндә һәмин мисра беләдир:

Мани, мүтәғәјјир олду һалым,
Сөјләшмәјә галмады мәчалым[4].

Мани XII—XVIII јүзилликләрдә даһа кениш јајылмышдыр. Мани һавасы индијәдәк јашамагдадыр[5]. Маниләр дә бајатылар кими ермәни мәчлисләриндә дә охунармыш[6]. Азәрбајчан маниләриндән бирини Елјас Мушеғ

(Јә'ни: Сабаһы күнү шаһын әлини өпдү, мәгсәд чиловуну јола тәрәф дөндәрди, Гајтаг сәрһәддинә тәрәф јолландылар. О, јол гуру Гыпчаг чөлүнүн јолу иди.).

Бах: عصار تبریزی. مهرو مشتری. Азәрбајчан ССР ЕА Әлјазмалары фонду, фотосурәт инв. ФС-153а., с. 128.

[1] Ујғур хаганларындан Бөкүнүн заманында (759—780 милади) Мани гәбиләсинин дили үмуми дил гәбул едилмишдир.

[2] Бах: Гагаузско-русско-молдавский словарь, М., 1973, с. 322.

[3] Фүзули. Әсәрләри, Б., 1949, с. 211.

[4] Јенә орада.

[5] Мани һавасындан Ү. Һачыбәјов «Лејли вә Мәчнун» операсында истифадә етмишдир. Операда Лејлинин өлүм јатағынын гаршысында Ибн Сәлам мани һавасында охујур.

[6] XVII әсрин ермәни шаирләриндән Газар да мани ше'р формасында јазмышдыр (Елјас Мушеғ Аствасадурјан. Нәғмәләр мәчмуәси, с. 37).

Аствасадурјан Тәбриздә јазыја алмышдыр. Һәмин мани беләдир:

«Мани дејилән ше'р:

Қәләк едәр дәм ғада,
Чәксә бәндән дәм ғада,
Дост дәриндән јаврыја,
Дәм-дәм кәлир дәм ғада»[1].

Дејиләнләрдән көрүнүр ки, бу вә ја башга гәбиләнин (Бајат, Кәрај, Гајтаг, Мани вә б.) сөз, мусиги сәнәти һәмин гәбиләнин ады илә јашамышдыр. Варсаг гәбиләсинин ше'р нөвү вә һавасы да беләдир бир јол кечмишдир вә гејд едилдији кими һәмин гәбиләјә мәхсус ше'р нөвү вә һавасы (мелодијасы) гәбиләнин ады илә мәшһурлашмышдыр.

Варсағы һавасы инди дә Чәнуби Азәрбајчанда чох кениш јајылмышдыр. Иран бәстәкары Халиги, бир чох Чәнуби Азәрбајчан һавалары кими, варсағы мелодијасыны да халг чалғы аләтләри ансамблы үчүн ишләмишдир[2].

Өвлија Чәләби «Варсаг»дан мәшһур бир һава (мелодија) ады кими данышыр. О, Ибдал ханын мусиги истеʼдадындан данышаркән јазыр: «Бундан (Ибдал хандан— *М. С.*) олан нәгш, сов, зәчил зикр, тәснифати говлиләр, мүрәббиат, варсағы, шәрги, гајабашы, мүғәннијатындан устад ханәндәләрдә јох иди»[3].

Шејх Сүлејман Әфәнди Бухаринин «варсаг» сөзүнә вердији мә'наларын әксәријјәтиндән (мани, шәрги, бир шеј охумаг, ашулә, өләнк) көрүнүр ки, «варсаг» һәм дә мелодија (һава) адыдыр. Бу чәһәтдән онун кәтирдији мисал да мараглыдыр:

Сөзү гудаз бирлә Ашиг Гәриб
Сазини голуна алыб бир варсаги охуду[4].

Маһны охумаға да варсағы дејилир[5].

Шәмсәддин Сами дә ајдын бир шәкилдә гејд едир ки, «варсағы» түркдилли халгларда һава адыдыр[6]. В. В.

[1] Елјас Мушеғ. Көстәрилән әсәри, с. 5.

[2] Бах: مجله «موزيك‌ايران» . شماره پنجم، سال‌هشتم، تهران،مهرماه۱۳۳۸

[3] Өвлија Чәләби. Сијаһәтнамә (түркчә), чилд IV, Истамбул, 1314, с. 102.

[4] Шејх Сүлејман Әфәнди Бухари. Көстәрилән әсәри, с. 275.

[5] Јенә орада, с. 215.

[6] 1472. ش: سامی. قاموس ترکی، در سعادت، ایل ۱۳۱۷

Радлов[1], М. Ф. Көпрүлүзадә[2], Салман Мүмтаз[3], Мәһәммәд Али Ағагај[4] вә б. варсағыны түркдилли халгларда һава ады кими мә'наландырырлар. «Варсағы» адлы һава (мелодија) түркмән халгы арасында кениш јајылмышдыр. А. Н. Самојловичин «варсаг» һавасы һаггында вердији мә'луматдан өјрәнирик ки, бу мелодија Орта Асијада мәшһур имиш: «Әкәр мәним билаваситә мүшаһидәләрим вә сорғуларым доғрудурса, јары нәср, јары нәзм популјар әсәрләрин биринчи һиссәси нағыл едилир, икинчи һиссәси исә охунур. Буна исә Орта Асијада варсағы дејилир»[5].

В. Успенски вә В. Белјајев түркмән мусигисинин инкишаф јолларындан бәһс едәрәк јазырлар ки, бу халгын мусигиси дөрд јолла инкишаф едиб зәманәмизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр: 1. Миначат—аллаһа мүрачиәт, 2. Мүхәммәс—һәјатда инкисари-хәјала уғрамаг. 3. Дузәрба—һәрби сәчијјәли әсәрләр, 4. Варсағы—мәһәббәт маһнылары.

Сонра һәр ики алим јазыр: «Варсаг» «гарышыг» (чохмә'налы) сөздүр. Мүхтәлиф мәтнли, әсасән ше'рлә биркә мусиги әсәрләринин охунмасына варсағы дејилир. Күл Мүһәммәдовун вердији мә'лумата көрә, варсаг оғузлара мәхсус ән гәдим халг ше'р формасынын адыдыр»[6]. Һәмин мүәллифләр «варсағы» түркмән һавасынын ики вариантыны нотла да јазыја алмышлар[7].

А. П. Квјатковски дә варсағыны түркмәнләрә мәхсус мелодија сајыр. О јазыр: «Варсағы—түркмән поезијасында мәзәли севки маһнысыдыр»[8].

---

1 Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, т. IV, часть 2, СПб, 1911, с. 1961.

2 كوپريلىزاده محمد فواد.. تورك ادبياتيندا ايلك متصوفلر. استانبول ۱۹۱۸، ص. ۲۸۵.

سلمان ممتاز، تركمن شاعرلرى، معارف و مدنيت، باكى، ۱۹۲۳، نمره ۸ — ۹، ص، ۹.

4 Türkçe sözluk, üçüncü base hazirlayan Mehmet Ali Agakay, Ankara, 1959, s. 796.

5 Абдул-Саттар Казы. «Книга рассказов о битвах текинцев». Туркменская историческая поэма XIX века. Издал, перевел применения и введением снабдил А. Н. Самойлович, СПб, 1914, с. 54.

6 Успенский В. и Беляев В. Туркменская музыка. М., 1926, с. 36.

7 Јенә орада. с. 57.

8 Квятковский А. П. Словарь поэтических терминов. М., 1940, с. 47.

Дејиләнләрдән belә чыхыр ки, азы-азы IV—V әсрләрдән Гафгазда јашамыш Варсаг гәбиләсинә (бәлкә дә оғузлардан бә'зиләринә) мәхсус ше'р формасы, һавасы (мелодија) һәмин гәбиләнин адыны дашымышдыр. Даһа сонралар исә Варсаг гәбиләсинә мәхсус варсағы ше'р формасы, варсағы һавасы күтләвиләшмиш, түркдилли халгларын үмуми малына чеврилмиш, һәм дә ермениләрин вә Гафгазда вә б. өлкәләрдә јашајан бә'зи халгларын сәнәтинә дахил олмушдур.

Варсағын әски мә'наларындан бири дә «сәнәткар»-дыр. Доғрудур, «варсаг» сөзүнүн «сәнәткар» мә'насы һаггында мә'лумат аздыр. **Бә'зи түркдилли халглар, о сырадан түркмәнләр, сојтарыја (тәлхәјә), «ојунчуја», ојун көстәрәнә, «масгарабаза», башга сөзлә—комик ролларда чыхыш едән сөз устасына, мә'налы һәрәкәт устасына, күлмәли маһнылар дејәнә («комик актјора»), мејданда чыхыш едәнә—варсағы дејирмишләр.** Түркмәнләр инди дә масгарачыја, ојун көстәрәнә—варсагчы (варсакычы) дејирләр[1].

Бә'зи түркдилли халгларда ашыға—озана—варсаға, халг сәнәткарларына *«бахшы»* дејилир. Шүбһәсиз ки, «бахшы» адланан сәнәткар илк өнчә Бахшы адлы түркдилли гәбиләнин сәнәткары имиш. Бахшы гәбиләси дә түркдилли олмушдур[2]. Ирәлидә гејд етдик ки, әски түркдилли халгларда өлмүш вә ја һәлак олмуш сәркәрдәнин, гәһрәманын һәјатыны данышан вә нүмајиш етдирән сағучулар (ағычылар) олмушлар ки, бунлар һәм дә М. Арифин, Ч. Чәфәровун дедикләри кими мејдан «артистләри» имишләр. «Сағу» һәм семантик, һәм дә фонетик бахымдан «варсаг» сөзү илә үзви сурәтдә бағлыдыр.

Биз «варсаг» сөзүнүн сәнәткар, чалан, ојнајан, мејдан артисти мә'насыны дашыдығына даир мә'луматлара, дәлилләрә, фикирләрә әски ермәни мәнбәләриндә раст кәлирик. XVI—XVII әсрә гәдәрки ермәни мәнбәләриндә «варсаг» сөзүнә (վարծակ) —«вартсаг»—шәклиндә раст кәлирик. Сонракы әсрләрдә исә վարսակ (варсаг) шәклиндә дә јазылмышдыр. Варсаг—вар+саг сөзүндәки «с» сәсинин «ц»—з (тс) илә јазылмасы чох тәбиидир. Чүнки бир чох түрк дилләриндә «с» илә дејилән сөзләр бә'зи

---

1 Русско-туркменский словарь. М., 1956, с. 860.

2 Вамбери А. Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865, с. 152.

түркдилли халгларда «ц» (тс) илә дејилир[1]. Мәсәлән, бә'зи түркдилли халглар, о ҹүмләдән куманлар, варбинләр, караимләр вә б. «сач»ын «цац» фонетик вариантыны ишләдирләр[2]. Демәли, «варсаг» — «вар+саг» сөзүнүн «вар+цаг» шәклиндә дејилмәси түрк дилләринин сәс дәјишилмәси ганунлары илә әлагәдар дил һадисәсидир. Көрүнүр IV—V әсрләрдән әввәлләр Гафгазда јашајан Азәрбајҹандиллиләрин чоху бә'зи «с» сәсли сөзләри «ц» илә дејирмишләр; заман кечдикҹә Гафгазда «с» илә дејән Азәрбајҹандилли гәбилә бирләшмәләри, «ц» дејән гәбиләләрдән чох олмуш вә изаһ етдијимиз лексик ваһид «варцаг» дејил, «варсаг» шәклиндә формалашыб, бу күнә кими кәлиб чыхмышдыр.

Биз «варсаг» сөзүнә V әср ермәни тарихчиси М. Хоренасинин «Ермәни тарихи» әсәриндә «чалан», «охујан», «сәнәткар» мә'насында раст кәлирик: «Бир күн Сјуникин Багур наһијјәсинин башчысы ону (Диран шаһын күрәкәни Дрдаты—*М. С.)* шам јемәјинә дә'вәт етди. Шәраб ичиб шадлыг етдикләри вахт Дрдат әлләри илә көзәл чалан Назиниг адлы бир гадын көрдү. Дрдат ону хошлады вә Бакура деди: «Бу варсағы мәнә вер»[3].

Бурада варсағын—сәнәткар гадынын јалныз чалмасындан сөһбәт кедир. Лакин башга бир мүнасибәтлә М. Хоренаси варсағын охумасындан да бәһс ачыр: «О өз вахтыны варсаглара маһны охутмагла, сәрхошлугла кечирирди»[4]. Һәр ики мисалдан көрүнүр ки, варсаг һәм чалармыш, һәм дә охујармыш.

IV—V әсрләрин ермәнидилли тарихчиси Пафтос Бузанд да «варсаг» сөзүнү «гусан», «тәлхәк» сөзү илә јанашы ишләдир: «Онлар бәрк сәрхош олуб, аллаһын евинә истеһза едирләр. Икиси дә орада олан јепископлара мәхсус һүҹрәјә кириб фаһишәләрлә, варсагларла, гусанларла вә тәлхәкләрлә шәраб ичирдиләр»[1]. С. Малхасјанс «Ермәни дилинин изаһлы лүғәтин»дә «варсаг» һаггында јазыр: «Варсаг <...> 1. Мәҹлисләрдә вә иҹтимаи јерләрдә рәгс едән, охујан гадын: гусан. 2. Јүнкүл әхлаглы вә әдабаз гадын <...> мимос, тәлхәк»[2].

С. Малхасјанс М. Хоренасинин «Ермәни тарихи» китабына јаздығы гејдләриндә јухарыдакы изаһатына јахын фикир сөјләмишдир: «Варсаг—јүнкүлхасијјәт гадындыр ки, иҹтимаијјәтин гаршысында охујарды, рәгс едәрди, чаларды, мимослуг едәрди»[3]. П. Бузандын «Ермәни тарихи» китабына јаздығы изаһатда исә гејд едир ки, «варсаг» пәһләви сөзүдүр[4]. Мәшһур дилчи Һ. Аҹарјан «Енсиклопедик лүғәт» әсәриндә јазыр: «Варсаг—театрда вә ја мәҹлисдә охујан вә рәгс едән гадын».

Һ. Аҹарјан сонра гејд едир ки, «варсаг» ермәниҹә дејил, пәһләвиҹәдир. Јухарыда көрдүк ки, С. Малхасјанс да «варсаг» сөзүнүн пәһләвиҹә олдуғуну иддиа етмишдир. Бу фикрә сонралар Георг Гојан да тәрәфдар чыхмышдыр. О, «варсаг» сөзүнүн етимоложи тәһлилини белә верир: «Вардзак*—вардз—бир ишин «әмәк һаггы»сы, «көтүрә» сөзүндән јаранмышдыр ки, о да орта фарсҹа (ерадан V әср әввәлдән башламыш еранын VII әсринә гәдәр), пәһләвиҹә varza—«әмәк һаггы» (донлуг) сөзүндәндир. Беләликлә, «вардзак» һәрфән «наемница—муздла тутулмуш гадын демәкдир»[5]. Г. Гојан сонра «Һајгазјан бараран»ын («Һајгазјанлар лүғәти») «варсаг» сөзүнә вердији изаһаты да хатырлајыр. Һәмин лүғәт «варсаг» сөзүнүн етимоложисинин үч вариантыны верир: лүғәтдәки илк вариант беләдир: варсаг «вардз» (varz) пәһләви сөзү илә әлагәдардыр вә гејд едилир ки, «муздла

---

1 Јада салмаг лазымдыр ки, Азәрбајҹанын Нахчыван, Ордубад диалектләриндә бә'зи сөзләрдә «ц» сәси ишләнир. Мәсәлән, «Нахчыван» сөзү «Нахцыван» шәклиндә дејилир. «ц» сәсинә түрк диалектләриндә, татар дилинин Мишар, Түмен вә б. түркдилли халгларын диалект вә шивәләриндә раст кәлмәк олур. (Бах: Ширәлијев М. Азәрбајҹан диалектолокијасынын әсаслары, Б., 1962, с. 77).

2 Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, часть I, СПб, 1911, с. 195.

3 Хоренаси М. Ермәни тарихи (ермәниҹә). Јереван, 1940, с. 131.

4 Јенә орада, китаб 3, башлыг 19.

---

1 Бузанд П. Ермәни тарихи (ермәниҹә). Јереван, 1947, с. 121—122.

2 Малхасјанс С. Ермәни дилинин изаһлы лүғәти. IV ҹилд, Јереван, 1945, с. 312—313.

3 Хоренаси М. Ермәни тарихи. Јереван, 1950. С. Малхасјансын јаздығы гејд, с. 301.

4 Бузанд П. Ермәни тарихи (ермәниҹә). Јереван, 1947, с. 319.

* Мүәллиф «варцаг» // «варсаг» сөзүнү русча «вардзак» шәклиндә јазыр. Бу, доғру дејилдир. Әкәр о, «варцак»//«вартсаг» сөзүнүн Гафгазда јашамыш гәдим түркдилли халгларда дејилдији «варцаг» формасыны гәбул едирсә (гәдим ермәни мәнбәләри дә белә етмишдир), буна көрә дә русча «варцаг» шәклиндә јазмаг лазымдыр. «Варцаг» // «варсаг» сөзүндә «з» сәси олмадығындан, бизчә, «з»нын әлавәсинә еһтијаҹ јохдур. Бу сәсин әлавәси илә мүәллиф сөзү зорла тәһриф едәрәк пәһләвиләшдирмәјә чалышыр.

5 Гоян Г. Театр древней Армении. М., 1952, с. 226.

тутулмуш гадын» демәкдир. Икинчи варианта көрә «варцаг» сөзүнүн көкү «варжаг»дыр ки, мә'насы өјрәдилмиш (обученная) демәкдир. Нәһајәт, луғәт «варцаг» сөзүнүн етимолокијасыны варуг—давраныш (нрав)—арцаг—сәрбәст (свободно)—сәрбәст давранышы сөзләри илә бағлајыр[1].

Көрүндүјү кими Г. Гојан «Һајгазјан луғәти»ндән вә Һ. Ачарјанын «Енсиклопедик луғәти»ндән мисаллар чәкмәклә «варцаг» // «варсаг» сөзүнүн пәһләви вә ја ермәни сөзү олдуғуну мүәјјәнләшдирә билмир. Биз јухарыда бир чох түрк дилләринин дил материалларына истинад едәрәк бу сөзүн мәншәјини дәгигләшдирдик. Бизим истинад етдијимиз дил материаллары вә онларын адәт-ән'әнә, сәнәтин мүхтәлиф саһәләри илә гаршылыглы шәкилдә өјрәнилмәси белә бир нәтичәјә кәтириб чыхарыр ки, **«варсаг» // «варцаг» түркдилли сөздүр** вә бу күн дә бир чох түрк дилләриндә вә диалектләриндә чохмә'налы сөз кими ишләнир. Варсаг гәбиләси сәнәткарынын—варсағысынын һавасы, ше'р формасы — варсағы сонралар ермәни халгы арасында да јајылмышдыр.

Мәдәни әлагәләр тарихиндә белә һаллара чох раст кәлмәк олур. Мәсәлән, варсаг—озан—ашыг ше'р формаларындан вә һава адларындан—үчләмә, дилтәрпәнмәз, додагдәјмәз, бајаты вә с. ермәни вә Азәрбајчан халгларынын мәдәни әлагәләриндә мүштәрәк һава адыдыр. Г. Гојан ермәни театрында варсагларын ролундан данышаркән гејд едир ки, варсагларын сәнәти Рим пантомимләринә јахындыр[2].

Јухарыдакы дәлилләрдән көрдүк ки, варсағынын әски ермәни дилиндә бир мә'насы да «әхлагсыз гадын» демәкдир. Нә үчүн варсаг сәнәти илә мәшғул олан гадынлара алчаг нәзәрлә бахмышлар, онлара «әхлагсызлыг» дамғасы вурмушлар? Бу суаллара чаваб вермәк үчүн дүнјәви сәнәтин, о сырадан дүнјәви рәгсин, әдәбијјатын вә б. тарихән кечиб кәлдији јолда растлашдыглары чәтинликләрдән бирини јада салаг.

Хоренасинин, Бузандын вә б. «варсаг» һаггындакы гејдләринә диггәт јетирәк. Һәр ики тарихчи «варсаг» сөзүнүн бир нечә мә'насыны гејд едир. Лакин бу тарихчиләрин әсәриндә «варсаг» сөзүнүн «әхлагсыз гадын» мә'-

[1] Һајгазјан луғәти (ермәничә). Вјана, 1836.
[2] Г о ј а н Г. Көстәрилән әсәри, с. 227.

насына раст кәлмирик. Онлар һәмин лексик ваһиди јалныз «сәнәткар» (чалан, охујан, ојнајан) мә'насында ишләтмишләр.

Илкин варсаг јалныз гадын сәнәткарлара верилән ад олмамышдыр. Шаманлар—гамлар һәм гадынлардан, һәм дә кишиләрдән олурмуш. Варсаглар да белә имиш. Лакин, көрүнүр ки, ермәниләрдә јалныз гадын варсаглар олмушдур. Бу сөзүн «әхлагсыз» вә бу кими мә'наларда ишләнмәси дүнјакөрүшләрдәки вә бунунла әлагәдар әхлаг нормаларындакы дәјишикликлә, мүхтәлифликлә бағлыдыр. «Варсаг» сөзүнүн «әхлагсыз» вә «хошакәлмәз» мә'наларда ишләнмәси Загафгазијада христианлығын, исламијјәтин шүурларда мөһкәм көк салмасы илә әлагәләндирилмәлидир.

Орта әсрләрдә јени динләр—христиан вә елә дә ислам дини, һәр шејдән әввәл, мифоложи анлајышлара, көһнә «дин»ләрә гаршы чыхыр, онлары һәјат сәһнәсиндән говур, галыгларыны да арадан көтүрмәјә чалышыр. Һәр ики һаким дин һәм дә дүнјәви руһлу сәнәти, халг сәнәтини һәмишә тә'гиб етмиш, онун јарадычыларыны, јајычыларыны нәзәрдән салмыш, онлары «кафир» е'лан етмәкдән дә чәкинмәмишдир. Христиан вә ислам дининин дүнјәви сәнәтә гаршы нифрәтинин сәбәби дә ајдындыр. Дүнјәви сәнәт инсанлары һәр ики динин еһкамларынын тәблиғ етдији тәркидүнјалыгдан ајырыб һәјата бағлајырды. Елә буна көрә дә динлә дүнјәви сәнәт барышмаз дүшмән иди. Варсаглар һәм кечмиш, јенилмиш мифолокија илә, һәм дә дүнјәви һиссләри тәблиғ едән сәнәтлә бағлы иди. Белә олдугда христиан вә ислам дини варсаг сәнәтинә вә варсаға гаршы өз нифрәтини кизләдә билмәзди. Һәр ики динин хадимләри ше'рлә, мусиги илә, рәгслә, мејдан тамашалары илә бағлы сәнәткара гаршы мүбаризә апарыр вә һәмин сәнәти арадан чыхармаға чалышырдылар. Бә'зи өлкәләрдә онлар сәнәтин ајры-ајры саһәләриндә бу нијјәтләринә чатырды. Елә буна көрә дә һәмин саһәләрдә варсаг сәнәтинин үнсүрләри унудулмушса да, бу сәнәтин ше'р формасы, мусигиси јашамыш, зәманәмизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр.

Биз руһаниләрин халг јарадычылығына дүшмән мүнасибәтини гејд етмәјә билмәрик. Тарихән мә'лумдур ки, Азәрбајчанын Арран—Албан адланан әразисиндә әһалинин бир һиссәси христиан динини гәбул етмишди. Бу заман Арран—Албан әһалиси вә онларын сәнәткар-

лары јени динин ганунлары илә дәрһал разылаша билмирди. Халг сәнәткары, христианлығын әксинә олараг, дүнјәви һиссләри тәблиғ едир, бунунла да истәр-истәмәз мифоложи көрүшләри јада салырды. Халг сәнәткарларынын бу фәалијјәти Арранда христиан диндарлары үчүн о гәдәр горхулу бир вәзијјәт јаратмышды ки, V әсрдә өлкәдә дөвләт «Гануннамәсин»и һазырлајанлар икинчи бәнддә бу барәдә хүсуси олараг гејд етмишдиләр. Арран тарихчиси М. Гағангатлы һәмин «Гануннамә»нин (I китаб, 26-чы башлыг) икинчи бәндини мисал кәтирәрәк јазыр: «Евләриндә ағылар* дүзәлдән ев саһибләринин вә гусанларын әл-голу бағланылыб шаһын сарајына кәтирилсин вә чәзаландырылсын».

V әсрдә Ермәнистанда христиан дининин гаты мүбәллиғи католикос Һовнан Мандағуни шифаһи халг әдәбијјаты вә мусигисинин мүәллифләри олан гусанлара дүшмәнчилик һиссини беләә ифадә едир: «Гусанларын зәһләтөкән чиркин, гејри-гануни һәрәкәтләрини, гудурғанлыгларыны ешидирсиниз. Онлар һәмишә мүгәддәс руһу мәһв едирләр вә сизин гәлбиниздә шејтанын зүлм кәтирән бәдхаһ мәсләһәтләри јер тапыр... Бунлардан (гусанлардан—*М. С.)* горхуб узаглашмаг лазымдыр... Шәраб, гусан вә шејтан һәр үчү ејни шејдир... бунлар фикирләри дағыдыр, шәр ишә чәкир вә танрынын севкисиндән ајырыб, христианлыгдан узаглашдырыр»[1].

Рус халг сәнәтинин тарихиндә дә белә һадисәләрә

* Бурада ики шејә фикир вермәк лазымдыр. Биринчи будур ки, гусан да варсаг, сағучу кими ағыларда иштирак едирмиш. Демәли, гусан јалныз шадлыг мәчлисләриндә дејил, кәдәр мәчлисләриндә дә иштирак едирди. Икинчиси, мәтндәки «ағы» сөзүнү адичә ағы мәрасими кими баша дүшмәк доғру дејил. Әкәр адичә ағы мәрасими олса иди, онда христиан дини һәмин мәрасими гадаған етмәзди. Бурадакы «ағы» сөзү бизә һуннларын, түркдилли халгларын агуларыны, јуғларыны хатырладыр. Бунун үчүн әсас да вардыр. Чүнки М. Гағангатлы заманына гәдәр истәр Арранда—Албанијада, истәрсә дә Гафгаз вә Загафгазијанын башга јерләриндә хејли мүддәт иди ки, түркдилли гәбиләләр, о чүмләдән һуннлар јашајырдылар. Шүбһәсиз ки, онлар өз адәтләриндән әл чәкмәмишдиләр вә бә'зиләрини јерли халглара, гәбиләләрә гәбул да етдирмишдиләр. Мәсәлә белә олдугда биз «ағы» сөзү алтында гәдим һунн, түркдилли халгларын театр тамашасыны хатырладан јуғларыны јада сала биләрик. Белә јуғларда ағы, рәгс ичра олунурду. Тәкрар едирик: әкәр ағы ади христиан дининин ганунларына ујғун олараг кечирилән «ағы» олса иди, онда дөвләт ону ичра едәнләри чәзаландырмазды.

[1] Мандағуни Һовнан. Нитгләр (ермәничә). Венетсија, 1836, с. 124—127.

раст кәлинир. Рус халг әдәбијјатында мәшһур олан скоморохлара гаршы бојарларын вә руһанилрин амансыз һүчуму буна мисал ола биләр. Бу мүнасибәтлә рус бојарларындан Всеволжскинин скоморохлар һаггында вердији әмрин бир јерини хатырлајаг: «Һәр јердә тамбур, зурна, дүдүк, чәнк, хари вә бунлара бәнзәр шејтан аләтләри тапыларса вачибдир ки, онлары бир јерә топлајыб сындырмағы әмр едәсән вә о шејтан аләтләрини әмр едәсән јандырсынлар»[1].

Ислам дини дә бу чәһәтдән башга динләрдән кери галмамышдыр. Динин јајылдығы јерләрдә халг јарадычылығына, дүнјәви һиссләри тәблиғ едән сәнәтә, мусигијә, рәгсә гаршы мүбаризә апармышдыр. Руһанилрин сәнәтә дүшмән мүнасибәтләри һәмишә халгын көзүачыг адамларынын, о сырадан сәнәткарларын нифрәтинә сәбәб олмушдур. Сәнәткарлар, рәссамлар, шаирләр һәр вәчһлә дүнјәви сәнәтин кешијиндә дурмушлар. Нәсими, Фүзули, Әличан Гөвси, Әмани вә б. өз әсәрләриндә белә руһаниләрә гаршы чыхмышлар.

Чох сонралар М. Ф. Ахундов инсаны ичтимаи һәјата, варлыға бағлајан, дүнјанын ләззәтини бу дүнјада ахтармаға чағыран сәнәтә һүчум едәнләрә гаршы чыхараг јазмышдыр: «Нәғәмат чалма, һарамдыр; нәғәмата гулаг асма, һарамдыр; нәғәмат өјрәнмә, һарамдыр... рәгс етмә, мәкруһдур; рәгсә тамаша еләмә, мәкруһдур; саз чалма, һарамдыр; саза гулаг асма, һарамдыр»[2].

Кәтирилән дәлилләрдән көрүнүр ки, һаким динләрин күтбејин хадимләри халгларын шифаһи әдәбијјатына, дүнјәви сәнәтинә дүшмән кәсилмиш, ону халгын көзүндән салмаг үчүн «шејтан әмәли» е'лан етмишләр; һәмин сәнәтин јарадычыларыны, ичрачыларыны—шаирләри, дастанчылары, рәссамлары, мусигичиләри исә «шејтан», «әдәбсиз», «әхлагсыз» (хүсусилә сәнәткар гадынлары) адландырмышлар.

Шүбһәсиз ки, «варсаг» сәнәти доғма «динләри» олмајан халг арасына (христиан вә ја ислам динләринин һаким олдуғу јерә) дүшәндә вә ја варсагларын доғма дини арадан көтүрүләндән—јеринә ја христиан, ја да ислам дини кечдикдән сонра дин хадимләри сәнәт ада-

[1] Калпакова Н. Книга о русском фольклоре. Учпедгиз, Л., инв. № 95.

[2] Азәрб. ССР ЕА јанында РӘФ, М. Ф. Ахундовун архиви, 1948, с. 17.

1162—21

мына—варсаглара нифрәт һисси тәблиғ едирдиләр. Бу чох тәбии һалдыр. Чүнки һаким ислам, христиан дин хадими белә бир сәнәтә гаршы чыхмагла ики ҹәбһәјә гаршы вурушурду: бир тәрәфдән кечмиш дин, адәт-ән’әнә тәрәфдарларына, дикәр тәрәфдән исә дүнјәви һиссләрә, дүнјәви фикирләрә гаршы мүбаризә апарырды. Лакин кениш халг күтләси һәмишә өзүнә бағлы олан сәнәти севмиш вә јашатмышдыр.

Беләликлә, ајдын олур ки, дин хадимләринин варсаг сәнәтинә мәнфи мүнасибәти һәмин сөзүн башга мә’на чалары газанмасына сәбәб олмушдур.

Бунунла әлагәдар олараг «варсаг» сөзүнүн бир мә’насы үзәриндә дә дајанаг. «Варсаг» сөзү Азәрбајҹан вә бә’зи түрк дилләриндә «мә’насыз данышыг», «бошбоғаз», «кәвәзә» мә’насыны да газанмышдыр. Мәсәлән, XIX әсрин сонларында јашајыб јаратмыш көркәмли Азәрбајҹан шаирләриндән Сејид Әбүлгасым Нәбати «Олсун» рәдифли гәзәлиндә «варсағы» («варсаги») сөзүнү «бош, мә’насыз данышыг» мә’насында ишләтмишдир:

Ҹәннәтин һуру гүсури сәнин олсун, заһид,
Варсағи сөјләмә, гој дуст мәнә јар олсун[1].

XIX—XX әср шаири Хәлифә Мәһәммәд Тағыда да «варсаг» сөзүнә «бош сөз» мә’насында раст кәлирик:

Дејир: киши, чох данышма варсағы,
Ики гурушдур тәнәкин јарпағы,
Алсан хәбәр соғаны, сарымсағы,
Пет гәпикдир, пет гәпикдир, пет гәпик[2].

Инди дә «варсаг» сөзүнүн Бакы, Гарабағ, Шамахы, Ләнкәран, Көјчај, Загатала диалект вә шивәләриндә «кәвәзә», «мә’насыз сөз», «анлашылмајан данышыг» мә’насы вә мә’на чалары вардыр. «Варсаг»ын бә’зи түрк дилләриндә, о сырадан өзбәк дилиндә дә «кәвәзә», «бош данышыг» мә’насы мөвҹуддур[3]. Гејд етмәк лазымдыр ки, «варсаг» сөзү јалныз ермәни дилинә дејил, бир чох Гафгаз дилләринә дә кечмишдир. Мәсәлән, Загаталада јашајан сахур, авар вә б. халгларда вә етник групларда

[1] Бах: Иран милли мәҹлисинин китабханасы, шифр № 1078 (әлјазма диван), бу дәлили бизә әдәбијјатшүнас-шаир Әбүлфәз Һүсејни вермишдир.
[2] Ел шаирләри. Б., 1935, с. 97.
[3] Бах: Русско-узбекский словарь, М., 1954, с. 53.

«варсаг [ғ] сөзү «һәдјан», «бош сөз» мә’насында ишләнив[1]. Лак, дарғын дилиндә «варсағын» «бошбоғаз», «кәвәзә» мә’насы вардыр[2].

Инди көрәк нә үчүн вахты илә халгын «севимли варсаг сәнәти вә онун шәрәфли адыны дашыјан «варсаг» сөзү «бошбоғаз», «бош данышан», «кәвәзә» кими хошакәлмәз мә’налар газанмышдыр? Бу суала ҹаваб вермәк үчүн һәр шејдән әввәл «јаншаг» сөзүнүн тарихән кечиб кәлдији јолун бир хәттини хатырлатмаг лазымдыр.

Вахтилә азәрбајҹанлыларын бә’зиләри ашыға *«јаншаг»*[3] демишләр. Лакин ашыг, халг сәнәткары демәк олан «јаншаг» сөзү сонралар башга мә’на чалары да газанмышдыр. «Јаншаг» сөзүнүн етимоложисинә диггәт едәк. Бизҹә, «јаншаг» «јан» вә «шаг» сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. «Јан»ын түрк дилләриндә бир чох мә’насы вардыр. Куман абидәләриндә алтај, варбин, ујғур дилиндә јан (јан́) сөзүнүн «руһи» (ҹан), «руһи вәзијјәт» (дахили вәзијјәт), «характер», «фикир», «инам» (дини), «дини е’тигад» вә с. мә’налары вардыр. Инди «шаг» сөзүнә диггәт едәк. «Шаг»ын бә’зи түрк дилләриндә «бошбоғазлыг», «мырт вурмаг» мә’насы вардыр[4]. «Шаг» сөзүндән олан «шага»—«зарафат» демәкдир. «Шаг»ын бу мә’налары данышыгла, нитглә әлагәдардыр. Демәли, «јаншаг»дакы «јан» тәркиби инамы, руһи вәзијјәти, фикри ифадә едирсә, онда јаншағын мә’насы ајдынлашыр. «Јаншаг»—инам һаггында данышмаг, сөһбәт етмәк, руһи, дахили вәзијјәт барәсиндә фикир сөјләмәк демәкдир. Бүтүн бу мә’налар јаншағын фәалијјәти илә ујғун кәлир. Башга сөзлә, јаншаг—халг сәнәткары инсанын дахили, руһи вәзијјәтинин ифадәчисидир. О, һәм дә халга фикир сөјләјир, јери кәләндә исә комик шејләр сөјләјиб ону күлдүрүр. Бәлкә дә јаншағын репертуарында даһа чох комик мәзмунлу әсәрләр вар имиш («шаг» // «шага» сөзүнүн зарафат мә’насында ишләнмәси тәсадүфи дејилдир).

Маһмуд Гашғари јаншаг сөзүнүн «бошбоғаз», «кәвәзә» мә’насыны верир. О, дејир ки, «јаншаг әр» «бош-

[1] Бу дәлили бизә дилчи Әһмәд Асланов вермишдир.
[2] Бу мә’луматы бизә дилчи Ислам Ҹидалајев вермишдир.
[3] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III, часть I, СПб, 1905, с. 57.
[4] Јенә орада, IV ҹилд, I һиссә, 1911, СПб, с. 930.

боғаз әр (киши)» демәкдир[1]. XIII—XIV әср абидәсиндә дә «јаншаг» сөзү «бошбоғаз» дејә мә'наландырылыр. Инди дә Азәрбајҹан диалектләриндә јаншаг «бошбоғаз», «мә'насыз сөһбәт» јериндә ишләнир (мә'насыз сөһбәт һаггында: «нә јаншыјырсан», «јаншама»).

Әлбәттә, истәр «варсаг», истәрсә дә «јаншаг» сөзүнүн «бошбоғаз», «бош данышан» мә'насы газанмасы тәсадүфи дејилдир. Бунун сәбәби һәр шејдән әввәл, әсрләр боју «варсаг» вә «јаншаг»ын тә'гибә мә'руз галмасыдыр. Шүбһәсиз ки, халгын сөз, мусиги (илк дөврләрдә рәгс) сәнәткарыны көрмәјә көзү олмајан мүртәҹе руһаниләр онлары нәзәрдән салмаг үчүн варсаг, јаншаг ше'рләрини, дастанларыны «мә'насыз», «бошбоғазлыг», «бош данышыг» адландырыблар. Беләликлә, онлар сәнәткары тамашачыдан, динләјичидән мәһрум етмәк истәјирдиләр.

Һәлә IV—V әсрләрдән әввәлләр сәнәтин бир чох саһәләрини өзүндә топламыш варсаглар һәм чалар, һәм охујар, һәм рәгс едәр, һәм дә мејдан «тамаша»ларында «актјор»луг едәрмишләр.

Бу дејиләнләрин һамысыны үмумиләшдириб јекун, нәтиҹә чыхармаг лазым кәлсә, хүласә шәклиндә belә демәк олар: «варсаг» бир чох түркдилли халгларын вә еләҹә дә азәрбајҹанлыларын сојкөкүндә иштирак едән гәбилә адыдыр вә һәмин гәбиләнин јашадығы әрази дә бә'зән Варсаг адланмышдыр. Варсаг гәбиләбирләшмәсиндә чалыб-охујана, рәгс едәнә, тамаша көстәрәнә дә «варсаг» демишләр. Белә сәнәткарларын сәнәти, заман кечдикҹә, аз-чох дәрәҹәдә дәјишилмишдир. Варсаглар, јаншаглар, озанлар букүнкү ашыгларын әски әҹдадларыдыр. Лакин букүнкү ашыг сәнәти өз имканлары вә әһатә етдији бәдии ифадә васитәләринә көрә варсаг сәнәтинә нисбәтән мәһдудлашмышдыр.

Гәдимләрдән Азәрбајҹан халгынын мәдәнијјәти илә гаршылыглы әлагәдә олан ерменилләр ашыға—гусан, күрҹүләр исә мыгосан вә ја меотвира демишләр. Ерменилләр «гусан» сөзү илә јанашы, «варсаг» сөзүнү дә ишләтмишләр, сонралар исә «мүтрүб» (Մուտրուբ), даһа сонралар исә «ашуг» (աշուղ) сөзү галиб кәлмишдир. Көһнә вә јени термин бир мүддәт гоша, биркә ишләнмиш вә гәринәләр кечдикҹә сонралар јаранан термин үстүнлүк газанмышдыр.

[1] Дивани-луғәт-ит-түрк. Тәрҹүмәси. III ҹилд, Анкара, 1941, с. 284.

Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндә дә белә олмушдур. Азәрбајҹанлылар варсаг—јаншаг—озандан әл чәкмәјә мәҹбур олмуш, «ашыг» сөзүнү ишләтмишдир. Гам—шаман варсағын—озанын—јаншағын ган гардашыдыр. Азәрбајҹан мифоложисини арашдыраркән һәм дә гамын—шаманын варсагла—озанла—јаншагла әлагәси мәсәләси арашдырылмыш олур. Бу исә әски синкретик сәнәтин өјрәнилмәсидир. Бизим белә арашдырмамыз бу саһәдә илк аддым олдуғундан чатышмазлыглары ола биләр. Бунларын арадан галдырылмасында бизә көмәк едәҹәк охуҹулара миннәтдарлығымызы билдиририк.

Азәрбајҹан мифик тәфәккүрү илә ичтимаи-бәдии-фәлсәфи тәфәккүру сых бағлы олмушдур. Елә буна көрә дә Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн арашдырылмасы халгын мә'нәви-ичтимаи зәнкинлијинин дә гајнагларыны үзә чыхарыр.